

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука

(РЕ)КОНСТРУКЦИЈА ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ

Зборник радова изложених на научној
конференцији са међународним учешћем

Бања Лука, 2018.

www.konferencija.fpn.unibl.org

Издавач:

Универзитет у Бањој Луци

Факултет политичких наука

Булевар војводе Петра Бојовића 1А 78000 Бања Лука

Тел: +387 51 304-011

<http://www.fpn.unibl.org>

info@fpn.unibl.org

За издавача:

Здравко Злокапа

Приредили:

Александар Врањеш, Весна Шућур Јањетовић и Жељко Будимир

Уређивачки одбор:

Здравко Злокапа, Жељко Будимир, Александар Врањеш, Душко Трнинић, Весна Шућур Јањетовић, Лазо Ристић, Ђорђе Вуковић, Драгана Трнинић, Мира Ђук, Андреа Ракановић Радоњић, Анђела Купрешанин Вукелић, Далибор Савић, Жељко Вудимир

Рецензенти:

Ненад Кецмановић, Здравко Злокапа, Игор Милинковић, Владе Симовић, Жељко Будимир, Милош Шолаја, Бојан Влашки, Мирјана Рађеновић, Матеј Савић, Ђорђе Вуковић, Срђа Трифковић, Невенко Врањеш, Милан Пилиповић, Горан Марковић, Горан Латинковић, Здравко Стојановић, Мира Ђук, Љубо Лепир, Ана Гавриловић, Александар Југовић, Немања Ђукић, Далибор Савић, Ана Пајванчић Цизељ, Владимир Баровић, Александар Богданић

Графички уредник:

Александар Врањеш

Лектори и коректори

Драгомир Козомара, Слађана Цукут, Тања Булатовић

Превод на енглески:

Бранко Црногорац

Штампа:

«Графид» Бања Лука – за штампарију: Бранислав Иванковић, директор

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука

Зборник радова изложених на научној конференцији
са међународним учешћем

(РЕ)КОНСТРУКЦИЈА ДРУШТВЕНЕ СТВАРНОСТИ

www.fpn.unibl.org

Бања Лука, 2018.

САДРЖАЈ

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Миша Ђурковић РОБЕРТ БОРК И ПРОБЛЕМ СУДСКЕ ДИКТАТУРЕ	1
Драгослав Кочовић СОЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ ПОЛИТИЧКОМ ИДЕНТИТЕТУ СРБИЈЕ	15
Милан Благојевић (НЕ)МОГУЋНОСТИ ДЕОХАЕРИЗАЦИЈЕ НАШЕГ ПРОСТОРА	41
Ђорђе Вуковић СТАРА И НОВА ПОПРИШТА (НЕ)СЛОГЕ	63
Невенко Врањеш НОВИ ЗАКОН О ЛОКАЛНОЈ САМОУПРАВИ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – ИЗАЗОВИ И ОЧЕКИВАЊА	85
Владе Симовић ЛОГИКА АНТИКОНСОЦИЈАЛИЗМА И КОНСТИТУЦИОНАЛНА ЈЕДНОСТРАНOST У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1990–1995)	99
Матеј Савић ЈЕДНОСТРАНА СЕЦЕСИЈА КАО ИНСТРУМЕНТ ЗА ОСТВАРЕЊЕ ПРАВА НА САМООПРЕДЈЕЉЕЊЕ НАРОДА	117
Нина Сајић БРЕГЗИТ И ЕНГЛЕСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ	141
Стефан Вукојевић ИЗБОРНИ ИНЖИЊЕРИНГ У ДУБОКО ПОДИЈЕЉЕНИМ ДРУШТВИМА	155

СОЦИЈАЛНИ РАД

Мира Ћук РЕКОНСТРУКЦИЈА СИСТЕМА СОЦИЈАЛНЕ СИГУРНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	177
Драгана Шћеповић Андреа Ракановић Радоњић НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ КРОЗ ПРИЗМУ СОЦИЈАЛНОГ РАДА	203

Анита Бегих Каролина Тадић-Леско Илија Кришто КВАЛИТАТИВНА АНАЛИЗА ИСКУСТАВА СТРУЧЊАКА О ПРОГРАМИМА ПРЕВЕНЦИЈЕ ПОРЕМЕЋАЈА У ПОНАШАЊУ УЧЕНИКА У ХЕРЦЕГОВАЧКО-НЕРЕТВАНСКОЈ ЖУПАНИЈИ	229
Небојша Мацановић <i>ЛИСА</i> ИСТРАЖИВАЊЕ КАО МОДЕЛ ВРЕДНОВАЊА ОБРАЗОВНИХ ПОСТИГНУЋА УЧЕНИКА	243
Драгољуб Рељић ЕУТАНАЗИЈА – „ПРАВО НА ДОСТОЈАНСТВЕНУ СМРТ“ ИЛИ ПОСЕБНА ВРСТА НАСИЉА	255

СОЦИОЛОГИЈА

Божо Милошевић „КРЕАТИВНЕ ИНДУСТРИЈЕ“: ИДЕОЛОШКО-ПРАГМАТИЧКИ КОНСТРУКТ ЗА РАЗУМЕВАЊЕ СВРХЕ СТВАРАЛАШТВА	273
Срђан Шљукић РУРАЛНО-УРБАНА РАВНОТЕЖА ИЗМЕЂУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ДЕГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	287
Наташа Вилић УТИЦАЈ КУЛТУРЕ НА УМЕТНОСТ	303

НОВИНАРСТВО И КОМУНИКОЛОГИЈА

Зоран Б. Јевтовић Предраг Ђ. Бајић „АЛТЕРНАТИВНЕ ЧИЊЕНИЦЕ“ И НОВИНАРСКА ОБЈЕКТИВНОСТ	319
Драгана Трнинић САДРЖАЈ У МЕДИЈИМА И КРИТИЧКА МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ	337
Упутство ауторима и рецензентима	361

Предговор

Драматична брзина, дубина и обим промјена кроз које пролази савремени свијет тражи одговарајуће објашњење. Друштвене науке су пред великим изазовом да одговоре на многобројна питања која развој отвара. Парадоксално, од друштвених наука се траже повећан друштвени ангажман у исто вријеме када се све више шири скепса у њихове спознајне могућности.

Научна конференција са међународним учешћем о теми „(Ре)конструкција друштвене стварности“, одржана на Факултету политичких наука у Бањој Луци 10. новембра 2017. године, покушава да одговори на нека од отворених питања савременог свијета. Истина, као што се и очекивало од учесника, они су „епохална питања“ најчешће сводили на сагледљиве димензије и тумачили из визууре конкретних локалних проблема.

Рад конференције одвијао се кроз двије пленарне сједнице – једне на почетку и друге на крају рада – и кроз четири секције: политиколошку, социолошку, новинарско-комуниколошку те кроз секцију социјалног рада. Иако је у припремама за конференцију ауторима остављена велика слобода у избору проблема којима ће се бавити, може се рећи да су лоцирали главна актуелна питања својих научних области.

У оквиру секције за политикологију већина аутора бавила се питањима посебно значајним за земљу у којој је конференција одржана. „Судократија“, тј. (зло)употребе судске власти за вредносно па и политичко преобликовање друштва актуелно је питање за Босну и Херцеговину у чијем уставном суду сједе и тројица страних судија. Не мање актуелно је и питање даљег постојања институције високог представника. Само ове двије чињенице – стране судије и странац као носилац највише власти у земљи – довољне су да Босну и Херцеговину

држе далеко од демократског устројства, а све њене народе далеко од правог суверенитета. Додају ли се негативном утицају странаца и покушаји домаћих локалних политичких елита да националне интересе подреде партијским и личним преференцијама те нефункционалност изборног система – судбина Босне и Херцеговине постаје све неизвјеснија.

У секцији за социјални рад анализирана је реконструкција система социјалне сигурности у Републици Српској те све актуелнија питања насиља у породици, превенције вршњачког насиља и спречавања овисности. На квантитативним и квалитативним истраживањима засновани радови упозоравају на недостатак одговарајућих стручњака за рад са дјецом, на слабу сарадњу институција и на недовољна улагања у додатно усавршавање стручњака.

У секцији за социологију проблематизован је појам „креативне индустрије“ као идеолошког конструкта иза којег стоје напори неолибералних снага да капитализују и оно најдрагоцјеније својство човјековог духа – способност креативног рада. У ширем контексту испитан је утицај културе на умјетност. Такође су подвргнути анализи појмови глобализације и деглобализације: овај први је дио маинстреам социологије али и други привлачи све више пажњу стручне и политичке јавности због својих економских и политичких импликација.

У оквиру секције за новинарство и комуникологију аутори су се позабавили питањем како тзв. алтернативне чињенице преобликују истину и како то утиче на савремено информисање које се рапидно мијења под утицајем дигиталних технологија. Такође је проблематизован однос реалне стварности и оне „стварности“ коју конструишу медији својим избором вијести које објављују.

Конференција је, садржински посматрано, покрила велики број проблема што и овај зборник радова чини богатим и занимљивим штивом.

Проф. др Здравко Злокапа

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Прегледни научни рад
УДК 340.142:342.565.2(73)

Миша Ђурковић

Институт за европске студије, Београд

Е-адреса: mdjurkov@gmail.com

РОБЕРТ БОРК И ПРОБЛЕМ СУДСКЕ ДИКТАТУРЕ¹

Сажетак: У овом чланку аутор се бави проблемом судске диктатуре. У питању је тенденција судске власти у западним земљама, а пре свега у САД да узурпира и нелегално преузима ингеренције законодавне власти. При томе судије то раде да би промовисале антитрадиционалне левичарске вредности. Аутор посебно издваја рад судије Роберта Борка који је показао како се паралелно одвијају оба ова процеса и како велику улогу судије имају у такозваним културним ратовима. Излажу се и неки од најважнијих примера да би се демонстрирао метод којим се овај процес одвија.

Кључне речи: Судије, судска диктатура, левица, Роберт Борк, оригинализам

Ако покушамо да нађемо простор у коме се данас одвијају најбрже и најдинамичније промене у друштву, вероватно би биоетика и биомедицина биле међу најозбиљнијим кандидатима. Захваљујући изванредном напретку биомедицинске технологије, али и променама перцепције и схватања, убрзано се врши редефинисање неких од фундаменталних феномена и појмова као што су зачетак, особа, смрт, родитељ, мајка или брак. Нажалост, успут нестају традиционални морални и правни оквири, што се дешава супротно вољи већине. Елите делују сасвим одвојено од обичног света и за њих је много важније шта кажу финансијери и други припадници елите него бирачи које политичари уредно варају на свим изборима.

¹ Рад је настао као део пројекта 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Како се ови процеси одвијају? Ствара се општа друштвена атмосфера преко академске заједнице, корпорација и њихових фондација, невладиних организација, контролисаних медија, образовних институција и других инструмената за превредновање традиционалних вредности и за глајхшалтовање јавног простора. У том процесу огромну и најмање запажену улогу има судство. Да унапред сажмемо тезу коју овде износим и браним: судови су од контролора и заштитника демократије и владавине права, те субјекта који се пре свега води процедуралним узусима постали политички инструменти за реконструкцију друштва супротно вољи народа и за наметање онога што они виде као садржинску (супстантивну) правду.

Еклатантан пример из нашег окружења јесу највише судске инстанце два протектората, Босне и Херцеговине и Косова. У оба суда седе и судије које су странци – нису држављани ентитета у којима суде. Њихова улога је јасно политичка као у случају одлуке о укидању празника Дана Републике Српске. Но исти процеси дешавају се и у мање драстичном окружењу, па су сада већ по злу чувени врховни судови САД или Израела.

Са овим проблемима први пут сам се сусрео пре неких седам-осам година када сам покушавао да реконструишем развој деснице у другој половини двадесетог века.² Тада сам први пут приметио како су заправо САД темељито измењене током пола века у вредносном смислу, пре и изнад свега захваљујући деловању Врховног суда те земље. Судија Ерл Ворен најважније је име овог подухвата, али је временом добијао све већи број значајних настављача који су додатно развијали његов левичарски судски активизам. Као и у многим другим случајевима, овог ултралибералног судију номиновао је републикански председник Двајт Ајзенхауер.

Тада сам, такође, био шокиран деноминацијским саставом ове институције, која заправо има улогу неке врсте вредносног диктатора у САД. Троје судија били су Јевреји, а шесторо римокатолици. Дакле, у земљи коју су створили тзв. ВАСП-овци, данас нема ниједног који би седео у телу у коме се очигледно доносе најважније одлуке о будућем вредносном и друштвеном усмерењу њихове домовине. Судија Сотомајор уз то по мајци је такође Јеврејка и занимљиво је да све четворо судија са јеврејским пореклом јесу радикални леви либерали који увек гласају у правцу насилне измене вредносног система Америке. Дакле, чак и из перспективе представника јеврејске заједнице, очигледна је дискриминација конзервативних Јевреја који су веома заступљени у својој верској и етничкој заједници.

Тако сам најпре наишао на феномен, а затим и на израз «Судска диктатура» (judicial dictatorship).³ У овом раду представићемо сам феномен судске диктатуре и посебно се осврнути на рад недавно преминулог судије и

² Види Ђурковић, 2012.

³ У Француској се за исти феномен користи нешто блажи израз *gouvernement des juges*, који је изумео Едуард Ламбер. Види Pinelli, 2009. Борк и други критичари користе и друге сличне изразе као што је „судски активизам“ који је 1947. увео Артур Шлезингер јуниор.

правног теоретичара Роберта Борка који је најпознатији критичар овог насилног, неограниченог и веома опасног⁴ судског активизма. Борк је дао изванредан допринос десној мисли у двадесетом веку скретањем пажње на то како се грамшијевски марш кроз институције одвијао у судству и како је судство, као темељна институција либералне демократије, деградирано и претворено у инструмент друштвеног глајхшалтунга у левом смеру.

*

Као што је познато из правне и судске теорије, англосаксонска правна традиција почива на идеји прецедентног права у коме су судије увек имале истакнуто место. Но, за разлику од Велике Британије, Сједињене Државе су одмах након оснивања добиле писани, кодификовани устав који је у великој мери бар за период од век и по ограничио фундаменталистичке претензије судског активизма. Александар Хамилтон тада је одредио судство као «најмање опасну грану власти»⁵. Треба, додуше, поменути да се већ 1803. са одлуком суда у случају Марбуру в. Мадисон, 5 U.S. 137 (1803), којом је суд себе овластио да врши судску оцену и ревизију законодавних одлука, отворио простор за будуће проблеме. Постоје теоретичари који сматрају да је та одлука не само проблематична него и неуставна.⁶

У теорији се дуго води расправа о стварном положају судства у западној правној држави, односно касније либералној демократији. Континентална теорија у којој доминира традиција писаних устава и легислативе, инсистира на идеји о судијама као простим примениоцима закона, покушавајући да ограничи сваку могућност њиховог активизма. Но, чак и у англосаксонском праву очекивало се да судија буде ограничен законима и обичајима државе у којој врши правосудну власт, да и приликом постављања прецедената буде посвећен примени принципа и правила која стварно постоје и функционишу у укупном уставно-правном и моралном оквиру друштва и државе.

Током последњих пола века дошло је, међутим, до радикалне промене, како у судској пракси, тако и у образложењима пресуда, што посебно у последњих пар деценија прате и нови теоријски трендови у тумачењу положаја судске власти у либералним демократијама.

Хиршл подсећа да су до 1942. године само у две државе на свету, САД и Норвешкој, судови имали право да националне законе прогласе

⁴ Још је Алексис Токвил у свом најпознатијем делу упозоравао на потенцијалне проблеме таквог истакнутог положаја судства, које у случају неодговорних судија може довести до озбиљних подела у друштву и чак грађанског рата. Чини се да је данас Америка пре свега због овог насиља нове класе и судија над традиционалним вредностима у које већина верује веома близу озбиљних унутрашњих сукоба, па чак и некаквих облика грађанских ратова.

⁵ Ово је наслов класичне Бикелове књиге из 1962. године која се бави историјом и улогом Врховног суда у систему САД. Види Bickel, 1962.

⁶ Види Wolfe, 2006, Bork, 2003.

неуставним. Када је он писао књигу пре петнаестак година, број држава у којима је то могуће и у којима су судови фактички преузели значајан део законодавне моћи од парламената, попео се на преко осамдесет⁷. Оно што је раније деловало као незамислив хибрис, а затим се опрезно примењивало уз одбијање да се именује, данас се отворено и примењује и теоријски брани као легитимно, неопходно и наводно једино могуће у либералним демократијама.

Тако се већ средином претпрошле деценије увелико почело да говори о феномену судске диктатуре, судског активизма, судске олигархије, о јуристократији односно судократији, цудикализацији политике итд. Укратко, ову појаву коју, следећи Борка, називамо судском диктатуром одређујемо на следећи начин: у либерално демократским државама судије су временом почеле да отимају законодавну функцију од легитимних и изабраних представника народа. Уместо да укидају неуставне законе, оне су отворено почеле да шире своје ингеренције и да саме доносе правне и друштвене норме за које често знају да немају никакве основе у уставу. Штавише, услед своје идеолошке агенде, привилеговану судску позицију користе за политички активизам, сматрајући да је њихово право и обавеза да реформишу друштво, односно да по свом нахођењу доносе правила и норме за које јасно знају да су противзаконите и да је против њих огромна већина грађана. Дакле, док су раније судије биле огрничене на примену писаног устава и спречавање доношења неуставних закона и норми, чувајући наслеђени морал, обичаје и узусе, данас судије сматрају да је њихов задатак управо да мењају све оно што је наслеђено и да у ту сврху делају као псеудозаконодавци.⁸

За овај феномен Борк користи и израз „Америчка болест“. Проблем је у томе што се та америчка болест шири у све већи број земаља, укључујући и правне системе који су јасно били утемељени у традицији континенталног права. Ово полако ствара идеолошко и струковно братство између глобалне судске олигархије, која, лишена контроле, почиње да примењује антидемократски и антизаконодавни модел одлучивања по истом рецепту. У том оквиру глобализације судског активизма, треба посматрати све распрострањенију моду да судије у једној држави примењују одлуке судија из других држава или необавезујуће одлуке и мишљења судија међународних судова. Ова нова пракса би за судије пре пола века била сасвим неразумљива. Свака судска пресуда морала би да води рачуна о узусима, навикама, традицијама и моралним схватањима заједнице у којој се доноси. Какве везе има одука донета у Израелу са, нпр. канадским уставно-правним системом?

⁷ Hirschl, 2004.

⁸ „Традиционално схватање је било да је подела власти учинила законодавство и извршну власт одговорним за промену, а Суд чуваром континуитета и стабилности. Суд је међутим током последњих тридесет година од себе направио главног промотера промене – оног који делује без демократске контроле да би остварио циљеве који не би могли да се реализују кроз демократски процес.“ Quirk, W, Bridwell, R, 1995, стр. xv.

Као што ћемо видети, ово разуларено понашање судства које је добило нову врсту самопоуздања може се видети у разним областима права, од породичног до грађанског и кривичног права. Најразорније је, међутим, тамо где је уочљиво настојање да се превреднују наслеђене вредности, дакле у погледу елиминисања религије и морала, разарања породице, њеног редефинисања итд.

Случај *Roe v. Wade*, 410 U.S. којим је 1973. године легализован, односно насилно наметнут абортус на територији читавих Сједињених Држава, типичан је пример одлуке за коју је свима јасно да нема никакве основе у уставу. Право на абортус изведено је из конструкције некаквог права на приватност које, такође, не постоји у уставу САД. Ова одлука већ 45 година дели америчко друштво на пола, изазвала је бројне сукобе, радикално је повећала број абортуса у Америци, а и даље је једна од кључних тема у културном рату и свакој председничкој кампањи.

Феномен судске диктатуре посебно је обележио САД које су од 1950-их, од времена Врховног суда Ерла Ворена, до данас темељно измењене у правном, друштвеном и вредносном смислу, пре свега захваљујући активистичком деловању судија левичара. Ако се погледају најважније друштвене промене које су се одвијале у овој држави после Другог светског рата, види се да оне нису дошле ни од извршне ни од законодавне већ управо од судске гране власти. Све кључне промене од укидања расне сегрегације (па њеног поновног враћања преко посебног права гласа), легализације абортуса, увођења афирмативне акције, односно позитивне дискриминације, избацивања религије из јавних школа и са јавних места, до недавне легализације хомосексуалних „бракова“, урађене су путем одлука судова. Парадоксално, на снази је све време био исти уставни документ (уз један број амандмана), па је очигледно да су судије давале сасвим нова врло широка и најчешће незаснована тумачења којима су фактички конструисале нова, дотад непозната права, и мењале законски и нормативни оквир у држави.

Ово се међутим шири и на друге културе и земље. Нпр. Европска економска заједница, односно данас ЕУ, базирана је на две кључне крајње контроверзне одлуке Европског суда правде: *Costa v ENEL* (1964) Цасе 6/64 (успостављање надређености комунитарног права) и претходне одлуке *Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen* (1963) Case 26/62 (успостављање директног дејства европског комунитарног права у појединачним државама). Парадоксално је да се у свим прегледима развоја Уније шездесете године узимају као доба евросклерозе када наводно ништа није урађено у процесу евроинтеграција, иако је фактички овим двјема одлукама заједница суштински успостављена као јединствени правни оквир.

После тога кренуло је да се шири и на друге појединачне земље, где је рецимо данас посебно Израел чувен по томе. Све више се говори о „глобализацији судског активизма“. Још 1991. Кенет Холанд приредио је

пионирски зборник Судски активизам у компаративној перспективи⁹ у коме је још на почетку ширења ове праксе показао како се амерички модел преузима и етаблира у још десетак земаља, укључујући и оне са јасном континенталном традицијом (Италија, Немачка, Француска), или чак и Јапан и простор бившег СССР-а.

Већ 1997. године Нил Тејт и Торбјорн Валиндер¹⁰ направили су одличан преглед масовног тренда ширења судске власти и по дубини и по ширини. У зборнику који има преко 500 страна и носи назив *Глобално ширење судске власти*, дали су теоријски и историјски преглед појаве феномена све веће судске доминације, а затим и велики број појединачних случајева у којима је обрађена судска узурпација моћи у петнаестак држава, од САД и чланица комонвелта, до Скандинавије, држава континенталног права, Израела, бивших комунистичких земаља и на крају Филипина и Намибије.

У књизи која је објављена две године раније, Вилијам Кирк и Рандал Бридвел први су за овај феномен и његове последице искористили термин Судска диктатура. Књига се управо тако и зове¹¹. Они су напали саму идеју судске ревизије као изразито антидемократску и узурпаторску, подсећајући да је још Џеферсон 1810. указивао на проблеме које отргнута судска власт може да нанесе држави. Врло детаљно су описали настанак и развој самог феномена судске диктатуре. Но, најпознатији промотер ове идеје и човек који је раније у својим списима апострофирао овај проблем и до краја живота се борио против њега био је чувени судија Роберт Борк.

*

Роберт Борк непознат је на овим просторима, но у Сједињеним Државама једна је од фигура која је обележила последњих тридесетак година јавног живота. Случај из 1987, када је био номинован за судију Врховног суда, а затим одбијен након страховито бруталне јавне кампање дефамације коју су против њега водили његови идеолошки непријатељи, озбиљно је потресао САД. У енглеском језику чак постоји израз „бити Боркован“ (being Borked) који означава: „дискредитовати кандидата за неко место тако што ће се брутално дефамирати његова каријера и веровања“ односно „систематски нападати кандидата или јавну личност, нарочито у медијима.“¹². Широка јавност и познаваоци популарне културе сетиће се лика судије Роја Снајдера из Симпсонових који је рађен управо по моделу Роберта Борка.

Борк је чувени судија, правни теоретичар и практичар који је током свог живота обављао велики број различитих послова повезаних са правном професијом. Између осталог, био је заменик министра правде задужен за изношење случајева пред Врховни суд, в. д. државног тужиоца, судија

⁹ Holland, 1991.

¹⁰ Види Tate, Vllinder, 1997.

¹¹ Quirk, Bridwell, 1995.

¹² <http://www.dictionary.com/browse/borked>

Апелационог суда за дистрикт Колумбија, професор на Универзитету Јејл, професор на Џорџ Мејсон универзитету. Сарађивао је са Хадсон институтом и Америчким институтом за предузетништво, а био је и саветник председничког кандидата Мита Ромнија 2012. године.

Његов теоријски рад обухвата неколико монографија, зборника радова и чланака које је објављивао у различитим зборницима и часописима. Веома је познат његов бестселер из 1996. *Проклизавати ка Гомори: модерни либерализам и америчко опадање*. Иако се и ту делимично дотиче деструктивне улоге судства, књига је пре свега посвећена анализи штетних појава у популарној америчкој култури и ширења корозивног и токсичног система вредности који се простире кроз све поре америчког друштва. Он показује како се преко левог радикализма од шездесетих година ширило одбацивање целокупног наслеђа америчке традиције и како је либерализам довео до културног опадања и дегенерације. Ово је и до данас остала култна књига у круговима америчке конзервативне интелектуалне елите, заједно са Блумовим *Сумраком америчког ума* (1987) и књигом Харвија Мејнсфилда из 2006. – *Мушкост*.

Позната је и његова прва књига о „антитраст“ парадоксу која је забележила два издања. Но, први прави бестселер и почетак озбиљне списатељске каријере била је његова исповедно теоријска књига *Искушавање Америке: политичко завођење права из 1990*. У другој половини књиге описао је читав свој случај као илустрацију политизације правне и правосудне струке у Америци. Но у првом делу дао је вредан преглед читавог развоја америчке правне и правосудне праксе у претходних век и по, показујући како је политика постепено зајახала и инструментализовала право и правосуђе.

Од каснијих правних списа за нас су посебно значајни и монографија *Утеривање врлине* (2003), као и зборник *Земља коју не препознајем* из 2005. Ово су кључни списи у којима развија и истражује идеју судске диктатуре. Учествовао је прилозима и у другим таквим подухватима као што је зборник Бредлија Вотсона *Судови и културни ратови* (2002). Пред крај живота ИСИ му је објавио волуминозну колекцију чланака под именом *Време да се говори: изабрани чланци и аргументи* (2008), а постхумно је изашао спис његових сведочења *Спасавање правде* (2013) о дешавањима током Вотергејт афере. Било би вероватно занимљиво сакупити и мишљења која је писао у појединим пресудама, или стручна мишљења која је износио током спорова око најважнијих правно-политичких питања у последњих четрдесетак година. Од дела посвећених његовом раду треба издвојити посебан број *Харвардског часописа за право и јавне политике* из 2008. и књигу *Виере и Гроса* из 1998. која се детаљно бави случајем Боркове неуспеле номинације.¹³ Борк је уз Гомору пре свега остао важан за савремену десну и конзервативну мисао по својој анализи употребе судства за разарање традиције и наметање

¹³ Vieira, Gross, 1998.

левичарске агенде. Треба, међутим, напоменути да је он био самосвојан мислилац чији се ставови нису увек уклапали у очекивања мејнстрим деснице у САД. Он нпр. није био заклет бранилац другог амандмана и залагао се за делимично пооштравање контроле дистрибуције оружја.

Борк је један од првих мислилаца који је указао на разорну улогу коју у тзв. културним ратовима у САД играју судови. Као што је познато, од почетка деведесетих интензивирала се нарација о културним ратовима у Америци.¹⁴ Постхладноратовски тријумфализам није донео конзензус, већ је услед појачаног левичарског месијанског активизма дубоко поделио америчко друштво. Изразито су интензивирани спорови између два основна идеолошка пола у питањима абортуса, хомосексуализма, брака, другог амандмана (слободе набавке оружја), имиграције, односа цркве и државе, климатских промена, смртне казне итд.

Фокус десне критике с правом је усмерен на универзитете, медије, корпоративне фондације, индустрију забаве, Холивуд и сличне моћне сегменте друштва који су злоупотребљавали своје позиције моћи да би промовисали одређене вредности и потиснули традиционалну културу и навике. Борк је, међутим, као инсајдер који правосуђе познаје изнутра, инсистирао на томе да су судови потпуно неоправдано остали ван ракурса, иако су штавише кључни инструмент наметања вредности нове класе, односно спровођења мирне револуције. У уводу за *Утеривање врлине*, реферишући на веома важну Кимбалову књигу *Дуги марш* из 2000. године, Борк истиче да је аутор пропустио да укључи право јер је оно заштићено аутом објективности (стр. 8). У ствари, судије активисти пресуђују широко, без везе са својом материјом, шире или побијају значење закона. Судије су, тврди он, увиле политику у маску права, постале су законодавци, нека врста олигархије: неизабрани, неодговорни комитети правника који само примењују своју вољу.

Судије примењују идеологију нове класе, тврди он¹⁵. Сви су либерали, јер су правни факултети, правна струка, медији, популарна култура и укупна атмосфера у којој се развијају обележени антитрадиционалним вредностима. Борк цитира слоган: „Спасите Америку, укините правни факултет Јејла!“ Судије промовишу културни социјализам, тврди он.

У својим радовима Борк детаљно обрађује бројне случајеве и феномене који илуструју судску диктатуру: конструисање права на приватност, легализовање опсцености и порнографије у јавном простору неуставним тумачењем слободе говора, протеривање религије из јавног простора (забрана молитви, истицања крстова и десет заповести у школама и сл.), увођење тзв. афирмативне акције и разних других области сегрегације раса, насилно наметање абортуса и хомосексуалних бракова свим државама,

¹⁴ Видети Hunter, 1992.

¹⁵ Борк цитира Роберта Низбета који на једном месту каже да је Врховни суд суверена моћ за „перманентну револуцију“.

протеривање морала из јавне сфере и позивања на морал у судским споровима, промовисање феминистичких вредности, увођење супстантивне уместо процедуралне правде итд.

Овде ћемо истаћи и илустровати само неколико примера како бисмо показали модел судског империјализма. При томе треба истаћи важан метод – мењање изворног, односно оригиналног значења уставних провизија и амандмана. То се односи рецимо на два веома важна сегмента. Четрнаести амандман који говори о једнакости донет је 1868, после Грађанског рата како би заштитио новоослобођене робове. Данас (2003), писао је Борк, он се злоупотребљава нпр. за нормализацију хомосексуалности.¹⁶ На основу њега конструисано је такозвано право на приватност у случају *Griswold v. Connecticut*, 381 U.S. 479 (1965), какво не постоји у уставу и на основу чега је легализован абортус 1973, а 2015. хомосексуални бракови на целој територији САД.

У случају односа државе и религије, Борк подсећа да је оригинално идеја о тзв. клаузули о неустостављању значила само одлуку да се спречи усвајање једне религије односно деноминације као званичне државне. Либерални, пагански и доминантно антихришћански судови у другој половини двадесетог века од тога су извели тумачење о радикалном раздвајању цркве и религије и кренули у прогон било чега што има изворну везу са религијом из јавног простора и јавних школа. Тако се већ дуго времена воде зилотске акције и борба да се Божић преименује, или још боље избаци из празничног календара.¹⁷

Можда најиндикативнији пример за друкчије тумачење основних идеја јесте случај паљења америчке заставе. Дакле, у доба када је доносен први амандман (1791) и када су очеви оснивачи на сваки начин покушавали да изграде консензус и поштовање за тек ослобођену и конституисану младу републику, сигурно никоме није падало на памет да дозволи омаловажавање и, рецимо, паљење њене заставе. Но, крајем двадесетог века Врховни суд САД, супротно вољи народа и вољи народних представника, у два случаја одлуком пет према четири поставио је основу за слободу скрнављења овог симбола државе. Ради се о случајвима *Street v. New York*, 394 U.S. 576 (1969) и коначно *Texas v. Johnson*, 491 U.S. 397 (1989). У овом другом случају судија Бренан који је писао мишљење окарактерисао је паљење државне заставе под којом грађани ратују као „изражавање идеје које се не сме сузбијати само зато што је за друге неприхватљиво или увредљиво“. Конгрес је застим донео посебан федерални закон којим је забранио обешчашћавање заставе, али га је Врховни суд одмах оборио у случају *United States v. Eichman*, 496 U.S. 310 (1990). Од тада је било неколико покушаја да се у Конгресу изгласа посебан

¹⁶ *Bork*, 2003, стр. 73.

¹⁷ Ово је још један показатељ како брзо западне земље клизе ка левом тоталитаризму. Нама је познато како су овдашњи комунисти одвојили Божић Бату од Божића, преименовали га у Деда Мраза и везали за Нову годину као секуларни празник.

уставни амандман који би забранио скрнављење заставе. Последњи пут 2006. иницијатива је пропала за само један глас у Сенату.

Борк се посебно бави протеривањем религије на основу лажног тумачења првог амандмана. Он подсећа да су очеви оснивачи били изразито религиозни људи и да су и преко државних празника као што је Дан захвалности признавали улогу и значај религије у америчком друштву. Штавише, први сазив Конгреса инсистирао је на томе да религија, морал и знање буду подстицани у друштву.

Но са доласком левичарске превласти почео је квазикрсташки прогон религије из јавне сфере и јавних школа. Ради се о серији случајева попут *Lee v. Weisman*, 505 U.S. 577 (1992), који је укинуо молитву у јавним школама или *Santa Fe Independent School District v. Doe* 530 U.S. 290 (2000), у којој је забрањено студентима да изговоре молитву пре почетка утакмице. У исто време судови су нпр. дозволили да голи људи могу слободно да играју у јавности.

Борк с правом инсистира на томе да судови бране тотални релативизам и морални нихилизам (стр. 64) да су забранили борбу за јавни морал и заједничке вредности и да је гушећа вулгарност популарне културе и индустрије забаве резултат управо њиховог рада на сузбијању воље народа да одбрани своје наслеђе и пристојно друштво. Он такође подсећа да судови прогоном религије подривају и морал без кога нема права и правног система (стр. 69).

Најважнији извори злоупотребе по њему су први, четрнаести, петнаести амандман и тзв. клаузула о одговарајућем судском процесу (*due process*) који није само процедурални већ и супстантивни.

Зашто се све ово дешава? Левица (тзв. нова класа) држи све важне пунктове у друштву стварајући атмосферу у којој опстаје вера у наводну објективност и узвишеност правосуђа, посебно Врховног суда у САД. Исто важи и за судове и посебно највише судске инстанце и у другим либералним демократијама. У све већем броју земаља ову веру забранама одржавају и сами судови који често забрањују парничарима да излазе у јавност са коментарима односно притужбама на њихов рад. С друге стране, ко год их критикује бива разапет у јавности. Борк нпр. даје случај израелског конзервативног листа Хаарец који се једини усудио да изађе у јавност са анализама очигледних узурпација Врховног суда Израела. Против њих се повела брутална кампања у којој се тражило чак и да кривично одговарају због подривања вере у правни поредак. У напад је кренуо цео естаблишмент, мејнстрим медији, правни факултети и удружења, па чак и политичари из Кнесета чије су право у основи ови новинари бранили. Од тога су имали огромне штете, а друштво је послало поруку о томе како пролази свако ко се усуди да преиспита положај и рад ових светих крава.¹⁸ У Америци је АБА предложила да се из коморе избаци сваки адвокат који би јавно критиковао рад суда.

¹⁸ Bork, 2003, стр. 133, 134.

На крају доста говори и чињеница да чак и републикански председници у САД номинују либералне правнике у Врховни суд иако је питање њиховог избора очигледно постало врхунско политичко питање.

Када говори о могућим лековима за сузбијање или евентуално укидање судске диктатуре, овај аутор издваја неколико могућности: 1. Идеја да конгрес ограничи суд и да нађе начин да обори оне одлуке суда које су очигледно погрешне и противуставне. У Канади постоји делимично таква могућност када поједине државе могу да примене клаузулу о непримењивању која им омогућава да током пет наредних година не примењују односну одлуку суда, тј. да фактички примењују пропис који им је суд оборио. 2. Идеја о усвајању уставног амандмана на основу кога би Представнички дом и Сенат заједно могли да преиначе одређене одлуке суда. 3. Бирати судије оригиналисте што је готво немогућа мисија с обзиром на целу описану атмосферу 4. Убедити суд да исправи своје грешке.

Борк генерално није био велики оптимиста у погледу реализације ових својих идеја будући да је видео да атмосфера све више иде у супротном правцу и да се судска диктатура наставља без ограничења, ширећи своје претензије на све веће сегменте друштва. Сматрао је да се једино можемо надати у самоограничавање судија што углавном није реално.

Он је сам као судија и правни теоретичар заступао такозвано оригиналистичко тумачење устава које супротставља судском активизму.¹⁹ Оно се углавном своди на то да треба поштовати намере, дух и слово писаца устава не одбијајући да се он успут прилагођава захтевима времена. Борк сматра да је легитимно поништавати пресуде у складу са реалним захтевима времена, но истовремено критикује неограничени, широки судски активизам који злоупотребљава систем прецедентног права.

Људи на овим просторима захваљујући Хашком трибуналу и деловању правосуђа у протекторатима већ имају идеју о тзв. политичкој правди, односно злоупотребама правосуђа у политичке сврхе. Новост о којој треба да размишљамо је то да ова мода америчке болести уз подршку страних сила све више почиње да се пробија и као теорија и као пракса у наше државе и правне системе. На тај начин ће и наше судије левичари све више почети уз правнике помодаре да заступају моделе, решења и поступке које налазимо описане у Борковим вредним радовима.²⁰

¹⁹ Види Bork, 1990, стр.

²⁰ Судија Милан Благојевић из Бање Луке скренуо ми је пажњу на одлуку судова Републике Српске којима је грађанима у Српској омогућено да туже државу и траже материјалну надокнаду због тога што су током рата ратовали у војсци Српске или на неки други начин били оштећени. Ово право на своју срамоту искористио је један број грађана који је тужио свој ентитет. Тиме судови директно подривају одбрамбену моћ, морал и финансије Републике Српске.

Литература:

- Bickel, A, (1962), *The Least Dangerous Branch*, Indianapolis, Ind.: Bobbs-Merrill.
- Bork, R, (1990), *The Tempting of America*, A Touchstone Books.
- Bork, R, (2003), *Coercing Virtue, The Worldwide Rule of Judges*, AEI.
- Bork, R, ed, (2005), *A Country I do not Recognize*, Hoover Institution Press.
- Ђурковић, М, (2012), *Идеологија, партије и међународни односи*, ИПС, Београд.
- Hirschl, R, (2004), *Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Holland, K, ed. (1991), *Judicial Activism in Comparative Perspective*, Palgrave Macmillan UK.
- Hunter, J, D, (1992), *Culture Wars: The Struggle to Define America*, Basic books.
- Kimball, R, (2000), *The Long March*, Encounter Books.
- Lambert, E, (2005), *Le Gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux États-Unis*, Dalloz, Paris (1921).
- Pinelli, C, (2009), „Gouvernement des Judges“, *Petite Histoire du Terme*, www.umk.ro/images/documente/publicatii/masarotunda2009/13_gouvernement.pdf
- Quirk, W, Bridwell, R, (1995), *Judicial Dictatorship*, Transaction Publishers.
- Tate, N, Vallinder, T, eds, (1997), *The Global Expansion of Judicial Power*, New York: New York University Press.
- Vieira, N, Gross, L, (1998), *Supreme Court Appointments, Judge Bork and the Politicization of Senate Confirmations*, Southern Illinois University Press;
- Watson, B, ed, (2002), *Courts and the Culture Wars*, Lexington Books.
- Wolfe, C, (2006), *From Constitutional Interpretation to Judicial Activism: The Transformation of Judicial Review in America*, The Heritage Foundation report, <http://www.heritage.org/node/16876/print-display>

Miša Đurković

The Institute of European Studies, Belgrade

E-mail: mdjurkov@gmail.com

ROBERT BORK AND THE PROBLEM OF JUDICIAL DICTATORSHIP

Summary: *In this article, the author deals with the problem of judicial dictatorship. It is a tendency of judicial power in Western countries, and above all in the United States, to usurp and illegally take over the powers of the legislature. In doing so, judges are working to promote anti-traditional, leftists' values. The author especially distinguishes the work of Judge Robert Bork who showed how both these processes take place in parallel and how big a role judges have in so-called cultural wars. He also gave some of the most important examples to demonstrate the method by which this process takes place.*

Keywords: *Judges, judicial dictatorship, leftist, Robert Bork, originalism.*

Pregledni naučni rad
UDK 316.334.3:141.7(497.11)

Dragoslav Kočović

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

E-adresa: dragoslav.kocovic@gmail.com

SOCIJALNI PRILOG POLITIČKOM IDENTITETU SRBIJE¹

Sažetak:

U ovom radu nastojim da istaknem značajne i nesporne istorijske događaje od uticaja na homeostazu naših naroda, odnosno Južnih Slovena u starom i ranom srednjem veku, sa ciljem da se ukaže na postojanje praznina koje valja na naučno utvrđenim činjenicama popunjavati kako bismo imali upotpunjenu sliku razvoja ekonomskog, političkog, kulturnog i ukupnog socijalnog života pre svega Srba. Nesumnjivo da ovo pitanje danas sve više zaokuplja pažnju sve većeg broja istraživača, a njihovi rezultati saznanja i zaključci do kojih su došli zaslužuju veliku pažnju. Saznanja do kojih su došli i buduća do kojih dođu biće osnova na kojoj ćemo bez političke, etničke i konfesionalne obojenosti uspešno graditi naučnu celinu o južnoslovenskim narodima. Naravno, u tom kontekstu naglasak stavljam na opštekulturni razvoj Srba kroz prizmu porekla, odlike stanovništva, teritorije – države, jezika, pisma, privrede, verovanja i religije. U strukturi ukupnog socijalnog života želim da težište rada pokriva socijalni život i korene socijalnih vrednosti koje u savremenim uslovima obhvata socijalna politika.

U radu nastojim da otvorim ona polja koja zaslužuju naučnu elaboraciju, sa težnjom da se dođe do novih izvora saznanja koja bi mogla poslužiti za upotpunjavanje onih perioda u prošlosti naših naroda koji nisu dovoljno istraženi i o kojima nemamo pouzdane stavove, sudove i zaključke. Sasvim je naučno opravdano, čak i poželjno da se prošlost preispituje, istražuje i ključni događaji valjano naučnom metodologijom izuče, i o prošlosti naših naroda, a posebno Srba, donesu pouzdani stavovi,

¹ Ovaj rad nastao je u okviru projekta 179076 kojeg finansira Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije.

sudovi i zaključci. Površnost i nedorečenost u svim sferama nauke posebno u društvenim vodi u pogreške i zablude, a to kod naroda dovodi do stvaranja iskrivljene predstave o društvu i neretko krive slike o sebi, svojoj kulturi i drugim narodima sa kojima je u neposrednom kontaktu i bližem okruženju.

Cilj rada jeste da se otklone praznine u nauci o prošlosti naših naroda, posebno u dugom razdoblju od pre nove ere pa do šestog veka nove ere, da se ukaže na nove izvore saznanja, odnosno sagledaju ostaci materijalne i duhovne građe koji bi mogli biti od koristi poslenicima nauke za pouzdano naučno utemeljivanje istine. Svedoci smo da se u proteklim decenijama prošloga i ovoga veka pribegavalo i još uvek se pribegava improvizaciji pa i neshvatljivom izmišljanju porekla naroda, autohtonosti i posebnosti, što je dovodilo i dovodi do krivotvorenja i nepotrebnog sukoba sa ljudskim i materijalnim posledicama. Valjanom metodologijom zasnovanom pre svega na analizi dokumenata, pisane i arheološke građe i analizi ostataka iz života naroda (na širem i užem prostoru) u dalekoj prošlosti sigurno se može utvrditi naučna istina, pre svega o našem narodu i narodima sa kojima smo u dodiru.

Ključne riječi: *Južni Sloveni, Srbi, kulturni centri, pismo, religija, privreda.*

Tokom praistorije prostor današnje Srbije naseljavan je još od 40 hiljada godina pre nove ere u više navrata, ali se zajednice nisu dugo zadržavale. Verovatno su geografsko-klimatski uslovi bili odlučujući, kao i nemirni duh ondašnjeg čoveka koji se nije mogao odupreti izazovima prirode da je istražuje, odnosno dosegne, vidi, dodirne, pojmi, razume i doživi. Sa sigurnošću možemo reći da su se menjali opredeljujući uslovi, i njihovom pogodnošću, u toj dalekoj prošlosti, prostor današnje Srbije na tri lokaliteta postaje kulturno središte Evrope. Ti kulturni centri razvili su se u Starčevu oko deset hiljada godina pre nove ere, u Lepenskom viru u Đerdapskoj klisuri i Vinči u periodu od sedam, odnosno pet hiljada godina pre nove ere. Iz ovih centara način života i društvena dinamika delovali su na širi prostor Banata, Pomoravlja, Hvosna, ali i na ostale delove balkanskog prostora. Dok je na drugim mestima u Evropi (Sicilija, Apenini) zamirao život, na ova tri lokaliteta razvijala se nezavisna kultura koja je iznedrila vredna graditeljska i umetnička dela, božanske skulpture kojima se i danas divimo.²

² Nešto naprednije kulture u odnosu na prirodni način života i života pod šatorima, ali neuporedivo nižeg kulturnog razvoja od starčevačke, vinčevačke i đerdapske, bile su zajednice na Levantu u Anadoliji, u kojima se razvijala ekonomija i umetnost, ali bez monumentalnih skulptura kakve nam je ostavila kultura Lepenskog vira. Pogledati više o tome: Dragoslav Srejšević, *Iskustva prošlosti*, Ars Libri, Beograd 2001, str. 119. Lepenski

Ovde su nikle najranije civilizacije Starog kontinenta. Već punih sto godina vodi se „bitka“ oko toga koji današnji narod Evrope vuče korene od tih davnasnjih predaka! Kome pripada etničko i istorijsko pravo na određene delove evropskog prostora, u našem slučaju pravo na balkanski prostor? U periodu između šest hiljada godina i četiri hiljade godina pre nove ere u Vinči je iznedreno prvo pismo koje prethodi svim budućim, koja će se kasnije javiti. Po ovom lokalitetu pismo je dobilo naziv – vinčansko pismo.³ Ova tri velika kulturna centra zajedno sa manjim: Gomolava, Donja Banjevina i Vatin, stvorili su osnove bogate duhovne riznice.⁴ Na južnom delu vinčanskog prostora pet i po hiljada godina pre nove ere razvio se kulturni centar Pločnik. On je po najnovijim saznanjima najstariji metalurški i industrijski centar ikada otkriven do danas u svetu.⁵

vir je po najnovijim istraživanjima najstarije organizovano naselje u Evropi sa kućama trapezastog oblika i ostacima skeleta što je od velikog značaja za bioarheološka i DNK ispitivanja.

³ „Na brojnim fragmentima keramike tzv., vinčanske kulture, otkriveni su urezani znaci, koje je sistematizovao prof. Jovan Todorović, čija je starost 3500–4000 godina pre Hrista. Profesor Radivoje Pešić je, na osnovu ovih znakova, rekonstruisao najstarije pismo na svetu – vinčansko pismo, koje sadrži većinu slovnih oznaka iz brojnih pisama mediteranskog sveta – pre pojave grčkog pisma...i da su sve poznate pismenosti direktno proistekle iz ovog prvog pisma – „srbice“, ili im je srbica predhodila u upotrebi“. Jovan I. Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012, str. 46–47.

⁴ „Na veoma širokom prostranstvu između Crnog i Jadranskog mora, Karpata i Krita, u periodu neolita, od VI do IV milenijuma pre Hrista, imamo prvu pojavu pisma koje prethodi svim do danas poznatim sistemima pisma. Najbogatiju riznicu te prve pojave otkrivamo na srednjem Podunavlju, na monumentalnom arheološkom lokalitetu Vinča, nedaleko od Beograda, po kome je ovo pismo i dobilo svoj naziv. Ali, Vinča nije jedini arheološki lokalitet na Balkanu, koji današnju civilizaciju suočava sa tako bogatom riznicom pismenosti sveta koga smo veoma često smatrali svetom primitivnog duhovnog života. Pismenost Vinče širi se prostorno i vremenski i skoro nezamislivim dimenzijama i svim prirodama svoje morfologije, piktografskom, ideogramskom i slovnom, ono vrši uticaj na razvoj pismenosti potonjih civilizacija“. Radivoje Pešić, *Zavera poricanja*, Pešić i sinovi, Beograd 1996, str. 23–24.

⁵ Pločnik pripada vinčanskoj kulturi. Otkrio ga je Miodrag Grbić, kustos Narodnog muzeja u Beogradu 1927. godine. Na njegovom prostoru od 120 hektara u periodu od 5500 god. p. n. e. do 4700 god. p. n. e. razvijana je poljoprivreda, grnčarstvo, tkanje, umetnost, metalurgija. Pločani su razvili 60 oblika keramike i figurina. Poznavali su brojne minerale: plavi azurit, svetlozeleni malahit, crveni kuperit i dr. Ove minerale topili su u pećima koje su dosezale temperaturu do 700°C i tako dobijali bakar. Na ovom južnovinčanskom kulturnom lokalitetu pronađeni su bakarno sečivo i kamena sekira starosti oko 7500. godina i bakarni prsten starosti 7000 godina. Intenzivna istraživanja ovog lokaliteta stranih i domaćih stručnjaka od 1996. godine do danas navela su arheologe na zaključak da pronađena arheološka građa Pločnika (metalno oruđe, oružje, topionica i dr.) ukazuju da je metalno doba nastalo mnogo ranije nego što se verovalo do sada.

Na području Kragujevca u atarima Todorčeva, Grivca, Kusovca i Divostina otkrivene su naseobine koje potiču šest hiljada godina pre nove ere.⁶ Stvoreni socijalni nukleus omogućio je da ovi krajevi plene i tako snažno privlače kao obećana zemlja sve one druge koji su u tom periodu živeli po prirodnim zakonima, odnosno na nivou roda. Na ovim lokalitetima, razvijana su ljudska staništa, svetišta i umetničko stvaralaštvo, na njima je začeta društvena organizacija života. Sve kasnije kulture, u suštini, gravitirale su ka ovim centrima, odnosno srednjem toku Dunava, slivu Save, Dunava i Velike Morave, i iznedrile bogato, a često i nevoljno društveno nasleđe, što je i danas vidljivo. Balkanski prostor i srpska kultura ugrožena je sa svih strana tako da smo zbog neodgovornosti, nepreduzumljivosti i spleta istorijskih okolnosti već niz godina u krizi: identiteta, društvenog bića, države i njene teritorije, kulturne osobenosti i dr.

Ipak, i o tim davnim vremenima, kao i starini današnjeg naroda koji naseljava pomenuti prostor, malo je poznatih podataka, pa su ostale velike praznine, dileme i nedoumice u istoriji naših naroda, pre svega u delu porekla, autohtonog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Nadahnuti i naučno odgovorni Relja Novaković, isticao je kao imperativ potrebu za temeljnim izučavanjem starih perioda srpske istorije.⁷ Uz to, s pravom možemo reći da prošlost slovenskog naroda u staroj eri nije dovoljno istražena, ono što je još čudnije jeste da ni početak nove ere posebno kod južnoslovenskih naroda nema pouzdanu historiografiju. Savremeni istraživači su retki, ali njihova saznanja i izneti sudovi o autorima i dokumentima o južnoslovenskim narodima zapanjuju ocenom da se radi o grubim i tendencioznim falsifikatima posebno istorije Srba.⁸

⁶ Međunarodni tim arheologa predvođen Dragoslavom Srejovićem još šesdesetih godina prošloga veka počeo je sa istraživanjem Divostina. Sada na ostalim kragujevačkim lokalitetima istražuju Brajan Henks sa Univerziteta u Pitsburgau SAD i Rođžer Dunan sa Univerziteta iz Šefilda u V. Britaniji.

⁷ Relja Novaković, *Brankovićev letopis*, SANU, posebna izdanja knj. 339, Odeljenje društvenih nauka knjiga 35, Beograd, 1960. Od ovog autora pogledati: *Odakle su Srbi došli na Balkansko poluostrvo*, Istorijski institut, Beograd, 1978; *Gde se nalazila Srbija od 5. do 12. veka*, Istorijski institut, Beograd, 1981; *Još o poreklu Srba*, IPA, Miroslav, Beograd, 1992; *Ime Srbi kroz vreme i prostor*, IPA, Miroslav, Beograd, 1993; *Srbi i rajske reke*, IPA, Miroslav, Beograd, 1995.

⁸ Videti više o tome: Borislav Vlajić-Zemljanički, *Srbi starosedeoci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I–X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999; Sima L. Lazić, *Kratka povjesnica Srba: od postanja srpstva do danas*, „Nikola Pašić“, Beograd, 2003; Jovan Deretić, *Zapadna Srbija: izmišljeno doseljavanje Srba*, Bard-fin, Beograd, 2009; Radovan Damjanović, *Srpsko-srpski rečnik: etimologija ključ istorije Srba*, IV izdanje, Institut politehnika, Beograd, 2005; Miloš Grozdanović, *Srbi jesu narod najstariji: Srbska imperija od 7512. godine*, Punta, Niš, 2004; Momir Nikić, *Poreklo Srba, Slovena i Skita*, Stvaralačka zadruga Plejada, Beograd, 2006; Miodrag Milanović, *Istorijsko poreklo Srba*, Miroslav, Beograd, 2006. Međutim, valja pomenuti autora koji se gotovo podrugljivo odnosi prema nekim od ovih istraživača, smatra ih neozbiljnim, tvrdeći da se tu ne radi o naučno zasnovanom saznanju već da je u pitanju subjektivni zanos, nazivajući ih jednim imenom „novoromantičari“, odnosno „romantičari“;

Neodoljivo se nameće zaključak: od savremenih istraživača nauka očekuje da valjano izuče izvorne ostatke materijalne i pisane kulture i bez etničke, konfesionalne i političke obojenosti rekonstruišu antičku i ranu novovekovnu istoriju južnoslovenskih naroda.⁹ Tek tada se može doći do objektivnih činjenica na osnovu kojih se mogu doneti pouzdani sudovi i zaključci o poreklu, socijalnim odnosima, procesima i ukupnom društvenom životu našeg naroda.

Postojbina i pisani izvori o poreklu

Pojedini istraživači istorije Slovena, odnosno Srba tvrde da koreni srpskoga naroda potiču sa prostora Azije u Lugistanu na persijskoj visoravni i mogu se pratiti od pet hiljada godina pre nove ere. Sa tog prostora širili su se od tri hiljade godina pre nove ere u pravcu istoka ka Kini, Indiji i Japanu, na jugozapad ka Africi i na severozapad ka Evropi.¹⁰ Drugi, korene nalaze na velikom prostoru šumovitih ravnica između ponske stepe, od Baltičkog mora do Crnog, Egejskog i Jadranskog mora i do podnožja Alpa, tvrdeći da tu više od dvadeset pet vekova živi slovenski narod. Po ovom učenju najstarije sedište Slovena nalazilo se na prostoru gornjih slivova Visle, Dnjestra i Buga i u zapadnom delu dnjeparskog kraja. Treća saznanja upućuju na to da su najstarija slovenska staništa na Balkanskom poluostrvu, i da vuku korene pre više hiljada godina iz doba praistorije današnje Srbije. Doprinos ovakvoj tvrdnji dali su, između ostalih, i filolozi svojim izučavanjem toponima i hidronima smatrajući „da je nemoguće objasniti najstarije poznate nazive planina, reka, jezera i naselja bez prisustva Srba (Slovena) u Podunavlju“.¹¹ Ruski filolog Oleg Nikolajevič Trubačev izučava genezu slovenskih naroda pri čemu je posebnu pažnju posvetio etnonimima, hidronimima i

videti više o tome: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.

⁹ „Poslednjih decenija je na teritoriji na kojoj živi (ili je živeo) srpski narod, otkriven velik broj arheoloških nalazišta iz različitih perioda...neka svedoče o vremenu od preko deset milenijuma unazad. Nađeni predmeti upućuju da je civilizacija iz Podunavlja i sa Helmskog poluostrva starija od one poznate i priznate u Mesopotamiji. Ova nalazišta su zaprepastila mnoge srpske zvanične istoričare i arheologe, koji nemaju snage da se suoče s istinom. Neki od pronađenih predmeta upućuju na tekovine srpske kulture, a zvanična istorija tumači da tada Srba nije bilo na obalama srednjeg Dunava“. Jovan I. Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012, str. 44. O ovome pogledati: Živojin Andrejić, *Šakaste grivne i kulturni kontinuitet Indoevropljana*, Beograd–Rača, 1993.

¹⁰ Nastanak i razvoj srpskog naroda i njegovih ogranaka i povezanost sa drugim indoevropskim narodima Arijevcima, pripadnicima bele rase pouzdanije možemo pratiti od pre pet hiljada godina, odnosno tri hiljade godina pre nove ere. U mnoštvu ondašnjih naroda Srbi su živeli u Aziji u Persiji na visoravni Luristan, odnosno Lugistan. Pomeranje Srba ka prostoru Evrope donelo je nazive koje su oni dali novim krajevima: Lužice (Nemačka), Lugija (Italija), Luzitanija (Iberijsko poluostrvo), Kosovo u Srbiji. Miodrag Milanović, *Istorijsko poreklo Srba*, Miroslav, Beograd, 2006, str. 7, 8, 14.

¹¹ Olga Luković-Pjanović, *Srbi narod najstariji*. IPA, Miroslav, Beograd, 2003.

antroponimima i tvrdi: „da je prapostojbina Slovena srednji tok Dunava – teritorije s njegove leve i desne strane“.¹² Ruski monah Nestor Kijeovski je „početkom 12. stoleća, u svom Ljetopisu, napisao istoriju slovenskih kneževina. Tu je posvedočio da je prapostojbina svih Slovena Podunavlje i da su s tog područja naselili današnje zemlje Moravske, Češke, Nemačke, Rusije, Ukrajine, Poljske i Belorusije“.¹³ Katolički sveštenik i istoričar dubrovčanin Mavro Orbini 1601. godine u svom delu Kraljevstvo Slovena piše da su: „Srbi najistorijskiji narod među Južnim Slovenima“.¹⁴

Vremenom, zahvaljujući klimatskim i geografskim promenama ovi prostori postali su izuzetno bogati šumama, vodama, travnatim površinama i veoma pogodni za lov, ribolov, zemljoradnju, stočarstvo i pčelarstvo. Daskoro se verovalo da o načinu života Slovena u dalekoj antičkoj prošlosti gotovo da nema nikakvih podataka, ili se smatralo da nama još uvek nisu poznati izvori. Međutim, gotovo sa sigurnošću možemo reći, bar tako tvrde savremeni istraživači, da je to bio period rodovsko-plemenskog načina života sa primitivnom i oskudnom zemljoradnjom, stočarstvom, grnčarstvom, lovom, ribolovom i trgovinom i sa načinom upravljanja i vladanja oličenom u plemenskim starešinama, kraljevima i carevima.¹⁵ Velike vodene površine i tokovi reka omogućili su Slovenima da postanu veoma vešti u plovidbi i uspostavljanju unutrašnjih vodenih komunikacija, što je bilo od velikog značaja za pokretljivost, trgovinu i ukupan društveni razvoj. Sloveni su u svom razvoju došli u dodir sa Rimljanima. Prvi dodiri sa ovom moćnom kulturom ostvareni su kroz trgovinu koja se u početku odvijala na prostoru od jadranske obale do podnožja Alpa gde su u I veku p. n. e. živela slovenska plemena. U toj trgovini značajno mesto zauzima je čilibar koji su uvozili Rimljani. Nemamo nikakvih pisanih podataka o tome šta su od Rimljana uvozili Sloveni, mada se može pretpostaviti da su to verovatno bili zanatski proizvodi, pre svega proizvodi od metala, ukrasi, tkanine i dr.

Slovene na njihovim prostorima poznaje grčka i rimska kultura. Tako ih starogrčki istoričar Herodot pominje u V veku pre nove ere, Nevklera ih 29 godine pre nove ere pominje u svojim hronikama, Tacit Slovene pominje kao

¹² Navedeno prema: Jovan I. Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012, str. 184.

¹³ Isto, str. 223. Međutim, Nestor u svom Ljetopisu (Povijest minulih ljeta) kaže na šestoj strani da su Sloveni odnekuda došli na Dunav „Poslije mnogo vremena sjeli su Sloveni uz Dunav“. Pogledati: *Povijest minulih ljeta* ili *Nestorov ljetopis*, str. 6. Prevod Nenad Kosović, u izdanju IKP Nikola Pašić, I izdanje, Beograd, 2003.

¹⁴ Isto, str. 228.

¹⁵ Sada je od prvorazrednog istraživačkog i naučnog značaja da se na nauci zasnovanom saznanju popune praznine i isprave greške na homeostazi od nastanka i razvoja tri kulturna lokaliteta Starčevo, Vinča i Lepenski vir do VI veka nove ere. Na sreću, interesovanja na ovom polju su evidentna, što smo ilustrovali radovima sve većeg broja istraživača i njihovom na naučnim metodama zasnovanom istraživanju. Pa i kasniji period do dinastije Nemanjića zaslužuje valjano naučno „protresanje“ kako bi se otklonile nedoumice i nedorečenosti.

starosedelački narod koji živi pored Rimljana i Grka. Ptolomej govori da su Srbi živeli na Donu, Volgi i Azijskom moru, Plinije stariji u I veku pre nove ere pominje Slovene. Brojni su vizantijski pisani spomenici: hronike, crkveni govori, monografije, povelje, natpisi raznih spomenika koji pominju ili sadržajnije govore o Slovenima, odnosno Srbima u dalekoj prošlosti.¹⁶

Periodi u razvoju južnoslovenskih naroda

Ako se imaju u vidu najnovija istraživanja i dostignuća savremenih istraživača, prošlost južnoslovenskih naroda može se podeliti u nekoliko krupnih vremenskih razdoblja: period plemenskog života od pre nove ere do II veka nove ere; rimsko doba od II do V veka; period huskog presecanja slovenskih zemalja i pomora Slovena od V do VI veka; vizantijsko doba helenizma i hrišćanstva od VI do VII veka; period podvajanja slovenskih plemena od VII do VIII veka; period nastanka srpske države od VIII do X veka; period jedinstvenog kraljevstva od X do XIII veka; period srpskog carstva u XIV veku; tursko doba od XV do XIX veka; period delimične samostalnosti i oslobodilačkih ratova i stvaranja jedinstvene države od XIX pa do kraja XX veka u kome nastaje zajednička država južnoslovenskih naroda koja je posle 73 godine razorena i potom je stvoreno više manjih zasebnih državnica.

U prvom periodu od pre nove ere do II veka n. e. Sloveni su bili jedan od najvećih i najbrojnijih naroda koji je živeo na prostoru od Baltičkog mora, Dnjepra, Dnjestra i Buga u pravcu jugozapada do Alpa, Jadranskog, Egejskog i Crnog mora. Ptolomej u svome opisu naroda od pre 2000. godina upravo na prostoru između Kavkaza, Azijskog, Crnog i Kaspijskog mora pominje Serboje.¹⁷ Najstariji Vizantijski pisani izvori o Slovenima datiraju od početka petoga veka. Jedan od tih izvora, ujedno najstariji, je Pseudo-Cezarije, poznat pod nazivom *Caesarii Dialogi*. U njemu se opisuje, daleka prošlost Slovena u pogledu odnosa plemena i vođe, odnosa između odraslih i odojčadi, načinu međusobne komunikacije i ishrani.¹⁸ Od I veka pre nove ere pa do II veka nove ere moćni i vrlo brojni slovenski narod živeo je rodovsko-plemenschkim načinom života: „na Balkanu, prevladavalo je tradicionalno društveno uređenje starosedelaca. Ono je vekovima opstajalo, bez

¹⁶ Anonimna beseda o opsadi Carigrada, nepoznat autor Pseudo-Cezarije, savetnik i istoričar na Vizantijskom dvoru Prokopije, filozof i retoričar Prisk, književnik i pravnik Agatija, retor i advokat Jovan Malala, carski službenik i nesvršeni student prava Menandar protektor, prvozasupnik patrijarha Grigorija i autor šest knjiga Evagrije, prefekt i carski sekretar Teofilakt Simokata, delo nepoznatog autora Strategikon nazvano Pseudo Mavrikije, delo nepoznatog autora Uskršnja hronika, arhivar Aja Sofije i čuvar crkvenog posuda Georgije pisida, sekretar Teodor Sinkel. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom I, Naučna knjiga, SANU, Beograd, 1955.

¹⁷ Ovaj narod R. Damjanović identifikuje kao Srbe, pogledati više o tome: Radovan Damjanović, *Srpsko-srpski rečnik: etimologija ključ istorije Srba*, Beograd, 2000, str. 154.

¹⁸ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom I, Naučna knjiga, Sanu, Beograd, 1955, str. 4–5.

obzira na formalnu vlast nekog plemena, a i ta plemena su međusobno bila u velikoj meri srodna“.¹⁹ Na prostoru do Alpa, Jadranske obale, sliva Drave, Save, srednjeg toka Dunava (Istar), sliva Morave, Iskara (reka u današnjoj Bugarskoj), Stare planine (Balkan) i Drača živela su brojna slovenska plemena: Raci, Toti, Norci, Bojke, Urbi, Vendi, Dalmati, Liburni, Severi, Moravi, Servi, i dr. Rimski istoričar Nevklera 27. godine pre nove ere u svome delu o ratu cara Avgusta opisuje Slovene kao starosedelački narod, onako kao što su Grci i Rimljani.²⁰ Uprkos značajnim istraživačkim naporima i podacima još uvek nemamo pouzdanih i sistematizovanih saznanja o dalekoj antičkoj prošlosti, ali ima onih koji upućuju na to da su Sloveni od I veka pre nove ere u dodiru sa Rimljanima.²¹ Sloveni su sa Rimljanima živeli u miru baveći se zemljoradnjom, lovom, ribolovom, stočarstvom i trgovinom.

U periodu od II do V veka Rimljani pokazuju sve veći interes za ove prostore i od 167. godine zaposedaju obalu Jadranskog mora i šire se tokom ovoga perioda sve do Save i Dunava. „Uspostavljanjem rimske vlasti, Balkan postaje dominantno organizovan po principima vojnih krajina, ali sa državnom organizacijom na višem nivou – karakterističnom za Rimsko carstvo...To stanovništvo je bilo u statusu slobodnih građana — istovetno građanima Rima“.²² Sloveni i dalje žive plemenskim načinom života, ali organizovani po oblastima koje su nazivane po plemenima: Vendika, Liburnija, Dalmatija, Panonija, Mezija, Racija, Norkum i dr. I dalje su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom, ali su takođe bili angažovani za izgradnju i obezbeđivanje rimskih puteva i stanica. Sasvim je prirodno da je dolazilo do izvesnog mešanja Rimljana i Slovena i njihovog uključivanja u

¹⁹ Jovan I. Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012. str.76.

²⁰ Borislav Vlajić-Zemljanički, *Srbi starosedeooci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999, str. 21.

²¹ Ako uzmemo kao pouzdano tumačenje da su naši preci iz Lugistana sa persijske visoravni, u tom slučaju imamo podataka o njihovom životu: živeli su polunomadski, bavili se dominantno stočarstvom, zanatstvom, trgovinom i vojevanjem. Negovali su kult bogova, vuka i konja, slavili zaštitnike kuće, uglavnom se hranili mesom i mlekom. Oni ogranci Slovena, odnosno Srba koji su u svojim pohodima stigli na japanska ostrva i obale Crnog i Sredozemnog mora i Kaspijskog jezera između ostalog u ishrani su imali rečne i morske školjke. Videti više o tome: Miodrag Milanović, *Istorijsko poreklo Srba*, Miroslav, Beograd, 2006. „Studije Milana Budimira, Vladimira Georgijeva, Branka Gavele, Svetislava Bilbije, Radivoja Pešića, Ranke Kujić, Olega Trubačeva, Borisa Ribakova, Genadija Grinjeviča, Jurija Miroljubova i drugih, pokazale su da su koreni srpskog jezika i kulture mnogo dublji, nego što se mislilo i da su u direktnoj vezi sa jezicima starosedelaca Balkana, Male Azije i čitavog Mediterana. Ukazano je na veliku srodnost brojnih starih balkanskih naroda i na njihovu rasnu bliskost sa Srbima. Nove studije pokazuju da su grčka i rimska civilizacija nastale na drevnom etničkom supstratu, koji ima mnogo zajedničkog sa Srbima“. Jovan I Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012, str. 45–46.

²² Isto, str. 76.

vojničke i državničke poslove. Vojnici regrutovani od Slovena sa Balkana pominju se od toga vremena kao najbolji branioci carstva.²³ Ima podataka da je rimski vladar Aleksandar Sever poreklom iz plemena Severi koje je živelo oko reka Timoka i ušća V. Morave u Dunav. Prema Radovanu Damjanoviću, između Slovena, Rimljana i Grka odvijao se snažan međusobni uticaj što ilustruje etimološkom sličnošću i srodnošću, preko kojih je slovenski jezik u suštini povezivao grčki i latinski. U takvoj interakciji stvoren je zajednički koren kod mnogih reči slovensko-grčkih i slovensko-latinskih.²⁴ Olga Luković Pjanović odbranila je doktorski rad na čuvenoj Sorboni koji se odnosio na srpske reči u grčkom jeziku. Prisustvo stranih reči u jednom jeziku ne može da bude rezultat kratkog vremenskog „dodirivanja“ već viševjekovne interakcije između naroda, u ovom slučaju između Srba i Grka, odnosno između Srba i Rimljana.

U razdoblju od V do VI veka dolazi do promene uticaja na Slovene, a neki događaji nedovoljno su objašnjeni pa su dovodili do pogrešnih zaključaka koji se pre svega tiču autohtonosti Slovena na ovim prostorima. Naime, slovenska plemena bila su pod vlašću Rimljana sve do 420. godine kada opada ekonomska, vojna i politička moć Rima. Dalji tok V veka prilično je maglovit i nejasan, ali ćemo ga rekonstruisati na osnovu zabeleženih istorijskih činjenica koje se gube iz vida. Naime, kroz ove prostore u tom periodu prošao je hunski vojskovođa Atila, pa je u svom pohodu presekao slovensku teritoriju i slovenska plemena. Pouzdano se zna da su tada zbog pomeranja plemena lako prenošene zarazne bolesti koje su zajedno sa fizičkim istrebljivanjem odnele oko četiri miliona života.²⁵ Po svemu sudeći, izgleda da je na ovom prostoru (tokom V veka) harala zaraza, koja je izazvala veliki pomor slovenskog življa, što je ovaj prostor gotovo ispraznilo. S obzirom na to da se slovenska plemena u to doba protežu daleko na severoistok, ona su posle iščezavanja zaraze popunjavala prostore svojih saplemenika, što se dešava početkom VI veka. Dakle, Sloveni su se sa Balkanskog poluostrva širili na sever i vraćali natrag i tako prema zahtevima vojnih i političkih prilika odlazili ponovo na sever, čime se održava vekovno pomeranje sever–jug i obrnuto. Tako je i period od VI i VII veka pogrešno ili namerno od bečko-berlinske škole tumačen kao period dolaska Slovena na ove prostore. Pored toga možemo izvući još jedan zaključak, da su Sloveni koji su bili od pre nove ere pa do početka V veka nove ere na Balkanu, verovatno, makar u izvesnoj meri (što je prirodno) morali poprimiti nešto od romanske kulture, dok su Sloveni koji su popunjavali ove prostore donosili i sačuvali svoju slovensku kulturu jer je to već doba naglog slabljenja

²³ *Danica: srpski narodni ilustrovani kalendar*, Vukova zadužbina, Beograd, 1994. Tekst autora: Dragoslav Srećević, „Kad smo bili kulturno središte sveta“, na 88. strani.

²⁴ Radovan Damjanović, *Srpsko-srpski rečnik: etimologija ključ istorije Srba*, IV izdanje, Beograd, 2005. U ovom kontekstu pogledati tumačenje: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.

²⁵ Ovde se podrazumeva pomeranje Germana sa severa Evrope, drugih indoevropskih plemena, arapsko semitskih, plemena sa Arabijskog poluostrva. Ova pomeranja prema proceni demografa uslovlila su smanjivanje prosečne dužine života sa 18 godina u antičko doba na 15 godina u ovom periodu.

Rima, odnosno Zapadnog rimskog carstva i jačanja vizantijskog uticaja preko Istočnog rimskog carstva.²⁶

U periodu od VI do VII veka Sloveni žive slobodno, ne dopuštaju nikome da vlada nad njima, intenzivno se bave zemljoradnjom i stočarstvom: „Plemena Slovena i Anta žive na isti način, imaju iste običaje i slobodna su, ne dopuštajući nikome da budu porobljena, ili da se njima vlada, naročito u svojoj zemlji...Ima u njih izobilje životinja i u kamare spremljenih poljskih proizvoda, naročito prosa i heljde“.²⁷ U ovom periodu jača vizantijski uticaj na Slovene, a posebno snažan uticaj otpočeo je sa vizantijskim carem Iraklijem (610–641). Iraklije je reformisao Vizantiju, ojačao vojsku i nastojao da angažuje Slovene u vojničkim poslovima na prostoru Male Azije. Jedan broj Slovena uspeo je da izbegne nametnute obaveze prelaskom preko Dunava na sever da bi se posle izvesnog vremena ponovo vraćao na svoju zemlju.²⁸ Preseljavanje na prostor Male Azije nastavio je i Konstantin II, odakle su Sloveni bežali ili se selili čak u Arabiju i Siriju, a Justin II Slovene naseljava na južne obale Mramornog mora. Teofan prema Ostrogorskom govori o tome da je vizantijski car mogao od preseljenih Slovena da formira vojsku od 30 hiljada.²⁹ Iz redova preseljenih Slovena mnogi su se podigli na visoke funkcije u vojsci i državi. Prema B. Zemljaničkom, vizantijski car Mihajlo I Rangabe slovenskog je porekla i vladao je od 811. do 813. godine. Interesantna je ličnost Toma Sloven, koji se u Vizantiji proglasio za zaštitnika siromašnih, protivio se velikom oporezivanju i zloupotrebama činovnika, podizao je ustanke, držao je čak i grad Vizantiju u opsadi.³⁰ Dakle, nesumnjivo je veliki broj preseljenih slovena u Malu Aziju i druge značajne delove ovoga tada moćnog carstva, te se iz slovenske populacije na carski presto podigao po majci Srbin Konstantin Dragaš, odnosno Konstantin XI, koji je poginuo na zidinama Carigrada braneći ga od osvajača.³¹

Društvena organizacija Slovena u VII veku sastojala se od velikog broja malih plemena sa naslednim kraljevstvom, odnosno kneževskom vlašću koja je bila

²⁶ Teodosije I Veliki, rimski i vizantijski car, uspeo je da ponovo ujedini Rimsko carstvo (379–395). Na samrtni Car je imperiju podelio svojim sinovima: Honoriju Zapadno rimsko carstvo, a Arkadiju Istočno rimsko carstvo, odnosno Vizantiju. *Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija*, Knjiga 3, Beograd, 1986, str. 573.

²⁷ *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Beograd, 1955, str. 272.

²⁸ Borislav Vlajić-Zemljanički, *Srbi starosedeoci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999, str. 47.

²⁹ Isto, str. 49.

³⁰ Borislav Vlajić-Zemljanički, *Srbi starosedeoci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događajima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999.

³¹ „Pad Carigrada, bio je herojski, epski i sublimiran, poslednji car Konstantin Dragaš, Konstantin XI, inače Srbin po majci, poginuo je braneći grad na njegovim zidinama. Po legendi, uzidan je u zidove Svete Sofije i izaći će iz zida kad prvi pravoslavni car uđe u Svetu Sofiju. To je grčko narodno predanje koje se održalo vekovima“. Boško I. Bojović, „Vizantijska civilizacija i njeno kulturno-istorijsko nasleđe“, *Srpska politička misao*, br. 2, str. 148.

neznatna. O važnijim pitanjima odlučivao je skup naroda. Takvi običajni zakoni zadržali su se kod slovenskih, odnosno srpskih plemena vekovima posle Herodotovog opisivanja Srba. Naime, Herodot piše: „Srbi – Raci...Kada bi imali jednog starešinu, ili bar kad bi bili među se složni, bili bi najmoćniji narod na zemlji; ali je to u njih stvar nemoguća, te ih baš to i čini slabim“.³² Slično Herodotu i Prokopije ističe da Slovenima nikada nije vladao jedan čovek; o značajnim pitanjima odlučivalo se kroz demokratsku formu zajedničkog savetovanja plemena.

Period od VII do VIII veka karakterističan je po podvajanju slovenskih plemena u nekoliko grupa. Naime, u drugoj polovini VIII veka podalpska slovenska plemena Vendi, Raci i Bojke germanizovani su pod naletom osvajača Karla Velikog (742–814). Nekada u tom istom periodu od ostalih slovenskih plemena izdvojili su se i Hrvati, a na drugoj strani na prostoru između Crnoga mora uz reku Dunav do reke Iskar sedam slovenskih malih plemena ujedinjuje se sa avarskim Bugarima i od tada počinje razvoj Bugarske na osnovama slovenske kulture. Ostala slovenska plemena ostala su da zajedno žive pod zajedničkim imenom Srbi. Dakle, krajem VIII veka Srbi žive u zajedničkoj državi koja se prostirala na jugozapadu do reke Cetine i Livna gde se graniče sa Hrvatima, na severozapadu sa Germanima na Dravi, sa severa na Savi i Dunavu sa Ugarima (Turci kako su ih nazivali Vizantinci), na istoku do reke Iskar preko planine Balkan na jugu do Drača pa uz jadransku obalu do pravca Livno – reka Cetina.³³ Na prostoru gde žive Srbi zapaženo opada uticaj Zapada, a jača uticaj Vizantije.

Ako ova dva perioda posmatramo kao jedno vremensko razdoblje od V do VIII veka, za njega je karakteristično to da je teritorija ovih plemena uglavnom nestabilna. Stalni sukobi dovodili su do čestih promena teritorijalnih granica. Uprkos nestabilnosti, društveni razvoj odvijao se na osnovama zemljoradnje, stočarstva, trgovine, lova i ribolova, sa poreskim obavezama prema Rimskoj imperiji do V veka. Arheološka istraživanja balkanskog prostora ukazuju na ostatke kulture Srba starosedelaca ovih prostora i ostatke rimske kulture iz perioda kada su Srbi bili pod njihovom vlašću.³⁴

U periodu od VIII do X veka nastaje čvršća državna zajednica Srba na osnovama kneževske uprave sa više kneževina i kao takva bila je međunarodno priznata. Prema Ajnhardu, sekretaru Karla Velikog i Ludviga Pobožnog, Srbi se pominju u Ahenskom sporazumu 812. godine kojim je postignut mir između franačkog kralja Karla Velikog i vizantijskog cara Mihajla I Rangabea. Potom je

³² Miloš S. Milojević, *Odlomci istorije Srba*, sveska I, Državna štamparija, Beograd, 1872, str. 100.

³³ Turci se prvi put pominju u istorijskim spisima kod Jovana Antiohijskog 515. godine kao pleme ili ličnost Tourgoun što bi značilo moćni Hun. S obzirom na to da su Huni bili na prostoru leve obale Dunava, otuda i poreklo reči Turčin, odnosno Turci (Hun–Turgoun–Ugarin). Pogledati više o tome: Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1997, str. 19.

³⁴ Pogledati više o tome: Borislav Vlajić-Zemljanički, *Srbi starosedelci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događanjima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999.

naslednik Karla Velikog, vladar Ludvig Pobožni, pozvao Srbe na frankfurtski sastanak nacija 822. godine gde je, u suštini, pravno priznat narod i država Srba. U ovom periodu sprovedeno je zapaženije pokrštavanje Srba 865. godine kada je Konstantin (Ćirilo) prolazio kroz Srbiju na putu za Rim. Na tom putu Ćirilo je došao u Srbiju za kraljevanja Mutimira (865–891) (Svetopeleka po popu Dukljaninu, Budimira po Konstantinu Porfirogenitu) koji je sa svojom svitom od Ćirila primio hrišćanstvo. U ovom periodu, u stvari 866. godine na polju Dalma, današnja Poljica na prostoru između Omiša i Splita, Mutimir, vladar srpske države, održao je državno-crkveni sabor. Na saboru u Dalmi, Mutimir je krunisan za kralja po vizantijskim zakonima. Od Vizantije su dobijene i na saboru pročitane povelje srpskih zemalja. Tada su u Srbiji ustanovljene dve pokrajine: od reke Cetine do Drine je Bosna, a od Drine do Iskara, planine Balkan i reke Laba je Raška.³⁵ Srbija je tada imala vrlo snažnu podršku vizantijskog cara Mihajla III Mudrog (842–867) i vrlo moćnog patrijarha Fotija koji je bio veliki protivnik pape Nikole I i pape Nikole II. Veliku podršku Srbima nastavio je da pruža i vizantijski car Vasilije I Makedonac (867–886). Glavni grad u vreme kralja Mutimira bio je Soli ili Visoko, a po K. Jiričeku glavni grad bio je Destinikon (nije pouzdano utvrđeno, ali ima podataka da se nalazio nedaleko od današnjeg grada Sjenice).³⁶ Srbija tada ima osam velikih gradova Destinik, Dresneik, Međurečje, Černovusk, Salines, Lesnik, Katara i Desnik. U ovom periodu stvorena je još jedna južnoslovenska država od slovenskih plemena na prostoru Makedonije. Ova slovenska plemena podižu ustanak protiv Vizantije pod Samuilom 976. godine i stvaraju veliku državu koja traje sve do 1018. godine kada je vizantijski car Vasilije II uništio Samuilovo carstvo. Dakle u ovom periodu stvorena je srpska država sa svim činiocima koji jednu državu čine državom:

1. jasno omeđena državna granica neosporavana od suseda: Dalma 866;
2. vladar i način upravljanja prihvaćen od stanovništva i drugih država: Ahen 812, Frankfurt 822, Dalma 866, Franačka i Vizantija;
3. jezik, pismo i religija: srpski, ćirilica, hrišćanstvo;
4. jedinstven privredni i kulturni razvoj: zemljoradnja, stočarstvo, zanatstvo, zajednička duhovna osnova.
5. etnička posebnost i karakteristike: Srbi.

U periodu jedinstvenog kraljevstva od X do XIII veka odvijaju se dinamične promene. Naime, posle rušenja Samuilovog carstva, na znatan deo Srbije sve do Save i Dunava izlazi Vizantija koja nastoji da potpuno potčini Srbiju svome uticaju. Radi toga Vizantija osniva 1020. godine arhiepiskopiju u Ohridu, a episkopije u Sremskoj Mitrovici, Rasu i Prizrenu. Srbija tada postaje prostor

³⁵ Isto, str. 67.

³⁶ Arheološka istraživanja lokaliteta nadomak Sjenice u Raškoj oblasti, odnosno, na Starom Vlahu, kako je Pešterska visoravan sa okolinom nosila naziv u srednjem veku, vršena su u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Međutim, zbog nedostatka sredstava istraživanja su prekinuta.

sukoba Rima i Vizantije, a posebno dolazi do izražaja sukob hrišćanskih crkava nakon podele 1054. godine. U ovom periodu glavni centar Srbije bio je u Zeti, a kasniji centar srpske države i otpora Vizantiji je u Rasu i Raškoj. Samostalnost Srbija stiče u XII veku pod Stefanom Nemanjom (1168–1196) kada je učinjen i najveći prodor Zapada na balkanski prostor. Tada jača uticaj Zapada na Srbiju preko Venecije i Ugarske. Međutim, tradiciju i kulturne vrednosti Vizantije Nemanja je negovao u svojoj zemlji, što su nastavili i njegovi sinovi Stefan i Sava. Rezultat takvog rada je dobijanje autokefalnosti srpske crkve 1219. godine. Stefan Uroš II Milutin, vizantijski zet (Andronika II), u potpunosti je razvio institucije, dvorske običaje i kancelarijske formule u Srbiji po ugledu na Vizantiju.³⁷

Stefana Nemanju (1168–1196) nasleđuje Stefan Prvovenčani (1196–1227). Oni su, kao i njihovi naslednici, uspeali da sačuvaju državu uprkos burnim vremenima na Balkanu nastalim zbog rušenja Vizantijskog carstva. U ovom periodu jedinstvenog kraljevstva Srbija je bila jaka država sa dve pokrajine, Bosnom i Raškom, koje su bile ustanovljene još na saboru u Dalmi. Sedište duhovne, političke i ekonomske moći države bilo je u gradu Rasu. Ako razdoblje od VIII do XIII veka posmatramo kao celinu, Srbija se u tom periodu razvijala pod uticajem Zapada i Istoka, uz povremen jači uticaj neke od strana. Sa Zapada uticaj je vršen iz Italije preko Kotora i Dubrovnika. Za vreme vladavine Konstantina Bodina 1096–1097. godine i Nemanje 1189. godine, krstaši su prošli kroz srpsku državu unoseći elemente svoje kulture, a istovremeno su razvijali interes Zapada za ove krajeve. Drugi značajan uticaj ove kulture odvijao se preko sklapanja brakova. Odnosno, snažniji uticaj Zapada osetio se za vreme vladavine Stefana Uroša I Nemanjića (1243–1276), koji je sklopio brak sa francuskom princezom Jelenom Anžujskom. U tom periodu počinje zapaženiji kulturni razvoj zemlje: u arhitekturi, slikarstvu i književnosti. Paralelno sa uticajem Zapada održavan je uticaj vizantijske kulture, pre svega preko crkve, odnosno religijske filozofije, spisa, književnosti i crkvene prakse. Snažan vizantijski uticaj nije se osećao samo u crkvenim centrima već i u vojnim i na dvorovima srpskih vladara. Vizantija je u to vreme bila najhrišćanskija zemlja, razvijala se na državnom uređenju Rima i duhovnom dostignuću Grka, odnosno Atine.³⁸ Te vrednosti nesumnjivo su imale presudan uticaj i umnogome opredeljivale uspešan razvoj Srbije u srednjem veku, oblikovale njenu kulturu i vrednosti koje su i danas osnova društvenog života Srba.

Vrhunac moći i slave srpske države i kulture bio je u XIV veku u doba Srpskog carstva. Ovaj period obuhvata razdoblje od 1345. do 1371. godine. U tom kratkom periodu od 26. godina, carska Srbija prostirala se na dve trećine Balkanskog poluostrva, obuhvatajući prostor na severu do Save i Dunava, na jugu do Jadranskog i Egejskog mora, na zapadu do reke Cetine, a na istoku do hristopoljskog tesnaca. To je period kada je Srbija bila gospodar Balkana,³⁹ doba

³⁷ Sima M. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Ekvilibrijum, Beograd, 1997.

³⁸ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom I, Naučna knjiga, SANU, Beograd, 1955, Uvod XVI–XVII.

³⁹ Evo šta o više vekova razvoja (nešto više od dvesta godina, od 1161 do 1371) u doba srednjovekovne Srbije piše nekada nagrađivani i u novije vreme od nekih autora osporavani

brzog razvoja na osnovama vizantijske kulture, što je omogućilo da Srbija u ovom periodu postane snažna i dobro uređena feudalna država, kako u ekonomskom, tako i u političkom i pravnom pogledu. Povoljne materijalne prilike, snažan položaj feudalaca i neograničena moć vladara uslovile su da se unutrašnji razvoj države odvijao policentrično. To je uslovalo da gradovi i manastiri postanu isključivi nosioci napretka u pogledu obrazovanja, komunalne higijene, zbrinjavanja ugroženih kategorija stanovništva i zaštite radnika na radu. Iskustva i dostignuća u ovoj oblasti od izvanrednog su značaja za savremenu socijalno-političku teoriju i njenu praksu.⁴⁰

Tursko doba počinje rušenjem Srpskog carstva i osvajanjem srpskih država od strane Turaka.⁴¹ U ovom periodu koji traje pet vekova nametnut je dekadentan privredni, politički i kulturni sistem Turske.⁴² Potpuno je zaustavljen ranije započeti

K. Jireček: „Sjajno je doba srpske istorije period Nemanjića. Obim Srbije proširio se znatnim tekovinama, dok najzad, u polovini XIV veka, nije zahvatio skoro dve trećine Poluostrva. Grupiranje susednih država izmenilo je potpuno samo nekoliko godina posle smrti Nemanjine. Nestalo beše staroga Grčkog carstva. A kada se ono, posle proterivanja Latina, ponovo obnovilo u Carigradu, suzbijali su Srbi kroz nekoliko generacija na jug granice države Paleologa, dok napokon Stefan Dušan, postavši gospodar skoro čitavog zapada, nije uzeo vizantijsku carsku titulu“. Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988, str. 161.

⁴⁰ Osnovu privrede toga doba činile su privredne grane: zemljoradnja, stočarstvo, vinogradarstvo, pčelarstvo, rudarstvo, zanatstvo, trgovina, lov i ribolov. Bila je razvijena proizvodnja vina, medovine i u nevelkim količinama proizvodnja piva. Prema opisu barskog biskupa Giljom Adama upućenom franačkom kralju govori se da je primorje veoma razvijeno, da zanatstvo i trgovina ništa ne zaostaju za njegovom državom, obaveštava da je zemlja veoma plodna, šume sa dosta divljači a pašnjaci sa puno krupne i sitne stoke. Vitez Bertrandon de la Brokijer, savetnik Filipa Dobrog od Burgundije, prolazeći kroz Srbiju 1443. godine piše: da je oduševljen Srbijom „kao lepom i dobro naseljenom zemljom, brojnim selima i dobrom hranom i kvalitetnim vinom“. Dragoslav Kočović, *Razvoj socijalne politike Jugoslavije*, Udruženje stručnih radnika Socijalne zaštite Republike Srbije, Beograd, 2002, str. 22. U to vreme prostor Mačve, Pomoravlja i desna obala srednjeg Podunavlja bili su najgušće naseljeni na Balkanu. Pogledati više o tome: Trajan Stojanović, *Balkanska civilizacija*, New York, 1967.

⁴¹ Kineski izvori Turke opisuju: „Turke puštaju da im slobodno raste kosa, skute svojih haljina zadižu ulevo i stanuju pod šatorima od tkanine. Sele se sa mesta na mesto, prema tome gde nađu vodu i livade za ispašu. Njihova glavna zanimanja su stočarstvo i lov. Nemaju velikog obzira prema strancima, a jako cene ljude u punoj snazi. Nisu nepotkupljivi, ne stide se zla, ne znaju za običaje i pravdu, pa po tome podsećaju na stare Hiungnu“. Kod Turaka, beleže Kinezi, ropstvo nije bila rasprostranjena pojava, stanovništvo su im činili slobodni ratnici-pastiri, posle ratnih pohoda raspodeljivali su plen, bili su veoma poslušni prema savetu vođa. Uobičajene su bile endogamne pojave, kao brakovi između mačeha i pastoraka, sinovaca i tetaka i sl. Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, SKZ, Beograd, 1977, str. 19.

⁴² Uobičajeno je u svakodnevnoj, pa i u naučnoj komunikaciji da se kaže uopšteno, da smo bili pod Turcima pet vekova. Međutim, postoji nekoliko krupnih istorijskih događaja koji dovode u pitanje dužinu ropstva pod Turcima, da li ga računati od: bitke na Kosovu polju

snažan privredni, politički i kulturni razvoj srpskog naroda i njegove države. U potpunosti su potrta razvojna dostignuća na našim prostorima i vekovima unazaden do tada dostignut ukupan društveni razvoj. Ovakve društvene prilike uslovile su da ovaj deo Evrope prepusti primat nekada zaostalom delu – Zapadnoj Evropi. Turska vladavina dovela je do opadanja seoske i gradske privrede, a poreske obaveze prema srpskom stanovništvu bile su sve veće. Pod teretom velikih dažbina i veoma učestalog turskog nasilja došlo je do ekonomskog propadanja seljaka i uništavanja domaćinstava na selu. Ekonomsko-socijalnoj propasti doprinosilo je veoma rasprostranjeno otimanje zemljišnih poseda Srbima, i na taj način su stvarana velika turska imanja (begluci). Nije bilo dozvoljeno javno ispovedanje vere, niti omogućeno pravo na podizanje i obnavljanje manastira i crkava (u retkim prilikama i pod posebnim uslovima bilo je izuzetaka), prekinuto je obrazovanje i ukinuta sloboda trgovine.⁴³ Sve je to dovelo do gubitka socijalne sigurnosti i otvaranja prostora za nepismenost, neobrazovanost, zdravstvenu ugroženost, siromaštvo i bedu. Socijalno politička praksa u vidu socijalnog staranja u potpunosti je nestala. Posledice turske vladavine i danas se snažno osećaju na ovim prostorima, što ugrožava stabilan kulturni, privredni i politički razvoj.

Borbe za autonomiju, samostalnost i jedinstvenu državu započele su pobunama srpskog naroda još u XVII i XVIII veku i snažno se nastavile kroz dva ustanka početkom XIX veka.⁴⁴ Te borbe rezultirale su srpskom autonomijom koja

1389, ili od pada Smedereva 1459, ili bitke na Mohaču 1526. godine, odnosno smrti despota Pavla Bakića, poslednjeg srpskog despota, 1537. godine. Pogledati više o tome: Vasa Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, knjiga prva, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 118–121.

⁴³ Mada nije ni vladalo pravilo „islam ili smrt“ kako se to uglavnom misli u Evropi, podsticana je verska podela naroda, što je značilo ekonomsku, političku i kulturnu podelu na muslimane (privilegovane) i nemuslimane (apsolutno potčinjene). Iz toga proizlazi da se ne može prenašati činjenica: da su za sve one koji su prihvatili islam bile obezbeđene pogodnosti, i znatno lakši život, gotovo neuporedivo lakši, nego hrišćanima, posebno pravoslavnom življu. Sa nemuslimanskim narodom postupalo se kao sa građanima drugoga reda, a ti građani su, u stvari, ponizna i potpuno bespomoćna raja. Zbog toga su mnogi prihvatili islam i u tome prevashodno videli jedini način da sačuvaju svoju imovinu, porodicu i njen autoritet. U tom pogledu versko-imovinska obaveza imućnih muslimana bila je da daju zekat (vrsta dobrovoljnog poreza na imovinu) iz koga se između ostalog izdvajao deo za pružanje pomoći onima koji su prešli, odnosno prihvatili islam. Naravno, bilo je i drugih razloga za prihvatanje nove vere. O prelasku porodica u islam pogledati: Vasa Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, knjiga prva, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 221–224.

⁴⁴ Jedan od učesnika atentata na austrougarskog prestolonaslednika Franju Ferdinanda 1914. godine, Vaso Čubrilović, univerzitetski profesor i akademik, ovako opisuje srpsku revoluciju: „Ustanak u Srbiji 1804. dejstvuje revolucionarno i na ostale hrišćanske zemlje pod Turcima. Od njega počinju nacionalnooslobodilačke borbe balkanskih naroda koje će u toku XIX i XX veka dovesti do sloma Turskog carstva u Evropi i do stvaranja nezavisnih balkanskih država“. Vasa Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, prvo izdanje, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 126.

je kasnije, na Berlinskom kongresu 1878. godine, prerasla u srpsku državu. U Balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine, odnosno do 1914. godine Turska je konačno izbačena sa najvećeg dela Balkana. Nakon Prvog svetskog rata, 1918. godine stvorena je država pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U Drugom svetskom ratu država je nešto malo teritorijalno proširena, a potom razvijana socijalističkim poretom federalnog tipa. U ovom periodu stvoren je jedinstven teritorijalni, privredni i politički prostor. Nastavljen je zajednički kulturni razvoj koji je bio prekinut u srednjem veku. Država ostvaruje veoma dinamičan privredni razvoj, postiže visok ugled i postaje važan činilac svetske politike. Javlja se kao inicijator, pokretač i osnivač međunarodnih institucija i miroljubive saradnje među zemljama sveta. Socijalopolitički pristup razvija se na tradiciji činjenja dobrih dela i hrišćanskog milosrđa, socijalnozaštitnoj funkciji srednjovekovnih manastira, zadužbinarstvu, razvijanju nacionalnog socijalnog zakonodavstva, bilateralne, regionalne i multilateralne saradnje u svetu na svim poljima, posebno u delu saradnje sa Međunarodnom organizacijom rada, Međunarodnim crvenim krstom, Svetskom zdravstvenom organizacijom, Organizacijom ujedinjenih nacija i dr.

Svetska ravnoteža poremećena je krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka. Novi svetski poredak spolja i nacionalna netrpeljivost iznutra usloveli su razbijanje jedinstvene države i stvaranje većeg broja patuljastih malih državica.

Uticaj religije i kulturni razvoj

U prethrišćanskom periodu religija je bila mešavina brojnih verovanja i predstava o čoveku, društvu i postojanju, zasnovanih na autohtonim, grčkim, rimskim i istočnim kultovima.⁴⁵ Iz toga doba na ovim prostorima datira kult cara (pod uticajem Istoka), u čiju slavu su podizani hramovi i svetišta, a sveštenici su vladaru ukazivali božanske počasti. Po Justinijanovim zakonima kod cara je sve božansko i sveto. Vizantinci govore o svojeručnom potpisu svetoga cara.⁴⁶ Takva praksa bila je prihvaćena u srednjem veku i kod srpskih vladara što je podstaklo razvoj pismenosti, lečenje, brigu o siromašnim i ugroženim, izradu zakona i vladavinu prava.⁴⁷ Običaji i

⁴⁵ Miodrag Milanović piše da su Srbi dok su bili u Lugistanu verovali u boga Vida i boginju Zob. U kućnom žrtveniku, odnosno oltaru prinosili su žrtve Velikoj Majci – majci bogova, boginji Zob i bogu Vidu. Imali su svoju materijalnu kulturu, običaje, obrede, odnosno svoj način života. Negovali su kult konja i vuka. Miodrag Milanović, *Istorijsko poreklo Srba*, Miroslav, Beograd, 2006, str. 14, 8.

⁴⁶ Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988, str. 25.

⁴⁷ Uređenje i organizacija društvenog života kod Srba počela je jednostavnim usmenim uputstvima, besedama, poveljama, krmčijama (crkveni ustav, tipik), i konačno zakonom – Dušanov zakon. Pravno oblikovanje društvenog života doživelo je vrhunac u Dušanovom zakoniku kojim je, između ostalog, ustanovljeno nezavisno sudstvo, (pogledati čl. 167. i 168), i praktično realizovanje socijalne pravde (čl. 175, Bistrički prepis Dušanovog zakonika). Videti šire o tome: Miodrag Radojević, „Kratok osvrt na istoriju srpske

verovanja iz tog perioda dugo su se zadržali kod Južnih Slovena, odnosno Srba. Hrišćanstvo je rano dospelo na ove prostore. Međutim, kao i u drugim delovima carstva hrišćani su proganjani sve do 313. godine, a priznato je za državnu religiju 381. godine. Jaki domaći kultovi i verovanja s jedne i progoni s druge strane učinili su da se hrišćanstvo sporo ukoreni. Širenje hrišćanstva među Srbima započeli su apostoli Jakov, Petar, Pavle, posle njih su došli Luka, Andrija, Matija i Marko, a u propovedanju su bili uključeni i njihovi učenici Tit, Ermija i Domno: „Prvi među Srbe došao je Jakov 34. godine, pa Petar 42. godine, pa Pavle, prilikom svog trećeg putovanja 57–58. godine. Zatim su među Srbe došla četvorica apostola: Luka, Andrija, Matija i Marko. U Dalmaciji, koja je prema rimskoj podeli obuhvatala Skadar, Ras, Valjevo i izlazila na Savu, propovedali su apostolski učenici: Tit, Ermija i Domno“.⁴⁸ Po Konstantinu Porfirogenitu Južni Sloveni primili su hrišćanstvo postepeno, počev od vremena vladavine cara Iraklija (610–641), ali su još dugo ostali verni svojim paganskim uverenjima. Hrišćanstvo je prvo zahvatilo primorske gradove i postepeno se širilo u unutrašnjost. Naredni veliki prodor hrišćanstva započeo je sa Ćirilom (Konstantinom) koga je po pozivu srpskog kneza Rastislava iz Velike Moravije poslao Vizantijski car Mihajlo III Mudri (842–867) i patrijarh Foti 865. godine, a dovršen je snažnom podrškom Vizantijskog cara Vasilija I Makedonca (867–886). Ćirilo, po rođenju Konstantin iz Velike Moravije, stvorio je glagoljicu (pismo) za slovenski jezik, preveo je jevanđelja i Psaltir i sve svete knjige sa grčkog na slovenski, odnosno srpski jezik i uveo bogoslužje na grčki jezik kod Srba. Primanje hrišćanstva trajno će opredeljivati sudbinu južnoslovenskih naroda i bitno će uticati na formiranje staleške strukture društva.⁴⁹ Ono će presudno uticati na oblikovanje svesti ljudi i njihov pogled na svet,

ustavnosti od Svetoga Save do kraja XX veka“, Nova srpska politička misao, Analize, br. 2. str. 37–38.

⁴⁸ Jovan I. Deretić, Dragoljub P. Antić, Slobodan M. Jarčević, *Izmišljeno doseljavanje Srba*, Ganeša Klub, Beograd, 2012, str. 80. pogledati o tome: Nikodim Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad, 1901.

⁴⁹ Religija, ne samo hrišćanska, već i islamska, ostavila je duboke socijalne, političke, kulturne, etničke i druge korene i tragove u rušenju Jugoslavije, i pri tome je bitno uticala na političke procese i oblikovanje čak i državnih tvorevina. I danas u Srbiji postoji tiha, prikriivena i neretko otvorena isključivost koja u pojedinim regionima podstiče i održava napetost. Treba imati u vidu to da ovaj prostor nije nikakav izuzetak ili specifikum. Naime, religijska heterogenost prisutna je u svim delovima sveta, s tim što je oštrina diferenciranosti negde veća a negde manja, negde za rezultat ima hibridni visokokvalitetni kulturni proizvod kakav imamo u Japanu gde su budizam i šinto dali kvalitet u maksimi „rodiš se kao šinto a umreš kao budista“. Suprotno tome judaizam i islam u međusobnom odnosu proizvode stalne sukobe, a takav kontinuitet postoji na relaciji hrišćanstvo–islam, eklatantan primer tome je Bosna i Hercegovina sa razlazom u međuentitetskoj relaciji. Nedavni nemiri u Egiptu na površinu su izbacili sukob između muslimana i hrišćana, u Ukrajini između katolika i pravoslavaca. O socijalnim, političkim i etničkim procesima pogledati: Miroljub Jevtić, „Uloga religije u identitetu jugoslovenskih nacija“, FPN, Godišnjak 2008; Miroljub Jevtić, „Uticaj vere na ujedinjavanje starog kontinenta“, *Srpska politička misao*, br. 4.; Paula R. Harc, *Šinto*, Čigoja, Beograd, 2002.; Madhu Bazaz Vangu, *Budizam*, Čigoja, Beograd, 2002.

društvo, solidarnost među ljudima, milosrđe kao obavezu čoveka prema čoveku i socijalnu akciju, odnosno socijalnopolitičku praksu.⁵⁰ Interesantno je kod Srba postojanje verskog obreda pod nazivom slava, što nije poznato kod drugih južnoslovenskih i pravoslavnih naroda. Slava je spojena sa verskom službom, ali i svečanim obrokom uz učešće sirotinje za trpezom. Nesumnjivo da je slava imala (tako je i danas) ne samo verski – duhovni, već i širi socijalni karakter: održavanje dobrosusedskih i rodbinskih veza i odnosa, međusobno obaveštavanje o pitanjima bitnim iz života pojedinaca ili porodica, tumačenje odluka, namera i aktuelnih događaja, dogovoranje o nizu pitanja iz svakodnevnog života – rada, ispomaganja, udaje, ženidbe, trgovine, odbrane, ratovanja i sl.⁵¹

Gradovi na prostoru Istre i Dalmacije razvili su se kao gradske republike pod snažnim vizantijskim uticajem. U ovim gradovima bile su na snazi vizantijske titule, gde se niže dostojanstvo moglo kupiti za dvije do osamnaest funti zlata, a uz veću cenu mogla se kupiti i plata kao neka vrsta lične rente. Ove rente su vrsta dobrovoljnog osiguranja i zajedno sa znatno kasnije nastalim esnafima kod zanatlija, gildama kod trgovaca i bratimskim blagajnama kod rudara, preteča su socijalnog zakonodavstva u delu socijalnog osiguranja. Razvoj zanatstva i trgovine uslovio je materijalni prosperitet i prenaseljenost ovih gradova, što je za posledicu imalo sjaj i raskoš plemstva, a na drugoj strani glad, siromaštvo, bedu, širenje zaraznih bolesti i veliku smrtnost stanovništva. Gradovi su bili centri ne samo razvoja zanatstva i trgovine, već i razvoja arhitekture, vajarstva, slikarstva i socijalne zaštite. U ovom pogledu značajan doprinos dali su i srednjovekovni manastiri. Oni su ujedno bili prvi i jedini centri pismenosti, obrazovanja, lečenja i zaštite siromašnih, odnosno ugroženih kategorija stanovništva. Bolnice su uglavnom bile pri manastirima, a njihovo podizanje rad i organizacija datiraju od početka XIII veka. Među najstarijim bolnicama bile su bolnice Sv. Bogorodice Ratečke u Kotoru, Hilandaru i Studenici. Ove bolnice imale su neveliki broj postelja, Hilendarska bolnica imala je 12 postelja, dok je bolnica Sv. Arhandela kod Prizrena imala 20 postelja. Veće smeštajne kapacitete imala je bolnica u Visokim Dečanima, ali o tome nemamo preciznih podataka. Lečenje i nega bolesnika za ondašnje prilike bili su na visokom nivou. U našim manastirskim bolnicama prvi lekari bili su kaluđeri. Izuzetak je bila bolnica kralja Milutina u Prodromovom manastiru u Carigradu gde su radili obrazovani i dobro plaćeni lekari. U ovoj bolnici bila je i medicinska škola, gde su, između ostalih, znanja sticali i Srbi u XIV i XV veku. Milutin je osnovao bolnicu u Jerusalimu uz manastir Sv. Arhandela 1315. godine. Knez Lazar je 1381. godine podigao bolnicu u manastiru Ravanici. U Kotoru je postojalo više bolnica: Sv. Krsta, Sv. Duha, vojna bolnica i leprozarijum. U više mesta postojali su karantini za zarazne bolesti. Prvi je podignut u Kotoru 1374. godine, a tri godine kasnije u Dubrovniku. Prva samostalna apoteka osnovana je u Kotoru 1326.

⁵⁰ Miroljub Jevtić, „Uticaj konfesionalnih činilaca na nacionalne ekonomije“, *Srpska politička misao*, br. 3, str. 151; U širem socijalno-političkom kontekstu pogledati: Vladan Stanković, „Funkcije socijalne države u hrišćanskim političkim konceptima“, *Politička revija*, str. 23–36.

⁵¹ Pored slave, u bogatoj tradiciji Srba postoji običaj *svadba* koji su ustanici sa Đorđem Petrovićem iskoristili za dogovor i donošenje odluke o dizanju na ustanak.

godine, a pored gradskih apoteka postojale su i manje koje su bile u krilu manastirskih bolnica. „Ove bolnice osnovane su po ugledu na vizantijske. O tome nam svedoče propisi o radu naših bolnica, koji predstavljaju prepise odredaba rada vizantijskih bolnica. Osnovni sadržaj rada bolnica bio je lečenje obolelih, pa tek onda smeštaj i zbrinjavanje ostarelih i iznemoglih osoba. Sve bolnice služile su za lečenje bolesnika bez obzira na socijalno poreklo. Međutim, to se nije odnosilo na bolnice u Hilandar, Studenici i u manastiru Sv. Arhanđela kod Prizrena, gde su lečeni samo kaluđeri i vlastela“.⁵²

Privredni razvoj, društveno raslojavanje i počeci nastajanja klasne strukture

Kroz čitav period od pre nove ere do II veka nove ere stanovništvo se bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, lovom i ribolovom. Osnovna delatna aktivnost bila je prerada stočarskih proizvoda, izrada grnčarije, odeće i posuđa za svakodnevnu upotrebu. Istina, ima tragova o rudarstvu iz tog perioda, na što upućuju iskopi ruda i tragovi livenja metala. O tome ovako piše Jiriček: „Od zanata pre svega valja spomenuti rudarstvo. Njegovi prvi počeci behu ispiranje metalnih zrnaca iz rečnog peska...Viši stupanj beše rad na suhu u potkopima. Tragovi prastarog rudarstva, sa oruđem iz halštatskog perioda, nađeni su nedavno u cinoberskim i srebrnim rupama Šuplje Stene na Avali kod Beograda, zapušteni bakarni rudnik iz doba bronzanog u selu Boru kod Zaječara. Domaća industrija bavila se... livenjem metala...“⁵³ Od II veka nove ere, kada Slovene i njihove zemlje osvajaju Rimljani, stanovništvo se i dalje bavi zemljoradnjom i tradicionalnim zanimanjima, a znatan broj angažovan je na obezbeđivanju rimskih kopnenih komunikacija i putnih stanica. I kasnije kroz vekove primarno zanimanje Slovena bila je zemljoradnja, stočarstvo, rudarstvo i trgovina, ali se razvija i vinogradarstvo. Zapaženo vredni vinogradi podignuti su na Fruškoj gori i u okolini Smedereva. Rimljani podstiču rudarstvo, koje se brzo razvija i donosi im velike prihode jer tada vladaju ovim prostorom. Dalmacija je bila zlatna zemlja za Rimljane, a kasnije se dragoceni metal ispire na potocima Fojnice, na Železnici i u gornjem toku reke Vrbasa. Srebro i olovo iskopavani su u Gradini kod Srebrenice, Guberevcu i Stojniku ispod Kosmaja, u Sočanici u podnožju Kopaonika na njegovoj zapadnoj strani. Vremenom su otvarani i drugi rudnici, a paralelno sa razvojem rudarstva razvilo se kovanje novca i podizane su radionice za izradu oružja. Bila je razvijena proizvodnja žitarica, soli, gvožđa, oružja i drveta. Izvoz u druge zemlje bio je strogo kontrolisan.⁵⁴

⁵² Dragoslav Kočović, *Razvoj socijalne politike Jugoslavije*, Udrženje stručnih radnika Socijalne zaštite Republike Srbije, Drugo izdanje, Beograd, 2002, str. 25–27.

⁵³ Pogledati više o tome: Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988, str.11.

⁵⁴ „Ispočetka, pravo pobiranja carine (2,5%) izdavano je pod zakup društvima; docnije, taj posao poveren je bio vladinim činovnicima, obično carskim robovima ili oslobođencima, najviše Grcima. Starešina carinarnica bio je poznije comes commerciorumper Illyricum“,

Naporedno sa razvojem rudarstva i drugih dobara zgodnih za trgovanje, kao i proizvodnje koja proističe iz toga, javlja se proces jasnije društvene diferencijacije. On započinje od X veka kada se postepeno izdvaja nova društvena klasa – vlastela (preteča plemstva) koja nastaje od srodnika vladalaca, plemenskih starešina i činovnika. Drugi sloj sačinjavalo je sveštenstvo, treći sloj bili su sebi slobodni ljudi, ali bez političkih prava, meropsi, odnosno zemljoradnici, pastiri, sitne zanatlije i otroci (robovi).⁵⁵ U manjim sredinama nikada nije došlo do obrazovanja lokalnog plemstva, kao na primer na ostrvu Mljetu i Lastovu. Srpski pastiri bili su, po opisu Vilhelma Tirskog, bogati stokom, mlekom, sirom, medom i voskom, dok Dalmaciju opisuje kao prostor sa ekstenzivnom zemljoradnjom i stočarstvom kao osnovnim izvorom egzistencije. Pored stočarstva, lov je veoma dugo bio značajan izvor egzistencije i zanimanja stanovništva. Moreplovstvo je bilo zastupljeno kod Hrvata, Neretvljana, Zahumljana, Travunjana, Dukljana i Konavljana. Plodne doline bile su naseljene, a osnov privrede bili su zemljoradnja i stočarstvo. Pored obrade zemlje stanovništvo je radilo na podizanju gradova, njihovom obnavljanju i čuvanju. Angažovanje sposobne radne snage nije imalo funkciju konstruktivnog rešavanja socijalnih problema siromašnih kako bi oni svojim radom obezbedili egzistenciju. Naprotiv, ovaj rad bio je svojevrsna eksploatacija jer se obavljao o sopstvenom „ruhu i kruhu“ i poznat je kao kuluk – prinudni rad. Prinudni rad biće karakteristika tokom čitavog srednjeg veka. Međutim, nešto što ima obeležje konstruktivnih socijalnopolitičkih mera jeste pojava posebne „ratničke klase“ krajišnika. Naime, ratne prilike uslovile su svojevrsnu agrarnu reformu. Zemlja do granice dodeljivana je na korišćenje stanovništvu – vojnicima bez prava da je prodaju, ali i bez ikakvih poreskih obaveza. Od XI veka ovi posedi nazivaju se pronije, a pominju se i znatno kasnije, u poveljama iz XIV i XV veka.

Demografske prilike

Od nekada moćnog i velikog naroda, slovenska plemena su na širem prostoru Balkanskog poluostrva postajala malobrojnija usled čestih ratova, asimilacije (germanizacije), preseljavanja, međusobnih sukoba, bolesti i gladi.⁵⁶ U najstarijim Vizantijskim izvorima koji datiraju od početka V veka nove ere ima fragmentarnih beležaka koje se ne smatraju pouzdanim, odnosno istinitim – stoji da

pa ni danas nije zaboravljen đumruk – carina. Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988, str. 23–25.

⁵⁵ O karakteru socijalne strukture bliže ću govoriti u sledećem članku koji će biti sastavni deo projekata Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu koje finansira Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije.

⁵⁶ Ovako Herodot 444. godine pre nove ere opisuje naš narod: „Srbi – Raci – su, bar posle Indijanaca, najvećiji narod na zemljinom šaru“. Više o tome pogledati: Miloš S. Milojević, *Odlomci istorije Srba*, I sveska, Državna štamparija, Beograd, 1892, str. 100.

su Sloveni u dalekoj prošlosti ubijali odojčad da bi došli do mleka doilja.⁵⁷ Brak je sklapan otmicom ili kupovinom. Nema pisanih podataka o poligamiji, ali je poznato da su lako sklapali i rastavljali brak dok su bili pagani. Nakon primanja hrišćanstva dugo su se opirali crkvenom shvatanju o neraskidivosti braka. Mnogo kasnije, zakonom cara Dušana predviđena je obaveza sklapanja braka pred crkvom i time je potvrđena njegova neraskidivost. Dok su bili mnogobošci, Južni Sloveni prinosili su životinje bogovima na žrtvovanje. Nije poznato da su prinosili ljudske žrtve. Podatke o tome da su ljude ugrađivali u velike građevine zarad uspešne gradnje nalazimo samo u narodnim predanjima iz doba srednjovekovne Srbije.

Porodica je bila višegeneracijska, nazivana je kuća, a potom zadruga. Zadruga je bila krvnosrodnička zajednica karakteristična po zajednici života, zajedničkoj imovini, radu, ishrani i zaštiti članova zadruge. U zadruzi su živeli i koloni koji nisu imali svoju zemlju, već su živeli i radili na tuđim posedima. Takav primer nalazimo kod konavljanskih seljaka koji su živeli u zadrugama od oko 15 članova na zemlji dubrovačke vlastele. Žena je bila neravnopravna. Bilo je zabranjeno sklapanje braka sa strancem.

Južnoslovenska zajednica na prostorima na kojima se i sada nalazi do VII veka živela je u uslovima plemenske podvojenosti. Dok su Južni Sloveni živeli plemenskim načinom života, brigu o bolesnima, starima, deci i invalidima vodilo je pleme. Imajući u vidu velika pomeranja, sigurno je da su najstariji i invalidi u najvećoj meri podnosili cenu ratova, osvajanja, nestašice, gladi i bolesti. Začeci oblikovanja stabilnijih društvenih i teritorijalnih celina i nastajanje društvene slojevitosti sigurno da je uslovalo i poseban odnos prema ugroženim kategorijama stanovništva. Nemamo pisanih podataka ko se, kako i koliko starao o deci, bolesnima, invalidima i starima koji su bili bez porodičnog staranja.

Sloveni nisu poznavali instituciju ropstva i bili su poznati kao gostoljubiv i solidaran narod. U ratnim pohodima i osvajanjima zarobljavali su pripadnike drugih naroda, ali su ih posle izvesnog vremena oslobađali. Zarobljenici su mogli da se vrate u svoje mesto, ili ostati da žive sa Slovenima kao slobodni ljudi. Nastajanje ropstva vezano je za kasniji period stvaranja država na Balkanskom poluostrvu. U početku, robovi su bili iz redova naroda koji su živeli u dodiru sa Južnim Slovenima. Robovi su prodavani i poklanjani između plemena i naroda. Sinovi srpskog kneza Vlastimira (Mutimir, Stojimir i Gojnik), koji je vladao oko 850. godine, poslali su bugarskom vladaru Borisu između ostalih poklona i dva

⁵⁷ Najstariji pisani Vizantijski izvor o Slovenima – Pseudo-Cezarije, koji datira s početka petoga veka u maloazijskoj pokrajini Kalikiji, u nauci ocenjen kao izvor sa dosta nemogućeg, verovatnog i sasvim ubedljivog, između ostalog govori o međusobnim odnosima koji su za ovu temu od velike važnosti: „Sloveni rado žderu ženske dojke jer su pune mleka i pri tome odojčad razbijaju o stene kao štakore... Oni... su divlji, slobodni i bez poglavara, pošto svoje vođe i starešine stalno ubijaju bilo na gozbi bilo na putu, i hrane se liscama, divljim mačkama i veprovima i međusobno se dovikuju kao vukovi kad zavijaju“. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom I, SANU, Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. 4–5.

roba.⁵⁸ Veliki broj robova bio je u primorskim gradovima, gde su najčešće radili na manastirskim imanjima. U zadužbinskoj povelji manastira Sv. Petra kod Splita 1080. godine pominje se veliki broj robova muškaraca, žena i dece slovenskog i rumunskog porekla. Iz toga se može zaključiti postojanje dužničkog ropstva i ropstva zarobljavanjem. Robovi ovoga manastira prodavani su po ceni od osam do deset zlatnika. Trgovina robljem bila je izuzetno razvijena u Kotoru, Omišu i kod Neretvljana. Kupovali su ga prekomorski trgovci i gusari. Postojali su kućni robovi i robovi koji su radili na imanju gospodara. Robom se postajalo na više načina: zarobljavanjem, dužničkim ropstvom, prodajom zarobljenika, prodajom deteta od strane oca, zbog preljube i dobrovoljnim odlaskom u ropstvo zbog siromaštva.⁵⁹ Rob je imao bračna i roditeljska prava. Deca iz braka slobodnog građanina i roba pripadala su gospodaru ili su bila zajednička imovina gospodara i slobodnog supružnika. Roba je mogao osloboditi samo gospodar, njegov žena i njegov sin. Oslobođanje je vršeno iz ljubavi prema bogu. Tako je veliki župan Stefan Nemanja, napuštajući presto 1196. godine i odlazeći u manastir, oslobodio sve robove. Ropstvo postepeno nestaje u XIV veku i prerasta u ugovorni odnos između slobodnog čoveka i vlastelina. Međutim, i pored velikog broja robova, robovski rad nikada nije predstavljao osnovnu radnu snagu. Robovi nikada nisu postojali kao posebna klasa, već su postojali kao društveni sloj. Dakle, robovlasnička društvena struktura nikada nije formirana kod Južnih Slovena. Moćni narodi sa juga sa kojima su bili u dodiru prevazišli su robovlasničku klasnu strukturu i postepeno uspostavljali feudalne odnose, što je imalo presudan uticaj na dalji društveni razvoj i nastajanje klasne strukture južnoslovenskog društva.

Literatura

- Andrejić Živojin, Šakaste grivne i kulturni kontinuitet Indoevropljana, Beograd-Rača, 1993.
- Bazaz Vangu Madhu, *Budizam*, Čigoja, Beograd, 2002.
- Bojović I. Boško, „Vizantijska civilizacija i njeno kulturno-istorijsko nasleđe“, *Srpska politička misao*, br. 2. Beograd, 2009.
- Ćirković M. Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici*, Ekvilibrijum, Beograd, 1997.
- Čubrilović Vasa, *Odabrani istorijski radovi*, prvo izdanje, Narodna knjiga, Beograd, 1983.

⁵⁸ Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988, str. 74.

⁵⁹ Na ovom primeru, odnosu prema robovima i instituciji ropstva uopšte, vidi se uticaj rimske kulture koja je na našim prostorima razvijana oko tri veka. Naime, u Rimu su sljedeći ljudi mogli postati robovima: stranac u slučaju zarobljavanja u ratu ili otmicom stanovnika iz okolnih zemalja, slobodan Rimljanin koji je dozvolio da ga neprijatelj proda kao roba, osuđenici na teške kazne borbe sa zverima i na rad u rudnicima, Rimljanka koja održava seksualne odnose sa tuđim robom, siromašni ljudi koji zbog bede dobrovoljno odlaze u ropstvo, dete koje otac proda drugom Rimljaninu. Pogledati više o ropstvu i robovima: Dušan Lakićević, *Socijalna politika*, Savremena administracija, Beograd, 1991, str. 95–96.

- Damjanović Radovan, Srpsko-srpski rečnik: etimologija ključ istorije Srba, IV izdanje, Beograd, 2005.
- Deretić Jovan *Zapadna Srbija: izmišljeno doseljavanje Srba*, Bard-sin, Beograd, 2009.
- Grozdanović Miloš, *Srbi jesu narod najstariji: Srbska imperija od 7512*, Punta, Niš, 2004.
- Jevtić Miroljub (2008), „Uloga religije u identitetu jugoslovenskih nacija“, *FPN, Godišnjak*.
- Jevtić Miroljub, „Uticaj vere na ujedinjavanje starog kontinenta“, *Srpska politička misao*, br. 4.
- Jireček Konstantin, *Istorija Srba*, knjiga I, Prosveta, Beograd, 1988.
- Kočović Dragoslav, *Razvoj socijalne politike Jugoslavije*, Udrženje stručnih radnika Socijalne zaštite Republike Srbije, Drugo izdanje, Beograd, 2002.
- Kovačević Jovan, *Avarski kaganat*, SKZ, Beograd, 1977.
- Lakićević Dušan, *Socijalna politika*, Savremena administracija, Beograd, 1991.
- Lazić L. – Sima L, *Kratka povjesnica Srba: od postanja srpstva do danas*, „Nikola Pašić“, Beograd, 2003.
- Mala enciklopedija Prosveta: opšta enciklopedija, Knjiga 3, Prosveta, Beograd, 1986.
- Milanović Miodrag, *Istorijsko poreklo Srba*, Miroslav, Beograd, 2006.
- Milojević S. Miloš, *Odlomci istorije Srba*, I sveska, Državna štamparija, Beograd, 1892.
- Miroljub Jevtić, „Uticaj konfesionalnih činilaca na nacionalne ekonomije“, *Srpska politička misao*, br. 3.
- Momir Nikić, *Poreklo Srba, Slovena i Skita*, Stvaralačka zadruga plejada, Beograd, 2006. Harc R. Paula, Šinto, Čigoja, Beograd, 2002.
- Novaković Relja, *Brankovićev letopis*, SANU, Beograd, 1960.
- Pešić Radivoje, *Zavera poricanja*, Pešić i sinovi, Beograd 1996.
- Radić Radivoj, *Srbi pre Adama i posle njega*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
- Radojević Miodrag, „Kratok osvrt na istoriju srpske ustavnosti od Svetoga Save do kraja XX veka“, *Nova srpska politička misao*, Analize, br. 2.
- Srejović Dragoslav, *Iskustva prošlosti*, Ars Libri, Beograd, 2001.
- Stojanović Trajan, *Balkanska civilizacija*, New York, 1967.
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, Tom I, Naučna knjiga, SANU, Beograd, 1955.
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, SANU, posebno izdanje CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Beograd, 1986.
- Vladan Stanković, „Funkcije socijalne države u hrišćanskim političkim konceptima“, *Politička revija*, br. 2.
- Vlajić-Zemljanički Borislav, *Srbi starosedeooci Balkana i Panonije u vojnim i civilnim događanjima sa Rimljanima i Helenima od I do X veka*, Stručna knjiga, Beograd, 1999.

Dragoslav Kočović

The Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade

E-mail: dragoslav.kocovic@gmail.com

SOCIAL CONTRIBUTION TO POLITICAL IDENTITY OF SERBIA

Summary:

In this paper, the author strives to highlight significant and undisputed historical events that influenced the homeostasis of our people, i.e. South Slavs in the early and late Middle Ages, aiming to point to the voids that should be filled with scientific facts to complete the picture of economic, political, cultural, and overall social life of Serbs in the first place. This issue is undoubtedly provoking more and more interest among a growing number of researchers, and their conclusions and findings deserve massive attention. Existing and future findings shall lay a foundation on which we shall build scientific truth about South Slavic nations, without political, ethnic, or confessional prejudice. Of course, in this context the author puts emphasis on the general cultural development of Serbs through the prism of their origin, national characteristics, territory-state, language, alphabet, economy, beliefs, and religion. In terms of the structure of overall social life, the author mainly focuses on the roots of the social values that social policy encompasses in contemporary conditions.

Furthermore, the author aims to cope with the fields that call for a scientific elaboration, in pursuit of new sources of knowledge that could be used to further complete those periods in the history of our nations that were not sufficiently researched, and which demand reliable perspectives, evaluations, and conclusions. It is scientifically justified and even desirable to question and explore the past of our nations, especially Serbs, using the proper scientific methodology, in order to deduce valid opinions, judgments, and conclusions. Superficiality and ambiguity in all spheres of science, social science especially, lead to misjudgments and delusions,

which could manipulate a nation into believing distorted notions on society and often misplaced picture of one's self, its culture and other nations with which it is in direct contact.

The purpose of the paper is to remove the voids in science about the past of our nations, especially in the long period from BC until 6th century. The objective is to point out to new sources of knowledge, i.e. review the remains of material and spiritual structure that could be used to reliably determine scientific truth. In the last two centuries, we are all witnesses to continued improvisation, even incomprehensible fabrication of the nations' origin, autochthonism and uniqueness, which led and is still leading to forgery and unnecessary conflict with human and material detriments. Using valid methodology primarily based on document analysis, written and archeological material and analysis of the remains from people's lives in the distant past (within the wider and narrower region), we can positively determine the scientific truth, focusing on our nation and nations we are in close contact with.

Keywords: *South Slavs, Serbs, cultural centres, alphabet, religion, economy.*

Милан Благојевић

Универзитет за пословни инжењеринг и менаџмент Бања Лука

Е-адреса: milanblagojevic@hotmail.com

(НЕ)МОГУЋНОСТИ ДЕОХАЕРИЗАЦИЈЕ НАШЕГ ПРОСТОРА

Сажетак: *Основна карактеристика политичког и уставно-правног система дејтонске Босне и Херцеговине, по чему је он усамљен примјер у свијету, јесте систем владања развијен убрзо након потписивања Дејтонског мировног споразума. Суштина тог система, који називам технологијом охаеризма, јесу његова несумњива вјештина да себи потчини људе на овом простору, на једној, и спремност овдашњег човјека да том систему подилази до сервилности, на другој страни. У овој потоњој карактерној црти овдашњих људи треба тражити не само разлоге успјеха који је несумњиво постигао охаеризам, као посебан облик тоталитарног система у његовој савременој изведби већ су то истовремено и разлози немогућности деохаеризације нашег простора. Тим питањима посвећен је овај рад, у којем аутор кроз неколико примјера показује не само како је вршена охаеризација овог простора, те шта је тиме постигнуто и у чијем интересу већ и како смо постали својеврсни заробљеници тог система.*

Кључне ријечи: *Дејтонска БиХ, охаеризам, технологија охаеризма, савремени тоталитаризам, деохаеризација.*

I. Уводни дио

Основна карактеристика политичког и уставно-правног система дејтонске Босне и Херцеговине (БиХ), по чему је он усамљен примјер у свијету, јесте систем владања који је овдје развијен убрзо по потписивању Дејтонског мировног споразума. Оно што се мора признати том систему јесте његова несумњива вјештина да себи потчини људе са овог простора,

усмјеравајући не само њихове активности него и начин мишљења у правцу који је за њега пожељан. Вјештина која је тако карактеристична за тај систем владања настала је као продукт искуствених сазнања његових носилаца о особинама не само локалних политичара већ и овдашњег становништва те искоришћавања њихових слабости и мана. Средиште тог система владања био је и остао високи представник у БиХ. За његову функцију у енглеском језику користи се скраћеница ОНР (Office of the High Representative), а у овдашњем свакодневном говору све до данас изговара се слово по слово – „о-ха-ер“, из чега сам извео неологизам охаеризам, док цијели тај систем владања означавам синтагмом *технологија охаеризма*, с обзиром на ону његову несумњиву вјештину владања.

Међутим, овим радом не желим изнијети само примјере успјешног владања и злоупотребе овлашћења од стране досадашњих високих представника, већ желим, такође кроз примјере, да проговорим и нешто о карактерној слабости овдашњих људи. Чиним то из разлога што управо у тој карактерној црти, нарочито присутној у Републици Српској у постдејтонском периоду, спремној да до сервилности подилази охаеризму зарад сопствених интереса, треба (по)тражити и (про)наћи разлоге успјеха овог посебног облика тоталитарног система. Када охаеризам називам тоталитаризмом, имам у виду да су за тоталитаризам својствена три обиљежја: „тоталитарна идеологија, партија појачана полицијом и монопол над трима главним врстама саобраћања и сукоба у индустријском друштву данашњице“ (Чавошки, 1995: 214).

Несумњиво је да охаеризам представља једну тоталитарну идеологију, у чијој основи је да овдашњи српски етнички и државни простор треба бити подвргнут „вриједностима“ НАТО-а и Европске уније и постати само једна од бројних коцкица тог мозаика. Ради остварења циљева ове идеологије други елеменат тоталитаризма, партија појачана полицијом, у охаеризму је модификован утолико што су најприје снаге НАТО-а које су овдје размјештене по потписивању Дејтонског споразума, а затим и војне снаге Запада које су овдје остале све до данас, употребљаване и биле увијек спремне да се употребе против свакога ко би се супротставио наведеној идеологији, чији је главни носилац високи представник. Најзад, технологија охаеризма је, на бројним примјерима од којих ћу само неке навести у наставку, показала своју спремност и способност да има монопол над свим питањима од важности за овдашње глобално друштво. Све су то разлози из којих је охаеризам један савремени облик тоталитаризма.

Наставак овог рада има четири цјелине. У првој од њих говорићу о томе како се правно неутемељено настоји прибавити правни легитимитет неуставном понашању високог представника, за шта су злоупотребијене и институције Савјета безбједности Уједињених нација и Европски суд за људска права. Друга цјелина садржи примјере наметања неких од најважнијих одлука од стране високог представника, којима је ванинституционално и неуставно моделовао овдашњи уставни систем по

мјери западних снага чији је он војник. Трећа цјелина садржи неке примјере домаћих појединаца који су, сервилним понашањем, прихватили и спроводили одлуке високог представника и тако им прибављали легитимитет. Завршни дио рада садржи кратке разлоге из којих сматрам да смо постали својеврсни заробљеници овог система, што онемогућава деохаеризацију нашег простора.

II. Легитимизовање охаеризма злоупотребом Европског суда за људска права и Савјета безбједности Уједињених нација

Када је закључен Дејтонски мировни споразум и у оквиру њега Анекс 10 којим је предвиђено постојање ове институције, постојао је веома мали број оних који су знали у шта ће се изродити овлашћења која су првобитно тим анексом дата високом представнику. Наиме, Анекс 10 Дејтонског споразума предвидио је, и о томе су се стране потписнице и договориле, да у складу са одговарајућим резолуцијама Савјета безбједности УН буде именован високи представник у циљу, како стоји у анексу, „олакшавања напора страна потписница и, по потреби, покретања координације активности организација и агенција укључених у цивилне аспекте мирног рјешавања...“. Из ове формулације, и уз познавање чињеница да се под изразом „стране потписнице“ подразумијевају тадашње Република БиХ, Савезна Република Југославија, Република Хрватска, Република Српска и Федерација БиХ, не може се извући закључак о карактеру овлашћења која ће након тога имати високи представник, осим што се писцима анекса мора признати способност за реторичност и прављење свеобухватних израза, јер су формулације употријебљене у овом анексу, као и у споразуму у цјелини, заиста такве да се под њима може много тога подразумијевати. Стога је у праву Коста Чавошки када каже да су саставивши Дејтонски споразум, „...амерички правни стручњаци унапред рачунали с могућношћу да поједине кључне одредбе Дејтонског споразума тумаче и примењују како у потоњим околностима нађу за сходно, независно од пристанка самих страна уговорница“ (Чавошки, 1999: 7).

Стицајем животних околности, академик Коста Чавошки ће неколико година касније бити правни заступник у предмету *Берић и други против БиХ* пред Европским судом за људска права у Стразбуру. Захваљујући томе, био је у прилици да запази и анализира неправу садржано у пресуди тог суда у наведеном предмету, а која се односила на одлуку високог представника Педија Ешдауна од 30. јуна 2004. године којом је више лица српске националности смијенио са јавних функција, забранивши им да врше било какву изборну или именовану јавну функцију. Своја запажања академик Чавошки потом је изнио у својој монографији *Под троном Атлантског пакта: Европски суд за људска права*. Пресуда коју је 16. октобра 2007. донио Европски суд за људска права у том предмету вишеструко је важна, како за спознају прав(н)е природе патологије зване високи представник у БиХ, тако и

за патологију у раду институције каква је поменути суд за људска права. Наиме, ова институција, како ће одмах у наставку бити показано, злоупотребљава Савјет безбједности Уједињених нација, али тиме истовремено дозвољава да и сама буде злоупотријебљена у циљу легитимизовања охаеризма.

У „образложењу“ своје пресуде Европски суд за људска права најприје каже (*курзив у цитату је мој*):

„26. Након рата у Босни и Херцеговини, *Савет безбедности УН-а одобрио је увођење међународног управника за Босну и Херцеговину* (Високи представник) *од неформалне групе земаља* које су активно учествовале у мировном процесу (*Веће за спровођење мира*) као меру спровођења у складу с поглављем VII Повеље УН (*видети резолуцију 1031 СБ УН од 15. децембра 1995*). Пошто овлашћења првобитно дата Високом представнику (описана у Мировном споразуму) нису била у потпуности јасно дефинисана (*а касније ћу показати да јесу – моја опаска*), *Веће за спровођење мира је накнадно опширније разрадило његов мандат*. Усвајање закључака Бонске конференције за спровођење мира у децембру 1997. године можда представља најдалекосежнију меру, којом је Веће за спровођење мира одобрило овлашћење Високом представнику да смени с дужности државне функционере за које се сматра да крше законске обавезе по Мировном споразуму, као и да наметне привремене законске акте у ситуацијама када то нису учиниле домаће институције...“ (Чавошки, 2009: 439–440).

У претходном цитату од посебне важности су двије неистине, од којих прва представља темељ на који се надограђује друга неистина, на основу чега је затим одбијена тужба господина Душана Берића и других лица које је високи представник Педи Ешдаун 2004. године не само разрјешао на противправан начин са јавних функција већ их је на исти такав начин лишио и бројних грађанских права.

Европски суд за људска права износи најприје неистину када каже да је наводно *Савјет безбједности Уједињених нација одобрио да неформална група земаља (тзв. Вијеће за спровођење мира) уведе високог представника у БиХ*. Ово је тешка лаж коју изриче таква правосудна институција каква је Европски суд за људска права, у чему се, између осталог, огледа патологија у њеном раду. Једина истина с тим у вези налази се у Дејтонском мировном споразуму и Резолуцији Савјета безбједности Уједињених нација број 1031 од 15. 12. 1995. године, на коју се позвао Европски суд за људска права, али је при томе неистинито рекао да у тој резолуцији постоји нешто чега у стварности нема. У Анексу 10 Дејтонског мировног споразума сасвим одређено је наведено да уговорне стране, *тадашња Република БиХ, затим СР Југославија, Република Хрватска, Република Српска и Федерација БиХ*, захтијевају именовање високог представника у складу с резолуцијама Савјета безбједности БиХ, при чему није остављен простор за било коју неформалну

групу земаља да она именује високог представника или да му одређује дјелокруг и надлежности. Због тога је у праву академик Коста Чавошки када каже:

„Високи представник је успостављен 14. децембра 1995. у Паризу сагласношћу пет страна уговорница: Републике Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Републике Хрватске и Савезне Републике Југославије (Србија и Црна Гора).“ (*Исто*, стр. 12).

Поред Дејтонског мировног споразума и Резолуција Савјета безбједности Уједињених нација, број 1031 од 15. 12. 1995. године, напросто огољује неистине изречене од стране Европског суда за људска права. Наиме, у тачкама те резолуције које се односе на високог представника (тач. 26–29) у верзији на енглеском језику дословно стоји да Савјет безбједности (*курзив у цитату је мој*):

„26. *Endorses* the establishment of a High Representative, *following the request of the parties*, who, in accordance with Annex 10 on the civilian implementation of the Peace Agreement, will *monitor the implementation of the Peace Agreement* and mobilize and, as appropriate, *give guidance to, and coordinate the activities* of the civilian organizations and agencies involved, and agrees the designation of Mr. Carl Bildt as High Representative;

27. Confirms that the High Representative is the final authority in theatre *regarding interpretation of Annex 10* on the civilian implementation of the Peace Agreement;

28. Decides that all States concerned, and in particular those where the High Representative establishes offices, shall ensure that the High Representative enjoys such legal capacity as may be necessary for the exercise of his functions, including the capacity to contract and to acquire and dispose of real and personal property;

29. Notes that close cooperation between IFOR, the High Representative and the agencies will be vital to ensure successful implementation“.

Из тачке 26. претходног цитата произлази да Савјет безбједности *потврђује (подржава)* успостављање високог представника. Не може се потврдити успостављање нечега ако оно није већ успостављено, а у овом случају високи представник успостављен је Анексом 10 Дејтонског споразума, *сагласношћу пет страна уговорница*: тадашње Републике Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине, Републике Српске, Републике Хрватске и СР Југославије. У тачки 26. Резолуције Савјета безбједности такође је сасвим јасно речено да ће високи представник дјеловати у складу са Анексом 10 Дејтонског споразума, што значи у складу са оним овлашћењима која су му дата тим анексом. Ово наглашавам због тога што, како ће у наставку бити показано, Европски суд за људска права износи

неистину када у својој одлуци у предмету *Берић и други против БиХ* каже да овлашћена високог представника нису јасно дефинисана у Дејтонском мировном споразуму. Но, прије тога треба рећи да Резолуција Савјета безбједности сасвим јасно одређује да високи представник у вршењу својих овлашћења из Анекса 10 може да *надгледа примјену Дејтонског споразума, да мобилише те да, по потреби, даје смјернице и координише активности цивилних организација и агенција*. Ово наглашавам због тога што ни из једне од претходно апострофираних ријечи тачке 26. Резолуције Савјета безбједности не произлази да је тај орган овластио високог представника да предузима било шта од онога што је иначе касније чинио на противправан начин. У тачки 27. Резолуције Савјета безбједности каже се, као и у Анексу 10 Дејтонског споразума, да је високи представник коначни ауторитет у тумачењу Анекса 10. Дакле, ради се само о *интерпретативним овлашћењима* високог представника, што подразумева две ствари. Прво, да високи представник нема право да креира било коју правну норму и, друго, да се његова тумачења било које одредбе Анекса 10 правно могу кретати само у границама овлашћења која су му дата тим анексом. Ако се, дакле, има у виду да ниједна од одредби тог анекса, као ни Дејтонски споразум у цјелини, не даје, примјера ради, овлашћење високом представнику да мијења овдашње уставе, да доноси законе, да смјењује појединце, очигледно је да и његова интерпретативна овлашћења немају нити по природи ствари могу имати такво значење. Исти закључак произлази и из тачке 28. Резолуције Савјета безбједности, јер је њоме високом представнику дат правни капацитет који му је неопходан *да ступа у уговорне односе и да стиче имовинска права (нпр. на непокретностима које користи службено особље његове канцеларије)*. Најзад, у тачки 29. Резолуције само се каже како је неопходна сарадња између војних снага ИФОР-а и високог представника.

Према томе, ништа у поменутој резолуцији Савјета безбједности не може бити основ за закључак који изводи Европски суд за људска права да је наводно *Савјет безбједности Уједињених нација одобрио да неформална група земаља (тзв. Вијеће за спровођење мира) уведе високог представника у БиХ*. Такав закључак не може се извести ни из преамбуле наведене резолуције, у којој се позива на закључке тзв. Конференције за имплементацију мира, одржане у Лондону 8. и 9. децембра 1995. године. Разлог лежи у томе што је након те конференције услиједило потписивање Дејтонског мировног споразума у Паризу (14. децембра 1995. године), када је Дејтонски споразум ступио на снагу. *Осим тога, ниједном ријечју се у закључцима Конференције у Лондону не каже да се њоме уводи високи представник у БиХ, као што га та конференција (и њени закључци) нису овластили ни да ради било шта од онога што је касније радио на овом терену (да мијења уставе, доноси законе, смјењује појединце са јавних функција)*.

Друга неистина коју је изнио Европски суд за људска права у својој пресуди у предмету *Берић и други против БиХ* јесте она да овлашћења

првобитно дата високом представнику у Дејтонском споразуму наводно нису била у потпуности јасно дефинисана. Због тога је у праву академик Коста Чавошки када поводом ове пресуде Европског суда за људска права каже:

„Оно што још више изненађује јесте чињеница да овој одлуци Суда није својствен само недостатак професионалног удубљивања него и поједини нетачни искази који се граниче са лажима. ... Никакав правни аргумент против арбитрарних одлука високог представника није чак ни поменут... Напослетку смо приметили да само арогантан хипокрита може рећи да би високи представник под кишобраном Уједињених нација могао озбиљно да нарушава људска права и слободе. Изгледа да је Европски суд за људска права овакав арогантни хипокрита. Главна препрека коју европске судије нису могле да превазиђу било је њихово неодољиво уважавање владајућих сила овога света. Од самог почетка било је јавно познато да је високи представник за Босну и Херцеговину постојано и озбиљно нарушавао основна људска права уз снажну подршку из Вашингтона и Брисела, то јест Сједињених Држава, Организације северно-атлантског пакта и Европске уније. Судије не само да су прихватиле њихово 'тумачење' овлашћења високог представника него и њихово казивање о властитим противправним актима. Није стога изненађујуће да је ... овај Суд дао високом представнику – миљенику Атлантског пакта и пулену Европске уније – потпуни имунитет од сваког оспоравања и правне контроле. То су могли да учине само они који су посвећени поклоници божанства у Вашингтону и Бриселу. И нећемо претерати ако закључимо, имајући на уму чувену изреку Френсиса Бекона, да европске судије нису лавови него послушна јагњад под троном Атлантског пакта.“ (Чавошки: *Исто*, стр. 12, 13, 16, 17. и 18).

III. Неки примјери наметања прописа од стране високог представника

Наредним редовима желим најприје указати на двије битне чињенице. Прва је да се, у вези са овлашћењима високог представника, ради о ријечима и појмовима који не остављају простора за тумачење на начин на који је то учинио Европски суд за људска права у предмету *Берић и други против БиХ*. Међутим, друга чињеница је да, нажалост, помоћу институција каква је Европски суд за људска права смисао и сврха тих ријечи могу бити извргнути у њихову супротност наopakим тумачењем. Стога ће, вјерујем, Дејтонски споразум ући у историју међународног права управо по овом својеврсном извитоперивању значења његових анекса у њихову потпуну супротност, али и као лекција коју би требало да пређу сви који ће у будућности бити у прилици да закључују овакве или сличне споразуме, како не би, под условом да су добронамјерни, направили грешке које су учинили српски потписници Дејтонског споразума. Овај споразум заиста представља примјер како се мора бити крајње опрезан и промишљен код формулисања не само реченица него, готово, и сваке ријечи, јер се исте, оном који их образује, могу касније

вратити као бумеранг. Излагање које слиједи треба да учини очигледним одговор на питање које, да се послужим ријечима Николе Поплашена, гласи:

„зар се може вјеровати онима, и са њима постићи договор, који организују и догађаје и процесе рата и мира, далеко од своје земље, да би потврдили властите идеолошке принципе и остварили властите интересе“ (Поплашен, 2001: 93).

Дакле, Анексом 10 Дејтонског споразума стране потписнице сагласиле су се и за високог представника предвидјеле да ће:

а) *надгледати* спровођење мирног рјешења;

б) *одржавати* тијесне политичке контакте са странама да би оне у потпуности поштовале све цивилне аспекте мирног рјешења и високи ниво сарадње између њих и организација и агенција које учествују у тим аспектима;

б) *координисати* активности цивилних организација и агенција у БиХ у циљу обезбјеђења ефикасног спровођења цивилних аспеката мирног рјешења. При томе је предвиђено да ће високи представник поштовати њихову аутономију у оквиру њиховог дјелокруга рада док ће им, по потреби, давати опште смјернице о утицају њихових активности на спровођење мирног рјешења. Од цивилних организација и агенција тражи се да пруже помоћ високом представнику у вршењу његових одговорности пружањем свих информација битних за њихове операције у БиХ;

г) *олакшати*, уколико процијени да је то потребно, превазилажење свих тешкоћа које настану у вези са цивилним спровођењем;

д) *учествовати* на састанцима организација донатора, посебно оним који буду посвећени питањима рехабилитације и обнове;

ђ) *периодично извјештавати* Уједињене нације, Европску унију, Сједињене Државе, Руску Федерацију и друге заинтересоване владе, стране и организације о напретку у спровођењу мировног споразума у вези са задацима предвиђеним овим споразумом;

е) *давати смјернице и примати извјештаје* од Комесара за међународне полицијске снаге установљене Анексом 11 Општег оквирног споразума.

Поред ових, високом представнику су Анексом 10 дата и овлашћења сазивања и предсједавања тзв. заједничком цивилном комисијом у БиХ, оснивања подређених заједничких цивилних комисија на локалним нивоима, те учествовање на састанцима Заједничке војне комисије и давање савјета тој комисији о питањима политичко-војне природе. Дакле, ниједна одредба Дејтонског мировног споразума не даје било какво овлашћење високом представнику да чини било шта од онога што је он овдје (од)радио.

До сада је овдје било седам високих представника: Карл Билт из Шведске (децембар 1995 – јун 1997), Карлос Вестендорп из Шпаније (јун 1997 – јул 1999), Волфганг Петрич из Аустрије (август 1999 – мај 2002), британски лорд Педи Ешдаун (мај 2002 – јануар 2006), њемачки дипломата Кристијан Шварц-Шилинг (јануар 2006 – јул 2007), словачки дипломата Мирослав Лајчак (јул 2007 – март 2009) те аустријски дипломата Валентин Инцко (од марта 2009. године до данас). Сваки од њих је злоупотребом права наметао бројне акте, од којих сам у овом дијелу издвојио сљедеће.

Свакако најважнији примјер самовоље високог представника представља његов акт донесен ради спровођења одлуке Уставног суда БиХ о tzv. конститутивности народа. Све што је с тим у вези учинио високи представник представља школски примјер једне уставне патологије, у виду прописивања појма витални национални интерес, процедуре усвајања прописа и других аката у Вијећу народа, квотама министара у Влади Републике Српске из реда одређеног народа и бројне друге одредбе које су остале све до данас. Како би се наметнула ова уставна патологија, чији коријени се налазе у поменутој одлуци Уставног суда БиХ, упрегнут је високи представник, који је, у ствари, одредио како ће гласити одредбе о конститутивности народа у Уставу Републике Српске. Учинио је то тадашњи високи представник Волфганг Петрич одлуком број 81/01 од 11. јануара 2001. године. Том одлуком високи представник обавезао је уставне комисије ентитетских парламената да припреме приједлоге за примјену наведене одлуке Уставног суда БиХ. Дакле, таква одлука, донесена злоупотребом уставносудијских овлашћења, узима се као датост, па високи представник поменути парламентарним комисијама налаже да је прихвате као такву и да приједлог нових одредаба ентитетских устава буде у складу са њом. Но, високи представник не задржава се на томе, већ он пројектује и садржај будућих уставних „рјешења“ *a propos* поменуте неуставне одлуке Уставног суда БиХ. О томе на својеврстан начин свједоче ријечи тадашњег високог представника Волфганга Петрича изречене у интервјуу сарајевском листу Дани, број 214 од 13. јула 2001. године. Наиме, у том листу се у вези с овим каже да је Волфганг Петрич одбацио оптужбе (*курзив у цитату је мој*):

„...да је његов ангажман на провођењу Одлуке Уставног суда о конститутивности Срба, Хрвата и Бошњака на цијелом простору БиХ морао бити већи, аргументима да је ипак он установио уставне комисије у оба ентитета, додавши им и 'Остале' који Одлуком Уставног суда нису покривени. *Петрич наглашава да су на основу његове одлуке у РС-у Бошњаци и Хрвати конститутиван народ са правом вета, а и Срби у Федерацији...*“.

(Цитирано према: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/214/t21414.shtml>. Приступ од 31. 1. 2017. године).

Дакле, овиме је високи представник сасвим јасно признао да је, у ствари, он тај *чијом одлуком је наметнуто да су у Републици Српској Бошњаци и Хрвати конститутиван народ са правом вета, а Срби у Федерацији БиХ*. Зашто је он то учинио? Одговор на ово сасвим логично питање лежи у чињеници да у неуставној одлуци Уставног суда БиХ у ствари нема ниједне ријечи о, рецимо, термину „витални национални интерес конститутивних народа“ или о томе да у Републици Српској умјесто дотадашњег само једног законодавног органа (Народне скупштине) мора постојати још један такав орган (Вијеће народа) са, у суштини, уставотворним и законодавним овлашћењима. Како тога нема, онда је високи представник наведеном одлуком наметнуо слједеће (*курзив у цитату је мој*):

„2. Уставна комисија Представничког дома Парламента Федерације Босне и Херцеговине и Комисија за уставна питања Народне скупштине Републике Српске су надаље, *за вријеме прелазног периода, док не дође до имплементације Одлуке* (мисли се на поменуту одлуку Уставног суда БиХ – моја опаска), *дужне да дјелују на такав начин да у Федерацији Босне и Херцеговине, односно у Републици Српској, осигурају пуну заштиту виталних интереса конститутивних народа и осталих за вријеме тог периода* и да се, у складу са Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама, онемогући дискриминација на цијелој територији Босне и Херцеговине.

3. Наведене уставне комисије *се сазивају* у Федерацији Босне и Херцеговине и у Републици Српској, најкасније у року од седам дана од дана објављивања ове одлуке у 'Службеном гласнику БиХ'.

4. наведене комисије ће бити састављене од једнаког броја представника из сваког конститутивног народа Босне и Херцеговине, укључујући и представнике осталих.

5. Свака комисија се састоји од 16 чланова *које именује Високи представник ...* а у оквиру тог броја могу се именовати и експерти и то изван састава посланика. *Високи представник такође именује предсједавајуће обје комисије.*

6. Предсједавајући Представничког дома и Дома народа те предсједавајући Народне скупштине Републике Српске, надлежним комисијама упућују примјерке закона, прописа или одлука које Влада или други предлагач упути на разматрање...

7. У случају да *било која три члана наведених комисија* сматрају да је закон, пропис или одлука владе, која је донесена или се предлаже њено доношење у наредном периоду и у наведеном прелазном периоду у ентитету, *штетна за виталне интересе конститутивних народа или осталих или пријети да их наруши*, предсједавајући надлежне комисије сазива састанак комисије...

10. У случају да уставна комисија не успије да у утврђеном року постигне договор који ће добити подршку *већине чланова из сваког*

конститутивног народа и осталих, комисија одмах путем свог предсједавајућег подноси захтјев Канцеларији Високог представника како би Високи представник коначно ријешило питање на начин који он буде сматрао исправним...“

Занимљиво је да је високи представник из реда „осталих“ у ову комисију у Републици Српској именовано Бранка Мораита и Михајла Брелака. С тим у вези је чињеница да је након тога високи представник именовано Бранка Мораита и за судију неуставно успостављеног Суда БиХ, што је Мораит такође прихватио, док је Михајло Брелак коју годину касније постао судија Окружног суда у Бањалуци.

Цитираном одлуком високи представник је ову комисију увео у законодавну процедуру као законодавца, иако о томе нема ни слова у Уставу БиХ, а ни у уставима ентитета, чиме ће из ових комисија, као својеврсног нуклеуса, нићи оно што се данас у Републици Српској зове Вијећем народа.

Најзад, истом одлуком високи представник је у процедуру доношења било ког акта увео појам не само тзв. виталног националног интереса конститутивних народа већ и тзв. виталног интереса осталих, што значи и националних мањина. Тако је створена једна изопачена ситуација, какве нема у упоредном уставном праву, а која и до данас перзистира у Републици Српској, да и националне мањине могу блокирати доношење устава, закона, као и других прописа и аката.

Овај својеврсни сарказам високог представника појачан је чињеницом да он у тачки 12. поменуте одлуке каже да „Намјера ове одлуке није ... назнака начина на који ће се наведена дјелимична Одлука Уставног суда провести путем измјена и допуна Устава Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске“. Међутим, управо супротно, том одлуком он је стварно наредио како ће у том дијелу гласити одредбе ентитетских устава у вези са тзв. конститутивношћу народа, што је на крају и потврђено чињеницом да „рјешења“, која с тим у вези и данас постоје у уставима ентитета, у битном одговарају претходно цитираним дијеловима одлуке високог представника од 11. јануара 2001. године.

Други стратешки важан акт, наметнут од стране високог представника, у вези је са основама финансијског система и финансијске стабилности Републике Српске. Ријеч је о акту који је 2003. године наметнуо тадашњи високи представник Педи Ешдаун, а тиче се извора финансирања Републике Српске, тачније њеног потпуног развлашћивања у погледу пореза на додатну вриједност који представља најважнији приход у њеном буџету. Из члана 3. Устава БиХ јасно произлази како је ова материја изворно у искључивој надлежности ентитета, због чега чланом 8. став 3. тог устава и јесте прописано да ће Федерација БиХ обезбиједити двије трећине, а Република Српска једну трећину прихода потребних за буџет БиХ. Из управо реченог произлази да, осим савезног буџета, институције на нивоу БиХ немају надлежност за доношење неког другог савезног прописа, а нарочито

немају надлежност да уведу било какав порез на савезном нивоу. Умјесто тога, Уставом БиХ замишљено је да се сва питања у области финансија и финансијске политике уређују ентитетским прописима, уз једину обавезу ентитета да у омјеру одређеном савезним уставом из својих пореза и других буџетских прихода обезбиједи приходе за буџет БиХ. Међутим, упркос таквој јасној уставноправној позицији и овдје су власти Републике Српске, предвођене тадашњим премијером Републике Српске и лидером Партије демократског прогреса др Младеном Иванићем (био премијер Републике Српске од јануара 2001. до јануара 2003. године), пристале да се развласти Република Српска тако што ће на нивоу БиХ бити пренесено уређивање свих питања везаних за успостављање пореза на додату вриједност и система индиректног опорезивања. Истина, и у овом случају активну улогу имао је високи представник у БиХ Педи Ешдаун, али након што је претходно припремљен терен у Републици Српској чије власти су најприје пристале да се ова материја у цијелости пренесе са Републике Српске на нивоу БиХ. Потом је Педи Ешдаун својом одлуком од 12. фебруара 2003. године наметнуо Комисију за политику индиректног опорезивања, давши јој у задатак (који је ова комисија ревностно испунила) да, између осталог, изради законе о спајању дотадашњих ентитетских царинских управа у јединствену царинску управу БиХ, као и да изради закон о успостављању јединственог пореза на додату вриједност те успостављању управе за индиректно опорезивање која ће бити орган на нивоу БиХ. У ову комисију високи представник је именовано представнике Савјета министара БиХ, Владе Републике Српске, Владе Федерације БиХ, те Владе Брчко дистрикта. Посљедица овакве поданичке политике представника из Републике Српске огледа се у сљедећем. Наиме, да није дошло до преноса ове њене надлежности, Република Српска би, имајући у виду слово Устава БиХ, могла на својој територији да уведу порез на додату вриједност и да уређује сва питања с тим у вези. Но, након што је развлашћена од тога, Република Српска је доведена у позицију да се у институцији на нивоу БиХ одређује пореска стопа и формула по којој ће се Српској додјељивати дио средстава прикупљених на њеној територији по основу пореза на додату вриједност, и то након што се од тих средстава најприје подмире финансијске потребе институција и органа на нивоу БиХ, као и међународне обавезе БиХ.

Најзад, издвојио бих још један акт високог представника из 2003. године, којим су положени темељи за нестанак Војске Републике Српске и развлашћивање Републике Српске од њених уставних надлежности у области одбране. Ради се о одлуци Педија Ешдауна од 9. маја 2003. године којом је основао Комисију за реформу одбране. Циљ који је помоћу ове комисије желио постићи високи представник јесте да представници власти у Републици Српској угасе Војску Републике Српске и да све надлежности Републике Српске у сфери одбране пренесу на нивоу БиХ, до чега ће и доћи током 2004. и 2005. године. Но, наведеном одлуком високог представника трасиран је и пут у НАТО. Ово стога што је чланом 2. одлуке од 9. маја 2003.

године високи представник Педи Ешдаун дословно наметнуо обавезу Комисији за реформу одбране (у којој је, заједно са Рафи Грегоријаном, једну од кључних улога као њен копредседавајући имао Никола Радовановић из Републике Српске) да се приликом разматрања правних мјера за реформу дотадашњих одбрамбених структура руководи принципом према којем те структуре *морају бити усклађене са евроатлантским стандардима*. Ова комисија је у извјештају из септембра 2005. године предложила да се формирају оружане снаге БиХ као једина војна сила, што је значило укидање Војске Републике Српске. Иста комисија даље је предложила да та једина војна сила буде компатибилна са НАТО савезом, што је значило и предлагање чланства у њему. Најзад, у извјештају је предложено да Министарство одбране Републике Српске и све команде Војске Републике Српске буду укинуте са 1. јануаром 2006. године (извјештај наведене комисије доступан је на <http://mod.gov.ba/files/file/dokumenti/Izvjestaj-2005-bs.pdf>). Да трагедија буде већа, Народна скупштина Републике Српске према овоме се понијела на конформистички начин јер је 2005. године усвојила препоруке којима је, између осталог, дала подршку чланству БиХ у НАТО савезу. Већину у Народној скупштини Републике Српске у то вријеме чинила је коалиција Српске демократске странке и Партије демократског прогреса, а председник Републике био је Драган Чавић, који је такође дао безрезервну подршку укидању Војске Републике Српске и чланству у НАТО-у. Иако је тада био опозиција у Народној скупштини, своју подршку свему томе дао је и Савез независних социјалдемократа Милорада Додика.

IV. Примјери легитимизовања охаеризма од стране домаћих појединаца

Иако се ради о догађају из сада далеке 1999. године вјероватно је да он најбоље показује сервилност и поданички менталитет носилаца власти у Републици Српској, којем високи представник понајвише треба да захвали за све оно што је овдје постигао.

Након што је високи представник Карлос Вестендорп смијенио Николу Поплашена са функције председника Републике Српске, поставило се питање извршења одлука о помиловању осуђених лица које је Никола Поплашен донио као председник Републике. Да се те одлуке не би извршавале, побринуо се тадашњи министар правде Републике Српске Милан Трбојевић. У наредним редовима цитираћу дио службеног акта који је овај министар упутио свим основним и окружним судовима у Републици Српској и казнено-поправним установама у којима се издржавају затворске казне. Дакле, у том акту овај министар каже (*курзив у цитату је мој*):

„Обавјешавам Вас да је Високи представник Међународне заједнице господин Карлос Вестендорп након што је смијенио дужности председника Републике, овом Министарству доставио налог којим забрањује да одлуке о помиловању осуђених лица доноси и потписује господин Никола Поплашен и

господин Мирко Шаровић. Према томе, одлуке о помиловању осуђених лица које Кабинет Предсједника Републике доставља нису важеће и по њима се не смије поступити, али за Вашу информацију те молбе за помиловање нису обрађиване у Министарству правде, нити је проведен поступак у складу Закона о помиловању.

Треба покушати да осуђена лица не сазнају за ове одлуке како бисмо и ми и Ви избјегли непотребне расправе са странкама...“

(Цитирано према службеном акту Министарства правде Републике Српске, број 03/2-693-333/99 од 25. јуна 1999. године. Мирко Шаровић у то вријеме био је потпредсједник Републике Српске).

Министрово понашање подсећа на, да се послужим Фромовим примјером који употребљава за објашњење појма *динамичког прилагођавања код људи*, дјечака који се потчињава наредбама свог оца „зато што се плаши да друкчије поступи“ (Фром, 1986: 16), постајући на тај начин добро дијете.

Не треба сумњати у то да је оно што је министар тражио од судова и казнено-поправних установа било у потпуности испоштовано, јер су не само министар већ и институције којима се обраћа и људи у њима свјесни значења оних ријечи из цитираног текста у којима се истиче потреба избјегавања „непотребне расправе“. Непотребност долази отуда што било каква расправа о ономе што је наредио високи представник не може постићи никакав ефекат, будући да је ауторитет високог представника неприкосновен. Објашњавајући да „увјерење у вишу снагу друге особе увијек треба разумјети релативно“, Фром истиче да се оно „може заснивати или на стварној снази друге особе или на убеђењу у потпуну безначајност и немоћ своје личности“ (Фром: *Ibidem*, стр. 110). Међутим, у случају високог представника нема ове алтернативе, јер је у људима са ових простора – најприје у домаћој (квази)елити а преко ње и у најширим слојевима, раширена не само свијест о његовој снази већ и о сопственој безначајности и немоћи. Дакле, беспоговорним извршавањем одлука високог представника само се умножава број „добре дјеце“. Ова „дјеца“ не само да се плаше поступити друкчије од онога како је наложено у тим одлукама већ се плаше и да их коментаришу, свјесни да би тиме изгубили положаје и власт коју имају а која, за сваког од њих, представља коначан облик жељене афирмације. Ове афирмације нема ако би се успротивило одлукама високог представника. Уколико се у тим људима интерно и појави неслагање са оним што морају учинити извршавајући одлуке високог представника, тај отпор се, ради личне афирмације, ни случајно не смије испољити јер, како примјећује Никола Поплашен:

„лични просперитет може очекивати само онај појединац који се у потпуности подреди вољи представника међународних организација. То правило је тоталитарно и односи се на све друштвене активности“. (Поплашен, 2001: 38).

Овакво понашање министра, па уз то још министра правде, неодољиво подејећа на једну ситуацију коју користи Елиас Канети да би фигуративно објаснио разлику између силе и моћи. Истичући како је моћ „опћенитија и свеобухватнија од силе“, како је од ње садржајнија и не тако динамична, како је опрезнија „и има чак извјесну дозу стрпљења“. Канети затим као примјер за однос моћи и силе, користи однос између мачке и миша. С тим у вези он каже:

„Када мачка једанпут ухвати миша, он је у њезиној власти. Она га је дохватила, шчепала, она ће га убити. Но, чим се почне *играти* њиме, јавља се нешто ново. Она га пушта из шапа и дозвољава му да мало одмакне. Чим јој миш окрене леђа и почне бјежати, више није у њезиној власти. Међутим, он се налази у мачкиној моћи, зато што га она може вратити к себи... Простор који мачка надзире, тренуци наде које препушта мишу, држећи га под строгим надзором и не губи занимање за њега и његово уништење, све то заједно, простор, нада, надзор и интерес за уништењем, могли бисмо назвати стварним тијелом моћи или једноставно самом моћи.“ (Канети, 1984: 233). О овоме видјети и у: Благојевић, 2004: 27.

Није тешко закључити ко је у нашој стварности мачка на једној, а ко је(су) миш(еви) на другој страни. Мачка из нашег случаја своју моћ користи све до тренутка док се миш(еви) креће(у) унутар од ње задатих граница и циљева који морају бити остварени. Чим му миш(еви) окрене(у) леђа излажењем из задатог оквира и циља, високи представник користи своју огољену силу простим наметањем своје воље, коју мишеви опет беспоговорно извршавају.

Да се не ради о усамљеном случају, већ о обрасцу понашања, свједочи и случај дугогодишњих универзитетских професора права из Бањалучке Милоша Бабића и Бранка Морайта. Наиме, њих је у мају 2002. године тадашњи високи представник Волфганг Петрич именовано за судије Суда БиХ, који је прије тога неуставно наметнуо исти тај високи представник. Имајући у виду да се ради о дугогодишњим универзитетским професорима права, они веома добро знају да је најприје тај суд створен на неуставан начин од стране високог представника, усљед чега је неуставно и њихово именовање за судије таквог суда. Такође им је познато и да је све то на штету интереса Републике Српске, као и да тај суд не би могао почети радити ако кадрови из Републике Српске не би прихватили понуду високог представника да их именује у тај суд. Нажалост, упркос свему томе, они су прихватили именовање и од тада све до данас раде као судије тог суда.

Веома је илустративан и примјер Бранка Перића, судије Суда БиХ. У 2001. години високи представник Волфганг Петрич донио је одлуку о именовању Изборне комисије БиХ, са мандатом за спровођење избора на свим нивоима власти у БиХ, иако то не одговара слову Устава БиХ, јер из тог устава произлази да би на нивоу БиХ могао бити донијет само закон којим се

уређују избори за савезне институције (Предсједништво БиХ и Парламентарну скупштину БиХ), слиједом чега и савезна изборна комисија може имати надлежности само за тај ниво избора. У ту комисију високи представник 16. новембра 2001. између осталих именовано је Бранка Перића. Иако у одлуци стоји да се Перић именује „из реда српског народа“, несумњиво је да је њега високи представник именовано и као особу из Републике Српске, јер су остали именовани чланови (Хилмо Пашић, Лидија Кораћ и Вехид Шехић) не само лица која се национално не изјашњавају као Срби, већ се ради о лицима са територије Федерације БиХ.

Индикативно је да је исти високи представник само неколико дана касније (29. новембра 2001. године) донио још једну одлуку у којој се појављује Бранко Перић. Ради се о одлуци о именовану Вијећа Регулаторне агенције за комуникације. Њој је претходила одлука високог представника од 2. марта 2001. године, о спајању надлежности тзв. Независне комисије за медије (формиране такође од стране високог представника) и Регулаторне агенције за телекомуникације. Овом одлуком високи представник спојио их је у једно и формирао Регулаторну агенцију за комуникације, која је остала све до данас. Суштина те агенције је у томе да је она према овој одлуци високог представника постала искључиво надлежна за све електронске медије и телекомуникације. Између осталог, она је на овај начин постала искључиво надлежна за давање (и одузимање) дозвола за рад свим радио и телевизијским станицама у БиХ, те свим оператерима телекомуникација. Тиме је Република Српска неуставно развлашћена од свих њених уставних надлежности у области информисања. Дакле, у вијеће овако формираног новог органа на нивоу БиХ високи представник одлуком од 29. новембра 2001. године именовано је Бранка Перића поставивши га истовремено и за потпредсједника тог вијећа. Овај процес именованга поменуте особе не завршава се тиме, јер ће га одлуком од 6. августа 2002. године високи представник Педи Ешдаун именовати и за члана тадашњег Високог судског и тужилачког савјета Републике Српске, након чега ће Бранко Перић постати и судија Суда БиХ. Занимљиво је да у одлуци од 6. августа 2002. године високи представник пише да Бранка Перића, *као новинара* из Бањалуке, именује за члана Високог судског и тужилачког савјета Републике Српске.

V. Завршни дио

Осим ових, постоје и бројни други случајеви који доказују не само спремност овдашњег човјека на сервилност, већ говоре и о одлучности високог представника и западних сила у његовој позадини да све овдашње потчини себи и да то контролише. Наиме, све што је важно за живот овдашњег друштва било је и још увијек је под контролом охаеризма, што указује на то да тај систем има одлике тоталитаризма у његовој савременој изведби. Дакле, дуготрајност (сада више од 20 година) и тоталитарни карактер охаеристичког режима оставили су трагове у свим порамма овдашњег

живота, па и у главама људи, што је најопасније. Наиме, успјевши да себи привуче појединце, охаеризам је од њих начинио снаге које прихватају неуставне институције, раде у њима и штите их, што се најбоље може видјети на примјеру Суда БиХ. Стога је сада немогуће да се правним путем дође до укидања Суда БиХ, јер су у њега инволвирани снажни лични интереси бројних појединаца који представљају стварне снаге не само овдашњег друштва већ и технологије охаеризма. Из тих разлога дејтонска БиХ представља школски примјер који потврђује истинитост запажања које је још половином 19. вијека изнио Фердинанд Ласал, рекавши да суштина устава „...није ништа друго него стварни односи снага који постоје у једном одређеном друштву. Стварни односи сила (*а не правна норма на папиру неког правног акта – моја опаска*) који постоје у једном одређеном друштву јесу она активна, дејствујућа снага...“ (Ласал, 1907: 25–26).

Таквом систему пошло је за руком да овдје постигне све стратешки важне циљеве у корист НАТО-а и Европске уније, при чему је остварење сваког од њих подразумијевало слабљење и обесмишљавање Републике Српске. Но, није овом систему владања успјело само то, већ му је пошло за руком и да на посебан начин обезбједи своје присуство, односно дјеловање и у будућности. Учињено је то у Бриселу у фебруару 2008. године, када је тијело звано Савјет за примјену мира у БиХ одлучило да се Канцеларија високог представника у БиХ неће затворити све док не буде постигнуто *пет основних циљева и два услова*. Ови циљеви, односно услови, својом садржином говоре све. Наиме, први од пет циљева је *рјешавање питања државне имовине*, што је у пракси значило и значи креирање имовине БиХ на уштрб имовине Републике Српске, иако је то супротно слову Дејтонског споразума. Други циљ је *рјешавање питања војне имовине*, што је подразумијевало и подразумијева исто понашање као и у случају тзв. државне имовине. Трећи циљ је *одређивање коначног статуса Брчко дистрикта*. Нажалост, и власт и опозиција у Републици Српској прихватили су у априлу 2009. године амандман I на Устав БиХ, чиме је Брчко дистрикт постао не само појам из тог устава (уставна категорија), већ је тиме прихваћена и противправна Арбитражна одлука о Брчком, америчког адвоката Робертса Овена. Њена суштина је прекидање територијалног континуитета и уставноправног капацитета Републике Српске на том дијелу њене територије. Најзад, четврти и пети циљ за затварање Канцеларије високог представника одређени су веома дубиозним језиком, јер је речено да до тог затварања неће доћи док се не *успостави фискална одрживост и владавина права*, што су неодређени појмови који омогућавају трајање високог представника унедоглед.

То се још више може рећи за један од два додатна услова за затварање Канцеларије високог представника. Наиме, *Савјет за примјену мира* је те 2008. године рекао да до тог затварања може доћи *кад он да позитивну оцјену да је ситуација у БиХ у складу са Дејтонским споразумом*, што је крајње неодређено и неизвјесно, а све то *уз услов да БиХ потпише споразум о*

стабилизацији и придруживању са Европском унијом, што имплицира и чланство у НАТО-у.

У службу остварења ових циљева НАТО-а и Европске уније ставили су се бројни појединци и организације у Републици Српској, који се налазе не само у законодавној и извршној власти, већ и у правосуђу и у ономе што се у савременом рјечнику назива цивилним друштвом. У питању је типични опортунизам појединаца који, како наше искуство показује, успијевају да тим вирусом инфицирају и читаве колективитете. Такво понашање Мило Ломпар назива пожељним културним обрасцем, који објашњава на следећи начин:

„...уместо логике појединачности и посебности, логике самотника у духу, каткад и у свету, противљења ономе што *насилно* влада јавним дискурсом, *неопходно* је поунутрашњити логику потпуног опортунитета. На том путу нема никаквог интелектуалног односа према истини. То је стаза на којој дух сам себе пориче. Отуд у темељу пожељног културног обрасца лежи дух самопорицања као двоструки дух. Он је дух који сам себе пориче, јер пориче потребу духа за преиспитивањем јавног дискурса. Он је, штавише, дух који устројавајући културни образац заједнице неумитно остварује и *њено* најосновније самопорицање. То је културни образац који настаје у оквиру позитивног мита да *Европа нема алтернативу*.“ (Ломпар, 2012: 19).

Резимирајући тај процес на крају рада желим истаћи двије ствари. Најприје је важно уочити индивидуални процес поунутрашњивања логике потпуног опортунитета, својствене српском духу самопорицања. Ријеч је о процесу који се најприје дешава у појединцима, прије свега овдашњим српским политичким и професионалним (квази)елитама. Након што се у њима заврши тај процес, онда они који су дио (квази)елите, која управља политиком као најважнијом друштвеном дјелатношћу, имају задаћу да тај исти посао обаве и на колективном плану. Другим ријечима, партијске и професионалне (квази)елите из сфере индивидуалне интериоризације духа самопорицања прелазе у сферу његове екстериоризације, у којој долази до својеврсне социјализације (колективне интериоризације) духа самопорицања, а тиме и мита да се одлуке високог представника морају спроводити те да Европска унија нема алтернативу, што имплицира и да НАТО не смије имати алтернативу.

Стога за свој успјех овдашња *технологија охаеризма* има захвалити не само сили Запада која стоји у њеној позадини и управља нашим животима, већ и нашој поданичкој (не)култури и спремности да таквом систему и било ком његовом емисару до сервилности подилазимо и служимо, не толико у страху од њега колико због жеље да тиме постигнемо или очувамо већ постигнути коначно жељени облик и ниво сопствене афирмације. Таквом (не)културом, у чијој основи лежи слабост карактера овдашњег човјека, не само што је омогућено технологији охаеризма да овдје учврсти коријење и да

нас претвори у своје заробљенике већ је и будућност Републике Српске учињена крајње неизвјесном.

Излаз из те неизвјесности и за Србију и за Републику Српску јесте у државном савезу са Русијом. Међутим, то не би био савез у којем би се Српска и Србија изгубиле као губерније огромне Русије, већ државни савез у чијој основи би био федерализам. Дакле, радило би се о федерацији од три федералне јединице: Русија, Србија и Република Српска, при чему би савезним уставом (који би донијела уставотворна скупштина састављена од представника конституаната) била извршена расподјела надлежности између федерације и њених дијелова, по моделу претпостављене надлежности у корист федералних јединица. У њој би постојао дводомни савезни парламент, у којем би доњи дом био дом грађана, као и у осталим федерацијама у свијету, док би горњи дом чинили представници Русије, Србије и Републике Српске. Оба дома би на равноправној основи вршила законодавну власт. Егzekутива у овој федерацији била би бицефална, а чинили би је предсједник федерације и савезна влада. Савезни предсједник бирао би се наизмјенично сваких пет година из Русије, Србије и Републике Српске. Он би изражавао државно јединство федерације и представљао би је у међународним односима. Савезна влада била би састављена од представника које би бирали конституанти ове федерације, а вршила би класичне владине послове у оквиру уставних надлежности федерације. Постојале би заједничке оружане снаге задужене за одбрану суверенитета, територијалног интегритета и политичке независности федерације. Чиниле би их компоненте руске и српске војске, при чему би свака од тих компоненти била размјештена на цијелој територији федерације. То подразумијева да би значајан дио руских војних снага увијек био размјештен у Србији и Републици Српској, док би одговарајући дио српских војних снага био размјештен у Русији. Врховни командант оружаних снага било би четворочлано тијело – врховна команда, коју би чинили предсједник ове федерације те предсједници Русије, Србије и Републике Српске. Руски и српски језик били би службени језици у равноправној употреби у свакој од федералних јединица ове федерације, а учили би се већ од основне школе у свакој чланици федерације.

То би биле уставне основе на којима би почивала ова заједничка држава. Она је, како нас учи огромно историјско искуство, не само у интересу очувања Србије и Републике Српске, већ је у једнакој мјери важна за садашњост и будућност Русије.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић М. (2004). *Технологија охаеризма*, Добој.
- Канети Е. (1984). *Маса и моћ*, превод с њемачког Јасенка Планинц, Загреб.
- Ласал Ф. (1907). *О суштини устава*, превео Душан Поповић, Београд.
- Ломпа М. (2012). *Дух самопорицања, У сенци туђинске власти*, треће допуњено издање, Нови Сад.
- Поплашен Н. (2001). *Рушење Дејтона*, Бања Лука.
- Фром Е. (1986). *Бекство од слободе*, Загреб.
- Чавошки К. (2009). *Од слова до духа Дејтона*, Српско Сарајево.
- Чавошки К. (1995). *Увод у право I, Основни појмови и државни облици*, друго издање, Београд.
- Чавошки К. (2009). *Под троном Атлантског пакта: Европски суд за људска права*, Београд.

Milan Blagojević

University of Business Engineering and Management, Banja Luka

E-mail: milanblagojevic@hotmail.com

**(IM)POSSIBILITIES OF GETTING RID OF OHR
IN OUR POLITICAL AREA**

Summary: *One of basic characteristics of the political and constitutional-legal system of Dayton's Bosnia and Herzegovina, which is unique example in the world, is the system of government developed soon after the Dayton Peace Agreement was signed. The essence of that system, which is referred to as OHR-ism in this paper, is its ability to turn the people from this area into its subjects, on the one hand, and their readiness to serve it, on the other hand. It is in this character trait of domestic people that we must search not only for the reasons of its success, as a specific model of totalitarian system in the modern sense of the word, but, at the same time, these are the very reasons that prevent one from getting rid of it as well. The paper deals with the aforementioned issues in that it explains not only the way the OHR (Office of the High Representative) is organised and its goals, but also how it keeps the citizens of Bosnia and Herzegovina in a prison-like state.*

Keywords: *Dayton's Bosnia and Herzegovina, , OHR-ism, technology of OHR-ism, modern-day totalitarianism, getting rid of OHR.*

Ђорђе Вуковић

Факултет политичких наука Унверзитета у Бањој Луци

Е-адреса: djordje.vukovic@fpn.unibl.org

СТАРА И НОВА ПОПРИШТА (НЕ)СЛОГЕ

*Поводом 110 година од оснивања прве српске политичке партије у БиХ
(Српске народне организације)*

Сажетак: *Иако је увијек незахвално и проблематично повлачити паралеле између прохујалих и актуелних политичких догађаја, узимајући у обзир њихов историјски контекст и друштвену условљеност, као и мноштво каузулних процеса, у овом раду покушаћемо да укажемо на неколико изузетно значајних и готово подударних обиљежја политичких искушења са којима се српски народ у БиХ суочавао прије 110 година, када је основана Српска народна организација, са оним који се налазе пред савременим генерацијама. Истовремено, уочићемо и неколико сасвим супротних политичких оријентација и измијењених националних стајалишта у односу на доба које је претходило Великом рату и каснијем стварању заједничке југословенске државе. Тежиште је на унутарнационалним антагонизмима, регионалним разликама и самоинтерпретацијама, односу према БиХ и посебно сарадњи са бошњачким (муслиманским) политичким и културним елитама.*

Кључне ријечи: *Срби, Аустријанци, Српска народна организација, Босански сабор, Парламентарна скупштина БиХ, национални интереси, културна свијест, партијашење*

Српски народ западно од Дрине крајем 20. и почетком 21. вијека, а нарочито током његове друге деценије, проживљава судбоносна искушења. Уз константна оспоравања Републике Српске, Дејтонског мировног споразума, на удару су се нашли витални национални интереси, културни и национални идентитет, српски језик, просвјета, историјско памћење,

политичка воља, колективна права и слободе. Истовремено, на видјелу су нова афирмација „босанског језика“ и „босанског идентитета“, уз распиравање мржње и шовинизма међу народима у Босни и Херцеговини провјереним рецептом – протежирањем једне и сатанизовањем друге стране, разноврсни захтјеви и притисци западних сила у процесима евроатлантских интеграција и тзв. демократизације друштва који умногоме налице историјским наротивима о „дивилзаторској мисији“ племенских ћуди дивљих балканских народа, а све се одвија под својеврсним међународним протекторатом, уз садејство западних амбасада и Канцеларије међународног представника за БиХ, на чијем челу се налази аустријски дипломата Валентин Инцко.

Како се све то дешава у вријеме обиљежавања стогодишњице велеиздајничких процеса против српске културне и интелектуалне елите у БиХ, погрома српског народа, забрана и оспоравања српске културе, језика, традиције, националне свијести, што је узроковало трагичне и далекосежне посљедице кроз читав 20. вијек до данас, јасно је зашто би, иако је прилично незахвално и проблематично упоређивање политичких прилика у различитим историјским контекстима, било значајно и аналитички утемељно сагледати сличности и разлике, указати на извјесне карактеристике два периода. Ако се у исто вријеме обликује и пропагира политика селективног сјећања, одвијају процеси ревизије историје и измишљања традиције, (ре)конструкције прошлости како би се мијењала друштвена стварност и политички односи, научна одговорност и национално достојанство обавезују на подсјећања, преиспитивања и расвјетљавања историјских чињеница и каузалних догађаја. Година 2017. протекла је без обиљежавања јубилеја оснивања прве политичке организације српског народа у БиХ. Наиме, навршило се 110 година од оснивања Српске народне организације (СНО), чијим идејама, програмом и судбином се, између осталог, бави и овај текст.

Некада су Срби чинили половину становништва БиХ, данас су тек трећина, уз неповољне, забрињавајуће тенденције које се тичу питања наталитета, масовног одласка младих из Републике Српске, тешког социјалног стања, запуштеног културног питања и слично. На половини територије (у Федерацији БиХ) Срби формално имају статус конститутивног народа и загарантована права и слободе, али посљедњи попис становништва из 2013. године свједочи да нестају. Сведени су на ниво статистичке грешке (2,5 одсто), политички обесправљени, социјално угрожени, медијски и културно маргинализовани. У Републици Српској живи 82,99 одсто Срба, политички посвађаних и подијељених на десетине партија (СНСД, СДС, ПДП, ДНС, НДП, СНС, УС, СРС итд.). На посљедњим изборима у БиХ, одржаним октобра 2016. године, према подацима Централне изборне комисије пријављено је 115 политичких партија, 322 независна кандидата, шест удружења и 54 групе грађана.

Историчар Миле Бјелајац запазио је да су БиХ Срби до 1907. године били без организоване политичке партије, али су имали 396 културних,

спортских и национално стручних удружења. Пјевале су се националне пјесме, славиле крсне славе, његовале приче о Душану, Лазару, Милошу, о Косову, сеобама, славним биткама и јунацима. Јован Цвијић забиљежио је да се међу православним Србима у БиХ вијековима гомилала латентна енергија која је дошла до изражаја чим су се за то указале повољне прилике. У антрополошким и етнопсихолошким истраживањима закључио је да се Срби који живе на овим просторима врло чврсто држе онога што сматрају правичним и добрим, да их красе несаломљива воља, увијек живо национално осјећање, родољубиве мисли о слободи. И историчар Милош Ковић указује на националну и културну еманципацију на почетку прошлог вијека, када је српски народ своја осјећања темељио на народном суверенитету, владавини права, слободи мисли и говора, демократији, бистрој и виталној културној свијести. „Српски национализам у добу 1903–1914. био је дио оног споја либералних и националних идеја, који је обиљежио историју 19. вијека, почевши од Декларације независности и Декларације права човјека и грађанина, па све до Сарајевског атентата“ (Ковић, 2015: 259).

Национално питање током 19. и почетком 20. вијека

Борбе за национално и социјално ослобађање српског народа на простору Босне и Херцеговине кроз 19. вијек изњедриле су и овјековјечиле у колективном сјећању славне устаничке вође попут Голуба Бабића, Гавре Вучковића, Ристе Јеића, Пере Креца, попа Карана, Петра Пеције¹, Миће Љубибратића, Луке Вукајловића и других. Невесињска буна против турског зулума 1875. године, односно устанак 1875–1878. године запамћен је као најмасовнији отпор српског народа у цијелом 19. вијеку, али Милорад Екмечић истиче да је у БиХ од 1804. до 1918. године (када је ријешено аграрно питање) било најмање 14 српских сељачких устанака (1804, 1805, 1807, 1809, 1834, 1842, 1848, 1852–62, 1878, 1882). „То је једна перманентна аграрна револуција, са међувременима пацификације од стране деспотске турске и аустроугарске власти“ (Екмечић, 2007: 271).

На Видовдан 28. јуна 1876. устаници су у БиХ прогласили уједињење Босне са Србијом, а Херцеговине са Црном Гором. Међутим, Аустроугарска је била спремна на све да би онемогућила српско уједињење и недвосмислено ставила до знања да то неће дозволити. Свјетска дипломатија је на почетку тражила рјешење за аутономију БиХ под турским султаном, али се од тога касније одустало. Аустроугарски министар иностраних послова гроф Андраши био је увјерен да „Босна нема свог сопственог бића, није нација и

¹ Петар Поповић Пеција (1826–1875), вођа босанског устанка, као пастир одметнуо се у хајдуке због турског зулума, учествовао у локалном крајишком устанку 1858. Турци су га ухватили и осуђен је на 20 година затвора, али је успио да побјегне стражарима и сакрије се у Србију. Подиже устанак 1877. године и гине у борби.

не може бити самостална држава јер ће бити мета за оне који желе велико јужнословенско царство“, са чиме су се сложиле друге силе. На Берлинском конгресу 1878. године БиХ је предата на управу Аустроугарској. Иза „цивилизаторске мисије просвјетљивања“ налазила се империјалистичка амбиција продирања на исток. Ратко Парезанин наводи Андрашијево ријечи „сада су нам врата за Солун отворена!“ Одлуке Берлинског конгреса за Николу Пашића биле су поражавајуће, схватио је да је пред виталне националне интересе српског народа, умјесто „труле“ Турске, дошао јачи и организованији непријатељ, „моћна“ Аустроугарска, док је славни њемачки историчар Ранке записао како је окупација БиХ била тежак ударац за Србију „који никада није могао да се залијечи“.

Мирјана Касаповић истиче да су православна и муслиманска заједница имале одбојан став према аустроугарској држави, док се рјешење хрватског питања видјело у овире Аустроугарске. Ратко Парезанин пише да је судбина поробљених народа била изједначена док су Турци владали Балканом. „Између појединих раса, племена и вјероисповијести било је много више онога што их је спајало, што им је било заједничко, него онога што их је подвајало и било им туђе, страни“ (Парезанин, 2013: 16). Аустроугарска администрација била је скупа са великим издацима, па су расли и намети, шуме су експлоатисане, пропадало је сточарство и пољопривреда, Срби (и муслимани) почели су нагло екомонски пропадати. Аустријска парола била је „завађај, па владај“ тамо гдје су тобож имали цивилизаторску мисију. „Власти су методом управљања настојале да становништво што више деморалишу и заваде“ (Капицић, 1968: 16).

Незадовољство аграрним односима било је основа устанка 1882. године када су српске и муслиманске сељачке масе устале против система владавине коју је створила окупаторска управа. Уједињени у тлачењу, уједињени у отпору. „Створени историјски услови водили су на пут заједничке сарадње српско и муслиманско сељаштво источне Херцеговине и јужне Босне“ (Капицић, 1968: 9).

Владимир Ћоровић тврди да су хрватски родољуби вјеровали да ће аустроугарском окупацијом БиХ доћи до убрзаног уједињења са осталим Хрватима у Монархији, па су све жешће дизали хајку на Србе и Србију. Заједнички отпор српског и муслиманског становништва угушен је 1882. године. Муслимани се почињу иселјавати у Турску, док Срби и даље изражавају незадовољство аграрним односима, окупационим режимом. „Њима се могло управљати једино бајонетима“ (Капицић, 1968: 9). Православни Срби у БиХ највише су привлачили пажњу Аустроугарске зато што су били најбројнији, али, прије свега, због „српске идеје“ и страха од стварања велике јужнословенске државе.

„Окупацију Босне и Херцеговине покушала је да искористи хрватска политичка елита. Она је безуспјешно настојала да од цара Фрање Јосифа издејствује одлуку да окупиране провинције припоји Хрватској и Славонији“ (Батаковић, 2000: 209). Њемачки публициста Херман Венгел записао је да су

се власти од окупације прво „умиљавале“ муслиманима, а Хрвати су били „миљеници“ Беча. „Њихов покрет је вјешто храњен зидањем школа и цркава и подржављавањем сваке врсте све на љутњу Срба“. Хрвати су били лојални поданици Монархије. Степен националне свијести био је веома низак. У Загребу су се на академијама испити полагали на мађарском језику, сваке недјеље пјевала се мађарска химна. Аустроугарска ствара бирократску структуру доводећи стране службенике. Мијења се етничка структура у БиХ. Крајем 19. вијека у њој је живјело 42 одсто Срба, 38 одсто муслимана и 23 одсто католика (уселило је 240.000 католика, а према аустроугарским статистикама од 1881. до 1912. године годишње се иселавало око 2,5 хиљаде становника (Срба и муслимана). „Али је вољом и кривицом аустријске владе изазивало особито велике кризе и трзавице национално питање, које до окупације у Босни није постојало. Аустријска је влада, у страху од Срба и српског имена, одмах послје окупације почела у Босни и Херцеговини помагати и стварати Хрвате. Да не би међутим ни Хрватима дала сувише маха да ојачају, аустријска влада је створила ’босански’ или ’земаљски’ језик“ (Станојевић, 1993: 403).

Џевад Јузбашић наглашава да је због специфичних националних и вјерских разлика у БиХ језичко питање одмах након окупације имало значајно мјесто у аустроугарској политици. „У доба аустроугарске окупације у БиХ процес формирања српске националне свијести био је код православног становништва углавном завршен“ (Јузбашић, 1999: 9), код католичког становништва у току – каснио је у односу на окружење гдје су живјели Хрвати, док су босански муслимани крајем 19. вијека своју идентификацију изражавали религијском номинацијом. Иако је цар Фрањо издао прокламацију о заштити личне и имовинске сигурности, слободама и вјерској толеранцији, у пракси се „цивилизаторска мисија“ сводила на експлоатацију земље, распиривање мржње међу народима, потискивање Срба насељавањем чиновника католика, ометањем рада, контролама и забранама српских школа, потискивањем ћирилице и наметањем латинице, обрачуном са српском традицијом и православљем, вјештачким стварањем „босанске нације“ и „босанског језика“.... Управник БиХ 1882. године постао је Бењамин Калај. Да би трајно одвојио БиХ од Србије и Црне Горе, Калај је, наглашава Душан Батаковић, покушавао да на силу створи идентитет (трагање за основама политичког јединства) образовањем посебне босанске нације чији би носиоци били босански муслимани (прогласити их потомцима богумила). Владимир Ћоровић пише да се аустроугарска управа у БиХ, да би што успјешније спроводила своју политику „босанства“ и одвојила народ БиХ од Србије и Црне Горе, острвила на српске школе... Државна власт прогонила је и укидала вјерске школе, забрањивала прославу Светог Саве и радила на томе да се створи поданички свештенички кадар. Аустроугарска власт настојала је да сузбије покрет српског грађанства за црквено-школском аутономијом. Аустријанце је забрањивала ћирилица у српским школама јер „она у младости буди вјеру у сународнике с оне стране границе“. У

сарајевској гимназији Кочића је као ђака вријеђало и љутило што је све у настави туђе, аустријско, „све хоће да пороби и однароди“. У писмима оцу Герасиму из манастира Гомионица, Кочић пише да је био на удару професора који су у њему вријеђали идеале, светиње – „ослобађање отаџбине“ и „уједињење раскомаданог српства“. „Могло се предвидјети да ово становништво – најтипскији представник свог народа – неће трпјети аустроугарску владавину“ (Цвијић, 2011: 412).

Срби и муслимани били су за аутономију, а Хрвати против. „Из борбе за вјерско-просвјетну аутономију развила се постепено и борба за праву политичку аутономију“ (Ђоровић, 1999: 222). Душан Батаковић пише да је 1902. године у Славонском Броду закључен споразум Срба и муслимана о заједничкој борби за аутономију БиХ (као српским земљама под врховном влашћу султана, са српским језиком, писмом ћирилицом, да њоме наизмјенично управљају српски и муслимански гувернер) и напушта се план стварања „босанске нације“.

Године 1907. настају српска и муслиманска партија, чији су прваци били богати трговац Григорије Јефтановић² и Алибег Фирдуса. Милорад Екмечић наводи да су двије партије покушавале да се споразумију око заједничких циљева – Срби да се одрекну аграрног питања, муслимани да прихвате своје српско име. Иако су бројни историчари дошли до различитих текстова, ниједан није у коначном облику. „Кључ је нашао турски историчар Бабуна 1996. у документу из турских архива, да су муслимани добијали инструкције од турске владе да се споразумијевају са српском страном, али да коначан потпис не стављају на папир“ (Екмечић, 2007: 333).

Џевад Јузбашић наглашава да су уочи анексије српска и муслиманска опозиција први пут заједнички захтијевале увођење устава БиХ без промјена у њеном међународном правном положају. Он истиче да су српски представници тежили савезу са муслиманима који би имао српско национално обилежје, што је код њих изазивало неповјерење и било препрека формалном савезу. Јузбашић тврди да је ћирилица, за коју признаје да је у земљи имала дугу традицију, требало да послужи као средство интеграције и БиХ да српски карактер. С друге стране, интересантно је запажање Милована Ђ. Миловановића у рукопису „Рефлексије“ (1909): „Иако сав народ босански говори српским језиком, већа половина његова, мухамеданци и католици, не осјећају се српски, неће да буду Срби, не желе да се споје са Србијом. Она мања половина, оне двије петине православних

² Григорије Јефтановић (1840–1927) потицао је из угледне трговачке породице, један је од вођа Срба у Босни за црквено-школску аутономију од 1896. године, касније члан Босанског сабора. Ангажован је у просвјетном савјету у Сарајеву, Народном вијећу за БиХ. Почетком Великог рата затворан је као талац („Историјски лексикон“, Владимир Ђоровић).

Босанаца, осјећају се и кажу Србима, али многи би од њих, када би имали бирати између аутономије и уједињења са Србијом, изабрали прву³.

Различити путеви националних идентитета

Националне идеје и национални односи своју историјску актуелност добијају у ово вријеме. Мирјана Касаповић сматра да крајем 19. и почетком 20. вијека, заправо 1878. аустроугарском окупацијом почиње свеобухватно конституисање и организовање вјерских и етничких заједница. „Три главне вјерске и етничке заједнице тада почињу оснивати засебне друштвене и политичке институције и организације на свим подручјима живота: засебне школе и ђачке домове, културне установе и добротворна друштва, штампу и издаваштво уопштено, новчане заводе и банке, дионичарска друштва и пољопривредне задруге, радничке синдикате и политичке странке“ (Касаповић, 2005:88). Различитим путевима, пише Иван Ловреновић⁴, три народа долазе до својих националних идентификација.

Јачање српског националног покрета у БиХ крајем 19. и почетком 20. вијека испољавало се и на социјалном и на културном пољу. Српски народ покренуо је борбу за црквено-школску аутономију и самоуправу. Григорије Јефтановић је, заједно са Михаилом Десанчићем и Ђорђем Красојевићем, аутор „Првог царског меморандума“ (1896) у коме су захтијевали вјерску и школску самоуправу, право на званичну употребу српског имена, народног назива за српски језик (којег су аустроугарски завојевачи избацили из употребе и увели „босански“), ћириличног писма и српских народних симбола. На Калајеву интервенцију, цар је одбио да прими Григорија Јефтановића⁵ и Војислава Шолу⁶ и сараднике, а окупатор је на овај

³Архив Србије, фонд Милована Ђ. Миловановића, XXXII, „Рефлексије“. Миловановић (1863–1912), српски теоретичар државе и права, дипломата, политичар, министар иностраних дјела за вријеме Анексионе кризе 1908–09.

⁴Видјети: Ловреновић, Иван (1990). Лавиринт и памћење. Сарајево: „Ослобођење“. Ловреновић наглашава да сва три народа, као матични народи који полажу исто природно, историјско и политичко право на БиХ, пролазе кроз процес који је одређен зависношћу свакога од њих о цивилизацијским и политичким центрима изван БиХ.

⁵ Григорије Јефтановић (1840–1927) рођен је у Сарајеву у угледној трговачкој породици. Школовао се у Сарајеву и Бечу. Први је предсједник Српског пјевачког друштва „Слога“ (1888) и донатор „Просвјете“ (1902). Од 1905. до 1914. године био је предсједник Великог управног и просвјетног савјета у Сарајеву, а 1910. године као вирилни члан ушао у Босански сабор. Један је од оснивача Српске штедионице (1904) и Српске народне банке (1907). Прве године рата осуђен је и утамничен, а на крају рата 1918. постао је први предсједник Привременог народног представништва у Београду.

⁶ Војислав Шола рођен је 1863. године у Мостару. За вријеме херцеговачког устанка против Аустроугара, 1882. године утамничен је заједно са другим припадницима мостарске црквене општине, а 1896. постао је предсједник мостарске српске општине. Заједно са Јефтановићем почео је борбу за црквено-школску аутономију.

меморандум узвратио притисцима и застрашивањем. Сљедеће године покушали су поново „Другим царским меморандумом“, али је Калај негативно одговорио.

У БиХ је владала изразито ниска писменост (1910. скоро 88 одсто становништва било је неписмено). Иако је школовање било обавезно, само 17 одсто дјеце ишло је у школу. Крајем прве деценије 20. вијека ситуација се мијења. „Будуће битке водиће се не само топовима, већ и културом“ била је парола која се ширила духовима. Године 1905. постојало је 76, а већ 1910. евидентирано је 114 српских школа у БиХ. Академски образовани Срби из БиХ помагали су омладини која се школовала у Бечу, а коју је запостављала босанска влада. Са задатком помагања српских ђака и студената (што је имало политичку мисију – оспособљавање модерне српске интелигенције) настала је „Просвјета“ 1902. године и брзо је постала значајна културна установа. Послије Калајеве смрти 1903. године борба за вјерско-просвјетну аутономију ширила се и добијала политички карактер. Године 1905. објављена је од цара потврђена Уредба црквено-просвјетне управе српској православној епархији у БиХ. Млађи нараштаји нису жељели да се на томе остане, нису жељели да клоне опозициони дух. Срби су 1905. добили Црквени устав, а аустроугарске власти дале су црквено-школску аутономију (након девет година борбе Срба за њу). Власти су се надале да ће тим уступком смирити Србе. Старије генерације задовољиле су се тиме, али не и млађи (тражили су отварање социјалних и политичких питања).

Школовање већег броја младих промијенило је облик отпора незадовољног становништва према Аустроугарској. „Док је у претходним деценијама Српска православна црква имала улогу стожера у борби за национална права, након Анексије 1908. године, омладина и њени тајни кружоци преузимали су ту позицију“ (Војиновић, 2015: 86). Владимир Ћоровић у списима о политичким приликама у БиХ, објављеним 1925. и 1939. године, пише да је српска академска омладина – прва стасала генерација народне интелигенције ступила у акцију већ прве године почетком 20. вијека. Износи пред јавност све тешкоће под окупаторским режимом и тражи за народ права и слободе. На крају 19. вијека у БиХ оснивају се српска пјевачка друштва: „Његуш“ (1886) у Тузли, „Вила“ (1887) у Приједору, „Гусле“ (1888) у Мостару, „Слога“ (1888) у Сарајеву, „Соко“ (1889) у Требињу, „Застава“ (1891) у Невесињу, „Јединство“ (1893) у Бањој Луци итд. У својству органа Учитељског збора српске школе у Сарајеву, 1885. године српски учитељи покренули су лист „Босанска вила“, као културни одговор на аустроугарски утицај и резултат бриге о просвјетном и културном напретку Срба. Уредник је био Божидар Никашиновић, а уз њега су дјеловали Никола Кашиковић, Стево Калуђерчић, Никола Шумоња и други. Пјевачко друштво

Изабран је 1910. у Босански сабор (био потпредсједник и предсједник, док 1913. није положио мандат). Затворен је током рата, а 1918. активан је у организовању Народног вијећа.

„Гусле“ 1888. године у Мостару основали су Алекса Шантић, Јован Дучић, Светозар Ђоровић и Атанасије Шола (тек 1902. добили су право да се могу звати Српско пјевачко друштво). Шантић и Ђоровић покренули су и лист „Зора“ 1896. године. Први српски опозициони лист „Српски вјесник“ излазио је у Мостару од 1897. године, а њега је покренуо Владимир Радовић. Сви они борили су се за развој српских школа у БиХ, ћирилице и питања сељака... Генерације средњошколаца оснивале су друштва: „Бранко“ у Мостару (члан и Осман Ђикић), 1904. у мостарској гимназији основано је друштво „Матица“ и „Српска свијест“ у Сарајеву, 1903. „Препород“ и „Његош“ у Бањој Луци, 1904–05. „Добротвор“ и „Балкан“ у Тузли, 1906. мостарски гимназијалци покренули су лист „Слобода“, настао је „Покрет“ у Босанској Градишци... Од 1907. до 1914. основана су 54 српска соколска друштва и четири српска гимнастичка друштва.

Никола Пашић, предсједник српске владе, 1905. године у вријеме омладинских заноса тврдио је да ће се балкански народи зближити и ујединити југословенским идеалима на подручју културе, материјално је помагао издавање часописа српских друштава у БиХ, али се уздржавао јавно – Беч је пратио сваки његов корак, јер су били нарочито осјетљиви на питање националног уједињења. Ђорђе Станковић указује на један обавјештајни аустроугарски извјештај из Београда у којем је цитирана Пашићева порука ка БиХ. „Драги моји – каже се у извјештају – ви Босанци и Херцеговци ни у кога се не требате уздати и ослањати, јер је туђа помоћ скупа наплата. Него прегните свом силом сложено па се помозите сами. Радите свјесно све по мало, па ћете с временом све постићи. Оканите се партија јер ће вас оне упропастити“ (Станковић, 2009: 19).

Припадник средње генерације националних бораца против Аустроугарске, Васиљ Грђић, који је рођен у Гацку, гимназију завршио у Сарајеву, а Филозофски факултет у Бечу и Грацу, 1905. покреће лист „Српска ријеч“, а 1907. и „Народ“ у Мостару. Исте године појављује се и „Отаџбина“ Петра Кочића у Бањој Луци. „Српска ријеч“ инсистирала је на српском карактеру БиХ. Српска грађанска политика заступала је тезу да је БиХ „српска земља по крви и језику“, да ту живи српско становништво које је подијељено на три вјере. „Појава ’Српске ријечи’ у Сарајеву са наглашеном политичком бојом и опозиционом оријентацијом према режиму, у почетку такође дјелује подстицајно на збивања у земљи, па и Босанској крајини“ (Вулин, 1991: 30). Група окупљена око „Српске ријечи“ (Јефтановић и др.) без сумње је била национална и родољубива, али је вољела да тактизира и претпостављала је опортунистичке методе.

„Народова“ група (звали је и мостраска и херцеговачка) била је радикално-националистичка и залагала се за грађанске слободе. Њој је припадао највећи дио интелигенције цијеле земље (предводили је Душан

Васиљевић, Никола Стојановић⁷, Ристо Радуловић⁸, као и Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Атанасије Шола). Први број „Народа“ изашао је 1. јануара 1907. године. Оснивачи су били Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Душан Васиљевић, Атанасије Шола⁹, Ристо Радуловић¹⁰ био је уредник, а послје њега Никола Стојановић. Група „Отаџбина“ Петра Кочића¹¹, била је национална, борбена, врло активна, имала је јасну социјалну ноту – енергично је тражила рјешење аграрног питања („Српска ријеч“ и „Народ“ нису толико форсирани брзо рјешавање тог питања да не би кварили сарадњу са муслиманима). „Најинтересантнија струја босанске политике“, записао је о „Отаџбини“ Веселин Маслеша у књизи „Млада Босна“. „Отаџбина“ је Хрвате видјела као „творевину“ и „инструмент аустроугарске политике“. Но, и у редовима српске грађанске интелигенције било је оних који су, попут др Уроша Круља, заступали помирљиву политику према Хрватима. Кочић, темпераментан, оштар, прави народни трибун, са силном националном

⁷ Никола Стојановић (1880–1964) био је један од водећих представника српске политичке и интелектуалне елите у БиХ. Рођен је у Мостару, школовао се у Сарајеву, а докторирао на Бечком универзитету. Почетком 20. вијека објавио је чланак „Срби и Хрвати“, који је изазвао бурна негодовања у Хрватској. Ангажован је у „Просвјети“ и „Народу“, посланик је у Босанском сабору, учесник је Нишке и Крфске конференције, активан у Југословенском одбору, а прије Другог свјетског рата био је потпредседник Српског културног клуба.

⁸ Ристо Радуловић (1880–1915) потицао је из херцеговачке породице високе националне свијести, многи њени чланови учествовали су у херцеговачким устанцима. Школовао се у Мостару, Славонској Пожеги и Бечу. Уредник је „Народа“ и представник у Босанском сабору. Преминуо је у логору у Араду.

⁹ Атанасије Шола (1878–1955) један је од најзначајнијих политичких представника млађе генерације Срба у БиХ и један од покретача „Зоре“ и „Народа“, а од 1912. до 1914. године био је председник посланичке групе окупљене око „Народа“. Залагао се за слогу свих српских струја и слогу Срба, муслимана и Хрвата. Један је од главних оптуженика велеиздајничког процеса у Бањој Луци, затворен током рата. Био је председник Народног вијећа СХС за БиХ и један од најзаслужнијих за укључивање БиХ у Краљевину СХС, 1919. године. Учествовао је у стварању Демократске странке, остао уз Љубу Давидовића и убијеђени је „интегрални југословен“.

¹⁰ Ристо Радуловић, уредник „Народа“, био је један од најоштријих критичара хабзбуршког режима међу старијим генерацијама интелектуалаца у БиХ. Као мостарски гимназијалац учествовао је у протестима против Аустроугарске. Био је уредник „Народа“ 1907. Током рата умро је у концентрационом логору за Србе у Нежидеру – Мађарска. Историчар Милош Ковић наглашава да је Радуловић међу најзначајнијим идеолозима и публицистима код Срба у БиХ – спретно је одолијевао аустријској цензури, описивао моралну кризу и неопходност препорода, буђења националне свијести – просвјештавањем, економском обновом, демократијом.

¹¹ Петар Кочић (1877–1916) прослављени је српски писац, новинар и политичар. Рођен је у Стричићима на Змијању, учио је у Бањој Луци, Сарајеву, Београду и Бечу, био је уредник „Отаџбине“ и посланик у Босанском сабору. Велики је родољуб, борац за слободу српског народа и рјешавање аграрног питања, због чега су га аустроугарске власти прогониле и тамничиле.

енергијом био је у сталној борби против завојевача и поробљивача. У Сабору води битке за слободу мисли и говора. Устајао је против неријешеног аграрног питања, регрутације српских младића у аустријску војску, експлоатисања сељака, слугањског држања варошана и отуђења од народног језика и традиције. У првом броју „Отаџбине“, на Видовдан 1907. године, Кочић је записао: „Исповиједајући своје дубоко увјерење да су Босна и Херцеговина према свом националном обиљежју српске земље, ипак нећемо никоме наметати српско име. Нека се зове како ко хоће и милује, а ко нам приступи, добро нам дошао“. Кочић пише и говори против Аустрије, а због летка „живјела слобода и самосталност наше отаџбине“ завршио је два мјесеца у тамници. Цијели свој живот посветио је културно-политичкој борби за свој народ. Још као средњошколац протјериван је и тамничен. „Кочић је био сав у идејама друштвене правде, достојанства малих људи“ (Ковић, 2015: 228).

Владимир Дедијер свједочи да је 1901. године аустроугарска полиција у БиХ истраживала активност омладине и закључила да нема никакве јавне или тајне повезаности нити зборовна на којима је расправљано о политичким темама. Но, 1906. године Владимир Гађиновић у Сарајеву основао је тајну ђачку организацију (Мишо Видаковић, Јово Митровић...), у Бањој Луци окупили су се Светозар Недимовић, Љубомир Јанковић, Душан Боснић и други. Гађиновићева брошура „Смрт једног хероја“ посвећена Жерајићу постаје надахнуће новим нараштајима наслоњено на славну историју. Парезанин пише да се омладина у Београду окупљала на гусларским вечерима, косовска легенда живи међу младобосанцима. „За вријеме балканских ратова одушевљењу Срба ђака и омладинаца нема граница. Побједа српске војске и освета Косова јачају вјеру и освјежавају оптимизам“ (Парезанин, 2013: 58). „Национализам ове омладине није више онај меланхолични национализам, пун романтике и сладуњавих ријечи, којим су се заносиле старије генерације“ (Парезанин, 2013: 36). Но, управо Ратко Парезанин, који је био припадник генерације младобосанаца, записао је касније да Млада Босна никада није ни постојала као организација. Познат је аустроугарски „страх од ђака“. „Омладински рад је често био противан законима хабзбуршке монархије, а омладинска писма су често коришћена као доказно средство против омладине“ (Војиновић, 2017: 60).

Милош Војиновић запажа контраст „омладина – старији нараштаји“. Омладина је била увјерена да старији сународници нису увидјели нове околности које обесмишљавају старе политике. Другим ријечима, старије генерације жељеле су да политичку борбу и даље воде у оквиру признате вјерско-просвјетне аутономије, док су млади занесењаци такве политичаре називали *бескичмењацима* и *шептрљама*. „Свом својом динарском жестином млади образовани нараштај окренуо се дјелу. Сматрало се скоро за издајство свака родољубива ријеч која је остала без посљедица“ (Цвијић, 2011: 413). Недељко Чабриновић није могао да схвати како неки Срби могу да сарађују са владом. Гаврило Принцип тврдио је да не вјерује у слободу коју су старије

генерације жељеле да легалним путем добију од Аустрије. „За младе револуционаре чак ни Петар Кочић није био довољно радикалан“ (Војиновић, 2015: 149). Иако су младобосанцима велики ауторитет представљали Јован Цвијић и Јован Скерлић, они нису имали стрпљења за академске идеје промјена. Млади побуњеници против Аустроугарске, Гађиновић, Принцип и остали... „Њихов национализам имао је, ипак, примјесе социјализма и анархизма, умјесто еволуције и оплемењивања нарави кроз књижевност, суочени са кметством и католичким прозелитизмом, са Анексијом БиХ (1908), Велеиздајничким процесима Србима у Загребу (1909) и укидањем свих српских организација у 'изнимним мјерама' генерала Поћорека, опредјелили су се за револуцију и атентат“ (Ковић, 2015: 227). Припадници старије српске генерације сматрали су да је српска омладина пошла странпутицом – југословенска национална омладина. Гаврило Принцип на суђењу је тврдио да је југословенски националиста и да тежи уједињењу свих Словена. Милош Војиновић наводи да је Гаврило Принцип у писмима истицао како су га оптуживали српски омладинци да није Србин! „Свака млада генерација у БиХ створила је предуслове за велико дјело народног уједињења: једни кроз рад на пољу културе, други кроз политичку агитацију, револуционарисување масе, тајне организације, а посљедња кроз терористичке организације – она коју је затекао Први свјетски рат у средњим и високим школама“ (Микић, 2011: 253).

Оснивање СНО и Босански сабор

У Сарајеву је 1907. године основана Српска народна организација. Драга Мاستиловић пише да је главни иницијатор стварања Српске народне организације био др Никола Стојановић, а маја 1907. године у Привремени одбор ушли су и Коста Кујунџић, Вукосав Груберовић, Урош Кљуј, Ђорђо Малић, Милан Сршић. „Она је створена као израз правилног схватања тадашњих водећих српских политичара у Босни и Херцеговини о неопходности превазилажења дотадашњих несугласица и пријеке потребе јединствене опозиционе акције Срба у БиХ према аустроугарској управи“ (Мастиловић, 2012: 74). За предсједника Српске народне организације изабран је Григорије Јефтановић, а за потпредсједника др Душан Васиљевић. Прва скупштина Српске народне организације сазвана је 26/27. октобра 1907. године, учествовало је 68 делегата, а на петодневном засједању разматран је програм – тежње српског народа у БиХ: Српски народ има право на самоопредјелјење: аутономија БиХ, бесплатна и обавезна основна школска настава (школски систем да буде у националном и слободном духу), афирмација српског језика у Босни и Херцеговини (као српским земљама) у унутрашњем и спољном пословању, аграрно питање итд. „Овај програм је, прије свега, био израз једне политичке и националне зрелости српских народних вођа у Босни и Херцеговини, али превише идеално замишљен да би имао реалних изгледа да у таквим друштвенополитичким оквирима буде

остварен“ (Мастиловић, 2012: 76). Основна начела Српске народне организације у „Српској ријечи“ бр. 19 јесу 4 тачке о потпуној аутономији БиХ, бесплатној и обавезној основној школској настави (измјена школског система у националном и слободном духу) и др. Станоје Станојевић пише да када су представници Срба у БиХ Сарајевском резолуцијом (11. маја 1907. год.) почели чисто политичку акцију, тражећи уставне слободе и касније се на првој скупштини организовали као политичка странка, аустријска власт је сматрала да је све усмјерено против њених интереса, па је енергично кренула у уништавање српске и муслиманске народне организације и још јаче жељела да сузбије националну свијест. „Онда је почела хајка на такозвану великосрпску пропаганду, а махом виђени Срби у Босни и Херцеговини гоњени су и осуђивани“ (Станојевић, 1993: 405).

Џевад Јузбашић пише да је у српској националној пропаганди све до анексије 1908. године истицано да је турски султан легитимни суверен над БиХ, а аустроугарска окупација третирана је као привремена. Српска народна организација развија идеју о политичкој аутономији. Но, 7. октобра 1908. године званично је проглашена анексија БиХ. Парежанин пише да је за вријеме анексионе кризе долазило до демонстрација омладине по школама, сукоба ђака са наставницима и директорима који су били експонати аустријског режима. Долази омладина из Беча, Прага, Загреб да агитује за устанак. Септембра 1908. године представници православног и муслиманског становништва састављали су меморандум за савремени устав БиХ без рјешавања државно-правног положаја ових земаља. Хамдија Капићић пише да су представници српске чаршије и муслиманског беговата увјерени у легалност циљева своје политичке борбе без помисли о револуционарном акцијама. Заједнички проглас представника српске и муслиманске народне организације објављен је 12. октобра 1908. године. „Прије проглашења анексије, док се о њој у штампи много писало, дошло је до политичке акције Српске народне организације. Покушало се са одржавањем скупштине у Сарајеву на којој би се заузео став о анексији, али је власт није одобрила“ (Капићић, 1968: 53). Протестовали су Срби и муслимани – њихове вође су у Будимпешти, Паризу, Лондону, Петрограду, Берлину и Београду образлагале гледишта народне већине у БиХ. У делегацији су били Душан Васиљевић, Атанасије Шола, Ристо Радуловић, Мурат Сарић и други. Анексија је била акт без претходног споразума са великим силама које су Аустроугарској 1878. године дале мандат да окупира БиХ, а сагласност локалног становништва није ни узимана у обзир. Код Срба је то доживљено као увреда, понижење, осјећај неправде. Стојан Новаковић је аустроугарску колонијалну политику према становницима БиХ поредио са односом према афричким „дивљим расама“, Јован Цвијић Србију је назвао „опкољеном земљом“, а Србе „ухапшеним народом“. У тексту „Анексија Босне и Херцеговине и српско питање“ он пише о значају БиХ за српски народ, истиче да се БиХ не смије дати туђину јер је она за српски народ „централна област и језгро народа“, оно што је Москва за Русију и што су најчвршћи дијелови Њемачке

и Француске за та два народа. Народ у БиХ је, истиче, „етнографски најјачи дио српског народа и нераздвојни дио цјелине“.

У циљу јачања националног покрета у неслободним крајевима 10. октобра 1908. основана је „Народна одбрана“. Ово друштво било је реакција на анексију и тежило је развијању националне свијести и јединства, јачању витешког духа и патриотизма. Уочи Првог свјетског рата ово удружење на просторима Србије и Аустроугарске имало је око 300. 000 чланова. Током велеиздајничких и ђачких процеса, када се српски национализам у БиХ покушао представити као појава увезена из Србије, српској интелигенцији и ђацима на терет је стављана „Народна одбрана“ јер јој је представништво било у Београду. Послије проглашења анексије сви листови стављени су под строгу цензуру а посебно су били на удару „Народ“ и „Отаџбина“ која је убрзо и укинута. Чланак „Мирише барут“ Петра Кочића, који је исте године завршио у затвору, узбудио је све националне духове и изразио њихово нездовољство. „На његов одјек аустројска управа у Босни и Херцеговини је одговорила драстичним мјерама и судским процесима, који су ’Отаџбину’ увукли у велику аферу у најнеповољнијем тренутку за њу и њену политичку акцију“ (Вулин, 1991: 98).

Након што је Србија била приморана да призна анексију (Аустроугарска и Њемачка су пријетиле ратом, Русија није била спремна за борбу, а није било подршке ни Француске ни Енглеске), старија генерација националних бораца окупљена око „Српске ријечи“ (Григорије Јефтановић, Данило Димовић, Војислав Шола) показала је спремност да призна анексију, док су „Народовци“ и даље агитовали по Европи против анексије. „Коначно признање анексије од Јефтановићеве групе, 3. маја 1909. године, створило је реалну опасност да се српски политички фронт у Босни и Херцеговини још једном поцијепи и оштро сукоби“ (Мастиловић, 2012: 83).

Средином фебруара 1910. проглашен је Земаљски устав БиХ, установљен је Сабор који није могао самостално доносити законе, одлучивати о најважнијим питањима и није утицао на избор и рад владе. Темелј тог устава била је конфесионална и класна подјела. У Босанском сабору од 71 мандата Српска народна организација добила је 31, Муслиманска народна организација 24, Хрватска народна заједница 12, а Хрватска католичка удруга четири. У Сабор улазе Григорије Јефтановић, Петар Кочић, Никола Стојановић, Војислав Шола, Васиљ Грђић, прота Матија Поповић итд. Мирјана Касаповић напомиње да се вјерска и етничка сегментираност друштва институционализовала на нивоу главних политичких тијела БиХ у вријеме аустроугарске окупације. „Тада су озакоњени и практично примијењени први нормативно-институционални обрасци уређења политичких односа који су били сродни консоцијацијским механизмима“ (Касаповић, 2005: 97). Сабор је био састављен од 72 изборна члана и 20 вирилиста. Изборни чланови бирани су на темелју куријског бирачког права – бирачи су били подијељени у три вјерске курије: православну, муслиманску и католичку. Свака вјерска курија дијелила се на

четири поткурије: градску, сеоску, велепосједничку и образовну или курију интелигенције. Пасивно бирачко право имали су мушкарци старији од 30 година живота који су уживали сва грађанска права. Од жена активно бирачко право имале су само припаднице велепосједничке поткурије у свакој вјерској курији, које су плаћале 140 круна земљарине. Свака је курија добила фиксну мандатну квоту која је била сразмјерна удјелу у укупном становништву: православци 31 или 43 одсто, муслимани 24 или 33 одсто, католици 16 или 22 одсто мјеста, а једно је мјесто припало припаднику јеврејске заједнице. Вирилисти су били именовани према положају у црквеној и државној хијерархији, уважавајући начело размјерне заступљености вјерских заједница. У Сабор је ушло 15 црквених поглавара и пет високих државних функционера. Студент Богдан Жерајић 15. јуна 1910. испалио је пет метака на генерала Маријана Варешанина, земаљског поглавара, а шестим је извршио самоубиство. На његовом гробу 1912. године Гаврило Принцип заклиње се да ће осветити Жерајићеву смрт. Принцип је био огорчен политичким конформизмом, опортунизмом политички активних грађанских кругова и њиховим „тихим радом“.

„Група посланика босанскохерцеговачког Сабора са Војиславом Шолом на челу донијела је у Сарајево 31. марта (13. априла), 1910. године Проглас ’Српском народу’ који је био помало увијено, али ипак јасно уперен против анексије“ (Илић, 2011: 90). Тражили су потпуну аутономију БиХ у оквиру Аустроугарске. Но, већ крајем 1910. године он се на неки начин помирио са судбином БиХ и своју борбу усмјеравао ка проналажењу рјешења за аграрна питања и што је могуће боље задовољавање економских и културних потреба народа. То је тумачено као превише попустљив однос према Аустроугарској.

Маја 1910. Кочић је изабран за посланика у Босанском сабору на српској листи, затим се преселио у Сарајево и ту обновио „Отаџбину“. У Бањој Луци 1910. године излазио је „Развитак“, који се бавио превасходно културним а и политичким темама. Свијест да народ културом јача своју позицију уз Кочића подржавали су и Коста Мајкић, Васо Глушац, Владислав Скарић итд. Они су се одвојили од СНО у току изгласавања буџета за 1910. годину, да би касније потпуно напустили српски клуб због његовог удаљавања од програма Српске народне организације. Годину 1911. обиљежиле су оштре борбе међу самим Србима. За исте циљеве борили су се „Отаџбина“ и „Народ“ али 1911. и 1912. године дошло је до размимоилажења јер је Кочићева група много више инсистирала на брзим аграрним реформама и откупу кметова, побољшавању положаја српских сељака – увјерена да је то значајније од политичке борбе. Са друге стране, „Народ“ је истрајавао на увјерењу да ће се положај православних Срба поправити путем политичке борбе у Сабору и сарадње са аустроугарским властима. Група „Српска ријеч“ подржавала је „Народово“ увјерење, а „Отаџбина“ их је оштро критиковала. Из Српске народне организације издвојила се, дакле, прво Кочићева група, која није пристајала на компромисе у вези са аграрним питањем, а последице су

се разишле и групе око „Народа“ и „Српске ријечи“. Кочић не жели да тактизира на штету националних интереса, те оштро критикује оне који су заћутали у борби за аграрно питање. „Жалостан смо сабор, жалосне странке, жалостан смо народ који све то трпи“. „Борили смо се против апсолутизма, а слијепо се покоравамо диктаторима“. „Ниједан народ не може пропасти који сам себе не изневјери“. Ипак, 1913. створена је српска листа која уједињена излази на изборе, а децембра исте године напушта свечану сједницу због дискриминаторске политике режима према Србима. Рат је спријечио формирање јединствене српске странке свих политичких група у БиХ.

Унутрашњи сукоби у најтежим тренуцима

Драга Мاستиловић уочава да старија генерација националних бораца у БиХ која је водила борбу за црквено-школску аутономију није видјела југословенство као рјешење српског националног питања у БиХ. То се јасно види из сарајевског програма Српске народне организације. „Потпуно јасно формулисан и без икаквих идеолошких примјеса и неразумљивих тенденција, овај национални програм Срба Босне и Херцеговине из 1907. године, био је не само израз жеље српског народа већ и фактор његовог политичког сабирања и заједничког дјеловања против аустроугарске окупације“ (Мастиловић, 2012: 118). Југословенство јесте било предмет расправа српских интелектуалаца и у БиХ уочи Првог свјетског рата, али не и дио њиховог политичког програма и акције. Ристо Радуловић записао је да заступају српско национално становиште, али да га никоме неће наметати и стварати националне тензије које би ометале борбу народа против окупације.

„Отаџбина“ је важила за најрадикалнију српску групу у БиХ. „Док је на челу ове групе стајао Петар Кочић, она није ни једног тренутка одступала са својих српских националних позиција иако су јој примарни били аграрно-социјални односи, а југословенство је узимала као могућност заједничког иступа према аустроугарској окупацији“ (Мастиловић, 2012: 125). Послије Кочићевог оболијевања, када је уредник „Отаџбине“ постао др Ђорђе Лазаревић, долази до заокрета ка српско-хрватском јединству. Група око „Српске ријечи“, коју су чинили трговци, банкарци и индустријалци, заступала је идеју јединства Срба, Хрвата и муслимана, али Мاستиловић сматра да је таква оријентација последица „политичког прагматизма“. „Она најмлађа, револуционарна, младобосанска генерација Срба из Босне и Херцеговине, такође није била у то вријеме јединствених, а посебно не јасних гледишта по питању југословенства, мада се управо та генерација сматра носиоцем југословенске идеје у Босни и Херцеговини пред Први свјетски рат“ (Мастиловић, 2012: 127). Владимир Гађиновић посебно је био сумњичав према југословенству.

Историчар Снежана Илић пише да су политички представници православних Срба у Босанскохерцеговачком сабору упркос готово истим политичким захтјевима и бирачком тијелу, упркос многим покушајима –

тешко успијевали да наступају потпуно јединствено, осим око питања аутономног положаја Срба у БиХ. Почетком марта 1910. године подијелили се на двије струје „Народ“ и „Отаџбина“. „Умјеренији ставови изражени 1910. у програму Српске народне организације за саборске изборе показују одређену еволуцију у српској политици у Босни и Херцеговини под утицајем националног и политичког развоја у земљи као и кретања на ширем југословенском подручју“ (Јузбашић, 1999: 22). Настали су као компромис различитих политичких струја у Српској народној организацији с циљем отварања према Хрватима, сматра Јузбашић. Група „Народ“ до самог почетка Првог свјетског рата покушавала је да нађе компромис са аустроугарским властима, задржавајући своју југословенску оријентацију и интензивно сарађивала са муслиманским и хрватским круговима сличних стајалишта. Антоније Шола и Никола Стојановић сарађивали су са др Антом Трумбићем и Јосипом Смодлаком. „Политичка група коју је предводио Антоније Шола борила се за сарадњу православних Срба с Муслиманима и Хрватима. Та сарадња је често доспијевала у кризу због тога што су Хрвати, у већини, до самог избијања Првог свјетског рата подржавали прикључење Босне и Херцеговине Хрватској и Славонији како би се створила трећа федерална југословенска јединица у Аустроугарској, која би обухватала Словенију, Истру, Хрватску, Далмацију, Славонију, Босну и Херцеговину“ (Илић, 2011: 104).

Основне идеје Српске народне организације биле су, дакле, трезвена национална расположења, више грађанских слобода и законитости, демократизација цјелокупног живота, али у Босански сабор Срби су ушли разједињени у погледима на витална национална питања. „Српска народна организација је у почетку замишљена као јединствена у погледима на основна питања националног и социјалног ослобођења српског народа у БиХ, али су у њеном руководству убрзо испољене суштинске разлике у методама политичке борбе и уопште односа према представницима окупационе управе у земљи“ (Вулин, 1991: 21). Вулин уочава да је понор који се створио од окупације до анексије између српског кмета и газде постао непремостив и у крилу Српске народне организације. „Српске газде нису кренуле у аутономну борбу да изгубе већ стечено, него да добију још више“. У почетку окупљене око истих програма, различите струје у Српској народној организацији све су више испољавале своје ставове. Умјесто да превазиђу неспоразуме, све дубље су урањали у проблеме, па тако и јесу створене посебне групе око „Отаџбине“, „Српске ријечи“ и „Народа“. „Представници грађанске чаршије нису одбијали борбу против туђинске завојевачке политике, али нису могли да прихвате отворену и бескомпромисну акцију коју је повео Кочић са интелигенцијом из народа“ (исто, 24). Кочић је био нетрпељив према газдама, а Јефтановић и Шола чували су своје веома чврсте економске и друштвене позиције. Кочић напушта стајалиште о самосталној улози интелигенције, назива је „превртљивом чаршијом“ и окреће се сељаштву и револуционарној енергији. „Српска народна организација је тако остала без јачег ослонаца у

народу који је жељела да представља и због тога што је све више јачао утицај чаршије у њеним редовима“ (Исто, 27).

Иако је у почетку имала обиљежје демократске странке и испољавала тенденције политичког компромиса, Српска народна организација без остварених програмских жеља безмало се угасила, а наставиле су да егзистирају три разједињене политичке групе „Отаџбина“, „Народ“, „Српска ријеч“. Истовремено, 1911–12. године нижу се састанци омладинаца Словенаца, Хрвата, Срба и долази до радикализација ђачких и студентских организација. За вријеме балканских ратова, млади из БиХ масовно су прелазили илегално границу да би ступили у српску војску, а у БиХ је прикупљана помоћ, новац, санитет и зато је Беч пооштрио режим, мотрио рад штампе и друштава. Послије Жерајићевог антентата, српска, хрватска и словеначка омладина на универзитетима у Београду, Загребу, Љубљани, Прагу, Грацу и Бечу која је пропагирала братство и јединство Срба, Хрвата и Словенаца све отвореније ради на пропаганди политичког јединства, а 1911. године основана је Српско-хрватска напредна омладина, организација чији је први предсједник био Иво Андрић. Цвјетко Поповић, један од учесника атентата на Фердинанда, записао је да они нису жељели силом да наметну „југословенску идеологију“, а „најмање смо жељели силом угушити и негирати српску, хрватску и словеначку индивидуалност. Знали смо да се југословенска нација не може створити преконоћ, али смо у том правцу својски радили...“¹².

На Видовдан (28. 06) 1914. године Гаврило Принцип у Сарајевском атентату убио је аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Загреб га је жалио више од Беча и Пеште, Хрвати су тражили освету над Србима, убијање, паљење и уништавање сајега српског по БиХ и Хрватској. Становништво БиХ различито је реаговало на ултиматум Аустроугарске Србији. „Поћорек је обавијестио Беч да је код Хрвата ултиматум Србији као акт који импонује, изазвао одушевљење; да међу муслиманима преовлађује нешто песимистичнији став, док је код босанских Срба било живо увјерење да Двојна монархија неће постићи успјех“ (Батаковић, 2000: 247). Слиједи стравичне одмазде и прогони Срба, распуштање српских националних и културних друштава, велеиздајнички процеси, забране соколских друштава и затирање српске културе. Само до краја јуна 1914. ухапшено је 5.000, а објешено 150 Срба. У серији велеиздајничких процеса против српске елите Риста Радуловић преминуо је у концентрационом логору, оптужени су Васиљ Грђић и Саво Љубибратић, док Никола Стојановић и Душан Васиљевић нису били у БиХ када је избио рат. Фебруара 1915. долази до распуштања „Просвјете“, главног културног друштва у БиХ због наводног политичког

¹² Видјети код Парезанин, Ратко (2013). *Гаврило Принцип у Београду: Млада Босна и Први светски рат*. Београд: Catena Mundi, стр. 44 (Парезанин наводи извор, запис Цветка Поповића „Сарајевски Видовдан 1914 – доживљаји и сјећања“ (1969) у издању београдске „Просвјете“).

роварења српског народа на ослобађању БиХ од Монархије. У концентрациони логор у Добоју 1915. године интернирано је 46.000 цивила (17.000 жене и дјече). „У затворима и логорима аустроугарске државе нашли су се истакнути политичари, научници, књижевници и умјетници. Ухапшени су или интернирани Душан Поповић, Светозар Прибићевић, Владимир Ђоровић, Иво Андрић...“ (Станковић, 2009: 39). Током цијеле аустроугарске окупације БиХ (1878–1918) било је политичких парница, а највише 1908. године уочи и након анексије и послје атентата 1914. године. Током свих тих процеса Аустроугарска је настојала да докаже како се национална свијест у БиХ развијала под утицајем пропаганде из Србије, да је српски национализам револуционарног карактера, а као главни подстрекачи навођени су „Просвјета“, соколи, Народна одбрана, побратимства...

Мастиловић сматра да је историја у преломним тренуцима Србе оставила без кључних идеолога Петра Кочића и Ристе Радуловића који су имали потпуно јасне националне погледе и идеале. „Тако су се они који су прије рата живјели за национални идеал уједињења Босне и Херцеговине са Србијом и због тога пунили аустроугарске казамате и логоре, на крају Првог свјетског рата, када им је историја дала могућност да управо они буду ти који ће до остварења довести тај историјски чин, показали преплашени, неспремни и недорасли да одговоре том историјском тренутку“ (Мастиловић, 2012: 251). Завршетком рата, 1918. године, упркос огромној већини (80 одсто срезова у БиХ прогласило је уједињење са Србијом), Народна влада у Сарајеву, предвођена Атанасијем Шолом, била је неодлучна, није хтјела или није смјела да испуни политичку вољу свог народа. Никола Стојановић и Душан Васиљевић, загледи више у Загреб него у Београд, својом визијом југословенства нису донијели срећу Србима у БиХ. Признајући власт Народног вијећа, Стојановић, Шола, Грђић (истомишљеници из „Народа“) БиХ су везали за Загреб. Крајишнике, бившу Кочићеву групу, нико ни за шта није питао. Бањалучко Народно вијеће (Коста Мајкић, Чедомир Кокановић и др.) није жељело да се покори Народној влади у Сарајеву.

Без обзира, српски национални покрет имао је, како запажа Милош Ковић, суштинска обиљежја демократије. „Индивидуална права, вјерска толеранција, социјална правда, демократија – та начела била су нераздвојна од српства и у тумачењима бањалучког трибуна Петра Кочића, мостарског новинара Ристе Радуловића, сарајевских Младобосанаца, новосадских радикала, загребачких 'самосталаца' и цетињских клубаша“ (Ковић, 2015: 258).

Поновљена историјска лекција

Почетком прошлог вијека српски народ био је увјерен да БиХ има српски карактер, у свакој идеји, сваком идеалу, сваком стремљењу – простор цијеле БиХ био је јединствена цјелина, српска отаџбина у којој су тражили начине политичке и културне сарадње са осталим народима. Данас је српски

народ сведен само на Републику Српску, а и она се константно доводи у питање, док сва истраживања годинама указују да генерације српског народа БиХ не доживљавају као своју земљу, државу. Некада су Срби чинили више од половине становништва БиХ, данас су тек трећина, уз врло неповољне и забрињавајуће тенденције. На половини територије (у Федерацији БиХ) имају формално статус конститутивног народа и загарантована права и слободе, али нестају и сведени су на ниво статистичке грешке (2,5 одсто), политички обесправљени, социјално угрожени, културно запостављени... У БиХ према попису из 2013. године живи 3. 531.159 становника, од чега у Републици Српској 1.170.342 становника, али су алармантни степен морталитета и све масовнији одласци младих.

У БиХ Срби до 1907. године нису имали организовану политичку партију, али су се окупљали у око четири стотине културних, спортских и национално стручних удружења. Имали су врло развијену националну свијест, виталну енергију, достојанство и самопоштовање. Чврсто су се држали онога што су сматрали правичним и добрим, красила их је „несаломљива воља“, родољубиве мисли о слободи... На почетку прошлог вијека српски народ је своја национална осјећања темељио на народном суверенитету, владавини права, слободи мисли и говора, демократији, културној еманципацији. Али у одсудним тренуцима долазило је до унутарнационалних сукоба, „старих“ и „младих“, „патријархалних“ и „модерних“, „револуционарних“ и „помирљивих“, „југословенски“ и „српски“ одређених. Подјеле и партијашења разједала су српско јединство и угрожавала српски опстанак у БиХ, а умногоме кумовала и позицији Срба у будућој државној заједници. Национална култура до краја вијека падаће у све тежи положај. Ни у данашњој највећој и јединој побједи српског народа на размеђи 20. и 21. вијека – Републици Српској, послје толико страдања и лутања, историјске лекције нису научене.

Литература:

- Батаковић, Д. (2000). *Нова историја српског народа*. Београд: Наш дом.
- Бјелајац, М. (2014). *1914–2014?: старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар „Одбрана“.
- Војиновић, М. (2015). *Политичке идеје младе Босне*. Београд: Филип Вишњић
- Вулин, М. (1991). *Отаџбина*. Сарајево: Свјетлост.
- Вулин, М. (2000). *Кочић и Српски Пијемонт*. Бања Лука – Београд: Задужбина „Петар Кочић“.
- Дедијер, В. (1966). *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.
- Екмечић, М. (2007). *Дуго кретање између клања и орања*, историја Срба у Новом веку, 1492–1992. Београд: Завод за уџбенике.
- Илић, С. (2011). *Атанасије Шола*, прилог изучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини. Нови Сад: Академска књига.

- Јузбашић, Ц. (1999). *Национално-политички односи у босанскохерцеговачком сабору и језичко питање (1910–1914)*. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.
- Капицић, Х. (1968). *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*. Сарајево: Свјетлост.
- Касаповић, М. (2005). *Босна и Херцеговина, подијењено друштво и нестабилна држава*. Загреб: Политичка култура.
- Ковић, М. (2015). *Срби 1903–1914; Историја идеја*. Београд: Клио.
- Мастиловић, Д. (2012). *Између српства и југословенства, српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*. Бања Лука: Арт принт.
- Микић, Ђ. (2011). *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини*. Бања Лука: НУБЛ.
- Парежанин, Р. (2013). *Гаврило Принцип у Београду: Млада Босна и Први светски рат*. Београд: Catena Mundi.
- Станковић, Ђ. (2009). *Србија и стварање Југославије*. Београд: Службени гласник.
- Станојевић, С. (1993). *Историја српског народа*. Београд: Просвета (фототипско издање из 1926).
- Ђоровић, В. (1999). *Босна и Херцеговина*. Бања Лука: Глас српски, Београд: ArsLibri.
- Џвијић, Ј. (2011). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Марсо.

Đorđe Vuković

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mail: djordje.vukovic@fpn.unibl.org

**OLD AND NEW BATTLEFIELDS OF
(DIS)HARMONY**

Summary: *Although it is ungrateful and problematic to draw parallels between political events in the past and current ones, given their historical context and social conditions, as well as their causality, the author aims at pointing to several extremely significant and almost matching features of political challenges the Serbs in Bosnia and Herzegovina faced 110 years ago, when the Serbian National Organisation, a political party, was formed, and those of the present generation. At the same time, there are several completely opposite political orientations and altered national standpoints in relation to the period preceding the Great War and subsequent establishment of the common Yugoslav state. The focus is on the antagonisms within the same ethnic corpus, regional differences and self-interpretations, the relation towards Bosnia and Herzegovina and, especially, cooperation with Bosniac (Muslim) political and cultural elites.*

Keywords: *Serbs, Austrians, the Serbian National Organisation, the Bosnian Assembly, the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, ethnic interests, cultural awareness, political party factions.*

Nevenko Vranješ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

E-adresa: nevenko.vranjes@fpn.unibl.org

NOVI ZAKON O LOKALNOJ SAMOUPRAVI U REPUBLICI SRPSKOJ – IZAZOVI I OČEKIVANJA

Sažetak: *Prije nešto manje od godinu dana u Republici Srpskoj, nakon više od deceniju egzistiranja prethodnog, na snagu je stupio potpuno novi Zakon o lokalnoj samoupravi. Novi zakon nije donio suštinske promjene u sistem lokalne samouprave pa se postavlja pitanje da li je trebalo izvršiti noveliranje postojećeg, inače do tada tri puta mijenjanog i dopunjavanog zakona ili usvajati potpuno novo zakonsko rješenje. Međutim, preovladala je očigledna namjera zakonodavca da otkloni blokade u funkcionisanju predstavničkih i izvršnih organa vlasti, koje su godinama intenzivno pratile društvenopolitički život u našim lokalnim sredinama. U tom smislu, novi zakon sadrži rješenja koja propisuju mogućnost snažnog djelovanja organa republičke na lokalnu vlast. Drugačije rečeno, u zakonom određenim situacijama, republička vlast može raspuštati organe lokalne vlasti i na njihovo mjesto imenovati vladine službenike. Stoga, se otvara centralno pitanje, da li je usvojeno rješenje narušilo principe Evropske povelje o lokalnoj samoupravi kao suštinskog dokumenta Savjeta Evrope, koja je, čini se u prethodnom zakonu bila dosljedno implementirana. Pored pomenutog, rad analizira i druge novitete kao što su formiranje jedinica lokalne samouprave, Privremeni organ, pitanja decentralizacije lokalne vlasti, participativnu demokratiju u lokalnoj samoupravi, broj zaposlenih službenika u jedinicama lokalne samouprave kao i neke druge institute.*

Ključne riječi: *Lokalna samouprava, Zakon o lokalnoj samoupravi, Evropska povelja o lokalnoj samoupravi i lokalna vlast.*

1. Pozitivnopravno određenje lokalne samouprave

S aspekta provođenja lokalne samouprave veoma je važno njeno pozitivnopravno regulisanje. Najprije polazimo od Ustava. Ustav Republike Srpske ureдио je položaj lokalne samouprave na način da je već u čl. 5, koji nosi naziv Ustavno uređenje Republike Srpske, naveden stav da se ono, između ostalog, temelji na lokalnoj samoupravi.¹ Nadalje, govoreći o pravima i dužnostima Republike, Ustav u čl. 66. ureђuje da su ljudska prava i slobode, jednakost pred zakonom, samostalnost i jednak položaj preduzeća i drugih organizacija, *ustavni položaj i prava jedinica lokalne samouprave* osnova i mjera ovlašćenja i odgovornosti republičkih organa.² Govoreći o opštini kao osnovnoj jedinici lokalne samouprave, vjerovatno s namjerom isticanja njenog značaja, Ustav u čl. 102. navodi nadležnosti opštine, nakon čega slijede ustavne norme koje glase: „Sistem lokalne uprave ureђuje se zakonom“, i „Zakonom se može povjeriti vršenje poslova lokalne uprave u gradu“.³ Odmah u narednom članu, osvrćući se na finansijski aspekt lokalne samouprave, Ustav ureђuje da gradu i opštini pripadaju prihodi utvrđeni zakonom i sredstva za obavljanje povjerenih poslova.⁴ Materija lokalne samo(uprave) u Ustavu se pominje i na još nekim mjestima, ali ne direktno i ne u suštinskom smislu. Ono što je važeći Ustav u Republici Srpskoj propustio, a što u vremenu njegovog donošenja inače nije ni bila praksa, jeste to da on nijednom normom nije garantovao pravo na lokalnu samoupravu kako to čine novije verzije ustavnih tekstova današnjice.

Na temelju gorepomenute ustavnopravne norme, koja eksplicitno glasi da se sistem lokalne samouprave ureђuje zakonom u pravnom sistemu Republike Srpske, doneseno je nekoliko zakona, među kojima su od suštinske važnosti za lokalnu samoupravu Zakon o lokalnoj samoupravi i Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srpske.

Zakon o lokalnoj samoupravi definiše lokalnu samoupravu u prvom redu kao *pravo građana i njihovih izabраних представника*. Već u toj odrednici uočavamo dosljednu implementaciju principa zakonitosti koji se crpi iz Evropske povelje o lokalnoj samoupravi i koji nalaže da se lokalna samouprava zakonom uređi kao pravo, a preporučuje se i njeno ustavno normiranje u smislu ustavom garantovanog prava. Određbu da je lokalna samouprava pravo građana imaju svi zakoni koji propisuju lokalnu samoupravu u zemljama regiona.

Lokalna samouprava je *pravo građana* da upravljaju javnim poslovima od neposrednog, zajedničkog i opšteg interesa za lokalno stanovništvo, neposredno i preko slobodno izabраних представника u jedinicama lokalne samouprave, kao i *pravo i sposobnost organa lokalne samouprave* da u granicama zakona ureђuju

¹ Čl. 5. Ustava Republike Srpske, *Ustav Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/92 – prečišćeni tekst, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05. i 48/11.

² *Ibid.*, čl. 66. Kurziv je autorov.

³ *Ibid.*, čl. 102.

⁴ *Ibid.*, čl. 103.

poslove i upravljaju javnim poslovima koji su u njihovoj nadležnosti i od interesa za lokalno stanovništvo.⁵

Ustav Republike Hrvatske garantuje pravo na lokalnu samoupravu na način da ustavna norma glasi da je u Republici Hrvatskoj državna vlast uređena na principu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, a ograničena je Ustavom zagarantovanim pravom na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu.⁶ Sam Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi ne propisuje o kakvom obliku samouprave je u Hrvatskoj riječ. Identično rješenje nalazimo u Sloveniji, gdje je Ustav posvetio značajnu pažnju lokalnoj samoupravi, garantujući pravo na lokalnu samoupravu članom 6, takođe eksplicitnom ustavnom normom.⁷ Nadalje, u čl. 13–144. čitavo jedno poglavlje Ustava posvećeno je lokalnoj samoupravi, pri čemu je lokalna samouprava poseban oblik raspodjele vlasti, kako u organizacionom tako i u materijalnom pogledu.⁸ Zakon o lokalnoj samoupravi u Sloveniji ne definiše lokalnu samoupravu.

Prema Zakonu o lokalnoj samoupravi u Crnoj Gori, lokalna samouprava obuhvata *pravo građana i organa lokalne samouprave* da, u granicama utvrđenim zakonom, uređuju i upravljaju određenim javnim i drugim poslovima, na osnovu sopstvene odgovornosti i u interesu lokalnog stanovništva.⁹

Ukoliko navedena Ustavna i zakonska rješenja uporedimo sa čl. 3. Evropske povelje o lokalnoj samoupravi (*Organizacija lokalne samouprave*), u kojem se navodi da je lokalna samouprava pravo i osposobljenost lokalnih vlasti da u granicama zakona uređuju i rukovode znatnim dijelom javnih poslova na osnovu sopstvene odgovornosti i u interesu lokalnog stanovništva,¹⁰ onda je jasno da se Republika Srpska, kao i zemlje iz regiona, dosljedno pridržava norme Evropske povelje garantujući Ustavom odnosno zakonom utvrđeno pravo na lokalnu samoupravu. Najzad, valja napomenuti da je čl. 2. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine¹¹ odredio lokalnu samoupravu na doslovce identičan način kako je to učinjeno u čl. 3. Evropske povelje o lokalnoj samoupravi.

⁵ Čl. 2. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 129/2007, 83/2014 – dr. zakon i 101/2016 – dr. Zakon. Kurziv je autorov.

⁶ Čl. 4. Ustava Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 85/10.

⁷ Čl. 6. Ustava Republike Slovenije, *Uradni list RS*, št. 33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121,140,143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90,97,99 in 75/16 – UZ70a.

⁸ Vidjeti: Miloš Senčur „Lokalna samouprava u Sloveniji“, *Hrvatska komparativna javna uprava*, br. 3/2012, str. 728.

⁹ Čl. 1. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 42/2003, 28/2004, 75/2005, 13/2006, 88/2009, 3/2010, 38/2012 i 10/2014. Kurziv je autorov.

¹⁰ *Article 3. Europea Charter of Local Self-Government*, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007a088>, pristupljeno, 23. 11. 2017. godine.

¹¹ *Službene novine Federacije BiH*, br. 49/06.

2. Osvrt na dosadašnje zakonodavstvo u lokalnoj samoupravi Republike Srpske

Svoj prvi Zakon koji je tretirao materiju lokalne samouprave Republika Srpska donijela je još ratne 1994. godine i zvao se Zakon o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi.¹² Dakle, jednim zakonskim rješenjem uređena je oblast i teritorijalne organizacije i lokalne samouprave što je kasnije postalo predmet dva i više zakona. Pomenuti zakon u svom kratkom bitisanju imao je ukupno šest izmjena i dopuna. Za ovaj zakon najprije valja istaći da je napravio diskontinuitet u funkcionisanju do tada dugogodišnjeg komunalnog sistema značajno redukujući nadležnosti opština. Nadalje, zakon je uveo predstavnički sistem direktno biranih odbornika te izbor izvršnog sloja opštinske vlasti (članova i predsjednika izvršnog odbora te predsjednika opštine od strane lokalnog predsjedničkog tijela). Ono što je posebno karakterisalo ta predstavnička tijela jeste njihova glomaznost u broju odbornika koji je minimalno obuhvatao 25, a maksimalno 70 odbornika,¹³ što sadašnja uporedna praksa ne bilježi. Ono što je posebno obilježilo ovo zakonsko rješenje jeste davanje mogućnosti da vlada razriješi članove izvršnog odbora i/ili njihovog predsjednika i da na njihova mjesta postavi svoje funkcionere ukoliko ocijeni da je njihovim radom povrijeđen ustav ili zakon. Uzimajući u obzir i činjenicu da nije određen rok do kojeg će od strane vlade postavljeni funkcioneri zamjenjivati smijenjene lokalne zvaničnike, onda se upotpunjuje utisak snažnog intervencionizma centralne na lokalnu vlast. Navedeno je praćeno širokom diskrecionom moći budući da centralna vlast nije bila u obavezi da obrazlaže modalitete povrede ustava i zakona niti da izdaje preventivna upozorenja o eventualnim povredama.

Drugi po redu Zakon o lokalnoj samoupravi¹⁴ u Republici Srpskoj donesen je 1999. godine. Ovaj je zakon u petogodišnjem periodu postojanja imao dvije izmjene i dopune. Najznačajnija novina ovog zakona bila je direktan izbor načelnika/gradonačelnika. Shodno navedenom zakonskom rješenju od 2004. godine do danas, izbor načelnika/gradonačelnika vrši se direktno na slobodnim demokratskim višestranačkim izborima prema Izbornom zakonu BiH. Prema ovom rješenju načelnik/gradonačelnik ima ulogu inokosnog organa, monokratskog rukovodioca koji zastupa i predstavlja jedinicu lokalne samouprave, a istovremeno je i na čelu lokalne administracije (opštinske odnosno gradske uprave). Model direktno biranog načelnika u našem sistemu lokalne samouprave ispoljio je prilične slabosti na šta ćemo se osvrnuti nešto kasnije. Ovim zakonskim rješenjem ukinut je državni intervencionizam na lokalne vlasti koji je postojao u prethodnom zakonskom rješenju.

¹² „Zakon o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi“, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 11/94, 6/95, 26/95, 15/96, 17/96, 19/96 i 6/97.

¹³ Zdravko Zlokapa, *Koncept lokalne samouprave u Republici Srpskoj, Lokalna i regionalna samouprava u BiH*, ur. Milan Mrđa, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2011, str. 182.

¹⁴ *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 35/99, 20/01 i 51/01.

Трећи по реду Закон о локалној самоуправи усвојен је 2004. године.¹⁵ Закон је мијенјан и допуњаван три пута, од чега значајније задњи пут 2013. године. Генерална карактеристика овог закона јесте да је он у свим својим сегментима у највећој могућој мјери имплементирао концепт и принципе Европске пovelје о локалној самоуправи. Другачије речено, извршио је приличну decentralizaciju власти са републичког на локални ниво дајући јединицама локалне самоуправе приличну normativnu, извршну и финансијску самосталност. Међутим, треба имати у виду чињеницу да се одређена област друштвених односа, у конкретном случају локална самоуправа, не може свести на само један закон. Закон о локалној самоуправи јесте генерички закон за локану самоуправу, али читав је низ и других закона који морају пратити норме овог закона како би се истински ostvarila zamišljena i zakonom uređena koncepcija lokalne самоуправе. Primjera radi Zakonom o lokalnoj самоуправи propisani su fiskaliteti i uređeni prihodi lokalne самоуправе, te budžet jedinica lokalne самоуправе, a onda je Zakonom o budžetskom sistemu tretiran i budžet jedinica lokalne самоуправе, čime su derogirana normativna rješenja propisana Zakonom o lokalnoj самоуправи. Intervencionizam centralne власти na fiskalnu suverenost jedinica lokalne самоуправе ogleđa se i u donošenju Odluke o učešću gradova i opština u raspodjeli prihoda od indirektnih poreza. Mnogobrojna su i druga zakonska rješenja koja su ograničila ili na drugačiji način uređila prava građana i organa jedinica lokalne самоуправе u odnosu na Zakon o lokalnoj самоуправи. Ovaj zakon bio je preopširan i poprilično opterećen institutima koji pripadaju drugim zakonima. Naime, materija tog zakona obuhvatala je, između ostalog i radnopravni status službenika i namještenika u organima jedinica lokalne самоуправе, počevši od planiranja zapošljavanja, selekcije službenika, napredovanja i usavršavanja, disciplinske odgovornosti, pa do prestanka službe. Upravo to je bilo i predmet najobimnijih izmjena i dopuna tog zakona tokom 2013. године.

3. Нови Закон о локалној самоуправи у Републици Српској

Potpuno novi Zakon o lokalnoj самоуправи u Republici Srpskoj donesen je krajem 2016. године. Tačnije, zakon je objavljen 18. novembra 2016. године, a na snagu je stupio osam dana kasnije, odnosno 26. novembra 2016. године.¹⁶

Upućujući zakon u proceduru, Vlada je obrazložila i razloge iz kojih se opredijelila za potpuno novo rješenje. Pored uobičajene nomotehničke opravdanosti koja se ogleđa u činjenici da je više od polovine članova prethodnog zakona (kroz tri izmjene i dopune) promijenjeno, isprofilisani su i drugi suštinski razlozi. Naime, kao što je već napomenuto, bilo je neophodno razdvojiti i posebnim zakonima propisati systemska rješenja koja se odnose na sistem lokalne самоуправе, što bi bio sadržaj jednog zakona, od prava i dužnosti iz radnog odnosa službenika i namještenika zaposlenih u organima jedinice lokalne самоуправе, što

¹⁵ *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 101/04, 42/05, 118/05 i 98/13.

¹⁶ *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.

predstavlja materiju jednog drugog zakona.¹⁷ Sljedeći razlog donošenja novog zakona našao se u činjenici da je Ekonomskom politikom Republike Srpske iz 2015. godine, u poglavlju Reforma javnog sektora – Reforma lokalne samouprave identifikovano da jedinice lokalne samouprave imaju višak zaposlenih jer je broj zaposlenih u posljednje tri godine povećan za više od 10%. Takođe, naglašava se da u taj broj nisu uključeni volonteri, koji su u pojedinim jedinicama lokalne samouprave brojniji od broja stalno zaposlenih. Upravo iz tih razloga Ekonomska politika je predvidjela da će Vlada Republike Srpske u saradnji sa Savezom opština i gradova, donijeti pravni okvir kojim će jasno definisati maksimalan broj zaposlenih za svaku jedinicu lokalne samouprave u skladu sa normativima.¹⁸

Kao razlog za donošenje novog zakona još se navodi i činjenica da postojeći zakonski okvir nema rješenja koja se odnose na blokadu rada jedinica lokalne samouprave u situacijama kada dođe do neuspješnog opoziva načelnika/gradonačelnika odnosno kada oni izgube povjerenje lokalnih skupština.

Mandat lokalnih vlasti (2012–2016) obilježen je čitavim nizom problema u jedinicama lokalne samouprave, od kojih možemo izdvojiti sljedeće: (1) Od 64 jedinice lokalne samouprave u Republici Srpskoj u 21 od njih došlo je do promjena u skupštinskoj većini; (2) Bilo je uspješnih i neuspješnih opoziva načelnika opština kroz institut opoziva i referendumskog izjašnjavanja. Naime, pet načelnika je opozvano, dok su četiri opoziva prošla neuspješno. Tako opoziv nije uspio jednom u Kneževu, zatim u Jezeru, Kotor Varošu i Šipovu, dok je uspio drugi put u Kneževu, zatim u Istočnom Drvaru, Milićima, Šekovićima i Osmacima; (3) Neusvajanje lokalnih budžeta (u 2016. godini u pet opština nije usvojen budžet): Gradiška, Srbac, Jezero, Trnovo i Novo Goražde; (4) Nefunkcionisanje lokalnih skupština kada zbog nepostojanja skupštinske većine ili zbog nesaradnje načelnika sa skupštinom sjednice nisu sazivane više mjeseci ili su predsjednici skupština odbijali da ih sazovu, što je prouzrokovalo pad servisa i usluga za građane, nedonošenje odluka, nefunkcionisanje primarne zdravstvene i socijalne zaštite i dr.; (5) U nekim jedinicama lokalne samouprave razriješeni načelnici odbijali su da predaju vlasti; (6) Lokalne skupštine i načelnici pokretali su sudske sporove protiv donesenih akata koji su uglavnom dugotrajni i iscrpljujući, a neki od njih ni do danas nisu rezultovali sudskim odlukama iako su tadašnji akteri uveliko prestali vršiti vlast.

Cijeneci formalne nedostatke ali i navedene praktične potrebe, nema sumnje da je zakonodavac imao potrebu da, koristeći se ustavnim ovlašćenjem iz člana 102 stav 2. Ustava Republike Srpske, kojim je propisano da se sistem lokalne samouprave uređuje zakonom, drugačije od postojećeg rješenja uredi materiju lokalne samouprave.

Zakonom o lokalnoj samoupravi uređuje se sistem lokalne samouprave,

¹⁷ Upravo iz tih razloga u isto vrijeme upućen je u proceduru, javno raspravljen i donesen, objavljen i stupio na snagu „Zakon o službenicima i namještenicima u organima jedinice lokalne samouprave“, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.

¹⁸ „Ekonomska politika Republike Srpske za 2015. rodinu“, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 119/14. str. 19–20.

jedinice lokalne samouprave, način i uslovi njihovog formiranja, poslovi lokalne samouprave, organi jedinica lokalne samouprave, međusobni odnosi skupštine jedinice lokalne samouprave i gradonačelnika, odnosno načelnika opštine, imovina i finansiranje jedinica lokalne samouprave, akti i javnost rada organa jedinica lokalne samouprave, postupak nadzora nad radom organa jedinica lokalne samouprave, oblici neposrednog učešća građana u lokalnoj samoupravi, saradnja organa jedinica lokalne samouprave, odnos republičkih organa i organa jedinice lokalne samouprave, zaštita prava lokalne samouprave, kao i druga pitanja od značaja za ostvarivanje prava i dužnosti jedinica lokalne samouprave.¹⁹ Iz navedenog proizlazi da je zakonodavac smanjio obim regulacije u odnosu na prethodno rješenje izuzimajući iz novog zakona radnopravni položaj službenika i namještenika u jedinicama lokalne samouprave, ali je uveo i novu oblast koja se odnosi na saradnju jedinica lokalne samouprave – međuentitetsku, prekograničnu i međunarodnu saradnju.²⁰

U nastavku teksta osvrnućemo se samo na neke, najznačajnije nove institute iz Zakona o lokalnoj samoupravi.

Najprije valja istaći da je određenje grada po prvi put u našem zakonodavstvu u formalnom smislu dobilo dva nova kriterija i to jedan kvantitativni i jedan kvalitativni. Tako se grad može uspostaviti zakonom na urbanom području koje čini jedinstvenu geografsku, socijalnu, ekonomsku, istorijsku i teritorijalnu cjelinu sa odgovarajućim nivoom razvoja ako ima više od 50.000 stanovnika i ako u posljednje tri godine na osnovu odluke o utvrđivanju stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave ima status razvijene jedinice lokalne samouprave.²¹ Navedeno pravilo ima i izuzetak, tako da opština može steći status grada bez obzira na broj stanovnika, ako je stopa zaposlenosti na području opštine iznad republičkog prosjeka. Takođe, teritorija na kojoj se formira grad treba da predstavlja prirodnu geografsku cjelinu, ekonomski povezan prostor koji posjeduje izgrađenu komunikaciju među naseljenim mjestima sa sjedištem grada kao gravitacionim centrom.²² Iako je nacrt zakona predviđao kriterij od 70. 000 stanovnika, odlučeno je da to bude 50.000. Na taj način je krajem 2016. godine opština Zvornik dobila status grada, drugačije po kriteriju iz prijedloga to ne bi moglo biti ostvareno. Prema ovako postavljenom kvantitativnom kriteriju više od postojećih sedam gradova (Banja Luka, Istočno Sarajevo, Prijedor, Doboј, Trebinje, Bijeljina i

¹⁹ Čl. 1. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.

²⁰ *Ibid.*, čl. 120–145.

²¹ Vidjeti: „Odluka o kriterijumima za ocjenu stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Republici Srpskoј“, Narodna skupština Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 62/16. Shodno navedenoј odluci, Vlada Republike Srpske svake godine do 30. septembra utvrđuje stepen razvijenosti jedinica lokalne samouprave za narednu godinu. Odlukom Vlade iz septembra 2017. godine karakter razvijenih jedinica lokalne samouprave u 2018. godini imaju: Banjaluka, Bijeljina, Gacko, Gradiška, Derventa, Doboј, Zvornik, Istočna Ilidža, Istočno Novo Sarajevo, Laktaši, Modriča, Mrkonjić Grad, Pale, Prijedor, Prnjavor, Teslić, Trebinje i Ugljevik.

²² Čl. 10. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.

Zvornik) nije moguće uspostaviti. Štaviše, Trebinje ima manje od propisanog (28.239 stanovnika).²³ U pogledu potencijalnog izuzetka, šanse da postanu gradom imaju opštine Laktaši, Kotor Varoš, Derвента, Stanari, Prnjavor, Gacko, Ugljevik, Pelagićevo, Kozarska Dubica, Istočno Novo Sarajevo i Kostajnica. U materijalnom smislu, grad je dobio nešto šire nadležnosti koje se odnose na mogućnost samostalnog pravnog zastupanja, prikupljanja izvornih prihoda i izdavanja zajedničkog računa za javne usluge što ne smatramo suštinskom promjenom u odnosu na prethodno rješenje. Štaviše, izuzev eventualnog smanjenja troškova do čega bi došlo izdavanjem zajedničkog računa, mada je upitno koliko je to moguće kada je većina javnih servisa privatizovana, sve ostalo prouzrokovalo bi povećavanje administrativnog aparata u gradskim upravama. Pri tome treba imati u vidu da državni organi imaju razvijene postojeće kapacitete za prikupljanje prihoda, kako na republičkom tako i na lokalnom nivou.

Novim zakonom je radi prevazilaženja problema koji su se pojavili u određenim jedinicama lokalne samouprave nakon nove skupštinske većine, kao i problema u funkcionisanju predstavničkih organa vlasti opštine i načelnika opštine kao izvršnog organa vlasti, propisan postupak primopredaje dužnosti između novoizabranog i razriješenog rukovodstva.²⁴ Propisani postupak novina je u odnosu na prethodna zakonska rješenja, precizan je i jasan, te operativno provodljiv. Posebno se odlikuje predvidljivošću mogućih problema za šta su zakonom propisana rješenja. Ovdje se mora navesti, mogućnost imperativnog uticaja resornog ministarstva koje može izdati naredbu za primopredaju dužnosti u situaciji kada se ista ne obavi u zakonom predviđenom roku.

Rješavanje potencijalnih problema nefunkcionisanja organa vlasti lokalne samouprave, (sukob izvršnog i predstavničkog tijela lokalne samouprave) novim zakonom propisano je na način da centralna vlast ima ovlašćenje snažnog djelovanja na lokalnu. Konkretnije, Narodna skupština Republike Srpske može na prijedlog Vlade da raspusti lokalnu skupštinu iz jednog od sljedećih razloga: 1) ako se ne konstituše u roku od tri mjeseca od dana potvrde rezultata izbora od nadležnog organa; 2) ako u zakonom određenom roku ne donese budžet jedinice lokalne samouprave koji je predložen na način, u rokovima i po postupku koji je propisan zakonom; 3) ako ne održi sjednicu skupštine duže od tri mjeseca i 4) ako nakon sprovedenog postupka opoziva gradonačelnik, odnosno načelnik opštine ne bude opozvan. Odluka o raspuštanju skupštine sadrži razloge za raspuštanje i objavljuje se u „Službenom glasniku Republike Srpske“.²⁵ U slučaju da lokalna skupština bude raspuštena, Vlada imenuje Privremeni organ jedinice lokalne samouprave koji obavlja poslove skupštine do konstituisanja nove skupštine, a nakon provedenih izbora. Privremeni organ ima tri člana, od kojih je jedan predsjednik. Članove Privremenog organa čine jedan predstavnik ministarstva

²³ Rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srpskoj 2013, Statistički zavod Republike Srpske, <http://www.rzs.rs.ba/front/article/2283/>, pristupljeno: 25. 11. 2017. godine.

²⁴ Čl. 46–50. Zakona o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.

²⁵ *Ibid.*, čl. 152.

nadležnog za poslove lokalne samouprave, jedan predstavnik ministarstva finansija i jedan predstavnik kojeg predloži gradonačelnik, odnosno načelnik opštine. Privremeni organ može donositi ili mijenjati opšte akte jedinice lokalne samouprave ako je to potrebno radi sprovođenja zakona ili drugog propisa ili usklađivanja sa zakonom ili drugim propisom, osim statuta. U tom smislu, Privremeni organ može da donese odluku o usvajanju budžeta jedinice lokalne samouprave, odluku o izvršenju budžeta i odluku o privremenom finansiranju u skladu sa zakonom kojim se uređuje budžetski sistem Republike Srpske, ako nadležni organ jedinice lokalne samouprave nije donio te odluke. Zakon ne dozvoljava da Privremeni organ raspolaže imovinom jedinice lokalne samouprave, osim ako je to potrebno radi izvršenja ranije preuzetih obaveza ili dovršenja ranije početih poslova.²⁶

Čini se da je na ovaj način zakon zaista riješio potencijalne probleme sukoba između izvršnog i predstavničkog tijela skupštine, ali je nesumnjivo normiranje vraćeno na devedesete godine prošloga vijeka. Izvršeno je značajno ograničavanje lokalne samouprave i narušeni su model i principi lokalne samouprave koje propisuje Evropska povelja o lokalnoj samoupravi, a u pogledu domaćeg pravnog okvira doveden je u pitanje član 69. stav 1. Ustava Republike Srpske, prema kojem se državna vlast u Republici organizuje na načelu podjele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Uporednopravna praksa poznaje, istina manjinski, ovakve modele. Tako u Austriji, nadležni savezni organ, može, u slučajevima kršenja zakonitosti, a nakon upozorenja, raspustiti lokalno predstavničko tijelo, te imenovati vladinog povjerenika i raspisati nove opštinske izbore.²⁷

Najzad, novitet u ovom zakonskom rješenju nalazimo i u činjenici da je po prvi put propisan broj zaposlenih u jedinici lokalne samouprave i to na način da je broj stanovnika na području jedinice lokalne samouprave prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva postao kriterijum na osnovu kojeg se utvrđuje maksimalan broj zaposlenih u gradskoj, odnosno opštinskoj upravi. Konkretnije, maksimalan broj zaposlenih na neodređeno vrijeme u gradskoj, odnosno opštinskoj upravi, uključujući i zaposlene u stručnoj službi skupštine, ne može biti veći od tri zaposlena na 1.000 stanovnika na području jedinice lokalne samouprave prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva.²⁸ Praveći izuzetak od ovog kriterijuma, Zakon propisuje maksimalan broj zaposlenih na neodređeno vrijeme u opštinskoj upravi jedinice lokalne samouprave koja na svom području prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva ima: 1) do 1.000 stanovnika – sedam zaposlenih; 2) od 1.001 do 2.000 stanovnika – deset zaposlenih; 3) od 2.001 do 3.000 stanovnika – 13 zaposlenih; 4) od 3.001 do 4.000 stanovnika – 15 zaposlenih i 5) od 4.001 do 5.000 stanovnika – 17 zaposlenih.²⁹ Kao rok za usklađivanje broja zaposlenih prema propisanim kriterijumima utvrđen je 30. jun 2019. godine.

²⁶ *Ibid.*, čl. 154–156.

²⁷ Predrag Dimitrijević, Dejan Vučetić, *Sistem lokalne samouprave*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu i Službeni glasnik Republike Srbije, Niš, 2011, str. 169.

²⁸ *Ibid.*, čl. 66–67.

²⁹ *Ibid.*, čl. 68.

Predviđanja su da će zbog ovog ograničenja do pomenutog datuma u 17 jedinica lokalne samouprave biti višak oko 1000 radnika. Lokalne samouprave koje imaju višak zaposlenih su: Bileća, Trebinje, Gacko, Kneževo, Kozarska Dubica, Lopare, Novi Grad, Rogatica, Prnjavor, Ugljevik, Foča, Krupa na Uni, Ljubinje, Oštra Luka, Osmaci, Novo Goražde i Sokolac. Znatno višak zaposlenih ima gradska uprava grada Trebinje koja ima trostruko više od potrebnog broja zaposlenih, a peterostruko više imaju opštine Bileća i Gacko. Jedinice lokalne samouprave koje imaju zadovoljavajući broj radnika su Prijedor, Laktaši, Derвента, Kupres, Bratunac, Petrovac, Bijeljina, Doboj, Zvornik, Berkovići, Brod, Vlasenica, Vukosavlje, Gradiška, Istočna Ilidža, Kotor Varoš, Mrkonjić Grad, Nevesinje, Teslić, Čelinac, Šamac i Šipovo.³⁰ Uzme li se u obzir podatak da u administraciji 64 lokalne zajednice u Srpskoj radi ukupno 5.978 radnika, te u republičkoj upravi oko 5.500, a procjene su da je 60.000 lica u Republici Srpskoj zaposleno u javnom sektoru, te ukoliko se tom broju doda 8.000 službenika iz Republike Srpske, zaposlenih na nivou institucija BiH, proizilazi da oko 28, 5 % od ukupnog broja zaposlenih radi u javnom sektoru.

Uz navedene i još neke manje značajne novitete, valja istaći da su mnogobrojni instituti ostali iz prethodnog zakonskog rješenja. Zapravo, koncept lokalne samouprave ostao je isti. Ona je i dalje jednostepena i monotipska. Između lokalnog i republičkog nivoa vlasti i dalje ostaje jedan nivo organizovanja, a to je opština, odnosno grad. Monotipski oblik organizovanja znači da sve jedinice lokalne samouprave bez obzira na veličinu, broj stanovnika, resurse i druge karakteristike imaju iste nadležnosti. Dakle, ista je nadležnost, kako u pogledu regulatornih tako i uslužnih djelatnosti, opštine Gradiška koja ima 49.196 stanovnika i opštine Istočni Drvar koja ima 66 stanovnika.³¹

I dalje, osim u pogledu kriterija za osnovanost još nekih minorno proširenih nadležnosti, gotovo da i nema razlike između opština i gradova. Takođe, određenje opštine ostalo je identično kao i u prethodnom zakonskom rješenju, dakle, bez ikakvih jasnijih kriterija, naročito onih kvantitativnog karaktera.

Veličina skupštinskog tijela u pogledu broja odbornika ostala je neuređena ovim zakonom i referira se na izborni zakon BiH. Prema tome, broj odbornika u lokalnim skupštinama kreće se i dalje od minimalno 11 do maksimalno 31, što smatramo predimenzionisanim. Poređenja radi Grad London koji ima oko 8.8 miliona stanovnika u gradskom predstavništvu ima 25 odbornika.³² Da ne pominjemo da uporedna praksa ukazuje na modele gdje su odbornici ujedno i nosioci izvršne vlasti, odnosno izvršnu vlast obnašaju radeći u komisijama bez zasebnog izvršnog tijela, da nisu plaćeni i da rade volonterski, te da je u dosta modela načelnik odnosno gradonačelnik volonter. Štaviše, novi Zakon o lokalnoj

³⁰ *Prema podacima Ministarstva uprave i lokalne samouprave Republike Srpske.*

³¹ Rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srpskoj 2013, Statistički zavod Republike Srpske, <http://www.rzs.rs.ba/front/article/2283/>, pristupljeno: 25. 11. 2017. godine.

³² Uporediti: Snežana Đorđević, *Renesansa lokalne vlasti, uporedni modeli*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Čigoja, Beograd, 2012, str. 137.

samoupravi u Republici Srpskoj daje mogućnost da gradske skupštine mogu imati i dva potpredsjednika, što trenutno i jeste slučaj u Gradu Banja Luka. Treba imati u vidu da su i predsjednik i potpredsjednici u statusu funkcionera, što za sobom povlači niz privilegija i visoka lična primanja.

U pogledu instituta neposredne demokratije na lokalnom nivou, oni su ostali gotovo isti i nisu stimulatívno niti afirmatívno postavljeni. Drugačije rečeno, svi su i dalje, izuzev referendumá, neobavezujući za lokalne vlasti. Mjesna zajednica kao najznačajnije i tradicionalno postavljeno lokalno tijelo zakonski je poprilično inferiorna ne toliko s aspekta nadležnosti, koliko s aspekta operacionalizacije prijedloga i donošenja odluka. Mjesna zajednica i dalje nema status pravnog lica, nema sopstvene izvore finansiranja i nema obaveznost konsultovanja. Drugačije rečeno, načelnici odnosno gradonačelnici i predstavnička tijela očigledno ne žele decentralizaciju lokalne vlasti u odnosu na niže nivoe od opštinskog odnosno gradskog, s jedne strane. S druge strane, stalna su nastojanja lokalnih autoriteta da postignu što veću decentralizaciju u odnosu na republičku vlast. Institut referendumá poznat je građanima samo kada se postavlja pitanje povjerenja načelniku/gradonačelniku. To pokazuju i praktična istraživanja koja govore da nešto manje od jedne trećine građana nikada nije bilo u kontaktu sa svojom mjesnom zajednicom. I oni koji su upoznati, mjesnu zajednicu „doživjeli“ su kroz predlaganje izgradnje lokalnih puteva, vodosnabdijevanje i uličnu rasvjetu.³³ Nema sumnje da je mjesna zajednica znatno više od ovog.

U pogledu međuopštinske saradnje, zakon je regulisao ovu materiju, iako je ranijim planovima resornog ministarstva bilo predviđeno donošenje posebnog zakona o međuopštinskoj saradnji. Nemamo još uvijek praktične pokazatelje da je neka jedinica lokalne samouprave formirala zajedničke servise sa drugom, što jeste prvenstven cilj kako bi se redukovali troškovi i poboljšale usluge. Isto tako, koncept gradskih, odnosno opštinskih holdinga (objedinjavanja javnih preduzeća, naročito komunalnih) nije došao do izražaja, a novi zakon daje takvu mogućnost.

U pogledu upravnog nadzora nad radom jedinica lokalne samouprave on je ostao identičan kao kod prethodnog zakona, što smatramo propustom. Naime, raspravljanje određenih pitanja zaštite lokalne samouprave pred nadležnim sudovima trebalo je vremenski skratiti imajući u vidu zaštitu prava građana i organa lokalne samouprave. Zbog toga i ubuduće se mogu očekivati dugotrajni i zakašnjeli sudski procesi i ishodi kao i česte zloupotrebe ovlašćenja.

4. Zaključak

Novi Zakon o lokalnoj samoupravi u Republici Srpskoj predložen je i usvojen s očiglednom namjerom da spriječi uočene probleme u funkcionisanju lokalnih vlasti. On nije ponudio sistemsku i suštinska rješenja što se očekuje od jednog novog zakona. Koncept lokalne samouprave u kojem se ona svodi na

³³ *Mjesne zajednice u BiH: Šta kažu građani i građanke?*, UNDP BiH, Sarajevo, 2017, str. 21–22.

obavljanje regulatornih i uslužnih djelatnosti ostaje isti. Problemi organizacije, nadležnosti, finansiranja, razvoja lokalne demokratije i još mnogi drugi ostaju neriješeni, neadekvatno ili nedovoljno riješeni.

Noveliranim zakonskim rješenjima došlo je do snažnije interpolacije republičke u lokalnu vlast. Time su dovedeni u pitanje do sada dostignuti nivoi lokalne demokratije, ali i ozbiljnije poljuljani principi i koncepcija Evropske povelje o lokalnoj samoupravi.

Najzad, materija lokalne samouprave nije sadržana samo u Zakonu o lokalnoj samoupravi već i u čitavom nizu drugih akata počevši od Ustava preko zakona do desetina stratejskih akata iz različitih oblasti društvenog života. Stoga je bitan koncepcijski i sveobuhvatan pristup lokalnoj samoupravi.

Uprkos svemu, dosadašnji jednogodišnji period sprovođenja ovog zakona pokazao je da je on spriječio negativne pojavne oblike zbog kojih je zapravo i donesen. Kako se radi o suviše malom periodu posmatranja, njegovu efikasnost potrebno je prepustiti vremenima koja dolaze. Jedno je sigurno, da prostoru u kojem živimo nedostaje jedan drugačiji, novi i moderniji pristup demokratiji pa i onoj lokalnog tipa. Pri tome, otvara se pitanje našeg demokratskog mentaliteta na čemu se treba ozbiljnije i temeljnije raditi.

Literatura:

- Mjesne zajednice u BiH: Šta kažu građani i građanke?*, UNDP BiH, Sarajevo, 2017, str. 21–22.
- Dorđević Snežana, *Renesansa lokalne vlasti, uporedni modeli*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Čigoja, Beograd, 2012, str. 137.
- Zlokapa Zdravko, *Koncept lokalne samouprave u Republici Srpskoj, Lokalna i regionalna samouprava u BiH*, ur. Milan Mrđa, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2011, str. 182.
- Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 35/99, 20/01. i 51/01.
- Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 101/04, 42/05, 118/05. i 98/13.
- Rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srpskoj 2013, Statistički zavod Republike Srpske, <http://www.rzs.rs.ba/front/article/2283/>, pristupljeno: 25. 11. 2017. godine
- Dimitrijević, Predrag, Vučetić, Dejan, *Sistem lokalne samouprave*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu i Službeni glasnik Republike Srbije, Niš, 2011, str. 169.
- Ekonomska politika Republike Srpske za 2015. rodinu, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 119/14. str. 19–20
- Zakon o lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.
- Odluka o kriterijumima za ocjenu stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave u Republici Srpskoj, Narodna skupština Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 62/16.
- Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 97/16.
- Ustav Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 85/10.

Ustav Republike Slovenije, *Uradni list RS*, št. 33/91-I, 42/97 – UZS68, 66/00 – UZ80, 24/03 – UZ3a, 47, 68, 69/04 – UZ14, 69/04 – UZ43, 69/04 – UZ50, 68/06 – UZ121,140,143, 47/13 – UZ148, 47/13 – UZ90,97,99 in 75/16 – UZ70a.

Senčur Miloš „Lokalna samouprava u Sloveniji“, *Hrvatska komparativna javna uprava*, br. 3/2012, str. 728.

Službene novine Federacije BiH, br. 49/06.

Zakon o teritorijalnoj organizaciji i lokalnoj samoupravi, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 11/94, 6/95, 26/95, 15/96, 17/96, 19/96 i 6/97.

Ustav Republike Srpske, *Ustav Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/92.

Nevenko Vranješ

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mail: nevenko.vranjes@fpm.unibl.org

NEW LAW ON LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA - CHALLENGES AND EXPECTATIONS

Summary: *A little over a year ago in the Republic of Srpska, after more than a decade of existence of the previous one, a completely new Law on Local Self-Government came into force. The new law did not bring essential changes to the system of local self-government, so an issue is raised whether to update existing law, which has already been amended three times, or to adopt a completely new legal solution. However, the apparent intention of the legislator was to eliminate the blockages in the functioning of the representative and executive authorities, which for years now have been one of key features of the socio-political life in our local communities. In that sense, the new law contains solutions that prescribe the possibility of a strong influence of the entity-level bodies on the local government. In other words, in law-stipulated situations, the entity authorities can dismiss local government bodies and appoint government officials in their place. Therefore, the key issue here is whether the adopted decision violates the principles of the European Charter of Local Self-Government as an essential document of the Council of Europe, which, in the previous law, seemed to have been implemented consistently. In addition to this, the paper analyses other novelties, such as the establishment of local self-government units, the Temporary Body, local power decentralisation, direct democracy in local self-government, the number of employees employed in units of local self-government, as well as some other institutes.*

Keywords: *Local Self-Government, Law on Local Self-Government, European Charter on Local Self-Government and Local Government.*

Прегледни научни рад
УДК 341.382:323.1(497.15)"1990/1995"

Владе Симовић

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Е-адреса: vlade.simovic@fpn.unibl.org

ЛОГИКА АНТИКОНСОЦИЈАЛИЗМА И КОНСТИТУЦИОНАЛНА ЈЕДНОСТРАНост У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1990–1995)

Сажетак: *Теза рада подразумејева да су националнопартијске елите у Босни и Херцеговини логиком антиконсоцијализма и политиком једностраности у процесу доношења конституционалних аката отвориле простор сукоба и рата који је завршио у иностраном наметању њеног постојећег институционалног дизајна. Консоцијација која у својем основном одређењу значи удруживање претпоставка је за функционисање унутар плуралних друштава чији мир и политичка стабилност почивају на „базичном“ консензусу елита које представљају сегменте подијељеног друштва. Та, за модерна плурална друштва неопходна логика није постојала у Босни и Херцеговини од 1990. до 1995. године. Одсуство консоцијалне логике, у процесу одлучивања око питања државности и државног уређења, водило је националнопартијске елите у Босни и Херцеговини у доношење једностраних политичких и конституционалних аката. Недовољни демократски и либерални капацитети друштва, као и недостатак консензуалности и прагматизма, продубљивали су политичке и културне подјеле које су завршиле у рату. Коначно, Босна и Херцеговина постала је дио арбитражног процеса великих сила који се завршио у Дејтону наметањем њеног садашњег конституционалног оквира. Рад је синтеза наших ранијих истраживања, као и наставак даље научне и друштвене расправе на тему консоцијацијске демократије у Босни и Херцеговини, о којој су писали бројни аутори прије нас.*

Кључне ријечи: *Плурална друштва, националнопартијске елите, консоцијализам, логика антиконсоцијализма, конституционализам, конституционална једностраност, Босна и Херцеговина.*

О логици консоцијализма и антиконсоцијализма у подијељеним друштвима

У називу рада спомињемо два феномена контекстуализована у случају Босне и Херцеговине. Први је логика антиконсоцијализма, а други је конституционална једностраност. Да бисмо их разумјели у оквиру постављене тезе потребно их је појмовно објаснити.

У том контексту прво објашњавамо логику антиконсоцијализма. Како је ријеч о супротности логици консоцијализма, објашњење креће од овог појма. Међутим, свако објашњење појма консоцијализма уско је повезано са феноменом плуралних друштава. У њима настају и развијају се консоцијални механизми и институционализована консоцијацијска демократија. Ово нас теоријски усмјерава да истраживање почнемо објашњењем појма плурална друштва као једне од најпроблематичнијих друштвених појава.

Плурална друштва су она у којима постоје снажне подјеле по основу расног, вјерског или националног сегментирања. Те подјеле постоје широм свијета и остављају снажне последице на политику земаља у којима се јављају. Ријеч је о друштвима чије подјеле доводе до сталних друштвених и политичких конфликта.

Термин плурално друштво сковао је Џон Сиденхајм Фурнивал, посветивши му потпоглавље у књизи под називом „Colonial policy and practice: A comparative study of Burma and Netherlands India“ (Furnivall, 1948: 303). До овог појма Фурнивал је дошао истражујући и објашњавајући подијељена друштва Бурме и Јаве. У закључцима које изводи из ових истраживања Фурнивал каже да „свака група има своју религију, своју културу и језик, своје идеје и пут. Као индивидуе они се срећу, али једино на пијаци, купујући и продајући. Они су плурално друштво, са различитим заједницама које живе једна поред друге, али одвојено, у оквиру исте политичке заједнице“ (Furnivall, 1948: 304).

Посебност плуралних друштава почива у снази њихове подијељености, па стога разликујемо плурална и плуралистичка друштва.

Позивајући се на радове Алвина Рабушка и Кенета А. Шепсла (Alvin Rabushka i Kenneth A. Shepsle), Мирјана Касаповић одређује да су „сва модерна друштва плуралистичка, али су само нека од њих плурална. У оба типа друштава постоје значајне културне, то јест вјерске и етничке подјеле, али само у плуралним оне имају истакнуто политичко значење“ (Касаповић, 2011: 68).

То истакнуто политичко значење, како примјеђује Аренд Лајпхарт, доводи до тога да се у плуралним друштвима „политичке партије, интересне групе, средства комуникације, школе те добровољна удружења обично организују у складу с овим расцјепима“ (Лијпхарт, 1992: 12). Таква друштвена и политичка сегментираност радикализује подјеле и остварује сукобе. Управо то државе са подијељеним друштвима чини најчешће нестабилним и нефункционалним. Ријеч је о државама попут Ирака, Сирије, Грузије, Украјине, Либана, Кипра, Босне и Херцеговине и сличних. У њима је демократски развој ограничен, а питање мира и коегзистенције између подијељених скупина увијек упитно.

Ово нас доводи до једног од кључних питања које смо раније истраживали у раду под називом „Демократија у вишенационалним државама, случај Босне и Херцеговине“ (Симовић, 2016), а то је: Да ли је демократија могућа у вишенационалним (и уопште подијељеним) државама? Одговор да јесте пронашли смо у национално подијељеним, али узорним и стабилним демократијама – Швајцарској и Белгији (Симовић, 2016).

Ова су језички и регионално подијељена друштва временом развила посебан облик политичке интеракције који називамо консоцијализам. Консоцијализам као појам означава усаглашавање. Логика усаглашавања је таква да представници подијељених сегмената, уз њихово претходно унутаргрупно легитимисање, постижу висок степен међугрупне компромисности и консензуалности.

Да би се постигао консензус између сегмената подијељеног друштва, потребно је да се развије заједнички интерес и логика међусобног коегзистирања. Из овога можемо да дефинишемо постојање двије димензије консоцијализма. Прва димензија је **вриједносно-функционална**. Ријеч је о термину који по први пут употребљавамо у овом тексту, а у чијем дефинисању нам је помогао Матеј Савић, доктор правних наука и аутор бројних радова из области међународног права. Друга димензија консоцијализма раније је дефинисана и умногоме позната широј научној јавности. Ријеч је о **институционализованој консоцијацији** као облику демократске владавине. У њој се уставом и законима обезбјеђују механизми паритета, вета и аутономности о чему је први опширније писао Аренд Лајпхарт.

Прва димензија консоцијализма, **вриједносно-функционална**, подразумијева развијену консоцијацијску логику. У позадини вриједносно-функционалне логике консоцијализма стоји стабилност. Потреба за друштвеном и државном стабилности основни је мотив за развој и усвајање консоцијацијског понашања у подијељеном друштву. У случају подијељених друштава и потребе за консоцијализмом у њима, стабилност подразумијева низ аспеката:

- Први је **друштвена стабилност** у оквиру које се успоставља међусобно признање, поштовање и стварање образаца прихватљивог понашања између сегмената подијељеног друштва.

- Други је **успостављање форми политичког понашања и институција** који ће да потврде подијељеност друштва, али и да омогуће егалитарне односе између подијељених сегмената тог истог друштва, као и могућности њиховог институционалног вета.
- Трећи је **економски просперитет и снажење квалитета живота** у подијељеном друштву.

Лустик објашњава да „консоцијацијска демократија значи власт картела елита која је структурирана тако да демократију с фрагментираном културом претвара у стабилну демократију... суштинска карактеристика консоцијацијске демократије није у неком нарочитом институционалном аранжману већ осмишљеном напору елита да стабилизују систем“ (Мујкић, 2010: 66).

Из овог закључујемо да није суштина у политичком систему, то јест у институционалном дизајну који се успоставља, већ у „осмишљеном напору“ елита које представљају сегменте подијељеног друштва да дођу до његове стабилности. То суштински подразумијева жељу елита подијељеног друштва да организују друштво које ће да буде стабилно и функционално. Због тога се институционални дизајни консоцијацијских демократија, уз основне сличности, ипак умногоме разликују. Очигледно је да је свака успјешна консоцијација трагала за најбољим институционалним рјешењем. У позадини свега стајала је потреба за стабилности и функционалности.

Да би елите подијељеног друштва дјеловале из овог дискурса, потребно је да постоји **развијена и вриједносно прихваћена логика консоцијацијског понашања**, како је дефинишемо у овом раду. Теоријско објашњење праксе наведене логике проналазимо у радовима Роберта Дала који каже да „политичке елите морају веровати да су консоцијативни аранжмани крајње пожељни и изводљиви, а морају имати и знања и мотива да их спроводе у дело. Иако је овај услов јасан сам по себи, треба нагласити да је без њега у многим земљама консоцијативни систем немогућ. Случај Либана и Северне Ирске то најбоље потврђује. На неговање уверења, вештина и мотива код политичких елита утиче и атмосфера у којој се развијају најважније позитивне вредности, а нарочито приврженост демократским институцијама и независности земље; ту улогу имају и убеђење да су алтернатива консоцијативном систему сукоби са катастрофалним последицама, као и традиција елитне културе у којој се предност даје помирењу, узајамном прилагођавању и компромису“ (Дал, 1999: 348).

Ова Далова анализа, као и раније Лустиково објашњење, потврђује умногоме нашу тезу да постоји дводимензионалност консоцијацијске демократије. Прва је **вриједносно-функционална**, то јест схватање, промоција и прихватање консоцијализма као вриједности. И то не само међу елитом, већ и међу народима који чине подијељено друштво. Ова прва димензија консоцијализма услов је за успјех друге димензије, а то је

институционализована консоцијацијска демократија као облик владавине успостављен у неколико изразито подијељених друштава.

Раније смо поставили тезу да је суштински циљ консоцијализма успостављање стабилности у подијељеном друштву. Лајпхарт о овоме пише у контексту „стабилности политике“ наводећи сљедеће: „Најзначајнија обиљежја стабилног демократског режима су велика вјероватност да ће остати демократски те низак ниво стварног и потенцијалног грађанског насиља“ (Лајпхарт, 1992: 12). Да би систем остао демократски и да би се превентивно спријечило насиље и рат, неопходно је да елите подијељеног друштва постигну консензус око најважнијих политичко-системских рјешења. То подразумијева успостављање одговарајућег правног поретка којег третирамо као „саставни дио (најопштијег) друштвеног поретка – скупа свих друштвених односа“ (Савић, 2016: 21). Политичко-системски аранжмани, посебно у подијељеним друштвима, производ су друштвених подјела, али и механизам њиховог усмјеравања и савладавања. У којем ће правцу институционални дизајн да иде, зависи од договора између елита којег оне постижу у процесу конституционалног дизајнирања земље.

Ово нас усмјерава ка другој димензији консоцијализма, а то је *институционализована консоцијацијска демократија*. Ријеч је облику демократије за који Ненад Кеџмановић пише да „представља одговор на проблем ’терора већине’ над мањином који се јавља у класичној представничкој или вестминистарској демократији“ (Кеџмановић, 2011: 55). Слично пишу Сејмур М. Липсет и Џејсон М. Лејкин који истичу да се кроз гарантовање заступљености у парламенту и права вета на доношење одређених типова закона „нејаким мањинама“ оне штите. Довољно је рећи, наводе Липсет и Лејкин „да се на овај начин додаје моћ појединим друштвеним групама које иначе не би могле да опстану под ударом већих или боље организованих, намера је да се створе услови за уравнотежену борбу. Консоцијација се обично употреби као привремено решење за проблеме заострених етничких сукоба у хетерогеним државама, а временом прерасте, у многим случајевима у федерализам или децентрализацију“ (Липсет, Лејкин 2006: 88–89).

Из претходних теза можемо закључити да је консоцијацијска демократија модел прилагођен друштвима у којима је усаглашавање између подијељених скупина и њихових елита производ консензуалног договора без обзира на њихову бројчану снагу, у којима се институционално искључује могућност „тираније већине“ и које имају центрифугалне тенденције у погледу унутардржавног организовања.

Да би се разумјело функционисање консоцијацијског облика демократије, најбоље га је објаснити преко елемената које дефинише и теоријски успоставља Аренд Лајпхарт. Он говори о четири основна елемента, то јест карактеристике, које обиљежавају консоцијацијску демократију: „Први и најважнији елемент јесте чињеница да је на власти велика коалиција политичких вођа свих значајнијих сегмената одређеног плуралног друштва.

Постоји неколико различитих облика такве власти, на примјер великокоалицијска влада у парламентарном систему, 'велики' савјет или одбор који има значајнију савјетодавну улогу, или велика коалиција председника и осталих главних функционера у председничком систему. Преостала три основна елемента консочијацијске демократије су: (1) међусобни вето или начело 'већине истомишљеника' које служи као додатна заштита виталних мањинских интереса, (2) пропорционалност као основно мјерило при одређивању пропорционалне заступљености код именовања државних чиновника и расподјели јавних фондова, те (3) висок степен самосталности сваког сегмента у одлучивању и унутрашњим питањима“ (Лијпхарт, 1992: 32).

Из Лајпхартове четири карактеристике можемо да ишчитавамо два битна аспекта консочијацијске демократије. Први аспект је логика консочијализма која почива на потреби сарадње, то јест усаглашавања, политичких вођа најзначајнијих сегмената плуралног друштва. Овај елемент базичан је и не постоји *стварна консочијација без стварног договора* политичких елита подијељеног друштва којим се ствара 'велика коалиција'. Све то треба да легитимише суверени народ.

Други аспект је методологија стварања институционализоване консочијације која подразумева поступност процеса. Процес креће од а) „*базичног консензуса*“ елита око најважнијих *питања државности и државног уређења*, затим се дефинишу б) *механизми заштите групација кроз вето*, потом њихова в) *егалитарност кроз паритет* и на крају г) *аутономија* унутар које сваки од сегмената подијељеног друштва може да остварује низ, степеном надлежности аутономије, делегираних права.

Досљедно претходно написаном одређењу логике консочијализма и институционализоване консочијације, дефинишемо шта је то логика антиконсоцијализма? А она је, логично, супротна карактеристикама логике консочијализма. Стога ћемо овдје покушати да је укратко дефинишемо и карактерно појаснимо.

Основна карактеристика *логике антиконсоцијализма* јесте *одсуство консочијалности*, то јест *усаглашавања*, које око државности и облика државне владавине постижу елите подијељеног друштва. Одсуство консензуса међу елитама подијељеног друштва основна је претпоставка за остваривање логике антиконсоцијализма. Из непостојања консензуса политичких елита подијељеног друштва произлазе све антиконсоцијацијске појаве. Од прегласавања и „тираније већине“, преко политичке искључивости, пројектовања унутаргрупних и међугрупних страхова, нетолеранције, међугрупног оспоравања, па све до нестабилности и нефункционалности државе.

Логику антиконсоцијализма и конституционалну једностраност која је последица логике антиконсоцијализма у Босни и Херцеговини не можемо у потпуности да објаснимо, а да претходно не појаснимо историјат консочијализма у њој. Разлог је једноставан и сажет је у тези да је Босна и

Херцеговина кроз историју имала доста елемената консоцијализма, како у идејно-филозофској, тако и у институционализованој димензији, те да су деведесете године двадесетог вијека биле преломне када је ријеч о увођењу **антиконсоцијацијског дискурса** у Босни и Херцеговини.

У разради ове тезе под појмом антиконсоцијацијски дискурс подразумевамо његова два аспекта: Први је дистанцирање од *вриједносно-функционалне димензије консоцијализма* која је постојала у краћем периоду социјалистичке Босне и Херцеговине, при чему се у овом периоду и може говорити само о овој димензији. Институционализована консоцијацијска демократија није ни постојала усљед једнопартијске диктатуре и непостојања демократије уопште.

Други је везан за отпочињање демократске транзиције деведесетих година двадесетог вијека када се одсуство вриједносне логике консоцијализма пренијело у конституционализам у виду политике конституционалне једностраности. Ријеч је о низу конституционалних аката које су доносиле како бошњачка, тако и српска и хрватска елита, а од којих је већина била супротна усаглашавању и компромисности, то јест консоцијалности.

На крају је таква политика недовољно либерализоване, државнички неискусне, вјерски фундаментализоване и моћи жељне елите одвела народе у Босни и Херцеговини у рат. Рат је омогућио великим силама да арбитражују у конфликту у Босни и Херцеговини и да јој наметну уставни оквир из Дејтона. Политички систем произведен у Дејтону институционализована је консоцијацијска демократија, о чему пише Мирјана Касаповић. Међутим, оно је консоцијацијска демократија само у форми. Суштински „велика коалиција“ из које произлази цјелокупна суштина консоцијацијског аранжмана овдје је изнуђена. Она је настала под притиском иностраних актера, а не као производ договора политичких елита подијељене Босне и Херцеговине.

Наведени аспекти антиконсоцијацијског дискурса у Босни и Херцеговини предмет су даље разраде нашег истраживања и његова основна мисаона водила.

Историја консоцијализма у Босни и Херцеговини

У овом поглављу објашњавамо историју присуства консоцијализма у Босни и Херцеговини од Османског царства, преко Аустроугарске монархије, па све до распада југословенске државе. Основно што је потребно познавати и истраживачки рашчистити јесте чињеница да ниједан систем у историји Босне и Херцеговине није имао потпуност консоцијализма у његове обје димензије. Или је постојало одсуство вриједносно-функционалне димензије консоцијализма или одсуство институционализоване консоцијацијске демократије или одсуство обје наведене димензије. Са друге стране, одређени периоди у историји Босне и Херцеговине имали су елементе консоцијализма у једној од двије наведене форме.

Прве су још Османлије пред крај своје владавине донијеле Хатишериф од Гилхане (1839) „са основним захтевом изједначавања поданика у истим правима грађанства и власништва. Иако тај покушај није успео, па се морао обнављати 1856, он је ипак био велика тековина хришћанског света – од тада захтеви за побољшањем у правном смислу више нису побуна, него легално право на захтев да се одредба проведе у живот“ (Екмечић, 2007: 227–228). Успјешнији од првог био је други Хатишериф из 1865. године. Он је „формално-правно изједначио хришћане и муслимане, и то је био покушај увођења правне државе на подручју Босне, али без облика државне аутономије“ (Нешковић, 2013: 73).

Основне одредбе Хатишерифа из 1865. године, донесеног у форми *Уставног закона вилајета Босанског*, подразумејевале су постојање представничког органа, управне и судске власти (Нешковић, 2013: 72). У прегледу статуса Босне и Херцеговине у Османској царевини Радомир Нешковић појашњава тродјелну подјелу власти из периода поменутог Хатишерифа. У кратком резимеу преносимо његова појашњења политичко-правног поретка Босне и Херцеговине тог времена: Представничко тијело било је Опште вилајетско вијеће. То није била класична законодавна власт. Њу је имао султан који је био и доносилац „Уставног закона вилајета Босанског“. Опште вилајетско вијеће било је састављено од по четири изабрана представника (два хришћанина и два муслимана) из свих седам санџака (дакле 14 хришћана и 14 муслимана), с мандатом од једне године. Вијеће је имало савјетодавни карактер. Управна власт дата је вилајетском валији, кога је именовао султан. Валија је имао „административни савјет“, у чијем су саставу половину чинили хришћани, а половину муслимани. Судску власт чинила су три суда: грађански, казнителни – кривични и трговачки суд. У посљедњој вертикали власти постојала је равноправност хришћана и муслимана у раду суда и у судским поступцима (Нешковић, 2013: 72).

Хатишерифом из 1865. године дефинисан је институционални паритет у политичко-системским институцијама све три вертикале власти. Милорад Екмечић, говорећи о слабом утицају на доношење одлука хришћана у вилајету, закључује да је српским представницима „главни животни задатак био да додају чибук својим муслиманским сучлановима“ (Екмечић, 2007: 277). Иако је ова Екмечићева опаска на Хатишериф умногостачна и духовито осликава политичку немоћ хришћана у Османској царевини, не можемо а да не сагледамо и њене предности. Најважнија је та да је по први пут институционализован механизам паритета међу сегментима подијељеног друштва у Босни и Херцеговини. Паритет је овим чином постао првоинституционализовани елемент консоцијализма у Босни и Херцеговини и као такав ће да постоји у многим каснијим политичко-системским рјешењима.

Окупацијом Босне и Херцеговине 1878. године престаје да важи Хатишериф из 1865. године и османски политичко-правни систем. Покушаји Беџамина Калаја да изгради јединствену босанску нацију и да сузбије, прије

свега, развој српског националног бића у Босни и Херцеговини доживјели су неуспјех почетком 20. вијека. Послије анексије Босне и Херцеговине из 1908. године аустроугарски цар доноси Статут (Штатут) за Босну и Херцеговину (1910). Овим су документом, како примјећује Флоријан Бибер „трима главним заједницама дата колективна права и самоуправа, те је уведен систем ротације на високим функцијама“ (Бибер, 2008: 16). Слично пише и Радомир Нешковић који каже да је Аустроугарска монархија, која није омогућила становницима Босне и Херцеговине да буду конститутиван или значајан политички фактор, ипак „кроз Штатут и изборе за Сабор 1910. године признала етничност политичког организовања“ (Нешковић, 2013: 80).

Статутом из 1910. године дефинисане су институције у Босни и Херцеговини и избор у њих – по моделу вјерских изборних курија гдје је православнима био загарантован 31. мандат, муслиманима 24. и католицима 16. (Нешковић, 2013: 81).

Објашњавајући овај период институционалног дизајна у Босни и Херцеговини, Мирјана Касаповић каже: „Сабор је, дакле, био састављен према начелу једнаке заступљености вјерских курија. Према једнаком начелу био је састављен и Земаљски савјет, односно влада. Земаљски штатут прописивао је да 'свака вјероисповијест у сабору бира у земаљски савјет онолико чланова, колико јој према омјеру народа запада' (чл. 39), па су у владу ушла четири православца, три муслимана и два католика, које су саборски посланици изабрали из својих редова. Била је то нека врста владе велике коалиције свих главних вјерских сегмената друштва. Истовремено, у саставу неких тијела примјењивало се паритетно начело. Штатут је прописивао да у трочланом Предсједништву Сабора мора да буде заступљена 'свака од трију главних вјероисповијести земље' (чл. 23). Начело пропорционалности примијењено је и у изборима котарских вијећа као изборних тијела ограничене локалне самоуправе, и то тако што се на 1.500 припадника неке вјерске заједнице у сеоским општинама и 750 у градовима бирао један одборник. Конституционални преддемократски консоцијацијски механизам било је и правило одлучивања квалификованим већинама о виталним земаљским интересима, а они су се тицали понајприје 'ствари богоштовања'. Према Штатуту, у одлучивању о вјерским питањима морале су учествовати најмање четири петине свих посланика, а одлуке су биле правоснажне ако је за њих гласало најмање двије трећине присутних посланика (чл. 36)“ (Касаповић, 2005: 99–100).

Из овог Касаповићкиног истраживања јасно нам је да је Аустроугарска креирала институционални дизајн који је био својеврсна полуконсоцијација са специфичном „великом коалицијом“, паритетом и квалификованом већином. Међутим, као и са дејтонским консоцијацијским аранжманом постојао је један суштински проблем, а то је да је он наметнут споља, вољом иностраног ауторитета. У случају Босне и Херцеговине са почетка 20. вијека то је била воља аустроугарске власти, а у случају дејтонског аранжмана са краја истог вијека, воља најснажнијих међународних

актера, прије свега Сједињених Америчких Држава. У оба случаја није постојао унутрашњи консензус и пристанак три подијелена и сукобљена вјерска ентитета у Босни и Херцеговини.

Континуитет проналажења својеврсних консоцијацијских механизма за институционални дизајн у Босни и Херцеговини, наравно у контролисаним и суштински недемократским условима, које су проводиле османске, а касније и аустроугарске власти, прекинуло је раздобље прве Југославије. Власти у Краљевини нису трагале за консоцијацијским рјешењима у Босни и Херцеговини, али не само у њој већ ни на државном нивоу. Ово је била потреба плуралне државе састављене из више различитих нација, вјера, историјских, културних, правних и економских искустава. Као таква имала је пријеку потребу за консоцијацијским рјешењима што се није десило. Тек је нагодба Цветковић–Мачек била покушај прављења институционалног дизајна у правцу консоцијацијске демократије.

О томе колико је систем у Краљевини имао проблема услед унутрашњих сукоба између интереса највећег дијела српске, центрипетално оријентисане елите и хрватске, центрифугално оријентисане елите, као и дијелова других народа, говоре проблеми око усвајања Устава из 1921. године. Доношење Устава „показало је дубоке међунационалне сукобе конститутивних нација. Устав је донесен обичном, а не двотрећинском већином, што је указивало на наметнути карактер нове државе без легитимно изражене народне воље“ (Нешковић, 2013: 83). Међунационални сукоби који су се одвијали у партијском животу довели су до кризе парламентаризма и каснијег увођења диктатуре краља Александра Карађорђевића. Диктатура није смањила постојеће међунационалне конфликте и није створила интегралну југословенску нацију. Међунационални сукоби долазе до посебног изражаја у Другом свјетском рату када се дешавају међувјерски и међунационални сукоби и етничка чишћења.

Свјесни проблема међувјерских и међунационалних сукоба, посебно у Босни и Херцеговини, лидери Народноослободилачког покрета, окупљеног око Комунистичке партије Југославије, улазе у процес давања федералне аутономности Босни и Херцеговини у другој Југославији и њено тронационално суверено титулирање. Осим тога почињу и са развојем консоцијализма на основама његове вриједносно-функционалне димензије.

Анализирајући политику партизанског покрета у Босни и Херцеговини, Ксавије Бугарел пише: „Ослањајући се најпре на српско становништво којем су осигурали физичку безбедност и војни кадар, постепено су успели да својим политичким и војним поступањем на терену поново успоставе традиционалне међунационалне односе у босанском друштву и привуку велик део муслиманског, потом и хрватског становништва. Босна и Херцеговина је тада постала бастион партизанског покрета, те је баш у Јајцу, 29. новембра 1943. Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) и објавило стварање једне нове Југославије“ (Бугарел, 2004: 60).

Три дана прије него што ће да буде одржано засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), одржано је засједање Земаљског антифашистичког вијећа Босне и Херцеговине (ЗАВНОБиХ) у Мркоњић Граду. У документима ЗАВНОБиХ наводи се: „Први пут у историји Босне и Херцеговине састали су се представници српског, муслиманског и хрватског народа да донесу политичке одлуке које ће отворити пут нашим народима да уреде своју земљу онако како то одговара њиховој вољи и интересима“ (Нешковић, 2013: 86). Овим је документима дефинисана конститутивност српског, муслиманског и хрватског народа у Босни и Херцеговини и они по први пут, формално-правно, постају носиоци заједничког суверенитета.

На засједању ЗАВНОБиХ у Санском Мосту 1944. године дефинише се низ људских права становника у Босни и Херцеговини. О њима Радомир Нешковић пише: „Декларација о правима грађана Босне и Херцеговине садржавала је: равноправност Срба, Хрвата и Муслимана, слободу и равноправност вјероисповијести и слободу савјести, слободу говора, окупљања и штампе, личну и имовинску сигурност, слободу приватне иницијативе, равноправност жена и мушкараца, изборно право, пресумпцију невиности, социјална права, културна права, права образовања, право на здравствену заштиту“ (Нешковић, 2013: 86–87).

Колективна суверена права и егалитарност конститутивних ентитета са једне, и низ политичких и социјалних права и погодности са друге стране, омогућили су да се међунационални сукоби и неконсоцијацијска логика претворе у, за највећи дио становништва и елите, прихватљиву консоцијацијску логику, то јест консоцијацијски дискурс. Он је био промовисан у форми онога што смо у почетку рада дефинисали као вриједносно-функционалну димензију консоцијализма. А она је била скована у политичкој и друштвеној филозофији „братства и јединства“ и стварању атмосфере о суживоту у Босни и Херцеговини, као Југославији у малом.

Анализирајући овај период и понашање комунистичке елите, Флоријан Бибер пише да „иако су им функције додјељиване према компликованом ’етничком кључу’, партијски представници нису ’представљали’ своју групу. Већина партијских званичника је била лојална Савезу комуниста, док је национални интерес био од секундарног значаја. У ствари, у Босни и Херцеговини је била уобичајна пракса да партијски званичници критикују само национализам своје властите заједнице“ (Бибер, 2008: 25). Он додаје да је етничка дистанца „унутар босанскохерцеговачког друштва била генерално мала, а стопе мијешаних бракова су од шездесетих година биле у порасту“ (Бибер, 2008: 25).

Мирјана Касаповић пише да су се у социјалистичкој Босни и Херцеговини примјењивале „неке мјере које су наликовале на консоцијацијске механизме, али оне у аутократији нису могле произвести једнаке учинке као у демократији. Скупни назив за те механизме био је ’национални кључ’. Под тим се називом мислило на паритетну и размјерну

заступљеност главних националних заједница у важним политичким и друштвеним институцијама и организацијама“ (Касаповић, 2005: 112).

Глобални процеси демократизације земаља „источног блока“ довели су до друштвених и политичких промјена у социјалистичкој Југославији. Ове је процесе пратила и од раније присутна економска криза. Све је то заједно утицало на измјену међунационалних односа. Осамдесете су године, пише Ксавије Бугарел, свуда „обележене новим вредновањем националних, а нарочито вероисповесних идентитета, и приближавањем између комунистичких политичких елита (или њихових делова), с једне, верских и опозиционих елита, с друге стране“ (Бугарел, 2004: 68).

У таквој атмосфери губио се консочијализам у Босни и Херцеговини у својој вриједносно-функционалној димензији успостављан кроз политику „братства и јединства“. Са друге стране, није постојала институционализована консочијацијска демократија са механизмом вета којим би се правно заштитили колективни интереси сегмената подијељеног друштва. Прије свега, нису постојале демократска владавина, као ни демократска политичка култура уз помоћ којих би се пронашао одговарајући институционални дизајн довољно снажан да спречи рат. Све ово је омогућило снажење међунационалне дистанце и поновно јачање политике националне искључивости и вјерског фундаментализма. Ове ће појаве омогућити национално обликовање партијског система и процесе доношења аката конституционалне једностраности који ће Босну и Херцеговину одвести у рат и омогућити инострани интервенционизам у њој.

Конституционална једностраност у Босни и Херцеговини од 1990. до 1992. и консочијализам дејтонске уставотворности

Логика консочијализма, за коју смо рекли у уводном дијелу рада да у својој основи подразумејева договор елита подијељеног друштва око питања државности и облика државне владавине, није постојала у вријеме отпочињања демократске транзиције у Босни и Херцеговини деведесетих година двадесетог вијека.

Посљедица одсуства логике консочијализма у Босни и Херцеговини био је процес доношења аката конституционалне једностраности. Њега су проводиле политичке елите три доминантне босанскохерцеговачке нације – Бошњака, Срба и Хрвата. Те су елите биле концентрисане у муслиманско/бошњачкој Странци демократске акције, Српској демократској странци и Хрватској демократској заједници – побједницима избора из 1990. године и формалним коалиционим партнерима у републичкој власти. Акти конституционалне једностраности директно су утицали на почетак рата у Босни и Херцеговини и све даље процесе који су дошли као њихова посљедица укључујући и Дејтонски мировни споразум.

Пред сам крај вишедеценијске владавине Савез комуниста у Скупштини Босне и Херцеговине доноси амандман LX на Устав Босне и

Херцеговине којим се отвара простор за даље уставне прекомпозиције и проблеме у подијељеној и конституционално осјетљивој Босни и Херцеговини. Измјеном Устава у „дефинисању националне и грађанске суверености примат је дат грађанској, чиме је поремећен, баланс етничког и грађанског“ (Нешковић, 2013: 128). Поменути документом, сматра Радомир Нешковић, „утемељена је могућност прегласавања у разним варијантама, што је једну од етничких нација могло довести у неравноправан положај. Посебно споран аспект било је одређење да је Босна, као држава, суверена сама по себи, јер онај субјект који влада сувереном државом и сам поприма својство сувереног субјекта“ (Нешковић, 2013: 129).

Ова уставна измјена дешава се у вријеме распада социјалистичке Југославије и већ отвореног питања судбине Босне и Херцеговине и њених конститутивних народа. У ранијим дијеловима рада већ смо појаснили историјско наслеђе међунационалног неповјерења и конституционалних слабости. Стога се овај акт сматра почетном фазом конституционалних одлука које су битно одредиле данашњу Босну и Херцеговину.

Први у низу аката била је иницијатива за конституисање Вијећа народа у Народној скупштини Босне и Херцеговине. Иницијативу је Скупштини Босне и Херцеговине поднио Политички савјет Српске демократске странке. Циљ је био неутралисање негативних посљедица амандмана LX на Устав Босне и Херцеговине. Према овом приједлогу у Уставу Босне и Херцеговине прецизирала би се питања виталног националног интереса чиме би се спријечило прегласавање и увело одлучивање квалификованим етничким већинама (Нешковић, 2013: 132). Владајући Савез комуниста који је до избора у новембру 1990. године контролисао Скупштину Босне и Херцеговине није прихватио ову иницијативу. Тиме је пропуштена прилика да се у политичко-правни систем Босне и Херцеговине угради један од најважнијих елемената консоцијализма, а то је вето. Ово је механизам којим се штите колективитети од потенцијалне мајоризације других групација, посебно већинских.

Непостојање механизма институционалне заштите конститутивних колективитета путем вета и гласања квалификованом већином омогућили су доношење низа конституционалних аката који су били једнострани и у супротности са жељама друге или других група.

Српска демократска странка и Српски покрет обнове, усљед јачања уставних тенденција супротних интересима српског народа и усљед најава за могућом независношћу Босне и Херцеговине, формирали су Српско национално вијеће, а потом је услиједило и оснивање српских аутономних области и регије (Нешковић, 2013: 133–137). Ова догађања Мирјана Касаповић дефинише као процесе „насилне територијализације блокова“, праћене „њиховом политичком институционализацијом“ (Касаповић, 2005: 117). А Касим Бегић сматра да су „апсолутно стране уставном систему БиХ“ (Бегић, 1997: 59). Нема сумње да је ријеч о једностраним актима, који територијализују и институционализују српски ентитет у Босни и

Херцеговини и који су као такви у супротности са Уставом. Међутим, ови су потези Срба у Босни и Херцеговини изнуђени промјеном Устава кроз Амандман LX, одбијањем српске иницијативе за увођењем вета као битне консоцијацијске институције и развојем атмосфере антијугословенства.

Најзначајнији акт који је у српској јавности оправдао оснивање српских аутономних цјелина као акт конституционалне једностраности био је „Меморандум – писмо о намјерама“. Ријеч је о акту који се наслања на већ поменути Амандман LX и који „третира унутрашње државотворно питање, фундирајући сувереност државе и грађана“ (Нешковић, 2013: 139). У овом процесу „муслимански и хрватски представници у скупштини БиХ сматрали су да према садржају поменутог Амандмана, није потребно обезбједити сагласност српских представника у Скупштини приликом доношења конститутивних одлука о државном статусу Босне и Херцеговине“ (Нешковић, 2013: 138). Овим је чином извршено прегласавање највеће српске партије и коалиционог партнера у власти. ***Тиме је разбијена „велика коалиција“ и извршена је својеврсна „тиранија већине над мањином“. То је управо омогућило постојање класичне представничке демократије и каснијим ауторима дало повода да поново актуелизују добробити консоцијацијске демократије за Босну и Херцеговину.***

На истом скупштинском засједању донесен је још један акт конституционалне једностраности СДА и ХДЗ-а. Ријеч је о Платформи о положају Босне и Херцеговине у југословенској државној заједници којом је предвиђена „конфедерална основа“ будуће државне заједнице (Нешковић, 2013: 139). Ови су акти мотивисали српске посланике да напусте сједницу. Флоријан Бибер пише да су чланови СДС-а „напустили сједницу, а преостали посланици су касније гласали за приједлог да се прогласи суверенитет, што је било степеницу ниже од пуне независности“ (Бибер, 2008: 35).

Овакав развој догађаја довео је до формирања Скупштине српског народа у Босни и Херцеговини, чији су први конституционални акти били Одлука о остајању српског народа Босне и Херцеговине у заједничкој држави Југославији и Плебисцит српског народа у Босни и Херцеговини о остајању у Југославији (Нешковић, 2013: 140–143). На Плебисциту је српска апсолутна већина изгласалаостанак у Југославији и тиме је и цјелокупан један колективитет увучен у доношење акта конституционалне једностраности. У међувремену успостављена је Хрватска заједница Херцег-Босна, али је муслиманско-хрватска коалиција окупљена око СДА и ХДЗ-а и даље наставила да доноси заједничке акте конституционалне једностраности. Скупштина српског народа усљед развоја рата у Хрватској, прогона Срба и њихове институционалне мајоризације, а уз јачање сепаратизма у Босни и Херцеговини отишла је и корак даље. Формирана је Република српског народа у Босни и Херцеговини (9. 1. 1992), а касније је донесен њен Устав (28. 2. 1992) (Нешковић, 2013: 147–151).

Преломни догађај у савременој историји Босне и Херцеговине била је организација референдума о њеној независности одржаног 29. 2. и 1. 3. 1992.

године (Бибер, 2008: 36). Флоријан Бибер пише да „док је СДС инсистирао на трансформацији Босне и Херцеговине у државу Муслимана, Срба и Хрвата са значајном територијалном аутономијом, СДА и већи дио ХДЗ-а били су за то да се прво проведе референдум, а затим дискутује о структури Босне и Херцеговине. Упркос покушајима да се изнађе компромис, спор је остао неријешен“ (Бибер, 2008: 36). У процес доношења овог акта конституционалне једностраности укључен је највећи дио Муслимана/Бошњака и Хрвата који су изгласали независност Босне и Херцеговине.

Наведени конституционални акти су, показује анализа, донесени једнострано и није постојао консензус све три политичке елите и сва три народа. И Плебисцит и Референдум имали су демократску форму питања сувереног народа око најважнијих државних процеса – опстанка у старој заједници (Плебисцит) или стварања независне државе (Референдум). У оба случаја демократска воља рекла је *ДА*. ***Демократско ДА у случају Плебисцита и Референдума било је ДА и за легитимисање контрадикције. Није могуће испунити демократску вољу суверених народа ако је она истовремено и опстанак и излазак из једне земље. Ови процеси, који су за коначну посљедицу имали рат, показали су све мањкавости демократије која није консоцијацијског типа у плуралним, недовољно либерализованим и демократизованим друштвима.*** Конституционална једностраност успоставила је логику антиконсоцијализма у Босни и Херцеговини и увела у њу, прије свега међу Бошњаке, антиконсоцијацијски дискурс.

Послије низа мировних преговора, који су углавном пропадали или због неприхватања територијалних рјешења или због институционалних механизма неке од сукобљених страна (о мировним преговорима детаљно погледати у Касим Бегећ (2007), Ксавије Бугарел (2004), Мирјана Касаповић (2005) и Радомир Нешковић (2013)) успјех је постигнут потписивањем Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини, парафираног у Дејтону 21. 11. 1995. године.

Институционални оквир из Дејтона, успостављан уз интервеницију великих сила и умногоме креиран од стране америчког дипломате Ричарда Холбрука, главног творца Споразума (Мајер, 2011: 28), није довео до промјене раније успостављеног антиконсоцијацијског дискурса. Није помогло ни то што су овим споразумом институционализовани консоцијацијски механизми (паритет, вето и аутономија сегмената) унутар главних политичко-системских институција и територијално-политичке организације дејтонске Босне и Херцеговине (Касаповић, 2005: 152–153).

Незадовољство Дејтонским мировним споразумом посебно је изражено код Бошњака, као и њихов доминантан антиконсоцијацијски став. Споразум из Дејтона који даје форму институционализоване консоцијације тренутно је најснажнији фактор очувања Босне и Херцеговине као државне цјелине у постојећим границама. Стога су антиконсоцијацијски ставови са центрипеталним тенденцијама бошњачке елите посебно нејасни. О овом

феномену Ненад Кеџмановић пише: „Парадокс је да БиХ уништавају баш Бошњаци, који, уз поједине изузетке међу Хрватима и још рјеђе међу Србима, једини желе да је сачувају. Баш из силне жеље да је комшијама наметну као јединствену и цјеловиту, читај унитарну и централизовану, провоцирају још већи отпор од оног што код њих и без тога постоји, и који је сразмјеран жељи Срба и Хрвата да се територијално и државно више вежу за сународике у сусједним 'матикама' него једни са другима и Бошњацима“ (Кеџмановић, 2017: 10).

Оваква постдејтонска атмосфера пут је ка немогућности остваривања консолацијске демократије у Босни и Херцеговини. И не само то, овакав антиконсоцијацијски дискурс, прије свега бошњачке јавности, пут је ка распаду Босне и Херцеговине или њеном вјечитом одржавању на „апартима међународног интервенционизма“. Одржавање оваквог друштвеног и политичког амбијента у Босни и Херцеговини омогућава развој партократије националнопартијских картела и јачање друштвеног и економског јаза између моћника унутар националних елита са једне, и поданика из њихове линије друштвених расцјепа, са друге стране. У таквој атмосфери Босна и Херцеговина остаје демократски трајно *нестабилна* (Касаповић), системски *недовршена* (Нешковић) и антрополошки *немогућа* (Кеџмановић) држава.

Све док се не постигне *базични консензус* националнопартијских блокова у Босни и Херцеговини било у *правцу стварања функционалне и стабилне консолације*, било у *правцу дисолуције*¹ ова ће земља да остане *заробљеник* *логике антиконсоцијализма*, политичке искључивости, нестабилности, слабе функционалности и снажне партократије.

Због свега наведеног битно је да се кроз јавни простор у Босни и Херцеговини, научноистраживачким радом, едукацијама, а касније и другим облицима јавног дјеловања, јавности презентује и приближи логика консолацијализма, како би је усвојили. Тиме би се започети дискурс логике антиконсоцијализма неутралисао. Овим би друштвени и политички простор Босне и Херцеговине добио потпуно другачије контуре и унутрашњу самоперцепцију. Ово би омогућило постизање консензуса око одрживог система владавине и стварне, а не изнуђене, легитимације сувереног народа.

Ово је предуслов да се у подијељеној и постконфликтној Босни и Херцеговини остваре већа политичка и економска стабилност и функционалност. Без ове условности није могуће достизање демократске консолидације друштва и државе. То јест, није могуће постизање стања извјесности опстанка демократије и либерално-демократских стандарда са којима би Босна и Херцеговина остварила стабилност и функционалност и ушла у круг западних полиархија којима тежи од почетка своје демократске транзиције.

¹ Ако би народе и њихове елите у Босни и Херцеговини посматрали као брачну заједницу, онда би се на њу могла примијенити логика по којој је понекад систем „срећно разведених, бољи од система несрећно спојених бракова“.

Литература

- Furnivall, J. S. (1948) *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Бегић, И. К. (1997) *Босна и Херцеговина од Венсовене мисије до Дејтонског споразума (Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma)*, Сарајево, Босанска књига и Правни центар Фонда отворено друштво Босна и Херцеговина.
- Бибер, Ф. (2008) *Босна и Херцеговина послје рата: Политички систем у подијељеном друштву*, Сарајево: Vuubook.
- Бугарел, К. (2004) *Босна: анатомија рата*, Београд: Фабрика књига.
- Екмечић, М. (2007) *Дуго кретање између клања и орања*, Београд: Завод за уџбенике.
- Касаповић, М. (2005) *Босна и Херцеговина, подијељено друштво и нестабилна држава*, Загреб: Политичка култура.
- Касаповић, М. (2011) *Плурално и плуралистичко друштво, у: Политичке анализе*, Загреб: Факултет политичких знаности.
- Кецмановић, Н. (2011) *Елементи владавине: Студије из политичке теорије*, Београд: Чигоја штампа.
- Кецмановић, Н. (2017): *Хроника немогуће државе*, Београд: Catena mundi.
- Лијпхарт, А. (1992) *Демократија у плуралним друштвима*, Загреб: Глобус.
- Липсет, С. М., Лејкин, Џ. М. (2006) *Демократски век*, Београд: Александрија прес.
- Мајер, Е. С. (2011) *Да ли је Босни потребан нови Дејтон, у: Сачувати мир у Босни*, Београд: Чигоја штампа.
- Мујкић, А. (2010) *Правда и етнонационализам*, Сарајево: Центар за људска права Универзитета у Сарајеву и Фондација Heinrich Völl.
- Нешковић, Р. (2013) *Недовршена држава: Политички систем Босне и Херцеговине*, Сарајево: Фридрих Еберт Штифтунг.
- Роберт, Д. (1999) *Демократија и њени критичари*, Подгорица: ЦИД.
- Савић, М. (2016) *Дипломатско-конзуларно право и међународни поредак, развојни пут међудржавних односа*, Бања Лука: Comesgrafika.
- Симовић, В. (2016) *Демократија у вишенационалним државама: случај Босне и Херцеговине, у Политичка култура, дијалог и толеранција*, Бања Лука: Удружење наставника и сарадника Универзитета у Бањој Луци и Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања.

Vlade Simović

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mail: vlade.simovic@fpn.unibl.org

LOGIC OF ANTI-CONSOCIATIONALISM AND CONSTITUTIONAL UNILATERALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1990-1995)

Summary: *The paper is based on the hypothesis that the elites of the political parties formed upon ethnic principles in Bosnia and Herzegovina, governed by the logic of anti-consociationalism and unilateralism in the process of introducing constitutional acts and making decisions regarding the issues of statehood and state design, contributed to breaking out of the 1992-1995 civil war in the country and subsequent imposition of its current institutional design by the international community. Consociationalism, the core meaning of which is cooperation, is a prerequisite for functioning within plural societies whose peace and political stability rest upon minimum consensus of political elites representing the segments of the society divided. Unfortunately, there was no such logic in the 1990-1995 Bosnia and Herzegovina. The society's inadequate democratic and liberal capacities, as well as the lack of consensus and pragmatism, deepened the political and cultural differences, which ultimately led to a war conflict. All this resulted in Bosnia and Herzegovina becoming a subject of the arbitration process orchestrated by world powers and being imposed its current constitutional frame by the Dayton Peace Agreement. The paper is a synthesis of the author's previous research into the matter and a continuation of social debate regarding the issue of consociational democracy in Bosnia and Herzegovina, which has already been widely discussed before.*

Keywords: *Plural societies, elites of parties formed upon ethnic principles, consociationalism, logic of consociationalism, constitutionalism, constitutional unilateralism, Bosnia and Herzegovina*

Matej Savić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

E-adresa: matej.savic@fpn.unibl.org

JEDNOSTRANA SECESIJA KAO INSTRUMENT ZA OSTVARENJE PRAVA NA SAMOOPREDJELJENJE NARODA

Sažetak: *U ovom članku autor razmatra dva međusobno uslovljena fenomena u savremenom međunarodnom pravu. Na prvom mjestu bavi se problemom jednostrane secesije – pravnom prirodom, osnovanošću i njenom korelacijom sa načelima teritorijalnog integriteta, suverenosti i nezavisnosti država u međunarodnom pravu. Na drugom mjestu analizira pravo na samoopredjeljenje naroda kao opšte pravno načelo međunarodnog prava, uz posebnu analizu otvorenih pitanja granica primjene ovog načela i osnove za ostvarenje samoopredjeljenja naroda. Aktuelni status i perspektive secesije i samoopredjeljenja naroda neposredno determinišu karakter međunarodnog poretka uopšte, što „per se“ ukazuje na to koliki je značaj ovog istraživanja. U savremenim tendencijama razvoja međunarodnog prava – od posljednje decenije prošlog vijeka – ostvarenje prava na samoopredjeljenje naroda izaziva velike kontroverze, pri čemu je jednostrana secesija „implicite“ postala sastavni dio međunarodnog prava. Ovaj problem dodatno je produbljen međunarodnom praksom u proteklih dvadeset i više godina zato što su države, ali i međunarodne institucije postupale u konkretnim slučajevima izuzetno restriktivno, uzimajući u obzir samo volju naroda i konkretne norme koje regulišu ovo pitanje. S jedne strane su proširene granice primjene prava na samoopredjeljenje naroda, a s druge strane, stavljene su u drugi plan – derogirane su unutrašnje norme država sadržane u ustavima, dok su osnovna prava država (u međunarodnom pravu) postala irelevantna za problem samoopredjeljenja naroda. Ova izuzetno složena pitanja detaljno su obrađena u ovom članku, pri čemu je autor nastojao da*

ponudi konkretna rješenja u pogledu mogućih perspektiva daljeg razvoja samoopredjeljenja naroda u međunarodnom pravu.

Ključne riječi: *Secesija, samoopredjeljenje, država, narod, teritorijalni integritet, disolucija, ljudska prava, Međunarodni sud pravde.*

1. Pravni osnov samoopredjeljenja naroda¹

Pravo naroda na samoopredjeljenje² predstavlja jedno od osnovnih načela savremenog međunarodnog prava. Ono je ugrađeno još u Versajski mirovni sporazum 1919. godine u formi političkog principa, da bi kasnije bilo potvrđeno kao opšte pravno načelo nizom univerzalnih i regionalnih međunarodnopravnih dokumenata, kako obavezujućeg (imperativnog), tako i deklaratornog karaktera.³ Pravo na samoopredjeljenje potvrđeno je kao kogentna norma međunarodnog prava presudom Međunarodnog suda pravde u slučaju Portugal v. Australija o Istočnom Timoru.⁴ Proklamacijom i prihvatanjem prava na samoopredjeljenje „otvoren je jedan dinamičan proces, koji ima i pozitivne i negativne implikacije po međunarodnu zajednicu.“⁵ Pravo na samoopredjeljenje pojavilo se kao logično i neophodno načelo modernog međunarodnog prava, a u kontekstu demokratskih vrijednosti i razvoja ljudskih prava. Međutim, njegovim priznanjem „došle su u pitanje neke temeljne vrijednosti međunarodnog prava i poretka, kao što su teritorijalna cjelovitost, državna suverenost, pa i načelo zabrane intervencije.“⁶

Danas je opšteprihvaćeno stanovište da načelo samoopredjeljenja naroda u okviru Povelje OUN treba posmatrati kao univerzalno pravno pravilo unutar (pozitivnog) međunarodnog prava. Međutim, u sistemu Organizacije ujedinjenih nacija nije uspostavljen funkcionalan mehanizam za primjenu ovog pravila, „tako da samoopredjeljenje i danas predstavlja jedno defektno pravilo, što u praksi izaziva niz teškoća, a često dovodi i do oružanih sukoba.“⁷ U međunarodnim dokumentima

¹ Ovaj dio teksta prezentovan je na *Kopaoničkoj školi prirodnog prava: Pravedno pravo i stvarnost*, 2017. godine i u drugačijem, skraćenom obliku objavljen u radu: M. Savić, *Načelo samoopredjeljenja naroda – Savremeno značenje i aktuelni problemi*, Pravni život, Beograd, broj: 12 tom: IV 2017, 355–365.

² U upotrebi se može pronaći i termin samoodređenje naroda koji bi bio precizniji prevod izvornog termina, engleski: *self-determination of peoples*; francuski: *droit à l'autodétermination*; španski: *la libre determinación de los pueblos*.

³ Šire v. B. Krivokapić, *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd, 2011, str. 384.

⁴ Vidi, *Case concernig East Timor, (Portugal v. Australia)*, Judgment of june 1995. ICJ Reports, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf> pristupljeno, novembra 2017.

⁵ P. Perišić, *Pravo naroda na vanjsko samoodređenje izvan kolonijalnog konteksta i slučaj proglašenja nezavisnosti Kosova*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Sveučilište u Rijeci, 2013, Vol. 34 broj: 2. str. 761–783.

⁶ P. Perišić, cit., dj. str. 761–783.

⁷ S. Avramov, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 2011, str. 186.

gdje je definisano pravo na samoopredjeljenje ne postoji konkretno određenje sadržine ovog prava. Tako, V. Ibler naglašava da materijalna norma o pravu na samoodređenje nije praćena procesnom normom koja bi trebalo da uputi na način, metod i postupak kojim se ovo pravo može ostvariti.⁸ Od samog početka primjene materijalne norme, još u procesu dekolonizacije, metodi, postupci, a posebno instrumenti pa i činjenične okolnosti za ostvarenje samoopredjeljenja u praktičnom smislu nisu bile jednoznačne. Razlike su se javljale u pogledu određenja titulara ovog prava, u položaju određene teritorije i njenog odnosa prema postojećim državama, prije svega velikim silama, a zatim i u vezi sa statusom u sistemu OUN.⁹ Ovo je preraslo u veliki problem posebno poslije okončanja

⁸ Vidi, V. Ibler, *Pravo naroda na samoodređenje i zloupotreba tog prava*, Politička misao, Sveska: 29, broj: 2, 1992, 53–80.

⁹ Tako se npr. Gibraltar u odnosu na Španske integrativne inicijative, ali i Britanski administrativni okvir, dva puta okrenuo pravu na samoopredjeljenje. Prvi referendum o suverenitetu održan je 1967. godine, da bi se situacija ponovo aktuelizovala 1999. godine. Tako je prvo 2000. godine u parlamentu usvojena politička Deklaracija o jedinstvu, u kojoj je navedeno da Gibraltar nikada neće praviti kompromise, trgovati ili se odreći svog suvereniteta ili prava na samoopredjeljenje. Takođe je navedeno da Gibraltar pripada narodu – građanima Gibraltara, te da nije na Španiji da zahtijeva, niti na Britaniji da se odrekne ove teritorije. Šire v. tekst Deklaracije, dostupan na: <https://www.gibraltar.gov.gi/new/political-development#ancla1>; pristupljeno oktobra 2017. Poslije ovoga održan je referendum 2002. godine kojim je narod Gibraltara odbio prijedlog zajedničkog suvereniteta Španije i Britanije nad Gibraltalom. Posebno je značajno to što je Četvrti komitet Generalne skupštine u tekstu o nesamoupravnim teritorijama 2008. godine odredio pravo na samoopredjeljenje kao osnovno ljudsko pravo. Vidi: <http://www.un.org/press/en/2008/gaspd406.doc.htm> pristupljeno, novembra 2017. OUN je 2016. godine u specijalnom izvještaju u okviru Četvrtog komiteta Generalne skupštine potvrdila status Gibraltara kao nesamoupravne teritorije pod administracijom Velike Britanije. Tekst dostupan na: <http://www.undocs.org/A/AC.109/2016/8> pristupljeno novembra 2017. Zapadna Sahara, koja je bila španska kolonija još uvijek je teritorija koja je predmet spora između Maroka i Republike Sahravi (narodnooslobodilačkog pokreta Polisario). Faktičku kontrolu nad najvećim dijelom teritorije ima Maroko. OUN su teritoriju Zapadne Sahare odredile kao nedekolonizovanu oblast – ona se formalno smatra kao nesamoupravna teritorija. OUN su 1979. godine priznale Polisario pokret kao legitimno tijelo koje predstavlja narod Zapadne Sahare i odredile Maroko za okupacionu silu. Međunarodna zajednica potpuno je razjedinjena u vezi sa statusom Zapadne Sahare, što još uvijek onemogućava pravo naroda Saharavija da realizuje samoopredjeljenje. Istočni Timor uspostavio je državnost i stekao nezavisnost 2002. godine, poslije tri godine administracije OUN i multinacionalne mirovne misije INTERFET (*International Force East Timor*). Pod administracijom OUN u koordinaciji sa Indonezijom i Portugalom kao bivšom kolonijalnom silom, 1999. godine održan je referendum o statusu Istočnog Timora, na kojem je stanovništvo odbilo autonomiju u okviru Indonezije i opredijelilo se za nezavisnost. Takođe, procesi u vezi sa statusom Kvebeka, te slučajevi Etiopije, Eritreje, Izraela, Bangladeša, Kuvajta, te samoopredjeljenja bivših jugoslovenskih republika, a zatim i Kosova, Krima i dr. nisu (u praktičnom smislu) jednoznačni. Trenutno je, u ovom smislu, od velike važnosti aktuelni proces samoopredjeljenja Katalonije.

starateljstva u okviru OUN usred globalnih promjena koje su nastupile padom Berlinskog zida 1989. godine.¹⁰

Pravo na samoopredjeljenje naroda definisano je u materijalnom smislu nizom međunarodnih dokumenata. Na prvom mjestu, Povelja OUN u članu 1 stav 2 definiše da „razvijanje među nacijama prijateljskih odnosa zasnovanih na poštovanju načela ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda i preduzimanje drugih odgovarajućih mjera radi učvršćivanja opšteg mira“¹¹ predstavlja jedan od osnovnih ciljeva organizacije. Takođe, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine u članu 1 eksplicitno definiše da „svi narodi imaju pravo na samoopredjeljenje...“¹² Nadalje, Deklaracija Generalne skupštine OUN o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država iz 1970. godine¹³ utvrđuje „princip ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda“ koji se, uz preostalih šest principa u doktrini shvataju kao univerzalna načela međunarodnog prava i osnovna (originarna) prava država (i naroda) u međunarodnom pravu.¹⁴ Odredba definiše da „...prema principu ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda, principu utvrđenom Poveljom, svi narodi imaju pravo da odrede politički status, potpuno slobodno i bez stranog miješanja i da nastave svoj privredni, društveni i kulturni razvoj, a svaka država je dužna da poštuje ovo pravo u skladu sa odredbama Povelje.“¹⁵ Ovom deklaracijom pravo na samoopredjeljenje naroda dobilo je značenje i izvan konteksta dekolonijalizacije, o čemu će kasnije biti više riječi. Deklaracija OUN o nedopustivosti miješanja u unutrašnje poslove država i o zaštiti nezavisnosti i suvereniteta iz 1965. godine u tački 6 utvrđuje da će „sve države poštovati pravo na samoopredjeljenje i nezavisnost naroda i nacija bez bilo kakvog stranog pritiska, uz potpuno poštivanje osnovnih ljudskih prava i sloboda...“¹⁶ Takođe, Deklaracija o davanju nezavisnosti kolonijalnim državama i narodima iz 1960. godine definiše da „svi narodi imaju

¹⁰ Za razliku od vremena dekolonizacije, ostvarenje prava na samoopredjeljenje, danas u svakom slučaju podrazumijeva teritorijalne izmjene (postojećih) granica međunarodno priznatih država. Tzv. nesamoupravna područja više ne postoje, izuzetak su neke prekookeanske – ostrvske teritorije koje imaju specifičan status i nalaze se pod upravom postojećih država, kao što su npr. Britanska Djevičanska Ostrva, Gibraltar, Francuska Polinezija, Guam itd. Sistem starateljstva OUN ispunio je svoju funkciju još 1994. godine, kada je Palau, kao posljenja teritorija u tom sistemu, stekla državnost i postala članica organizacije. Šire v. M. Savić, cit., dj. 355–365.

¹¹ Šire v. *Povelja OUN*.

¹² Šire v. isto, *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima*, 105. Takođe i član 1 Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima sadrži istu odredbu.

¹³ Ovu Deklaraciju V. Ibler naziva i *Deklaracijom sedam načela*, šire vidi isto.

¹⁴ Pored ovog dokumenta OUN, osnovna prava država i principi miroljubive koezistencije regulisani su nizom dokumenata i na regionalnom nivou u okviru Organizacije američkih država, Afričke unije, na Bandunškoj regionalnoj konferenciji u Aziji i dr.

¹⁵ Šire v. isto tekst *Deklaracije o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država u skladu s Poveljom OUN*, 33.

¹⁶ Tekst dostupan na: <http://www.un-documents.net/a20r2131.htm> (Pristupljeno januara 2017).

pravo na samoopredjeljenje, te da na osnovu tog prava slobodno odlučuju o svom političkom statusu i slobodno ostvaruju svoj ekonomski, socijalni i kulturni razvoj.“¹⁷ U ovoj deklaraciji samoopredjeljenje je dovedeno u neposrednu vezu sa temeljnim ljudskim pravima, pri čemu je ona otišla korak dalje od Povelje OUN, potvrđujući samoopredjeljenje ne kao cilj, već kao pravo.¹⁸

Međutim, samoopredjeljenje posjeduje niz praktičnih ograničenja i kako S. Avramov navodi, ono je *defektno pravno pravilo*, posebno danas u savremenim tendencijama razvoja međunarodnog prava. U tom pogledu, primjena odredbi koje regulišu ovo pitanje mora se sagledati, istovremeno u normativnom (pozitivnopravnom) i faktičkom (supstancijalnom) smislu. Iz ugla (pravne) normative, regulisan je samo materijalni smisao prava na samoopredjeljenje naroda, pri čemu su utvrđene zabranjujuće i dopuštajuće norme u pogledu ostvarenja ovog prava. Međutim, normativni okvir ne definiše precizno granice primjene, instrumente i subjekte na koje se odnosi pravo na samoopredjeljenje. Upravo zbog manjkavosti normativnog okvira procesnog karaktera, u vezi sa samoopredjeljenjem od velikog je značaja faktički (supstancijalni) aspekt, koji dodatno usložnjava ovo pitanje. Praksa u međunarodnim odnosima nije jednoznačna i faktičko djelovanje međunarodnih aktera, kako država, tako i međunarodnih institucija ukazuje nam na to da se u ovakvim pravnim prazninama međunarodni voluntarizam i politika moći (Power politics) posebno ističu, kako to naglašava i A. Kaseze (Antonio Cassese) postavljajući pitanje „da li se može reći da praksa država ... slijedi pravo, ili pak, pravo u ovoj oblasti uvijek slijedi praksu?“ Kaseze, takođe naglašava da je pravo na samoopredjeljenje naroda vodeće pitanje međunarodne zajednice, ono služi da omogući državnost potlačenim narodima, ali isto tako, može biti iskorišteno kako bi se poremetila postojeća državna struktura.¹⁹

Danas moramo postaviti tri fundamentalna pitanja u pogledu samoopredjeljenja naroda: 1) Ko (sve) ima pravo na samoopredjeljenje? 2) Koje su njegove granice primjene u savremenim tendencijama razvoja međunarodnog prava? 3) Koji su to dozvoljeni instrumenti za njegovo ostvarenje. Konačne odgovore svakako ne možemo ponuditi u ovom radu, jer zahtijevaju mnogo šire razmatranje, ali ćemo pokušati da dešifrujemo aktuelna značenja i probleme u vezi sa samoopredjeljenjem, posebno u pogledu instrumenata. S jedne strane, samoopredjeljenje je proklamovano kao pravo svih naroda i široko definisano kako kogentnim, tako i dispozitivnim normama međunarodnog prava²⁰, a s druge strane,

¹⁷ Vidi, *Declaration on the Granting the Independence to Colonial Countries and Peoples*, tekst dostupan na: <http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml> (Pristupljeno novembra 2017).

¹⁸ Šire v. P. Perišić, isto.

¹⁹ A. Cassese, *Self-determination of peoples – A legal reappraisal*, Cambridge University Press, 1995. 7 i 315–363.

²⁰ Međunarodni sud pravde u presudi o Istočnom Timoru, dao je kogentni karakter pravu na samoopredjeljenje naroda. Tako, u presudi stoji: „Prema mišljenju suda, tvrdnja Portugala da pravo naroda na samoopredjeljenje, kako je evoluiralo od Povelje i prakse UN, ima

danas je ograničeno međunarodnopravnim statusom (i pravima) države. Ovo pravo je u materijalnom smislu potvrđeno, međutim, pored ograničenja s obzirom na zaštitu države, njegov procesni aspekt nije konkretno definisan. U okviru domicilnog (unutrašnjeg prava) i državnih nadležnosti samoopredjeljenje je determinisano pravnim poretkom određene države, što je njegoa unutrašnja dimenzija. Međunarodnopravne norme koje regulišu pravo na samoopredjeljenje, a u zavisnosti od slučajeva na koje se odnose i aktuelnih pomjeranja granica primjene, danas lako ulaze u koliziju sa drugim normama međunarodnog prava, na prvom mjestu s onim koje regulišu međunarodni status države, kao što je riječ o normama sadržanim u članu 2 Povelje Organizacije ujedinjenih nacija.²¹ Takođe, s obzirom na to da gotovo sve države zabranjuju samoopredjeljenje, ono je u koliziji i sa normama unutrašnjeg prava država. Ovo je izuzetno složeno pravno pitanje, iz tog razloga se otvaraju fundamentalni problemi i nastaju velike kontroverze. Na ovom mjestu uviđamo otvoreni problem koji postoji zbog dualiteta unutrašnjeg i međunarodnog samoopredjeljenja, a koji međunarodnopravna praksa još uvijek prihvata. Ovo je i pitanje odnosa države i međunarodnopravnog poretka – to je pitanje koje se nalazi u središtu odnosa unutrašnjeg i međunarodnog prava – ali je i problem koji sve više progresira zbog nedostatka potpune i usklađene međunarodnopravne normative. Podjela na unutrašnje i međunarodno samoopredjeljenje upravo generiše (gotovo) sve praktične, odnosno faktičke nedosljednosti i konflikte, jer je fakticitet međunarodnih odnosa otišao mnogo dalje od klasičnog pristupa, koji je u pogledu ovog problema prihvaćen u međunarodnopravnoj doktrini i sudskoj praksi. Niz godina, a posebno danas²²

karakter *erga omnes*, je besprekorno.“ Sud naglašava da je samoopredjeljenje naroda jedno od esencijalnih načela savremenog međunarodnog prava. Vidi, *Case concernig East Timor, (Portugal v. Australia)*, Judgment of june 1995. ICJ Reports, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf> (Pristupljeno novembra 2017). Takođe, Međunarodni sud pravde pravo na samoopredjeljenje naroda potvrdio je i u nekoliko savjetodavnih mišljenja, o Zapadnoj Sahari, 1975. godine, o Namibiji, 1971. godine, o izgradnji zida na okupiranom području Palestine, 2004. godine i svakako u Savjetodavnom mišljenju u pogledu jednostrane deklaracije o nezavisnosti Kosova, 2010. godine. O Savjetodavnim mišljenjima, šire v. P. Perišić, cit., dj. 761–783. Međutim, u vezi sa pitanjem kogentnih normi međunarodnog prava, doktrina do danas nije postigla konsenzus. Različiti su pristupi u identifikovanju i otkrivanju kogentnih normi u pozitivnom međunarodnom pravu. Oni variraju od progresivnosti ka restriktivnim shvatanjima. O ovome, šire v. M. Kreća, *Jus cogens u savremenom međunarodnom pravu*, Beograd, 1988, B. Milisavljević, *Ocena postojećeg koncepta ius cogens normi u međunarodnom pravu*, Pravni život, broj: 12, tom: IV 2017. 255–267, M. Savić, „Načelo samoopredjeljenja naroda – Savremeno značenje i aktuelni problemi“, *Pravni život*, Beograd, tom: IV, 2017. broj: 12, str. 355–365.

²¹ Vidi, isto, *Povelja OUN*.

²² Pitanje samoopredjeljenja naroda i secesije kao savremenog instrumenta za njegovo ostvarenje je višedimenzionalno pitanje koje konsekventno otvara problem formalne suverene jednakosti i faktičke suverene nezavisnosti država, te zaštite teritorijalnog integriteta država i dr. pri čemu na vidjelo izlaze svi normativni nedostaci i manjkavosti

javlja se nužna potreba za sistematičnim, cjelovitim i konkretnim regulisanjem prava na samoopredjeljenje naroda u okviru međunarodnopravnog poretka. Na ovaj način bi se konačno formalno-pravno obezbijedila pravna sigurnost, i to tako da se samoopredjeljenje u potpunosti kodifikuje u konvencijskom formatu, što je trenutno gotovo nemoguće, i tako reguliše međunarodnim normama. S druge strane, pravna sigurnost mogla bi se obezbijediti tako da se (neposredno međunarodnom regulativom) pitanje samoopredjeljenja u potpunosti vrati u nadležnost država, odnosno da i formalno-pravno posjeduje samo unutrašnju dimenziju. Nažalost, prva inicijativa je, s obzirom na trenutna ograničenja OUN, *per se* utopijska, a druga je potpuno retrogradna u kontekstu *progresivnog razvoja* međunarodnog prava i izgradnje međunarodnopravnog poretka. U ovakvoj situaciji gradi se jedan novi ambijent u kojem sloboda i ravnopravnost gube svoje aksiološko značenje (dobijaju transcendentalno), pri čemu se ideal pravde postavlja samo kao metapравни kvalitet prava, a pozitivno međunarodno pravo (neprecizno) određuje kao ono *što jeste*, a ne ono *što treba da bude*.²³

Svakako, načelo samoopredjeljenja naroda ne bi smjelo biti apsolutizovano (iako se praksa kreće u tom smjeru), jer bi tako dovelo do atomizacije država. Isto tako, ono se ne bi smjelo posmatrati izolovano, izvan konteksta međunarodnopravnog sistema OUN, već samo kao njegov sastavni dio.²⁴ Ovaj problem dodatno je produbljen međunarodnom praksom u proteklih dvadeset i više godina zato što su države, ali i međunarodne institucije, postupale u konkretnim slučajevima, prvo zauzimajući stav samo u pogledu međunarodnopravnih normi koje regulišu samoopredjeljenje, drugo restriktivno pristupajući zaštiti teritorijalnog integriteta država i treće, derogirajući unutrašnje zakonodavstvo konkretne države, pri čemu je ustav smatran aktom bez pravne važnosti za međunarodno pravo, što je dodatno razdvojilo unutrašnji i vanjski aspekt samoopredjeljenja. Poseban problem koji tangira dualitet samoopredjeljenja naroda jeste međunarodno priznanje države, tj. međunarodna legitimacija samoopredjeljenja i priznanje države koja na taj način nastaje od strane drugih država. Problem je još veći ako imamo u vidu da je jednostrano međunarodno priznanje politički, a ne pravni akt, koji neposredno stvara pravne konsekvence. Na ovom mjestu dodatno vidimo značaj faktičkog aspekta u pogledu

međunarodnog prava kao *prava*, što neminovno izaziva stanje pravne nesigurnosti u međunarodnopravnom poretku. Dispozitivni karakter međunarodnog prava i klasična shvatanja u pogledu prava na samoopredjeljenje danas se dokazuje kao nedovoljan kvalitet u savremenim izazovima i problemima koji se javljaju u okviru međunarodnopravnog poretka, jer aktuelna faktička dimenzija prevazilazi normativni okir koji je (djelimično) definisan međunarodnim dokumentima, što otvara prostor za volontarističko djelovanje država u kontekstu postrealističkog pristupa.

²³ O ovome, šire v. H. Kelsen, *Opšta teorija prava i države*, Beograd, 1951, Đ. Tasić, *Međunarodna pravna svest*, Beograd, 2002, K. Šmit, *Nomos zemlje*, Beograd, 2011, C. Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, MIT Press, 1985 i dr.

²⁴ Šire v. S. Avramov, cit., dj. 187.

samoopredjeljenja. Ovaj vanjski legitimitet, tj. uslovljenost međunarodnim priznanjem izdvaja pitanje (prava) samoopredjeljenja naroda iz striktno pravne materije i stavlja ga u politički kontekst, pri čemu legitimacija, odnosno delegitimacija zavisi isključivo od volje (postojećih) država i njihovih aktuelnih politika. To, nažalost, znači da legalna odluka o samoopredjeljenju nekog naroda može biti delegitimisana od strane međunarodne zajednice i u potpunosti osporena, a s druge strane protivpravno samoopredjeljenje, legitimisano izvana i na taj način kroz međunarodno pravo legalizovano.

2. Secesija i aktuelni međunarodnopravni kontekst samoopredjeljenja naroda

Secesija (otcepljenje) iz ugla države predstavlja gubitak teritorije, a iz ugla naroda, grupe, zajednice koja se izdvaja predstavlja način sticanja teritorije i instrument za ostvarenje državnosti. U svakom slučaju, secesija podrazumijeva teritorijalne promjene i najčešći način nastanka novih i nestanka postojećih država.²⁵ Neposredna veza secesije i prava na samoopredjeljenje naroda u postkolonijalnom svijetu, gotovo da se nameće sama po sebi. Nažalost, međunarodno pravo, kako smo prethodno naglasili, još uvijek ne poznaje cjelovit normativni okvir koji bi trebalo (kako materijalno, tako i procesno) da reguliše ova pitanja, a međunarodna praksa u faktičkom pogledu nikako nije jednoznačna i izaziva mnogo kontroverzi.

Nemali je broj različitih pristupa u smislu određenja postojanja, odnosno nepostojanja – nastanka ili nestanka država u međunarodnom pravu. Ovo pitanje do danas je ostalo otvoreno jer međunarodno pravo ne poznaje norme (bilo da se radi o kogentnim ili pak, dispozitivnim normama) koje regulišu materiju postanka država. Još je veći broj razloga iz kojih je ovo izuzetno značajno pitanje ostalo izvan normativnopravnog okvira međunarodnog prava, iako je bilo nekoliko inicijativa u ovom pogledu.

Postoje tri opšte teorije o nastanku država prihvaćene u pravnoj teoriji. To su teorije koje su klasičnog filozofskog karaktera, a koje, ipak, pronalaze svoje mjesto u savremenom međunarodnopravnom poretku. Na prvom mjestu poznata je teorija sile koja podrazumijeva faktičko uspostavljanje vlasti i vršenje moći nad drugima. Ovo shvatanje države podrazumijeva državu kao poslušnost, pri čemu politika, odnosno moć prethodi svakom obliku (stvaranja) vladavine prava. „To je državna vlast koja tu znači puku vojničku nadmoć ili rezultat osvajanja koji prerasta u trajni

²⁵ Veliki je broj doktrinarnih shvatanja i pravaca u pogledu određenja secesije. Takođe, teorijska argumentacija oscilira od konkretnog determinisanja i opravdanosti secesije, do konstruktivne argumentacije protiv secesije. U svakom slučaju, secesionistički pokreti izuzetno su brojni, a prvi moderni oblici secesije javljaju se još u 17. vijeku. Trenutno u zapadnoj Evropi postoje određene secesionističke težnje u Velikoj Britaniji (Škotska), Španiji (Katalonija i Baskija), Italiji (Veneto), Belgiji itd. Aktivni pokreti za nezavisnost postoje i u kurdskim područjima Turske, Iraka i Irana, Tibetu i Uguristanu, Čečeniji, Ukrajini, Bosni i Hercegovini, Kvebeku i u mnogim drugim državama i regijama.

monopol prisile.²⁶ Država nastaje kao rezultat prevlasti moći i uspostavljanja sile koja vlada. Nastanak države je faktičkog, tj. supstancijalnog, a ne formalno-pravnog karaktera.²⁷ Druga teorija je teorija (model) društvenog ugovora koja veže nastanak države uz autonomnu kolektivnu odluku koja predstavlja izvorni, originarni, fundamentalni sporazum ili dogovor koji se zaključuje između svih slobodnih pojedinaca. Oni, na ovaj način, prema društvenom ugovoru prihvataju prenos svojih prava na nosioce vlasti.²⁸ Prema teoriji klasne prevlasti država nastaje na osnovu klasne borbe, pri čemu je klasa određena prema kontroli sredstava za proizvodnju. Klasa koja kontroliše proizvodnju, definiše i političke odnose i uspostavlja politički aparat.²⁹ Na osnovu ove tri klasične filozofskopravne teorije danas poznajemo veliki broj posebnih, što modernih, što savremenih pravaca koji, kako koherentno i interdisciplinarno, tako i dijametralno suprotno pristupaju problematici nastanka i nestanka država.

Nemamo prostora da sve ove pravce obrazložimo, ali moramo naglasiti aktuelni značaj voluntarističkog (postrealističkog) pristupa, a koji je prisutan i u međunarodnom pravu. Iako i ovaj pristup nije jednoznačan,³⁰ on je trenutno dominantan, pri čemu u normativnom smislu objedinjuje unutrašnji aspekt samoopredjeljenja (gradivno) sa međunarodnim kogentnim normama koje regulišu (vanjsko) pravo na samoopredjeljenje naroda, uspostavljajući aktuelnu praksu na osnovu koje mogu danas nastati nove države. Svakako, njegova ispravnost moći će biti vrednovana u godinama koje dolaze, jer proces *progresivnog razvoja* međunarodnog prava u savremenim okolnostima još uvijek nije završen. Tako države – simplifikovano – mogu nastati danas u nekoliko faza, i to prema sljedećoj formuli:

- a) kao posljedica ugnjetavanja, obespravljanja, kolektivne diskriminacije uspostavlja se *kritična masa* u okviru (cjelovite, mada nehomogene) grupe koja mora biti legitimisana kao cjelina objedinjena kao narod, pri čemu ta cjelina ima puno pravo na slobodno određenje političkog, društvenog, ekonomskog, kulturnog i dr. uređenja;
- b) artikuliše se i formalizuje *volja naroda*, u skladu sa demokratskim principima koja prvo legitimise, a zatim, koncentriše, uspostavlja i realizuje političku moć, te uspostavlja faktičku vlast na određenoj teritoriji koja je unutar postojeće države već definisana;
- c) uspostavljena odlukom naroda, *faktička vlast* proklamuje unutrašnje pravo na samoopredjeljenje naroda u skladu sa (međunarodno prihvaćenim) demokratskim principima, a prema ustavu konkretne države, ili pak, bez

²⁶ D. Vrban, *Država i pravo*, Zagreb, 2003, str. 36.

²⁷ O ovome šire v. S. S. Savić – M. Savić, *Teorija države i prava*, Banja Luka, 2017, str. 113.

²⁸ Šire v. isto, 113.

²⁹ Šire v. isto, 114.

³⁰ Šire v. A. Cassese, cit., dj. 141–145 i 205–254.

- obzira na odredbe ustava³¹ i koristi, posebno u slučaju dodatne represije države, mehanizme za aktiviranje secesije kao instrumenta za samoopredjeljenje – (unutrašnje) konstituisanje države je stvar fakticiteta, a ne prava;
- d) stvara se (gotovo neminovno) konflikt i otvara pitanje efektivne kontrole teritorije, što *per se* internacionalizuje stvarnu situaciju i transcendirira cijeli slučaj na međunarodnopravni nivo, koji još uvijek nema kapacitete za ostvarenje vladavine prava u ovim okolnostima. Složenost ove faze zavisi od samog titulara prava na samoopredjeljenje i od broja država i njihovih interesa, koje se mogu legitimisati kao subjekti (akteri) u ovom procesu;
 - e) narod koji konsekventno uspije uspostaviti potpunu (faktičku) vlast izvan konflikta nad određenom teritorijom, uz poštovanje demokratskih principa i osnovnih ljudskih prava može se u 21. vijeku smatrati državotvornim entitetom, odnosno državom, koja punopravno treba da preduzme sljedeći korak;
 - f) korak koji podrazumijeva priznanje unutrašnjeg samoopredjeljenja i konstituisanja državnosti od strane međunarodne zajednice, odnosno drugih država, a što predstavlja faktički zahtjev za legitimaciju tog prava u okviru međunarodne zajednice.

U slučaju da narod, grupa, teritorija, ili pak entitet riješi navedenu formulu i prođe sve faze, može se smatrati državotvornim entitetom, odnosno državom. Međutim, kako je praksa pokazala, na četvrtom koraku nerijetko dolazi prvo do konflikta i vanjske intervencije, odnosno *neformalno* miješanja drugih država u *formalno unutrašnje* poslove određene države, pri čemu se prethodno ekstrapravno pitanje (uspostavljanja efektivne vlasti) prenosi u međunarodni kontekst, a koji je *per se* problematičan u smislu formalno-pravnog određenja, jer u toj fazi, prema aktuelnoj doktrini, može se uzeti u obzir samo primjena materijalnih normi međunarodnog prava koje regulišu pitanje (i pravo na) samoopredjeljenja, dok se,

³¹ Međunarodnopravna praksa pokazala je da ustav kao akt unutrašnjeg prava ne proizvodi pravnu snagu u međunarodnopravnom poretku, a u pogledu vanjskog ostvarenja prava na samoopredjeljenje. O ovome, šire v. A. Pellet, *The Opinions of the Badinter Arbitration Committee, A Second Breath for the Self-Determination of Peoples*, European Journal of International Law, No. 3 Vol. III, 1992, A. Cassese, cit., dj., V. Ibler, cit., dj., Vidi, tekst Mišljenja Badinterove komisije, isto, kao i savjetodavna mišljenja Međunarodnog suda pravde, isto. U ovom kontekstu, problem odnosa unutrašnjeg i međunarodnog prava danas su posebno aktuelizovali M. Koskeniemi, u svojim djelima: *From Apology to Utopia – the Structure of International Legal Argument*, Cambridge University Press, 1989, ali i u reizdanju sa Epilogom 2005; *The Politics of International Law*, Hart Publishing, London, 2011, i M. N. Shaw, *International Law*, VI Edition, Cambridge University Press, 2014. A. Koczorowska-Ireland, *International Law*, Routledge, New York, 2015, G. von Glahn – J. L. Taublee, *Law Among Nations – An introduction to Public International Law*, Routledge, 2016.

bez dileme, faktički radi o povredi teritorijalnog integriteta države. Ovo konsekvantno pretpostavlja i kršenje kogentnih normi međunarodnog prava u faktičkoj situaciji, koje shodno aktuelnom retrogradnom pristupu u međunarodnopravnoj doktrini nije vidljivo. Ovakav opšteprihvaćen pristup stvara izvjesnu pravnu nesigurnost u međunarodnopravnom poretku. Na ovom mjestu moramo izraziti velike rezerve u pogledu ovoga, ali sve prethodno navedeno, moramo prihvatiti kao realne okolnosti u aktuelnom času i kontekstu savremenih tendencija razvoja međunarodnog prava.

Ova formula predstavlja oličenje problema s kojim se međunarodno pravo danas suočava u pogledu samoopredjeljenja naroda. Sve navedeno podrazumijeva da faktičko stanje, prvo zauzimanja teritorije, a zatim i koncentrisanja stanovništva i treće uspostavljanja vlasti, jeste *de facto* pitanje koje prethodi pravnoj dimenziji i tako uslovljava donošenje ustava, a na osnovu kojeg se konstituišu zakonodavni, izvršni i sudski organi državne vlasti. Na ovom mjestu moramo naglasiti da, pored svega, ovaj aktuelni problem ima duboke korijene u međunarodnopravnom poretku, jer istorijski posmatrano, međunarodno pravo nije imalo za cilj da reguliše pitanje nastanka država. Ono do današnjeg dana ne sadrži (eksplicitno formulisane) norme o nastanku država. „Država je bila ekstra pravni fenomen, ali od prvorazrednog značaja je bio princip efikasnosti, tj. ovladavanja silom...“³² Ovo je i danas slučaj (ograničen određenim međunarodnim standardima), što ide u prilog navedenom voluntarističkom (postrealističkom) pristupu, koji u određenoj mjeri prihvata demokratske principe jačajući na taj način faktičku poziciju.³³

U pogledu aktuelnog sistema (poretka) međuzavisnosti država, nastanak ili nestanak države u međunarodnom pravu nikad nije bilo složenije pitanje nego danas. To je svakako pitanje koje ima pravne implikacije, ali sveobuhvatni proces nastanka nije pravni, već je riječ o vojnom, političkom, sociološkom i dr. procesu koji tek *post modum* stvara pravne konsekvence. Nastanak nove države predstavlja utvrđeno faktičko stanje, odnosno, nastanak države je pitanje činjenica koje su prisutne. Te činjenice mogu nam potvrditi ili negirati faktičko postojanje konstituisane vlasti i njene efektivne kontrole nad stanovništvom koje je naseljeno na određenoj teritoriji. Priznanje takvog stanja (od strane drugih država) čisto je deklaratornog karaktera, pri čemu se međunarodno priznanje danas mora posmatrati tek kao supsidijarni element države.³⁴ To znači da „nastanak nove države nije pitanje poštivanja prava i nekih pravnih procedura države prethodnice,

³² J. Crawford, *The Creation of State in International Law*, Oxford-New York, 2006, str. 14–15, citirano prema S. Avramov, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 2011, str. 185.

³³ U pogledu jačanja faktičkog položaja, pribjegava se održavanju referendumu kao najvišeg demokratskog mehanizma. Tako su Hrvatska, Slovenija i BiH održale referendume prije proglašavanja nezavisnosti od SFR Jugoslavije. To je uradio i Krim 2014. odnosno Katalonija 2017. godine.

³⁴ Međutim, u pogledu savremene međuzavisnosti država, međunarodno priznanje sve više dobija na značaju. Veliko je pitanje da li države mogu danas opstati u izolaciji i postojati bez međunarodnog priznanja.

nego faktičko pitanje“.³⁵ Ovdje svakako mora doći do problema u vezi sa unutrašnjim pravom. Postavlja se pitanje da li su ove faktičke radnje protivne ustavu konkretne države, pri čemu se otvara i pitanje odnosa unutrašnjeg i međunarodnog prava. Međunarodna praksa o ovom pitanju nikako nije bila jednoznačna, pri čemu i OUN i Međunarodni sud pravde u nekoliko slučajeva nisu uzimali u obzir ustave konkretnih država, već je pitanje nastanka ili nestanka država bilo posmatrano iz međunarodnopravne perspektive.³⁶ Ovo je posljedica, prvo pravne prirode međunarodnog prava koje je u svojoj osnovi i u najvećem dijelu dispozitivno i drugo, trenutno prihvaćenog restriktivnog pristupa u pogledu određenja (dualiteta) unutrašnjeg i vanjskog prava na samoopredjeljenje – sa pravnog aspekta.

Secesija je poseban način gubitka, odnosno sticanja državne teritorije. Ona predstavlja „otcepljenje dela neke države radi stvaranja posebne države ili pripajanja nekoj drugoj, već postojećoj državi“.³⁷ U pravilu, ustavi država, gotovo potpuno zabranjuju bilo kakve oblike secesije od postojećih država. S druge strane, međunarodno pravo nigdje eksplicitno ne zabranjuje secesiju. Štaviše, dozvoljava je pod uslovom da je ona instrument za ostvarenje prava na samoopredjeljenje, a u skladu sa opšteprihvaćenim demokratskim principima i prihvaćenim standardima. Ovde se, ipak, mora postaviti pitanje teritorijalnog integriteta države i problema secesije, pri čemu je od posebne važnosti Deklaracija Generalne skupštine OUN iz 1970. godine gdje je u okviru 5. načela definisano da se zaštita teritorijalnog integriteta odnosi samo na one države „...koje se ponašaju u skladu s naprijed proglašenim načelom ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda i koje imaju vladu koja predstavlja cjelokupni narod tog područja, bez razlika u pogledu rase, vjere ili boje.“³⁸ Ovo znači da je teritorijalni integritet države zaštićen međunarodnim pravom samo pod posebnim uslovima koji su propisani u ovom 6. načelu. Kako to naglašava V. Ibler „zaštita međunarodnog prava državi, njenoj teritorijalnoj cjelovitosti (dakle zaštita od secesije, separacije, otcjepljenja) nije data bezuvjetno... Ta zaštita – to iz Deklaracije izričito slijedi – daje se državi pod pretpostavkom da u njoj vlada stanovit, danas međunarodnim pravom dovoljno određeni režim.“³⁹ Preduslovi za zaštitu teritorijalnog integriteta ogledaju se u poštovanju ljudskih prava i sloboda čovjeka, ravnopravnosti između različitih etničkih, vjerskih, jezičkih, rasnih i dr. grupa, što znači da ne postoji bilo kakva diskriminacija stanovnika jedne države. Država na koju se odnosi

³⁵ V. Đ. Degan, *Međunarodno pravo*, Rijeka, 2000, str. 227.

³⁶ Tako su OUN osudile pokušaj otcjepljenja Katange, Bijafre, a kasnije i Krima. S druge strane, priznale su secesiju Bangladeša, bivših jugoslovenskih republika i Kosova. „Zemlje Evropske unije osporile su pravo na samoopredjeljenje, uključujući tu i pravo na otcjepljenje u svojim državama, ali su svesrdno podržale razaranje Jugoslavije i stvaranje nezavisnih nacionalnih država.“ S. Avramov, cit., dj. str. 188.

³⁷ B. Krivokapić, *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd, 197.

³⁸ Isto.

³⁹ V. Ibler, *Pravo naroda na samoodređenje i zloupotreba tog prava*, Politička misao, Sveska: 29, broj: 2, 1992, str. 53–80.

међународноправна заштита територијалног интегритета мора бити утемљена на демократским принципима који обезбјеђују participaciju u државној власти свим народима који на њеној територији живе.⁴⁰ Pored ovoga, заштита територијалног интегритета, a što je potvrdio i Međunarodni sud pravde, odnosi se samo na njegove povrede od strane drugih država.⁴¹ Ukoliko se radi o djelatnostima secesije koje preduzumuju državljani, narodi, stanovnici, cjelovite grupe unutar države, ako prihvatimo klasičnu doktrinu međunarodnog prava, može se smatrati da je riječ o unutrašnjim stvarima (nadležnostima) određene države. S druge strane, savremeno međunarodno pravo, još uvijek nije uspjelo definisati (prihvatiti) norme, koje bi bile adekvatne u kontekstu aktuelnog sistema međuzavisnosti država, pri čemu međunarodna praksa i na ovom mjestu stvara sve veće probleme. To znači da svaki narod ima pravo na самоопредјелjenje, međutim ovo pravo se ne može ostvariti na osnovu međunarodnog prava. Osnovni mehanizam za njegovo ostvarenje danas bi bila secesija – što predstavlja unutrašnje pitanje – i konačno prihvatanje самоопредјелjenja zavisi od međunarodnog priznanja (legitimacije) od strane drugih država što je politički, ne pravni akt. „Čini se kao da svi u međudržavnim odnosima javno djelujući faktori, a u prvom redu vlade prihvaćaju i priznaju postojanje prava svih naroda na samoodređenje, ali da nisu prihvatili način, metodu, proceduru, ili sl. kojom se to pravo treba da ostvari.“⁴² Iz tog razloga nije utvrđen opšti metod, odnosno, način ostvarenja, pri čemu je nizom presedana započeto stvaranje novog pravila postupanja⁴³, koje *implicite* legitimise vanjsko pravo na самоопредјелjenje, s fактиčke (političke) strane, prihvatajući secesiju kao punovažan instrument za njegovo ostvarenje. Pored svega navedenog, secesija, kako u unutrašnjem smislu, tako i izvan državnih granica, podrazumijeva eskalaciju oružanih sukoba, što je u svakom slučaju neprihvatljivo (fактиčko) stanje. Međutim, ovakav sukob može biti opravdan u slučaju da se manifestuje kao odgovor na neposrednu represiju postojeće države, jer na taj način on predstavlja slobodarsku borbu, secesionističku borbu, koja podrazumijeva eskalaciju s ciljem ostvarenja ravnopravnosti i самоопредјелjenja naroda.

Opšti zaključak je takav da glavni preduslov za ostvarenje secesije možemo odrediti kao flagrantno kršenje ljudskih prava, kolektivno ugrožavanje i postojanje diskriminacije unutar države od strane centralne vlasti. S druge strane, osnovni kriterijumi za secesiju kao instrument самоопредјелjenja u unutrašnjem aspektu jesu: volja naroda (grupe), demokratski principi odlučivanja, zaštite i ostvarenja osnovnih građanskih i političkih prava u procesu secesije, te vanjski koji podrazumijevaju: ravnopravnost i međunarodnu legitimaciju, te teritorijalnost u okviru postojećih (unutrašnjih) granica, koje se secesijom internacionalizuju, a na

⁴⁰ Šire v. V. Ibler, cit., dj.

⁴¹ Vidi, isto, Savjetodavno mišljenje u pogledu jednostrane deklaracije o nezavisnosti Kosova, 2010. godine.

⁴² Isto.

⁴³ Na ovom mjestu ne može biti riječi o međunarodnom običajnom pravu.

osnovu principa *uti possidetis iuris*.⁴⁴ Ovo je potvrdila i međunarodna praksa, kroz Mišljenja Badinterove arbitražne komisije, prema kojim narodi imaju pravo na jednostrano samoopredjeljenje i secesiju prema demokratskim i teritorijalnim kriterijumima.⁴⁵ Ovdje je otvoreno pitanje karaktera samoopredjeljenja naroda, jer je u svojoj osnovi samoopredjeljenje subjektivno pravo naroda kao kolektiviteta, pri čemu je određenje ovakvog teritorijalnog principa vrlo problematično, posebno u pogledu secesije od postojećih država. Opet dolazimo do problema dispozitivnog karaktera međunarodnog prava i nedostataka procesnih normi u okviru njega, jer međunarodno pravo, zaista i ne sadrži posebne restrikcije za ostvarenje samoopredjeljenja naroda putem secesije. Međutim, s druge strane, ono poznaje kogentna pravila koja precizno definišu položaj države i njena prava u međunarodnopravnom poretku, a jednostrana nezavisnost ne može se ostvariti bez njihove povrede. Ovdje vidimo najdublji problem koji se javlja na osnovu prihvatanja dualiteta – unutrašnjeg/vanjskog samoopredjeljenja. Međunarodno pravo reguliše samo međunarodni (vanjski) aspekt samoopredjeljenja, pri čemu štiti na osnovu člana 2 Povelje OUN teritorijalni integritet određene države u odnosu na druge države-članice organizacije.⁴⁶ Međutim, ono nigdje ne definiše zaštitu teritorijalnog integriteta u unutrašnjem smislu. To je pitanje regulisano u

⁴⁴ Vidi, *Case concerning the frontier dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)*, Judgment of 22 december 1986, ICJ-CIJ, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=69&code=hvm&p3=5>, pristupljeno februara 2017. godine. „Princip *uti possidetis iuris* se danas primjenjuje i u slučaju secesije, jer je definisano Mišljenjima br. 1 i br. 3 Badinterove arbitražne komisije iz 1991. godine da postojeće unutrašnje granice na osnovu samoopredjeljenja *implicite* postaju međunarodne. Komisija je primijenila princip *uti possidetis* kao osnov za sticanje teritorije novonastalih država Slovenije i Hrvatske, kasnije Makedonije i BiH i to na teritoriji međunarodno priznate SFRJ, koja je u tom trenutku bila punopravni subjekt međunarodnog prava i članica OUN. Badinterova arbitražna komisija je 1991. godine uvela mnogo kontroverzi u vezi sa ovim pitanjem, ali je svoj stav, kojim je proglasila disoluciju SFRJ i implicitno jurifikovala secesiju jugoslovenskih republika, povezala i sa zaštitom ljudskih prava u Mišljenju br. 2. gdje je navedeno da republike moraju obezbijediti sva ljudska prava i osnovne slobode prema međunarodnom pravu, uključujući i pravo na odabir nacionalnosti svim manjinskim i etničkim grupacijama. Ove odredbe poslije jednostranog proglašenja nezavisnosti i secesije nisu ispoštovane ni u Hrvatskoj ni u BiH. U prvom slučaju Srbi su već 1992. godine izgubili status konstitutivnog naroda, da bi bili masovno protjerani 1995. godine, dok je u drugom slučaju došlo do preglasavanja srpskog naroda i opšte (kolektivne) diskriminacije, poslije čega je započet građanski rat u BiH.“ M. Savić, *Načelo samoopredjeljenja naroda – Savremeno značenje i aktuelni problemi*, Pravni život, Beograd, broj: 12 tom: IV 2017. 355–365.

⁴⁵ Dodatno vidi, *The Opinions of the Badinter Arbitration Committee* No. 1–3 u okviru mirovne Konferencije za rješavanje krize u bivšoj SFRJ. I vidi tekst Savjetodavnog mišljenja Međunarodnog suda pravde od 22. jula 2010. godine, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403–453 br. 997/10. Tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>, (Pristupljeno januara 2014).

⁴⁶ Vidi, član 2 Povelje.

okviru unutrašnjih nadležnosti države, što predstavlja materiju utvrđenu ustavom određene države, koji nije u pogledu samoopredjeljenja i secesije kroz međunarodnu praksu prihvaćen kao obavezujući pravni akt. To potvrđuje prethodno iznesen stav, da je secesija zapravo unutrašnje pitanje države, odnosno pitanje fakticiteta, sve do momenta istupanja određenog naroda sa teritorijom na osnovu samoopredjeljenja pred međunarodnu zajednicu. Ovo jeste restriktivan pristup, karakterističan za klasično međunarodno pravo,⁴⁷ međutim, prihvaćen je u višegodišnjoj praksi Međunarodnog suda pravde, što je potvrđeno u Savjetodavnom mišljenju iz 2010. godine.⁴⁸

U svakom slučaju, međunarodno pravo nigdje eksplicitno ne zabranjuje jednostrano proglašenje nezavisnosti i secesiju kao instrument za njegovo ostvarenje. Štaviše, određuje vanjsko (pravo na) samoopredjeljenje naroda. Ovakvo restriktivno tumačenje normi međunarodnog prava upravo je prihvatio i Međunarodni sud pravde – na prvom mjestu ograđujući se od tumačenja kogentnih pravila koja određuju suverenu jednakost država članica OUN i zabranu povrede teritorijalnog integriteta, što je dodatno proširilo problem savremenog značenja samoopredjeljenja i secesije kao instrumenta za ostvarenje ovog prava.

3. Od secesije do međunarodnog priznanja

Za savremeno međunarodno pravo i aktualna pitanja u vezi sa pravom na samoopredjeljenje naroda od velikog je značaja secesija bivših jugoslovenskih republika i postupak disolucije SFRJ.⁴⁹ Odluke Arbitražne komisije Konferencije za SFR Jugoslaviju (poznatije kao Badinterove komisije) i političko djelovanje zemalja Evropske zajednice u posljednjoj deceniji prošlog vijeka otvorili su novu pravno-političku praksu u pogledu prava na samoopredjeljenje naroda.

Prvo, definisana je precizna razlika između nacionalnosti (*nationality*) i građanstva (*citizenship*) gotovo isto kao što je to utvrđeno odredbama Ugovora iz

⁴⁷ Šire v. J. d' Aspremont, isto, B. Simma, isto, S. M. Silva de Rimes, *International Legal Order in the Shadow of Contemporary Endoredement of Self-determination of peoples*, Conference Proceedings; State and International Legal Order, Brasilia, 2017, 314–323.

⁴⁸ Vidi tekst Savjetodavnog mišljenja Međunarodnog suda pravde od 22. jula 2010. godine, *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403–453 br. 997/10. Tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>, pristupljeno januara 2014.

⁴⁹ U kontekstu ovog rada mi prihvatamo slučaj disolucije SFR Jugoslavije kao precedentno uspostavljen okvir prema kojem je pravo na samoopredjeljenje naroda izvan dekolonizacijskog procesa ostvareno kroz proces instrumentalizacije secesije. Međunarodnopravna doktrina nije jedinstvena ni u pogledu ovog pitanja. Tako je A. Cassese smatrao, a još uvijek M. Koskeniemi, J. Bohnam, M. Ahtisaari, P. Kadishvili, i dr. smatraju da slučaj SFR Jugoslavije nema veze sa secesijom i samoopredjeljenjem naroda. S druge strane, disoluciju SFR Jugoslavije, pored ostalog su stavili u kontekst problematike prava na samoopredjeljenje naroda I. Brownlie, a zatim i M. N Shaw, P. V. Smith, ali i većina tada aktuelnih pravnih teoretičara, kao što su, S. Avramov, V. Dimitrijević, M. Šahović, V. Ibler, V. Đ. Degan, R. Lukić, Lj. Tadić, i dr.

Mastrihta, 1992. godine. Drugo, definisano je da pojam naroda (*peoples*) nije više homogen i da se u okviru jedne države moraju priznati različite etničke, religijske ili jezičke zajednice koje su dio stanovništva.⁵⁰ Treće, implicitno su povezana prava nacionalnih manjina sa pravima naroda, pri čemu se odabir nacionalne pripadnosti treba vršiti prema slobodnoj volji pojedinaca, koju konkretna država mora priznati. Četvrto, utvrđeno je da jednostrano proglašenje nezavisnosti i secesija federalnih jedinica jeste valjan osnov za ostvarenje prava na samoopredjeljenje i sticanje državnosti, čime je omogućena promjena međunarodno priznatih granica, a teritorijalni integritet države potpuno relativizovan. Ovo je omogućeno pod formulom disolucije, koja, prema Komisiji podrazumijeva proces raspada države u kojem: 1) glavni organi više ne ispunjavaju kriterijume participacije i legitimiteta naroda da bi mogli vršiti vlast i 2) centralne vlasti nemaju efektivnu kontrolu nad čitavom teritorijom, što je navedeno u Mišljenju br. 1, gdje je naglašeno da je SFRJ u procesu disolucije. Međutim, u pogledu granica Komisija je stvorila veliku kontradikciju. Ovo je posebno vidljivo u Mišljenju br. 2 gdje se povodom pitanja „da li srpsko stanovništvo u Hrvatskoj i BiH, kao dio jednog od konstitutivnih naroda Jugoslavije ima pravo na samoopredjeljenje“, a koje je uputila Srbija (kao jugoslovenska republika) naglašava da „u bilo kakvim okolnostima, pravo na samoopredjeljenje ne smije podrazumijevati promjene postojećih granica u vrijeme nezavisnosti (*uti possidetis iuris*)...“.⁵¹ A šta je bilo sa granicama međunarodno priznate SFRJ? Njene granice upravo su promijenjene zbog jednostrane secesije republika, a na osnovu prava na samoopredjeljenje. Komisija nije uzela u obzir te 1991. godine da je SFR Jugoslavija u to vrijeme bila članica OUN, pri čemu su njene granice morale biti zaštićene nizom pravila međunarodnog prava, a koja su na osnovu disolucije, u ovom slučaju, bila derogirana – što još jednom potvrđuje nekonzistentnost uslovljenu postojanjem dualiteta međunarodnog/vanjskog samoopredjeljenja.⁵²

Princip *uti possidetis iuris* primjenjivao se kod nesamoupravnih teritorija i u sistemu starateljstva OUN na entitete (teritorije) koji su bili u postupku dekolonizacije i sticanja državnosti. Ove procedure precizno su definisane u Poglavljima XI i XII Povelje OUN i na taj način predstavljaju međunarodnopravnu materiju. Takođe, Međunarodni sud pravde je u slučaju graničnog spora (Burkina Faso / Republic of Mali) u presudi iz 1986. godine potvrdio *uti possidetis* kao načelo međunarodnog prava, koje se odnosi na nezavisnost novonastalih država. Sud je naglasio da je svrha ovog načela „da spriječi ugrožavanje nezavisnosti i stabilnosti novih država koja može biti ugrožena bratoubilačkom borbom isprovociranom po pitanju granica poslije povlačenja administrativne

⁵⁰Šire v. A. Pellet, *The Opinions of the Badinter Arbitration Committee, A Second Breath for the Self-Determination of Peoples*, European Journal of International Law, No. 3 Vol. III, 1992, str. 179 i 180.

⁵¹The Opinions of the Badinter Arbitration Committee No.1–3.

⁵²Šire v. isto. Ovo pitanje dodatno je pojasnio Međunarodni sud pravde u Savjetodavnom mišljenju iz 2010. godine.

vlasti.“⁵³ Jasno je da se ovo načelo odnosi(lo) na novoformirane države, koje prema njemu, stižu iste granice kao i zavisne teritorije na osnovu kojih su nastale. Međutim, samoopredjeljenje jednog (dijela) naroda i secesija od međunarodno priznate države predstavljali su do 1991. godine pitanje koje se nije moglo staviti u ovaj kontekst. Odlukama Badinterove komisije i procesima koji su uslijedili to se promijenilo.

Zaključak koji se u vezi sa navedenim nameće jeste da u slučaju disolucije – kada centralne vlasti države nemaju efektivnu kontrolu i kada ne ispunjavaju kriterijume participacije naroda u vlasti, pri čemu segregiraju i diskriminišu jedan dio stanovništva – može doći do legalne secesije federalnih jedinica, republika, entiteta s ciljem ostvarenja prava na samoopredjeljenje naroda. A administrativne (unutrašnje) granice mogu postati, u skladu sa međunarodnim pravom, međudržavne. I na kraju (peto) za ostvarenje prava na samoopredjeljenje naroda neophodno je da budu ispunjeni svi demokratski kriterijumi. Nijedna od etničkih, vjerskih i drugih grupacija u okviru stanovništva koje se nalazi u procesu izgradnje državnosti ne smije biti diskriminisana, pri čemu se mora obezbijediti zaštita ljudskih prava i sloboda u skladu sa svim međunarodnim instrumentima. Na ovaj način integritet državne teritorije nije više zagarantovan međunarodnim pravom, što znači da je faktički relativizovan. Konsekventno, secesija je postala legitiman i legalan instrument međunarodnog prava za primjenu načela ravnopravnosti i samoopredjeljenja naroda i direktnu promjenu granica na osnovu samoopredjeljenja – unutrašnje (administrativne) granice postaju međunarodne, a teritorija prethodno postojeće države se rasparčava.

Drugi slučaj koji je od izuzetne važnosti za samoopredjeljenje naroda i secesiju jeste usvajanje Deklaracije o nezavisnosti i jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova od Srbije. Savjetodavno mišljenje Međunarodnog suda pravde iz 2010. godine više je produžilo nedoumice, nego što je ponudilo konkretne odgovore u vezi sa ovim pitanjima. U savjetodavnom mišljenju naglašava se da su se u periodu XVIII, XIX i prvim godinama XX vijeka deklaracije o nezavisnosti donosile u velikom broju slučajeva, pri čemu su se države od kojih je proglašavana nezavisnost odlučno protivile ovim procesima. Nekada je dolazilo do nastanka novih država, u nekim slučajevima nije bilo ovakvih posljedica. Međutim, iako je dolazilo do političke konfrontacije u navedenom periodu, države nisu smatrale da su jednostrane deklaracije protivne međunarodnom pravu. S tim u vezi, sud konstatuje da „... praksa država u ovom periodu jasno upućuje na zaključak da međunarodno pravo ne sadrži bilo kakvu zabranu za proglašenje nezavisnosti.“⁵⁴ U

⁵³ Vidi, *Case concerning the frontier dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)*, Judgment of 22 december 1986, ICJ-CIJ, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=69&code=hvm&p3=5> (Pristupljeno februara 2017. godine).

⁵⁴ Isto, Savjetodavno mišljenje MSP, IV/A paragraf 79–84.

nastavku se navodi da kasnije, u drugoj polovini XX vijeka dolazi do razvoja međunarodnog prava na samoopredjeljenje, a u smislu obezbjeđenja prava na nezavisnost naroda (*peoples*) nesamoupravnih teritorija i onih naroda koji se nalaze pod stranim (vanjskim) podjarmljivanjem, dominacijom i eksploatacijom. Veliki je broj država nastao kao rezultat primjene ovog prava. Međutim, bilo je slučajeva kada su deklaracije o nezavisnosti donošene izvan ovog konteksta, pri čemu praksa država ne upućuje na to da je došlo do stvaranja novih pravila međunarodnog prava koja bi zabranila ovakve jednostrane deklaracije o nezavisnosti.⁵⁵

U vezi sa teritorijalnim integritetom država, pozivajući se na Povelju OUN, Deklaraciju Generalne skupštine iz 1970. godine, presudu iz 1986. godine u slučaju Nikaragva v. SAD i na Završni akt Konferencije u Helsinkiju 1975. godine, sud konstatuje da načelo teritorijalnog integriteta predstavlja vrlo značajan segment međunarodnopravnog poretka i posebno naglašava da je „okvir načela teritorijalnog integriteta ograničen na oblast odnosa između država.“⁵⁶ Ovo implicira da se načelo teritorijalnog integriteta ne odnosi na slučaj kosovske nezavisnosti, odnosno ono ne štiti Srbiju jer se Kosovo u trenutku donošenja deklaracije ne može smatrati državom. Ovakav stav zauzet je i u slučaju disolucije SFRJ, kada je prednost data pravu na samoopredjeljenje, na osnovu kojeg su nezavisnost stekle bivše jugoslovenske republike, a na uštrb teritorijalnog integriteta SFRJ. U nastavku sud se ograđuje od razrješenja pitanja da li „međunarodno pravo na samoopredjeljenje daje pravo jednom dijelu stanovništva postojeće države da se izdvoji iz te države.“⁵⁷ Ovakav stav suda restriktivnog je karaktera, pri čemu je Međunarodni sud pravde izbjegao tumačenje izuzetno složenog pitanja. Međutim, samo pitanje koje je postavljeno od strane Srbije, a formulisano i usvojeno na Generalnoj skupštini vrlo je usko i zahtijeva od suda samo da utvrdi „da li je deklaracija o nezavisnosti prekršila opšte međunarodno pravo, ili *lex specialis* kreiran Rezolucijom 1244 (1999) Savjeta bezbjednosti.“⁵⁸ Formulacija „da li je jednostrana deklaracija u skladu sa međunarodnim pravom“ zapravo predstavlja pitanje da li međunarodno pravo ovakve akte zabranjuje? To dalje znači da, ako ne postoji zabrana u formi opštih normi međunarodnog prava, jednostrana deklaracija o nezavisnosti jeste u skladu sa međunarodnim pravom, što je sud i utvrdio u Opštem zaključku Savjetodavnog mišljenja.⁵⁹ Prema tome Kosovo je proglasilo svoju nezavisnost u skladu sa međunarodnim pravom, jer ona njime nije zabranjena. Ovakav pristup suda karakterističan je za klasično međunarodno pravo i odgovara pravnim shvatanjima s početka XX vijeka. Ž. D'Aspemon naglašava da je ovakvo shvatanje utjelotvoreno u odluci Stalnog suda međunarodne pravde u slučaju *Lotus* 1927. godine i zaključuje da prema pristupu koji je odabrao sud, međunarodno pravo i danas predstavlja privatno pravo konsenzualnog karaktera i da države i drugi subjekti mogu raditi sve što nije

⁵⁵ Šire v., isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto, paragraf 122.

zabranjeno međunarodnim pravom,⁶⁰ a što ni u kom slučaju ne može odgovarati savremenom međunarodnom pravu. Ovo je naglasio i sudija B. Simma u svojoj Deklaraciji u kojoj stoji: „U savremenom međunarodnopravnom poretku koji je pod jakim uticajem javnog prava, shvatanje Suda u vezi sa ovim (tumačenjem postavljenog pitanja, op. a.) je zastarjelo. Želim naglasiti dva stava u ovoj deklaraciji. Prvo, neopravdanim ograničavanjem okvira za analizu Sud nije dao odgovor na postavljeno pitanje na zadovoljavajući način. Bilo je neophodno potpunije tretirati kako zabranjujuće, tako i dopuštajuće norme međunarodnog prava, koje se odnose na deklaracije o nezavisnosti i pokušane akte secesije, od onog kako je to obrazloženo u Savjetodavnom mišljenju. Drugo, time što je Sud prihvatio *Lotus princip*, propustio je šansu da napravi iskorak izvan anahronog i ekstremno konsenzualnog viđenja međunarodnog prava.“⁶¹ Pored toga što ovo metodički mijenja pristup suda u konkretnom slučaju i uslovljava promjene u pogledu Opšteg zaključka, ovdje je riječ i o teorijskoj dilemi, o fundamentalnom shvatanju međunarodnog prava – iz jednog ugla međunarodnopravnog voluntarizma, a iz drugog objektivističke teorije međunarodnog prava.⁶² Sudija Sima, takođe navodi da je i samo pitanje koje je uputila Generalna skupština široko po definiciji. Ipak, prijedlog za pitanje definisala je Srbija, što, s druge strane, otvara posebnu dimenziju ovog problema. Na prvi pogled može djelovati da sva krivica u vezi sa formulacijom (treba da) leži na Srbiji i njenim predstavnicima. Međutim, prijedlog Srbije je trebalo u skladu sa procesnim odredbama, da usvoji Generalna skupština OUN, što *a priori* predodređuje mnoge intervencije i mogućnost uticaja drugih (zainteresovanih) država.⁶³ Takođe, mora se priznati da položaj Srbije (i srpskog naroda) tada u OUN nije bio pretjetrano zavidan s obzirom na višegodišnju medijsku, ideološku, vojnu i dr. kampanju koja se vodila protiv nje gotovo čitave dvije decenije. Pitanje nezavisnosti Kosova je u tom času još uvijek sazrijevalo, a interesi država i uopšte međunarodne zajednice bili su višeznačni. Sve ovo uslovlilo je jednu široko postavljenu i za Srbiju nepovoljnu formulaciju koja je upućena Međunarodnom sudu pravde.⁶⁴

⁶⁰ J. d'Aspremont, *The Creation of States before the International Court of Justice: Which (il)Legality*, The Hague Justice Portal, tekst dostupan na: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=12090>, pristupljeno marta 2017. godine.

⁶¹ Vidi, ICJ Reports, br. 997/10, *Declaration of Judge Simma*.

⁶² O ovome, šire v. M. Savić, *Međunarodno pravo na početku XXI vijeka – teorijski pogled na savremenu doktrinu, procese i probleme međunarodnopravnog poretka*, Pravna riječ, Banja Luka, 2015.

⁶³ Vidi, Rezolucija Generalne skupštine OUN 63/3, dostupno na: <http://www.un.org/en/sections/documents/general-assembly-resolutions/> pristupljeno u oktobru 2017. godine. Vidi, Procesna nota Generalne skupštine OUN, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/141/15022.pdf>, pristupljeno u decembru 2017. godine.

⁶⁴ Posmatrano sa ove vremenske distance, Srbija je možda mogla sačekati sa inicijativom i zatražiti savjetodavno mišljenje nekoliko godina kasnije.

4. Zaključak

Rezultat je takav da je jednostrana secesija postala sastavni dio međunarodnog prava, jer ne postoje međunarodnopravna ograničenja za njeno ostvarenje. Tačnije, ne postoje pravila međunarodnog prava koja na bilo koji način regulišu pitanje secesije. To znači da je međunarodnim normama ona *implicite* dozvoljena i da se ako prihvatimo ovaj restriktivan pristup koji smo razmatrali, secesija kao instrument samoopredjeljenja, može smatrati legalnim instrumentom za ostvarenje prava na samoopredjeljenje.⁶⁵ Nadalje, suverenost i nezavisnost, nepovredivost teritorijalnog integriteta i zabrana miješanja u unutrašnje stvari države danas su potpuno relativizovani pojmovi. Zaštita teritorijalnog integriteta država sada se posmatra vrlo usko. Na taj način međunarodno pravo danas štiti teritorijalni integritet (jedne) države samo u slučaju da njegovu povredu vrši druga država, odnosno da se druga država na bilo koji način miješa u njene (isključive) unutrašnje stvari. Suverenitet je u klasičnom smislu, posebno među evropskim državama gotovo prevaziđena kategorija i on predstavlja kvalitet samo u isključivim nadležnostima koje je država zadržala. Takođe, savremeni poredak međuzavisnosti država uslovio je široku internacionalizaciju poslova i obezbijedio izgradnju međunarodne pozitivnopravne regulative i, svakako, prakse. Suverenost se danas dovodi u vezu samo sa efektivnošću državne vlasti, dok se u drugi plan stavljaju svi ostali *kvaliteti* suvereniteta. Pored toga dolazi do aktivne erozije i defragmentacije samog pojma suvereniteta. Ovakvo relativizovanje suvereniteta dodatno komplikuje stvari, jer u XXI vijeku sa sigurnošću možemo reći da, u slučaju da suverenost posmatramo kroz modernu transverzalnu (Boden, Ruso, Hobs, Kant, Lok, Kelzen, Fuko, Volcer i dr. savremeni pisci) ili više niko nije suveren, ili je pak, jedino suveren (univerzalni) pravni poredak, onako kako je to odredio H. Kelzen.⁶⁶ Ovo je tendencija koja je prisutna već niz godina. Takođe, pravo na suverenost kao načelo međunarodnog prava u međunarodnoj praksi kontinuirano se krši. Načelo nemiješanja u unutrašnje stvari države gotovo i da nema više nikakvog smisla, posebno u slučajevima *malih (slabih)* država. Ovome u prilog ide i ponašanje SAD povodom odluke Međunarodnog suda pravde u sporu (*Nicaragua v. USA*) iz 1986. godine.⁶⁷ Nadalje, pojam disolucije dobio je novu dimenziju od krize u SFRJ. Disolucija više ne predstavlja prosti raspad jedne države, ona danas podrazumijeva posebno pravno stanje u kojem (centralna) državna vlast nema efektivnu kontrolu nad cijelom teritorijom, pri čemu ona ne obezbjeđuje

⁶⁵ M. Savić, *Načelo samoopredjeljenja naroda – Savremeno značenje i aktuelni problemi*, Pravni život, Beograd, broj: 12 tom: IV 2017. 355–365

⁶⁶ Šire v. M. Savić, „Suverenost, nezavisnost i jednakost u kontekstu osnovnih prava (i dužnosti) država u savremenim izazovima međunarodnog prava“, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, UNIBL, Vol. 37, Br. 37, str. 203–235

⁶⁷ Šire v. *Case concerning the military and paramilitary activities in and against Nicaragua* (Nicaragua v. United States of America) Judgement of 27 June 1986. ICJ-CIJ, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5>, pristupljeno februara 2017. godine

participaciju svih građana, što znači da ne ispunjava demokratske kriterijume – nema legitimitet. Na osnovu ovoga državna vlast gubi, *implicite*, i legalitet u takvom desuverenizovanom statusu i ne posjeduje kapacitet da ispunjava svoju funkciju. U ovakvim slučajevima država nerijetko pribjegava upotrebi sile što ugrožava dijelove njenog stanovništva. Sve navedeno predstavlja osnovu za prestanak postojanja takve države, ali i za samoopredjeljenje naroda na njenoj teritoriji i stvaranje novih država. Na ovaj način konkretizovano je jedno od najtežih pitanja međunarodnog prava i stvoren je, kao što smo već rekli osnov za praksu s kojom se danas cijeli svijet suočava. Secesija više nije zabranjena međunarodnim pravom, a teritorijalni integritet i granice ne predstavljaju svetinju, već su postale promjenljiva kategorija. Takođe, na ovaj način, nedvosmisleno je utvrđena suprematija međunarodnog prava, prema kojem njegove norme mogu derogirati unutrašnje propise, čak i u slučaju da ovi drugi to zabranjuju. Ovo je poseban vid internacionalizacije unutrašnjih problema određene države i jedan specifičan oblik hijerarhizacije pravnih normi.

Literatura

- Avramov S, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 2011.
- Cassese A. *Self-determination of peoples – A legal reappraisal*, Cambridge University Press, 1995.
- Degan V. Đ, *Međunarodno pravo*, Rijeka, 2000.
- G. von Glahn – J. L. Taublee, *Law Among Nations – An introduction to Public International Law*, Routledge, 2016.
- Hadži-Vidanović i Marko Milanović V., *Međunarodno pravo, zbirka dokumenata*, Beograd, 2005.
- Ibler, V. *Pravo naroda na samoodređenje i zloupotreba tog prava*, Politička misao, Sveska: 29, broj: 2, 1992.
- ICJ Reports, br. 997/10, *Declaration of Judge Simma*.
- J. Crawford, *The Creation of State in International Law*, Oxford-New York, 2006.
- J. D' Aspremont, *The Creation of States before the International Court of Justice: Which (il)Legality*, The Hague Justice Portal, tekst dostupan na: <http://www.haguejusticeportal.net/index.php?id=12090>.
- Kelsen H, *Opšta teorija prava i države*, Beograd, 1951.
- Koczorowska-Ireland, *A International Law*, Routledge, New York, 2015,
- Koskenniemi M, *From Apology to Utopia – the Structure of International Legal Argument*, Cambridge University Press, 2005.
- Koskenniemi M, *The Politics of International Law*, Hart Publishing, London, 2011.
- Kreća M, *Jus cogens u savremenom međunarodnom pravu*, Beograd, 1988.
- Krivokapić B, *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Beograd, 2011.

- Milislavjević B, *Ocena postojećeg koncepta ius cogens normi u međunarodnom pravu*, Pravni život, broj: 12, tom: IV 2017.
- Pellet A, *The Opinions of the Badinter Arbitration Committee, A Second Breath for the Self-Determination of Peoples*, European Journal of International Law, No. 3 Vol. III, 1992.
- Perišić P, *Pravo naroda na vanjsko samoodređenje izvan kolonijalnog konteksta i slučaj proglašenja nezavisnosti Kosova*, Zbornik radova Pravnog fakulteta, Sveučilište u Rijeci, Vol. 34 broj: 2, 2013.
- S. M. Silva de Rimes, *International Legal Order in the Shadow of Contemporary Endoresment of Self-determination of peoples*, Conference Proceedings; State and International Legal Order, Brasilia, 2017.
- Savić M, *Međunarodno pravo na početku XXI vijeka – teorijski pogled na savremenu doktrinu, procese i probleme međunarodnog poretka*, Pravna riječ, Banja Luka, 2015.
- Savić M, *Načelo samoopredjeljenja naroda – Savremeno značenje i aktuelni problemi*, Pravni život, Beograd, broj: 12 tom: IV 2017.
- Savić M, *Suverenost, nezavisnost i jednakost u kontekstu osnovnih prava (i dužnosti) država u savremenim izazovima međunarodnog prava*, Godišnjak Pravnog fakulteta, UNIBL, Br. 37, Vol. 37, 2015.
- Savić S. S. – Savić M., *Teorija države i prava*, Banja Luka, 2017.
- Schmitt C. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, MIT Press, 1985.
- Shaw M. N. *International Law*, VI Edition, Cambridge University Press, 2014.
- Šmit K, *Nomos zemlje*, Beograd, 2011.
- Tasić Đ, *Međunarodna pravna svest*, Beograd, 2002.
- Vrban D, *Država i pravo*, Zagreb, 2003.

Ostali izvori

- Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2010, p. 403-453 br. 997/10. Tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>
- Case concernig East Timor, (Portugal v. Australia)*, Judgment of june 1995. ICJ Reports, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/84/084-19950630-JUD-01-00-EN.pdf>
- Case concerning the frontier dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)*, Judgment of 22 december 1986, ICJ-CIJ, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=69&code=hvm&p3=5>,
- Case concerning the frontier dispute (Burkina Faso/Republic of Mali)*, Judgment of 22 december 1986, ICJ-CIJ, tekst dostupan na:

- <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&case=69&code=hvm&p3=5>,
Case concerning the military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) Judgement of 27 June 1986. ICJ-CIJ, tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5>,
- Declaration on the Granting the Independence to Colonial Countries and Peoples,* tekst dostupan na: <http://www.un.org/en/decolonization/declaration.shtml>
- Deklaracija o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji država u skladu s Poveljom OUN,* tekst dostupan u V. Hadži-Vidanović i Marko Milanović, *Međunarodno pravo, zbirka dokumenata*, Beograd, 2005.
- Deklaracija o političkom jedinstvu Gibraltara,* tekst dostupan na: <https://www.gibraltar.gov.gi/new/political-development#ancla1>
- Deklaracija OUN o nedopustivosti miješanja u unutrašnje poslove država i o zaštiti nezavisnosti i suvereniteta,* tekst dostupan na: <http://www.un-documents.net/a20r2131.htm>
- Izveštaj Četvrtog komiteta Generalne skupštine OUN iz 2008.* tekst dostupan na: <http://www.un.org/press/en/2008/gaspd406.doc.htm>
- Međunarodni Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima,* tekst dostupan u V. Hadži-Vidanović i Marko Milanović, *Međunarodno pravo, zbirka dokumenata*, Beograd, 2005.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima,* tekst dostupan u V. Hadži-Vidanović i Marko Milanović, *Međunarodno pravo, zbirka dokumenata*, Beograd, 2005.
- Povelja OUN,* tekst dostupan u V. Hadži-Vidanović i Marko Milanović, *Međunarodno pravo, zbirka dokumenata*, Beograd, 2005.
- Procesna nota Generalne skupštine OUN,* tekst dostupan na: <http://www.icj-cij.org/files/case-related/141/15022.pdf>
- Rezolucija Generalne skupštine OUN 63/3,* tekst dostupan na: <http://www.un.org/en/sections/documents/general-assembly-resolutions/>
- Specijalni izvještaj Četvrtog komiteta Generalne skupštine OUN iz 2016.* tekst dostupan na: <http://www.undocs.org/A/AC.109/2016/8>
- The Opinions of the Badinter Arbitration Committee No.1–3.*

Matej Savić

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mail: matej.savic@fpn.unibl.org

UNILATERAL SECESSION AS AN INSTRUMENT FOR EXERCISING THE RIGHT TO SELF- DETERMINATION

Summary:

The paper discusses two mutually conditioned phenomena in contemporary international law. In the first place, it deals with the issue of unilateral secession – its legal nature, its legal foundation, and its correlation with the principles of territorial integrity, sovereignty, and state independence as determined by international law. In the second place, it analyses the right to self-determination of a people as a general principle of international law, especially in terms of unresolved issues regarding the limits of exercising this right and its foundation. The current status and perspective of the aforementioned phenomena directly determine the character of the international legal order, which in itself shows the significance of this research. Given the current tendencies of international law – since the last decade of the 20th century – exercising the right to self-determination of a people has raised numerous controversies, with unilateral secession implicitly becoming an integral part of international law. This issue has been further deepened over the past three decades, due to the fact that certain states, as well as international institutions treated single instances of this phenomenon in an extremely restrictive manner, only taking into consideration a people's will and concrete legal norms regulating this issue. On the one hand, the limits for exercising this right have been expanded and, on the other hand, they have been marginalised – the internal legal norms of states, contained in their respective constitutions, have been abrogated, while the fundamental rights of states (as regarding international law) have become irrelevant in terms of the issue of self-determination. The paper deals with these extremely complex issues, with a view to offering concrete solutions regarding possible perspectives of further development of this legal matter.

Keywords:

Secession, self-determination, state, peoples, territorial integrity, dissolution, human rights, International Court of Justice.

Прегледни научни рад
УДК 339.922(410:4-672EU)

Нина Сајић

Кабинет председника Републике Српске

Е-адреса nsajic@yahoo.com

БРЕГЗИТ И ЕНГЛЕСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Сажетак: *Идентитети – политички, национални, културни, језички, социјални, ејерски – нису статични, него се константно мијењају и развијају под утицајем унутрашњих фактора, спољашњих промјена и процеса. (Ре)конструкција политичких и националних идентитета има значајну рефлексију на функционисање држава и друштава. Сложене вишенационалне државе, у којима коегзистира неколико различитих националних и политичких идентитета, неријетко су суочене са изазовима очувања политичког јединства и хармонизацијом сукобљених националних интереса. Овај рад бави се енглеским националним идентитетом, његовим поимањем, односом према британском идентитету и Европској унији, те разматра његов утицај на резултате референдума о изласку Велике Британије из Европске уније. Рад се бави могућим посљедицама, које би Брегзит могао имати на даљу деволуцију у Уједињеном Краљевству, те анализира иницијативе за успостављање Енглеског парламента, односно креирања неког новог енглеског политичког идентитета.*

Кључне ријечи: *Идентитет, енглеско питање, евроскептицизам, Брегзит, деволуција, национализам.*

Увод

Националне идентитете не треба посматрати као консистентне и непромјенљиве категорије, него као динамичне, некохерентне и

вулнерабилне.¹ Другим ријечима, национални идентитет комплексан је социолошки феномен подложен промјенама у зависности од историјског, политичког или социолошког контекста. Гајбернау сматра да национални идентитет има пет димензија: психолошку, културну, територијалну, историјску и политичку.² С друге стране, Смит тврди да постоје разлике између „западног и незападног модела“ схватања нације, те да по првом моделу појединац може да изабере којој нацији припада, док други модел подразумева да је без обзира на то да ли је појединац имигрирао или остао у својој заједници, његов национални идентитет одређен етничком заједницом у којој је рођен.³ Смитов западни модел нацију и идентитет везује за грађанство, док незападни искључиво за етничку припадност. Комплексност националног идентитета и његовог поимања нарочито је изражена у вишенационалним друштвима и државама, гдје упоредо могу да постоје и развијају се дуални, односно композитни идентитети. Национални идентитет, као што то наводи Гајбернау, не може се посматрати као синоним за државни идентитет,⁴ поготово не у вишенационалним државама. Национални идентитет веома је осјетљиво питање у државама као што су Канада, Белгија и Швајцарска, гдје се питање нације посматра као „политичка националност“, односно као један широки појам који се у суштини односи на политички, а не на културни идентитет.⁵ Када су у питању федералне државе, Брцис наводи да су неке успјеле створити културну хомогеност као што су нпр. Аустралија, Аустрија и Њемачка, док се у другима нови „артифицијелни“ национални идентитет развија упоредо са националним идентитетима, који су постојали у вријеме формирања федерација.⁶ Изазови с којима се вишенационалне државе (федералне, квазифедералне, деволвиране или децентрализоване) суочавају најчешће леже у очувању политичког јединства с једне стране и коезистирању различитих националних идентитета и њихових интереса с друге. Референдум о изласку Уједињеног Краљевства из Европске уније, на чији исход су у највећој мјери утицали гласачи у Енглеској, представља илустрацију таквих изазова. Иако су бројни фактори утицали на резултате референдума, многи се слажу у оцјени да је Брегзит „произведен у Енглеској“ те да је он прије свега „енглеска ствар“. Стога се питање изласка Велике Британије из ЕУ може посматрати као посљедица „буђења“, односно мобилизације енглеског националног идентитета, али и као посљедица

¹ Rudolph De Cillia, Martin Reisigl and Ruth Wodak, „The Discursive Construction of National Identity“, *Discourse and Society* 10, бр. 2, стр. 154.

² Monserrat Guibernau, *The Identity of Nations*, Polity Press, Cambridge, 2007, стр. 11.

³ Anthony D. Smith, *National Identity*,: University of Nevada Press, Reno, Las Vegas, 1991. стр. 11.

⁴ Исто.

⁵ Michael Burgess, *Comparative Federalism: Theory and Practice*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2006 стр. 102–103.

⁶ Исто, стр. 104.

својеврсне кризе колективног британског идентитета. Овај рад анализира утицај енглеског националног идентитета на резултате референдума о изласку Велике Британије из ЕУ. У првом дијелу рада бавимо се поимањем енглеског националног идентитета и његовим односом према колективном британском идентитету. Фокус анализе затим усмјеравамо на деволуцију Уједињеног Краљевства и настанак енглеског питања, те разматрамо приједлоге за његово рјешавање. Какав је однос енглеског националног идентитета према Европској унији, односно како је евроскептицизам постао саставна компонента енглеског идентитета, такође је предмет наше анализе. У раду такође анализирамо могуће последице Бреگزита на даљу деволуцију Уједињеног Краљевства.

Енглески национални идентитет

Шта је то енглески национални идентитет? Да ли се он и у којој мјери разликује од британског националног идентитета, односно да ли га можемо посматрати изван његовог оквира? Комплексност поимања националног идентитета у Уједињеном Краљевству управо се огледа у покушају да се одговори на ово питање. Научна литература која се бави питањима националног или националних идентитета и национализма у Уједињеном Краљевству све до средине 2000. године била је фокусирана у највећој мјери на шкотски и ирски идентитет. Изостанак научне анализе о енглеском националном идентитету Кумар приписује константном порицању постојања енглеског национализма.⁷ Међутим, управо то порицање, по његовим ријечима, дио је енглеске националне самоперцепције, која најчешће подразумијева да су „Енглези другачији од других народа, а једна од тих разлика лежи („хвала богу“) у изостанку национализма.“⁸ Енглески национализам стога се неријетко посматра као *sui generis* односно „не-национални национализам.“⁹

Други разлог лежи у томе што се енглески национални идентитет најчешће везује за британски, односно што се „британски“ најчешће посматра као синоним за „енглески.“ Међутим, за разлику од Енглеске, али и остатка свијета, у Шкотској, Сјеверној Ирској и Велсу, изједначавање британског са енглеским идентитетом доживљава се као израз енглеске хегемоније над остатком острва.¹⁰ Стапање енглеског и британског идентитета у један најчешће се приписује историјској доминацији Енглеске у Британском царству, а касније и Уједињеном Краљевству. Управо је та доминација била

⁷ Krishan Kumar, „Nation and Empire: English and British National Identity in Comparative Perspective“, *Theory and Society* 29, бр. 5, стр. 576.

⁸ Исто.

⁹ Tom Nairn, *The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy*, second edition (New York: Vintage, 1994), 102, 232–233, 335; цитирано у Kumar, „Nation and Empire“, стр. 577.

¹⁰ Krishan Kumar, *The Making of English National Identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, стр. 1.

разлог што се у одређеној мјери подстицало очување културних идентитета свих народа у Краљевству, осим енглеског.

Осамдесетих година прошлог вијека реконструкција британског колективног идентитета постала је један од важних приоритета Владе Маргарет Тачер.¹¹ Пројекат реконструкције британске нације Маргарет Тачер довео је прије свега до јачања шкотског, ирског и дјелимично велшког идентитета. Колс сматра да су се шкотски, велшки и ирски идентитет развили у форми културног регионализма, док је у Енглеској политичка елита створила културни идентитет без народа.¹² Тај званични енглески идентитет политичка елита је, као што Колс наводи, креирала, односно концентрисала, у монархију и њене институције.¹³ Политичкој елити било је важније функционисање институција монархије од колективног идентитета доминантне енглеске нације. Стога, као такав енглески идентитет, који је дубоко укоријењен у монархију и њене институције, представља идентитет виших класа и елите Енглеске.

Индиферентан приступ националном идентитету код енглеског народа могао би се посматрати, по ријечима Кумара, и као политички став групе, која је толико сигурна у своју супериорност да би његово испољавање други народи на острву могли схватити као пријетњу.¹⁴ Другим ријечима, залагање за промоцију енглеске културне и друге супериорности довело би у питање јединство и интегритет самих струкутра на којима та супериорност и почива.¹⁵ Иако неки сматрају да је енглески национализам притајено опасан, симболично га описујући изреком „Не буди лава док спава,“ веома је тешко повући значајније паралеле са шкотским, ирским и велшким национализмом. Шкотски, велшки и ирски национализам развио се, као и већина других национализма у Европи, у форми „реактивног“ национализма, односно као отпор према империјалистичкој енглеској сили.¹⁶ С друге стране, код Енглеза, као империјалистичке нације, није постајала таква врста покретачке снаге јер су кроз цијелу своју историју потискивали национални идентитет у циљу очувања царства и њихове улоге у њему.¹⁷ Стога бисмо могли закључити да се енглески национализам суштински и манифестно разликује од

¹¹ Ailsa Henderson and Nicola McEwen, „Do Shared Values Underpin National Identity? Examining the Role of Values in National Identity in Canada and the United Kingdom“, *National Identities* 7, бр. 2, стр. 184.

¹² Robert Colls, „The Lion and the Eunch: National Identity and the British Genius“, *The Political Quarterly* 82, бр 4, стр. 582.

¹³ Исто.

¹⁴ Krishan Kumar, „English and British National Identity“, *History Compass* 4/3 2006, стр. 428.

¹⁵ Eva-Maria Asari, Daphne Halikiopoulou & Steven Mock, „British National Identity and the Dilemmas of Multiculturalism“, *Nationalism and Ethnic Politics* 14, бр. 1, стр. 10.

¹⁶ Krishan Kumar, „Negotiating English identity: Englishness, Britishness and the future of the United Kingdom“, *Nations and Nationalism* 16, бр. 3, стр. 478.

¹⁷ Исто.

национализма других народа у Уједињеном Краљевству, бар кад је у питању његов однос према држави. Он не тежи, као што је то случај са шкотским или ирским национализмом, већој аутономији или чак независности Енглеске, јер би то било у супротности са енглеским вјековним империјалистичким пројектом. Енглески национализам је, као што ћемо приказати даље у раду, прије свега фокусиран на (не)равноправан положај енглеског народа у Уједињеном Краљевству, али и Европској унији.

Енглеско питање и деволуција Уједињеног Краљевства

Деволуција Уједињеног Краљевства, односно пренос надлежности и креирање деволуционих ентитета Шкотске, Велса и Сјеверне Ирске, имало је прије свега за циљ смиривање унутрашњих тензија, рјешавање „шкотског“ и „ирског“ питања и очување територијалног и политичког јединства Уједињеног Краљевства. Давање веће аутономије и стварање асиметричног уређења није само по себи довело до буђења енглеског националног идентитета.

Кондор сматра да се изостанак директног противљења оваквој деволуцији, која искључује Енглеску, не може посматрати у смислу непостојања енглеског идентитета или несхватања њеног политичког значаја. Енглези су по њеним ријечима прихватили такав политички *status quo* јер су сматрали да је то њихова природна дужност као доминантне нације.¹⁸ Међутим, деволуција је створила аномалију која има директни утицај на Енглеску и позната је као вестлотлијанско питање или енглеско питање. Вестлотлијанско питање (*West Lothian Question*) добило је име по изборној јединици (Вест Лотију) из које је лабуристички посланик (Tam Dalyell) долазио, а који је још 1977. године у Дому лордова упозорио да би предложена деволуција довела Енглеску у неравноправан положај. Вестлотлијанско питање указује на аномалију Британског парламента у којем посланици из Шкотске, Сјеверне Ирске и Велса одлучују о битним стварима у енглеском политичком и друштвеном животу, док енглески посланици не могу одлучивати о истим питањима у Шкотској, Сјеверној Ирској и Велсу. Тако је нпр. 2003. године закон о болницама у Енглеској и 2004. године закон о висини школарине на јавним универзитетима у Енглеској изгласан захваљујући гласовима посланика из Шкотске и Велса.

Уз енглеско питање неријетко се везује и начин расподјеле средстава за финасирање јавних трошкова у здравству, образовању, одржавању јавног реда и мира, локалних заједница итд., који се још и зове „Барнетова формула.“¹⁹ Барнетова формула²⁰ одређује расподјелу средстава јавне

¹⁸ Susan Condor, „Devolution and national identity: the rules of English (dis)engagement“, *Nations and Nationalism* 16, бр. 3, стр. 541.

¹⁹ Christopher G. A. Bryant, „Devolution, equity and the English question“, *Nations and Nationalism* 14, бр. 4, стр. 668.

потрошње између Енглеске, Шкотске, Сјеверне Ирске и Велса у складу са бројем становника, односно по глави становника. Критичари овакве прерасподјеле јавних средстава сматрају да би основица требало да буду стварне потребе с обзиром на то да постоји огромна разлика у јавној потрошњи по глави становника у различитим дјеловима Уједињеног Краљевства. Велики број енглеских посланика заговара реформу Барнетове формуле од које највише користи има Шкотска, која је захваљујући таквој прерасподјели у могућности да својим становницима обезбиједи одређене бесплатне услуге у здравству и школству, или по знатно нижим цијенама него нпр. у Енглеској (бесплатна нега за старија лица, бесплатан аутобуски превоз за пензионере, као и бесплатно универзитетско образовање за шкотске студенте на шкотским универзитетима). Барнетова формула дошла је у први план и уочи шкотског референдума о независности 2014. године, када је британска влада обећала да ће Шкотска наставити да добија средства за јавну потрошњу по истом принципу. Стога покушај да се реформише Барнетова формула сигурно не би наишао на одобравање у Шкотској.

Што се тиче енглеског питања, неколико је приједлога за његово рјешавање, од којих неки датирају и прије почетка деволуције:

1. Креирање дома само за енглеске парламентарце, који би разматрали питања и доносили законе који се искључиво тичу Енглеске, дакле, нека врста енглеског дома у оквиру Британског парламента.
2. Враћање на стање прије деволуције, што је најмање вјероватна опција.
3. Креирање енглеског парламента и стварање британске федералне државе. Овај приједлог највише заговара интересна група Кампања за енглески парламент (СЕР), која је основана 1998. године. Критичари овог приједлога сматрају да би креирање федералне државе у којој би Енглеска доминирала не само по броју становника него и у економском и политичком смислу, довело до нових дисбаланса.
4. Пренос надлежности на енглеске регионе.
5. Смањење броја посланика у Британском парламенту који долазе из Шкотске, Сјеверне Ирске и Велса. Овим приједлогом не би се ријешило вестлотијанско питање, али би се умањила могућност да неенглески парламентарци одлучују о енглеским питањима. С друге стране, овакав приједлог не би наишао на одобравање Шкотске, Сјеверне Ирске и Велса јер би се њихова улога у британском политичком животу умањила.
6. Још један приједлог подразумијева да се напросто неенглеским посланицима забрани да гласају о законима који се тичу искључиво Енглеске.

²⁰ Барнетова формула добила је име по Цол Барнету, министру трезора који ју је 1978. године увео.

7. Креирање неке врсте дводомог одлучивања, које би подразумијевало да закони који се тичу искључиво Енглеске морају бити изгласани од стране Британског парламента, те потврђени од стране енглеских посланика у Британском парламенту.

Након референдума у Шкотској, рјешавање енглеског питања постало је један од важнијих политичких приоритета Партије конзервативаца. Тадашњи премијер Дејвид Камерун по објави резултата референдума у Шкотској изјавио је сљедеће: „Чули смо глас Шкотске, али дошло је вријеме да се сада чују и милиони гласова Енглеске.“²¹

У покушају да ријеше енглеско питање, влада конзервативаца увела је 2015. године уочи општих избора принцип одлучивања „енглески гласови за енглеске законе“ у Британском парламенту. Нова процедура подразумијева да се, након што предсједник Парламента потврди да се закон тиче само Енглеске, о њему изјашњавају искључиво посланици из Енглеске. Међутим, да би закон био усвојен, мора проћи треће читање у којем се изјашњавају сви посланици Британског парламента. Дакле, и даље остаје могућност да у трећем читању о његовој судбини одлуче посланици из неенглеских изборних јединица.

Енглески национални идентитет и однос према ЕУ

Рјешавање, или боље речено нерјешавање енглеског питања довело је по оцјени Асаријеве и других до јачања енглеског национализма с једне стране и слабљења грађанског британског идентитета с друге.²² Поједини аутори (Хендерсон и други) указују на значај националног идентитета у Енглеској на обликовање става о Европској унији код гласача.²³

Ако се вратимо 40 година уназад, тачније у 1975. годину, на референдуму за улазак Уједињеног Краљевства у Европску економску заједницу гласачи из Енглеске били су одлучујући са преко 68% гласова (тачније 68.7% гласача било је за улазак). Дакле гласачи у Енглеској били су више проеврпски оријентисани у поређењу са гласачима у Шкотској или Сјеверној Ирској. Четрдесет једну годину касније, на референдуму о изласку Уједињеног Краљевства из Европске уније, гласачи из Енглеске одлучили су о његовом резултату (53.4% гласача у Енглеској гласало је за излазак).

²¹ „We have heard the voice of Scotland and now the millions of voices of England must be heard“ (прим. прев.) „David Cameron raises West Lothian question after Scotland vote: 'English votes for English laws'“, *The Guardian*, 19. септмбар, 2014. године <https://www.theguardian.com/politics/2014/sep/19/david-cameron-devolution-revolution-uk-scotland-vote>

²² Asari и други, „British National Identity and the Dilemmas of Multiculturalism“ 12.

²³ Alisa Henderson, Charlie Jeffrey, Dan Wincott and Richard Wyn Jones, „How Brexit was made in England“, *The British Journal of Politics and International Relations* 19, бр. 4, стр. 631.

Питање које се поставља само по себи јесте када и зашто су енглески гласачи постали евроскептични. Иако је тешко са сигурношћу дати тачну временску одредницу, средином деведестих година прошлог вијека евроскептицизам је постао саставни дио енглеског идентитета. Анкетирање, које је спроведено у оквиру *British Social Attitudes Survey* 1996. године²⁴ показује да је 60 % анкетираних у Енглеској изјавило да би гласало за излазак из Европске уније или за смањене надлежности ЕУ – 2012. године чак 68%, а 2014. године 65 %.

И друге анкете указују на изражен евроскептицизам код енглеских гласача. Хендерсон и други анализирали су анкете које је радио *Future for England Survey*²⁵ 2011. и 2012. године и дошли до закључка да је став гласача у Енглеској према Европској унији дубоко повезан са питањем националног идентитета. Што је била јача припадност енглеском националном идентитету код испитаника, то је забиљежен већи евроскептицизам, односно већи проценат оних који желе да Британија напусти Европску унију. И док се већина евроскептика фокусира на пријетњу коју представља ЕУ за Уједињено Краљевство, у Енглеској је забиљежено да су они испитаници који су се више идентификовали са британским идентитетом били више проевропски оријентисани. Слична истраживања спроведена су и на остатку острва, али су анкете показале управо супротне резултате. Што су се испитаници више идентификовали са идентитетом Шкотске, Сјеверне Ирске и Велса, то су били више за остатак Уједињеног Краљевства у ЕУ. С друге стране, за разлику од испитаника у Енглеској, они који су се више идентификовали са британским идентитетом изразили су већи евроскептицизам.

Неколико фактора довело је до тога да је евроскептицизам постао саставни дио енглеског националног идентитета: имиграције, економска ситуација, отуђеност британских и европских институција, страх од тероризма. Буђење енглеског национализма почетком овог вијека било је, по оцјени могих, директна посљедица културног плурализма односно мултикултуралних политика британске владе од почетка шездесетих година прошлог вијека, које су биле фокусиране на интеграцију, а не на асимилацију имиграната, нарочито оних исламске вјероисповијести. Студије које су, на примјер, радили Хог и Марк²⁶ 2004. године или Бумгарден и други²⁷ 2011. године указују на то да на став о Европској унији више утичу питања националног идентитета него економски фактори. Кареј сматра да „страх од другог“, на примјер страних држављана или имигрантска криза представљају

²⁴ За више погледати на <http://www.icpsr.umich.edu/icpsrweb/ICPSR/studies/3099>

²⁵ *The Future of England Survey* (FoES) је истраживачки програм који се финансира од стране Савјета за економско и социјално истраживање.

²⁶ Liesbet Hooghe and Gary Marks, „Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration?“ *PS: Political Science and Politics* 37, стр. 415–420.

²⁷ Hajo G. Boomgaarden, Andreas Schuck, Matthijs Elenbaas and Claes H. de Vreese, „Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support“, *European Union Politics* 12, бр.2, стр. 241–266.

значајну компоненту у формирању националног идентитета. Форд и Гудвин наводе да је „искра која је запалила“ евроскпетицизам код енглеског народа била одлука лабуристичке владе Тонија Блера 2003. године која, за разлику од већине других ЕУ земаља, није увела привремену мјеру ограничења на имиграције из нових чланица ЕУ из централне и источне Европе.²⁸ Британска економија била је у то вријеме у експанзији, а и ниска стопа незапослености привукла је много већи број имиграната из ових земаља него што је предвиђала британска влада, те се тако од 48.000 имиграната годишње у 1997. години, овај број већ 2004. године повећао на 268.000.²⁹ Поред тога, о питању референдума није постојао консензус двије главне политичке партије у Великој Британији. Конзервативна партија била је дубоко подјељена око питања референдума о изласку Уједињеног Краљевства из Европске уније. Док је тадашњи премијер Дејвид Камерун заговарао останак, бивши градоначеник Лондона и садашњи министар иностраних послова Борис Џонсон заговарао је излазак. Лабуристи су, с друге стране, у великој већини подржавали останак, али ни код њих није постојао апсолутни консензус.

Брегзит и деволуција Уједињеног Краљевства

Брегзит ће несумњиво имати велики утицај на економију, трговину, инвестиције, имиграције, безбједност, спољну политику и друге сфере друштвеног и политичког живота у Уједињеном Краљевству. У којој мјери ће ти ефекти бити позитивни, односно негативни, зависиће од бројних фактора, али и од резултата преговора са Европском унијом. На унутрашњем плану, посљедице изласка Уједињеног Краљевства из ЕУ могле би додатно да усложне односе и доведу до нових тензија између деволвираних ентитета и државног нивоа власти. Надлежности које су пренесене на ЕУ ниво, а које би могле бити враћене деволвираним ентитетима између осталог укључују пољопривреду, рибарство и екологију.

Влада Велике Британије и владе Сјеверне Ирске, Шкотске и Велса договориле су се на петом састанку Заједничког министарског комитета за ЕУ преговоре,³⁰ који је одржан у октобру 2017. године, да ће заједнички радити на успостављању јединственог приступа око питања која су тренутно у надлежности ЕУ, а која би иначе била у надлежности деволвираних

²⁸ Robert Ford and Mathew Goodwin, „Britain After Brexit“, *Journal of Democracy* 28, бр. 1, стр. 20.

²⁹ Исто.

³⁰ Заједнички министарски комитет за ЕУ преговоре успостављен је у октобру 2016. године као засебан консултативни форум на састанку Заједничког министарског комитета. Меморандумом о разумијевању између Владе Уједињеног Краљевства и министара Извршних комитета Сјеверне Ирске, Велса и Шкотске предвиђени су механизми координације и сарадње и креирање Заједничког министарског комитета. За више погледати на https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/316157/MoU_between_the_UK_and_the_Devolved_Administrations.pdf

ентитета.³¹ Имајући у виду да Енглеска није деволуциони ентитет, поставља се питање ко ће на Заједничком министарском комитету о преговорима са ЕУ говорити у име Енглеске, односно ко ће заступати њене интересе. Другим ријечима, Брежит ће несумњиво додатно усложнити енглеско питање, а самим тиме и унутрашње односе у Уједињеном Краљевству. Вајтман с правом тврди да за Уједињено Краљевство Брежит представља „уставне изазове без преседана“ који ће се одразити на бројне сфере политичког и економског живота.³² Какав и колики утицај ће Брежит имати на цјелокупно функционисање државе, нико у овом тренутку не може са сигурношћу предвидјети. Оно што се у овом тренутку чини као веома вјероватно јесте то да ће изласком Уједињеног Краљевства из Европске уније деволвирани ентитети добити већу аутономију како на унутрашњем, тако и на међународном плану. Шкотска је већ развила своје међународне активности и институционализовала их кроз Директорат за културу, Европу и вањске послове – има 4 владина представништва (Сједињене Америчке Државе, Белгија, Канада и Кина) и 29 представништава Шкотске развојне агенције. Може се очекивати да ће шкотска влада искористити Брежит како би појачала своје међународно присуство. Шкотски први министар одмах након објаве резултата референдума имала је сусрете са највишим званичницима ЕУ у Бриселу, те најавила да ће Шкотска наставити продубљивати односе са ЕУ и њеним чланицама. Када је у питању Сјеверна Ирска, излазак Уједињеног Краљевства из Европске уније имаће додатне импликације као једина територија која има копнену границу са ЕУ. Брежит прије свега поново враћа „тврду“ границу између Ирске и Сјеверне Ирске, али би могао имати негативан утицај на прекограничну економску и другу сарадњу, као и на „Споразум на Велики петак.“³³

Закључак

У овом тренутку тешко је предвидјети у којем ће се правцу даље развијати Уједињено Краљевство, односно да ли ће и у којој мјери доћи до промјена у његовом унутрашњем уређењу. Иако се многи слажу у оцјени да се глас Енглеске мора чути, те да је потребно ријешити енглеско питање, не постоји консензус на који начин то учинити. Опције које се највише разматрају јесу ставарање енглеског парламента, односно федерализација

³¹ Комунике заједничког Комитета, за више погледати на https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/652285/Joint_Ministerial_Committee_communique.pdf

³² Richard G. Whitman, „Devolved External Affairs: The Impact of Brexit“, Research Paper, Europe Programme, London: Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, 2017, стр. 6.

³³ Jonathan Tonge, „The Impact of Withdrawal from the European Union upon Northern Ireland“, *The Political Quarterly* 87, бр. 3, стр. 338.

Уједињеног Краљевства, или креирање дома само за енглеске парламентарце који би разматрали питања и доносили законе који се искључиво тичу Енглеске, дакле нека врста енглеског дома у оквиру Британског парламента. Међутим, Брегзит је указао на чињеницу да је енглеско питање много више од начина на који се доносе закони за Енглеску. Он представала, како наводи Брајант, мноштво питања, која се тичу управљања, идентитета и интереса.³⁴

Ешкрофт и Бевир сматрају да је једино извјесно у овом тренутку то да Уједињено Краљевство улази у период темељних и тешких промјена, које могу довести до његовог фундаменталног преуређења, а можда чак и до распада.³⁵ Иако је мало вјероватно да би могло доћи до распада Уједињеног Краљевства, Брегзит је показао колико је земља подјелењена и указао на постојање дубоке кризе британског колективног идентитета. Британски идентитет конструисан је по ријечима Мекрона као „наднационални“ идентитет, који је произашао из империјалистичке прошлости и који је кроз лојалност круни заједно окупио различите културе и народе.³⁶ Као такав, одговарао је британској империјалистичкој сили, међутим није успио да се адаптира према потребама модерне државе 20.³⁷ и 21. вијека. Криза британског идентитета почела је распадом британске империје у 20. вијеку. Покушаји оживљавања односно реконструкције британског колективног идентитета осамдесетих година прошлог вијека нису дали жељене резултате и довели су до јачања шкотског, ирског и дјелимично велшког национализма. Уколико мултинационална идеја Уједињеног Краљевства уопште и преживи, она ће морати помирити постојање различитих националних идентитета с једне стране и лојалност легитимној (британској) влади с друге.³⁸

Литература

- Asari, Eva-Maria, Halikiopoulou, Daphne and Mock, Steven, „British National Identity and the Dilemmas of Multiculturalism“. *Nationalism and Ethnic Politics* 14, бр. , стр. 1–28.
- Ashcroft, Richard and Bevir, Mark, „Pluralism, National Identity and Citizenship: Britain after Brexit“. *The Political Quarterly* 87, бр. 3. стр. 355–359.
- Aughey, Arthur, „National identity, allegiance and constitutional change in the United Kingdom“. *Nations and Nationalism* 16, бр. 2, стр. 335–353.

³⁴ Bryant, „Devolution, equity and the English question“ стр. 665.

³⁵ Richard Ashcroft and Mark Bevir, „Pluralism, National Identity and Citizenship: Britain after Brexit“, *The Political Quarterly* 87, бр. 3, стр. 355.

³⁶ David McCrone, „Unmasking Britannia: the rise and fall of British national identity“, *Nations and Nationalism* 3, бр. 4, стр. 595.

³⁷ Исто.

³⁸ Arthur Aughey, „National identity, allegiance and constitutional change in the United Kingdom“. *Nations and Nationalism* 16, бр. 2, стр. 350.

- Boomgaarden, Hajo G., Schuck, Andreas, Elenbaas, Matthijs and de Vreese, Claes H. „Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support“. *European Union Politics* 12, бр. 2, стр. 241–266.
- Bryant, Christopher G. A. „Devolution, equity and the English question“. *Nations and Nationalism* 14, бр. 4, стр. 664–683.
- Burgess, Michael, *Comparative Federalism: Theory and Practice*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2006.
- Colls, Robert, „The Lion and the Eunuch: National Identity and the British Genius“. *The Political Quarterly* 82, бр. 4 (октобар-децембар 2011) стр. 574–595.
- Condor, Susan, „Devolution and national identity: the rules of English (dis)engagement“, *Nations and Nationalism* 16, бр. 3 (2010), стр. 525–543.
- De Cillia, Rudolph, Reisingl, Martin and Wodak, Ruth, „The Discursive Construction of National Identity“. *Discourse and Society* 10, бр. 2, стр. 149–173.
- Ford, Robert and Goodwin, Mathew, „Britain After Brexit“ *Journal of Democracy* 28, бр. 1. јануар 2017, стр. 17–30.
- Guibernau, Monserrat, *The Identity of Nations*. Polity Press, Cambridge, 2007.
- Henderson, Ailsa and McEwen, Nicola. „Do Shared Values Underpin National Identity? Examining the Role of Values in National Identity in Canada and the United Kingdom“. *National Identities* 7, бр. 2 (2005): 173–191.
- Henderson, Alisa, Jeffrey, Charlie, Wincott, Dan and Jones, Richard Wyn. „How Brexit was made in England“. *The British Journal of Politics and International Relations* 19, бр. 4 (новембар 2017): 631–646.
- Hooghe, Liesbet and Marks, Gary, „Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration?“ *PS: Political Science and Politics* 37 (2004): 415–420.
- Kumar, Krishan, „English and British National Identity“, *History Compass* 4/3 (2006): 428–447.
- Kumar, Krishan, „Negotiating English identity: Englishness, Britishness and the future of the United Kingdom“, *Nations and Nationalism* 16, бр. 3 (2010): 469–487.
- Kumar, Krishan. *The Making of English National Identity*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Kumar, Krishan. „Nation and Empire: English and British National Identity in Comparative Perspective“, *Theory and Society* 29, бр. 5 (октобар 2000), стр. 575–608.
- McCrone, David. „Unmasking Britannia: the rise and fall of British national identity“, *Nations and Nationalism* 3, бр. 4 (1997), стр. 579–596.
- Nairn, Tom, *The Enchanted Class. Britain and Its Monarchy*, second edition, New York: Vintage, 1994.
- Smith, Anthony D. *National Identity*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1991.

- Tonge, Jonathan. „The Impact of Withdrawal from the European Union upon Northern Ireland“. *The Political Quarterly* 87, бр. 3 (јули–септембар 2016) стр. 338–342.
- Whitman, Richard G. „Devolved External Affairs: The Impact of Brexit“. Research Paper, Europe Programme, London: Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, (фебруар 2017).

Nina Sajić

Office of the President of Republic of Srpska

E-mail: nsajic@yahoo.com

BREXIT AND ENGLISH NATIONAL IDENTITY

Summary: *Идентитети-политички, национални, културни, језички, социјални, вјерски- нису статични, него се константно мијењају и развијају под утицајем унутрашњих фактора, спољашњих промјена и процеса. (Ре)конструкција политичких и националних идентитета има значајну рефлексију на функционисање држава и друштава. Сложене вишенационалне државе, у којима коегзистира неколико различитих националних и политички идентитета, неријетко су суочене са изазовима очувања политичког јединства и хармонизацијом сукобљених националних интереса. Овај рад бави се енглеским националним идентитетом, његовим поимањем, односом према британском идентитету и Европској Унији, те разматра његов утицај на резултате референдума о изласку Велике Британије из Европске уније. Рад се бави могућим посљедицама, које би Брежит могао имати на даљу деволуцију у Уједињеном Краљевству, те анализира иницијативе за успостављање Енглеског парламента, односно креирања неког новог енглеског политичког идентитета.*

Keywords: *Identity, English issue, Euroscepticism, Brexit, devolution, nationalism.*

Прегледни научни рад
УДК 342.826:342.565.2(497.6)

Стефан Вукојевић

Докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду

Е-адреса vukojevics@yahoo.com

ИЗБОРНИ ИНЖИЊЕРИНГ У ДУБОКО ПОДИЈЕЉЕНИМ ДРУШТВИМА ПРОТИВЧИЊЕНИЧНА АНАЛИЗА ПРИМЈЕНЕ ИЗБОРНОГ СИСТЕМА ПОЈЕДИНАЧНОГ ПРЕНОСИВОГ ГЛАСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Сажетак: У дубоко подијељеним и постконфликтним друштвима изборни инжињеринг један је од кључних елемената свеукупног институционалног дизајна. Функција изборног система јесте да поред адекватне представљености друштвених група подстакне политичко умјерењаиство. Пропорционални изборни систем који се користи у Босни и Херцеговини теоријски је и емпиријски споран због негативних посљедица које производи, а најважније су продубљивање етничких подјела и обесхрабривање политичког умјерењаиства. Са друге стране, међу компаративистима је високо цијењен изборни систем појединачног преносивог гласа, који је ријетко примјењиван, али за који се сматра да подстиче политичко умјерењаиство у дубоко подијељеним друштвима за разлику од пропорционалног система. С обзиром на то да такав изборни систем никада није примјењиван у БиХ, циљ рада јесте да се уз помоћ противчињеничне анализе као мисаоног експеримента замисли његова примјена у БиХ. Противчињенична анализа у својој примјени захтијева методолошку ригорозност минималног преправљања историје која се односи на: валидност ситуације која претходи противчињеницама, конзистентност са ширим контекстом и вјеродостојност каузалног објашњења које повезује противчињенице са хипотетичком посљедицом. Противчињеничном анализом процијенићемо посљедице

појединачног преносивог гласа које ће се утврдити на основу:
1) психолошких ефеката који се односе на међуетничко гласање и одређивања гласача за странку или кандидата; и
2) механичког ефекта пропорционалности изборног система.
У раду ће се настојати тестирати теоријске претпоставке о успјешности појединачног преносивог гласа. С обзиром на методолошку ригорозност противчињеничне анализе, рад ће се ограничити на изборе за Парламентарну скупштину БиХ 2000. године због чега може дјеловати ограничавајуће у погледу предвиђања исхода наредних изборних циклуса, али ће се због уског истраживачког фокуса најпрецизније процијенити његове посљедице, из којих се могу изводити шири закључци. Аутор закључује како противчињенична примјена појединачног преносивог гласа 2000. године не би довела до очекиваних политичких исхода и да се изборни систем пропорционалне представљености показао ефикаснијим са становишта политичког умјерењаиштва.

Кључне ријечи: Противчињенична анализа, појединачни преносиви глас, пропорционални изборни систем, изборни инжињеринг, Босна и Херцеговина.

1. Уводно разматрање

Унутар научне области компаративне политике, већ више од 30 година присутне су дебате о проблемима постконфликтних и подијељених друштава, и начина на које та друштва треба институционално изградити. Поред питања државног уређења и организације власти, изборни систем такође заузима важно мјесто у свеукупном институционалном инжињерингу. Иако су компаративисти сложни у ставу да је изборни систем веома битан, он и даље представља предмет спорења око питања који је изборни систем и у којим околностима најадекватнији за случајеве подијељених друштава.

Изборни систем који се користи у БиХ за законодавна тијела свих нивоа власти јесте систем пропорционалног представљања (ПР). Такав изборни систем готово је стандардна норма која се користи у случајевима послератних изградњи држава и у процесима управљања конфликтима. Његова највећа предност је равномјеран однос између гласова и политичких мандата чиме је готово искључена могућност мајоризације етничких и других мањина. Међутим, ПР је такође изложен снажним критикама „центрипеталистичких“ или „интеграционистичких“ компаративиста који на темељу емпиријских налаза из студија случајева других подијељених друштава предлажу и истичу важност других изборних система. У уводу

ћемо само споменути да се ти приједлози, између осталог, односе на изборни систем који је варијанта пропорционалног система, а то је систем појединачног преносивог гласа (ППГ). Постоје и други изборни системи који се предлажу (алтернативни глас, блок глас), али ће у нашем фокусу бити ППГ.

С обзиром на то да се у БиХ од првих посљератних избора 1996. па до данас користи доста критиковани ПР и да нити један други систем није био у оптицају за законодавне органе власти, у раду ћемо примијенити противчињеничну анализу (*counterfactual analysis*) помоћу које ћемо замислити ситуацију у којој се у БиХ умјесто система ПР користи ППГ. Поштујући методолошку ригорозност употребе противчињеничне анализе, и ослањајући се на кључне сегменте дебате о изборним системима у подијељеним друштвима, циљ нашег рада биће да уз помоћ противчињеничне анализе процијенимо домет ППГ у хипотетичкој ситуацији његове примјене у БиХ.

2. Противчињенична анализа у друштвеним (политичким) наукама

Кориштење противчињеница и противчињеничне анализе у друштвеним (политичким) наукама важан је, али исто тако и недовољно развијен метод тестирања хипотеза и теорија. Друштвени научници не могу процјењивати каузална објашњења и закључке у строго контролисаним лабораторијским условима, нити могу користити „временску машину“ како би поновили или промијенили ток историје и тако провјерили своје закључке. Због тога, један од квазиексперименталних метода, а уједно и метод (неки научници га сматрају истраживачком стратегијом) који ћемо користити у раду јесте метод противчињеничне анализе. Она представља мисаони експеримент помоћу којег се замишља хипотетичка ситуација, најчешће из прошлости, у којој је одређени фактор присутан, има другачију вриједност, или је одсутан. Противчињенице су увијек супротне стварним чињеницама и њиховом употребом настоји се процијенити какве би биле посљедице да је у прошлости варијабла истраживачког интересовања била другачија¹.

Због спекулативног карактера противчињеничне анализе потребно је раздвојити валидне од невалидних противчињеница. Валидне су све оне које не само да су замисливе већ су и реално оствариве.

Ричард Лебов (*Richard Lebow*) сматра да „вјеродостојне противчињенице“ не могу кршити схватање онога што је технолошки, културно, временски, или иначе могуће. Оне увијек морају произлазити из стварног контекста како би се остварила увјерљива повезница између противчињеничне промјене и хипотетичког исхода. Са друге стране, „чудесне

¹ Примјеном противчињеничне анализе на каузално објашњење „X утиче на Y“, настоји се одговорити на питање: шта би било са Y ако би X био другачији или уколико X не би ни постојао?

противчињенице“ крше наше разумијевање онога што је могуће. Оне су арбитрарне и неприродне (Lebow, 2000). Друштвени научници истичу да је Веберово правило „минималног преправљања историје“ најважније правило утврђивања вјеродостојности противчињеница јер што мање будемо преправљали историјске догађаје, под условом да је њихова промјена заиста била могућа, противчињенична анализа биће вјеродостојнија. Уколико се више преправља контекст у којем актери дјелују, то ће бити много теже предвидјети њихово понашање и противчињенична анализа биће мањкава.

У складу са минималним преправљањем историје, потребно је јасно прецизирати ситуацију која претходи противчињеници (*counterfactual antecedent*), као и објаснити на који начин се јавља хипотетичка последица. Ситуација која претходи противчињеници треба бити могућа, односно, треба постојати вјероватноћа њеног појављивања. Поред тога, она треба бити конзистентна са додатним условима или повезујућим принципима (*connecting principles*) који се односе на шири контекст. Противчињенична хипотеза сматраће се невалидном уколико постоји објашњавајућа теорија према којој се ситуација која претходи противчињеници није могла догодити. Сљедећи важан услов у противчињеничној анализи јесте извођење вјеродостојног каузалног објашњења које повезује ситуацију која претходи противчињеници са хипотетичком последицом. Каузално објашњење треба се реферисати на постојеће теорије, емпиријске налазе или чињенице, како би противчињенична анализа била што увјерљивија (Fearon, 1991; Tetlock & Belkin, 1996: 1–38; Lebow, 2000; Levy, 2008: 627–644).

Претпоставимо сљедећу противчињеничну тезу: да је у БиХ усвојен изборни систем релативне већине, владе на свим нивоима власти биле би ефикасније јер би изборни систем произвео стабилне владе и смањио фрагментацију страначког система. Због чега је оваква теза невалидна? Она прије свега није могућа јер није конзистентна са правилом минималног преправљања историје. Постојеће теорије и емпиријски налази говоре у прилог тези да је систем релативне већине одлика већинских демократија и да се не примјењује у дубоко подијеленим друштвима и друштвима која су у процесу посљератне изградње државе, као што је БиХ, због могућности поновног избијања конфликта. Након завршетка рата у БиХ, међународној мисији OSCE-а и Привременој изборној комисији један од циљева био је креирање изборног система који би адекватно представљао друштвене групе и спријечио етничку мајоризацију. Изборни систем релативне већине то не би могао постићи. Затим, ситуација која би претходила противчињеничној тези морала би одсликавати хомогено друштво које је пријемчиво за изборни систем релативне већине. Међутим, то би даље кршило начело повезујућих принципа у противчињеничној анализи јер када би друштво било хомогено, онда не би било ни ратног сукоба у БиХ, нити потребе за ангажманом међународне заједнице, што даље имплицира кршење контекстуалне условљености политичких догађаја и грубо преправљање историје, чиме би

се оваква противчињеница сврстала у ред „чудесних“ и не би завриједила научно интересовање.

Због тога, ради валидности противчињеничне хипотезе, потребно је замислити другачији изборни систем који је реално примјенљив и који би имао позитивне ефекте на развој политичке ситуације у БиХ. Као што ћемо видјети у наставку, то је изборни систем ППГ. Иако није примијењен у БиХ, његова примјена реално је замислива и могућа јер је Привремена изборна комисија пред опште изборе 2000 мијењала елементе изборног система, чиме су се створиле све претпоставке за противчињеничну имплементацију ППГ.

3. Предности појединачног преносивог гласа у односу на пропорционални изборни систем

Снага и значај изборног система огледа се у његовим подстицајима које шаље политичким странкама, из чега даље произлази њихов однос једних према другима, као и њихов однос према гласачима. Два кључна питања која поставља Доналд Хоровиц (*Donald Horowitz*), а чији одговори зависе од посљедица различитих изборних система јесу сљедећа: „може ли изборни систем усмјерити странке према етничкој и расној инклузији или искључивости? Да ли ће један систем, више него други, усмјерити странке према међугрупом компромису и акомодацији?“ (Horowitz, 1991: 165). Проблематизација изборног система кроз наведена питања даје ширу перспективу и могућности за његову процјену него што су то питања представљања етничких група или мањина.

Хоровицев аргумент за одабир изборног система у подијељеним друштвима базира се на исплативости политичког умјерењаштва насталог на темељу реципрочне зависности политичара од гласача изван властите етничке групе. Будући да странке морају удруживати гласове, а не само мандате, оне морају пронаћи начин да прије избора упуте своје помирујуће апеле гласачима других група. Иницијативе за компромисно дјеловање или подстицање умјеренијих политичких странака могуће је предизборним удруживањем гласова (*vote pooling*) уз помоћ пропорционалног система појединачног преносивог гласа. Његова предност је у преференцијалном карактеру, тј. гласачи дају гласове кандидатима, а не страначким листама, и његова примјена у вишемандатним изборним јединицама оставља гласачима опцију да рангирају све понуђене кандидате (који долазе из различитих странака). Тако се отвара прилика да гласачи своје преференције додијеле кандидатима изван своје етничке групе. ППГ усмјерава различите етничке странке у предизборне преговоре око додјељивања нижерангираних преференција јер да би прошао предвиђену квоту и освојио мандат, кандидат би требало да тражи подршку других група и тиме би се странке помјерале према умјереним позицијама, што према Хоровицу представља пут у акомодацију. Са друге стране, ПР не нуди могућности за удруживање гласова и међуетничку кооперацију јер гласачи могу свој глас додијелити само једној

странци или појединцима унутар страначке листе, и будући да су у етнички подијељеним друштвима странке прије свега етничке, готово да не постоје шансе за гласање изван своје етничке групе (Исто: 163–203).

Сличног мишљења је и Бењамин Рајли (*Benjamin Reilly*) који тврди да ППГ омогућава дистрибуцију нижерангираних преференција између екстремнијих и умјеренијих странка унутар друштвеног сегмента. Овакав облик пропорционалног система одступа од стандардног ПР јер даје веће шансе за успјех умјеренијих странака на основу нижерангираних преференција. ПР то не дозвољава, јер се један глас даје само једној странци чиме су умјереније странке често надјачане од стране радикалнијих (Reilly, 2001).

Аутори који су се бавили питањима избора и изборног инжињеринга у дубоко подијељеним друштвима оцјењују да изборни систем БиХ формално задовољава кључне принципе консоцијацијске демократије. Изборни систем БиХ обезбјеђује представљеност главних етничких група у складу са величином свога сегмента и консолидује позиције страначких лидера (Reilly, 2006; Belloni, 2007), или чак представља оличење најпрогресивнијег међународног расуђивања о изборном дизајну јер остварује баланс између индивидуалних права и пропорционалне представљености етнонационалних група, своди бачене гласове на минималну могућу мјеру, спаја страначку кохерентност са индивидуалном одговорношћу кандидата према гласачу, и промовише полну равноправност (Manning & Antić, 2003).

Са друге стране, такав изборни систем подстиче страначко такмичење дуж етничких расцјепача чиме се друштвене подјеле цементирају и пресликавају у законодавна тијела. С обзиром на то да су све главне странке у БиХ етничке и да се ослањају на гласове своје етничке групе, оне немају никакве иницијативе да се понашају умјерено јер су им уски етнички апели довољни како би били представљени у парламенту. Владajuће коалиције су нестабилне јер им је главни циљ постизборна подјела ресурса, а не изградња широких политичких платформи. Дугорочно посматрано, закључци су аутора да ПР нарушава међуетничку акомодацију и демократизацију у БиХ.

Да би се ослабиле етничке подјеле и подстакнуо центрипетализам у страначком систему са становишта изборног система, аутори предлажу измјене изборног система у правцу преференцијалног гласања (Рајли, 1997; Reynolds, 2005; Мујкић, 2008). На тај начин дошло би до удруживања гласова и међуетничког гласања чиме би се страначко такмичење помјерило према центру а не екстремима. Политичко умјерењаштво у БиХ може се подстицати помоћу ППГ јер би странке друге преференције тражиле у „туђим“ етничким заједницама (Рајли, 1997: 140), па би се самим тим охрабрило прекоетничко гласање (Мујкић, 2008: 131).

Да бисмо провјерили дјелотворност ефеката ППГ у БиХ, користићемо се противчињеничном анализом. У том смислу питање гласи: да ли би изборни систем ППГ у БиХ подстакнуо политичко умјерењаштво кроз међуетничко гласање? Као одговор на дато питање, противчињенична

хипотеза коју ћемо тестирати гласи: да је у БиХ усвојен изборни систем ППГ умјесто ПР, дошло би до реализовања интеграционистичких стратегија које воде у међуетничку акомодацију.

4. Противчињенична анализа

4.1 Друштвенополитички контекст примјене појединачног преносивог гласа

Као што је раније поменуто, противчињенична анализа везује се за догађаје из прошлости, те је потребно, ради предмета наше анализе, употребу ППГ смјестити у одговарајући период када је његова примјена била реално могућа. Анексом 3 Дејтонског мировног споразума, међународна мисија OSCE-а добила је мандат да усвоји програм избора за БиХ, при чему је формирана и Привремена изборна комисија (ПИК) под супервизијом OSCE-а која је имала за задатак доношење изборних правила, спровођење и надгледање избора. Мандат мисије OSCE-а и ПИК-а трајао је до доношења Изборног закона БиХ 2001. којим је спровођење изборног процеса пренесено на домаћу институцију – Централну изборну комисију (ЦИК), која је преузела функцију ПИК-а. У току свог мандата, OSCE и ПИК мијењали су изборна правила и прописе, нарочито у домену кључних елемената изборног система као што су изборна формула, изборне јединице и структура гласачког листића. Касније усвојени Изборни закон БиХ из 2001. у погледу кључних елемената остао је готово непромијењен.

Вјеродостојна ситуација која претходи употреби противчињеница управо је период мандата OSCE-а и ПИК-а, јер је за њихово вријеме изборни систем БиХ мијењан у правцу центрипеталног изборног система. Од доношења Изборног закона БиХ до данас политичке елите нису мијењале његове суштинске елементе због недостатка политичког консензуса, иако иницијативе за његову промјену долазе највише од политичких представника Хрвата са циљем креирања хрватске изборне јединице у којој би се бирао хрватски члан Предсједништва БиХ. Такве иницијативе, као и настојања ЦИК-а да у техничком смислу унаприједи изборни процес (од процеса регистрације бирача и политичких субјеката све до утврђивања изборних резултата) нису релевантна за наш мисаони експеримент јер не задиру у суштинске елементе измјене изборног система. Због тога је мисаона примјена ППГ под окриљем ЦИК-а у изборним циклусима од 2002. до данас невалидна, јер нису постојале и не постоје никакве иницијативе које би додатно помјериле изборни систем у центрипеталном правцу.

Период од првих посљератних избора 1996. укључујући и изборе 2000, најрелевантнији је за примјену противчињеничне анализе. Међутим, чак и у том периоду, није сваки изборни циклус био пријемчив за употребу противчињеница. У складу са правилом минималног преправљања историје које налаже прецизирање валидне ситуације која претходи противчињеничној

анализи и која је такође конзистентна са повезујућим принципима ширег политичког контекста, сматрамо да је ситуација пред опште изборе 2000. најадекватнија за нашу анализу, и да се примјена ППГ може замислити у случају тих избора.

Прије него што се упустимо у противчињеничну анализу избора 2000, потребно је да се кратко осврнемо на контекст ранијих изборних циклуса како бисмо осликали околности на којима се базира наша анализа.

Први посљератни избори у БиХ одржани су свега девет мјесеци након потписивања Дејтонског мировног споразума 1995. То је био веома кратак период за одржавање посљератних „транзиционих“ избора ако се има у виду да су се у другим постконфликтним друштвима избори одржавали и неколико година након сукоба, а све са циљем креирања повољног амбијента за њихово одржавање. Међународна заједница и организације које су биле присутне у БиХ перципирале су изборе као „излазну стратегију“ којом се настојала пребацити одговорност на домаће политичке елите у процесу посљератне изградње мира и демократизације БиХ. Према Полу Шопу (*Paul Shoup*), избори је требало да дају легитимитет политичким институцијама у изградњи демократије, окончају присуство међународних мировних снага у БиХ, и замијене политичке елите из ратног периода новим политичким елитама (Shoup, 1997). Међународне организације ставиле су примарни фокус на друштвенополитички инжињеринг како би изборни амбијент био што повољнији. Ту је један од најважнијих задатака био реализација Анекса 3, чл. 4. Дејтонског споразума који је давао право избјеглим и расељеним лицима да гласају лично или у одсуству у општини у којој су живјели 1991, тј. прије рата, а све са циљем преобликовања етнички чистих територија и постизања етничке хетерогености. Такође, велика пажња била је посвећена политичком изоловању појединаца оптужених за ратне злочине, као и слабљењу страначке контроле медија.

Мања пажња била је посвећена изборном систему и његовим кључним елементима. Пропорционални изборни систем страначких листа најраспрострањенији је изборни систем у подијељеним друштвима и представља најчешћи одабир међународне заједнице у постконфликтним изградњама држава. Као такав, он није пуно преиспитиван у случају БиХ јер је сва пажња међународних организација била оријентисана на креирање повољних структуралних фактора који је требало преко изборног система да се пренесу у институције система и тако окончају процес изградње мира и демократизације. Ипак, исходи првих избора 1996. били су разочаравајући за међународну заједницу јер су ратне странке² суверено побједиле на државним, ентитетским и кантоналним изборима. У намјери да ослаби ратне странке и подстакне оне умјереније, међународна заједница интензивно је појачала своје мијешање у унутрашње политичке процесе БиХ смјењујући

² Странка демократске акције (СДА), Српска демократска странка (СДС) и Хрватска демократска заједница (ХДЗ).

политичке функционере, кажњавајући и забрањујући активности радикалних странака, отворено оптирајући за опозиционе странке и помажући настанак оних странака које би биле опозиција тврдолинијашима. Предвиђено је да се избори одржавају сваке двије године како би се грађани кроз континуиране изборе учили демократским процесима и били у могућности да казне неодговорне странке. Упркос томе што је коалиција умјерених странака (СНС, СП, СНСД) у Републици Српској након пријевремених избора 1997. освојила власт, исход опшних избора 1998. за међународну заједницу показао је скромне резултате јер је моћ тврдолинијашких странака у БиХ у великој мјери остала ненарушена.

Незадовољна изборним исходима, међународна заједница фокусираше се на изборни инжињеринг као средство усмјеравања гласача и странака у правцу друштвене и политичке интеграције. Међународна кризна група (*International Crisis Group*) понудила је неколико приједлога за измјену изборног система, а главна сврха била је промјена оних елемената који подстичу странке да се обраћају само својој етничкој групи и тако своде изборе на етничке цензусе. Претпоставка је била да ће промјене подстакнути међуетничку кооперацију и оснажити странке са широким друштвеним базама које би тражиле подршку не само своје већ и других етничких група. Увођење ППГ био је један од приједлога због чега се може закључити да су промјене по своме карактеру требало да буду центрипеталне (ICG, 1998). Најважније промјене које су услједиле биле су увођење вишечланих изборних јединица³ и додјела компензационих мандата, замјена затворених са отвореним гласачким листама, и увођење изборног система алтернативног гласа за избор председника РС (OSCE, 2001). Измјене које су спроведене имале су центрипеталистичку намјеру која је ипак недовољно реализована кроз измјене у изборном систему. Сматрало се да ће вишечлане изборне јединице учинити политичке представнике одговорнијима а грађане упућенијима у то ко представља њихове интересе. Отворене гласачке листе требало је да ослабе моћ страначких лидера и преусмјере је према грађанима који би имали прилику да интервенишу у листу и бирају кандидате које преферирају, а не које преферира страначко руководство. За систем алтернативног гласа вјеровало се да ће ради постизања апсолутне већине гласова (50% + 1) подстакнути председничке кандидате на шире међуетничке апеле, а грађанима дати већи избор при гласању јер им је дозвољено рангирање кандидата према преференцијама 1,2,3...⁴

³ Прије измјена изборног система ентитети су представљали по једну изборну јединицу за ентитетске и државни парламент. Пред изборе 2000. ентитети су подијељени у више изборних јединица. За изборе у БиХ парламент ФБиХ подијељена је на пет а РС на три вишечлане изборне јединице, а за ентитетске изборе ФБиХ подијељена је на дванаест, а РС на шест вишечланих изборних јединица.

⁴ Повод за увођење алтернативног гласа били су избори за председника РС 1998. на којима је тврдолинијашки кандидат Никола Поплашен са 43,9% гласова победио Биљану Плавшић, коју је подржавала међународна заједница, а која је освојила 39%

4.2 Политичке посљедице појединачног преносивог гласа

Редизајн пропорционалног изборног система није адресирао све проблеме везане за његове лоше посљедице, међутим, управо зато што је циљ инжињеринга био постизање етничке инклузије и међуетничке акомодације, противчињенична примјена ППГ пред изборе 2000. чини се валидном и замисливом. Стога ћемо ППГ примијенити за државни ниво власти, тј. за изборе за Парламентарну скупштину БиХ због чињенице да централни ниво отјеловљује двије „примарне карактеристике консоцијације“ (Lijphart, 2002) – дијељену власт (*power-sharing*) и федерализам – и представља кључно мјесто на којем се сусрећу политички интереси три конститутивна народа у БиХ.

Елементи изборног система ППГ показују сличности са редизајнираним елементима изборног система БиХ. ППГ је изборни систем базиран на кандидате (*candidate-based*), док се у БиХ бирају страначке листе, а измјенама је дата могућност бирања појединачних кандидата унутар листе. ППГ карактеришу мање вишемандатне изборне јединице⁵ као што је и случај у БиХ⁶. Приликом прерачунавања гласова у мандате, ППГ се служи дроп квотом (*Droop quota*), а ПР Сент-Лаге формулом (*Sainte-Lague*), при чему су оба метода у великој мјери подударна са становишта пропорционалности (Lijphart, 1986). Једина суштинска разлика између ова два система је у начину гласања: код ППГ могуће је рангирати кандидате (додељивати преференције 1,2,3...) из различитих странака, док је код ПР дозвољено дати глас само једној странци или кандидатима унутар листе.

Противчињеничном анализом настојаћемо утврдити посљедице ППГ које су везане за: 1) психолошки ефекат који се односи на међуетничко гласање и опредјељења гласача за странку или кандидата; 2) механички ефекат пропорционалности изборног система.

Као што је познато, општи избори у БиХ 2000. представљали су дисконтинуитет у односу на исходе претходних избора, поготово када је у питању државни ниво власти, јер је власт формирала коалиција умјерених странака. Коалиција од десет странака у ФБиХ, предвођена Социјалдемократском партијом, познатом као *Демократска алијанса за промјене*, формирала је власт у том ентитету. Чланице Алијансе које су освојиле мандате у парламенту БиХ уз подршку мањих странака из РС формирале су власт на државном нивоу (Савјет министара), истина уз јако

гласова. Да је изборни систем био другачији, тј. да је дозвољавао гласачима рангирање кандидата, а не само исказивање једне преференције, претпостављало се да би онда Бошњаци и Хрвати своје друге преференције додијелили Биљани Плавшић, која би обезбиједила натполовичну већину и побједила у изборној трци.

⁵ У Ирској се у изборним јединицама бира 3–5 посланика, у Сјеверној Ирској од 2016. године по пет умјесто шест, и на Малти по пет посланика у изборним јединицама.

⁶ Из РС по три посланика из три изборне јединице + пет компензационих мандата, и из ФБиХ од три до шест посланика у пет изборних јединица + седам компензационих мандата.

тијесну већину која је обухватала све парламентарне странке осим до тада доминантних СДА, СДС, ХДЗ, као и мале странке Фикрета Абдића – Демократске народне заједнице (ДНЗ). За вријеме двогодишњег трајања мандата Алијансе, како наводи Мирко Пејановић, реализовани су важни пројекти за развој БиХ попут пријема БиХ у Вијеће Европе, укидања дискриминације грађана по етничкој основи усвајањем амандмана о конститутивности народа на ентитетске уставе и спречавања паралелизма у вршењу власти на кантоналним нивоима гдје један народ чини већину (Пејановић, 2013: 98). Владајућа коалиција имала је подршку 22 од укупно 42 посланика, а као што се може видјети из *Табеле*, велики број странака који је подржавао владајућу већину освојио је само једно посланичко мјесто и то уз помоћ компензационих мандата. Без представљености малих странака владајућа већина не би имала довољну подршку, а власт би поново формирале странке из ратног периода. Међутим, какав би био исход избора у случају примјене ППГ?

Табела: Избори за Парламентарну скупштину БиХ 2000. године

Ентитет	Политички субјекат	Број гласова	Процент гласова у ентитету	Мандати (компензациони)
ФБиХ	Социјалдемократска партија БиХ	235.616	27.3%	8 (1)
	Странка демократске акције	233.352	27.0%	7
	Хрватска демократска заједница БиХ	166.667	19.3%	5 (1)
	Странка за БиХ	134.917	15.6%	4 (1)
	Демократска народна заједница БиХ	18.895	2.2%	1 (1)
	Нова хрватска иницијатива	17.624	2.0%	1 (1)
	Демократска странка пензионера БиХ	15.962	1.8%	1 (1)
	Босанскохерцеговачка патриотска странка	15.857	1.8%	1 (1)
	Укупно у ентитету	863.630	97% (100%)	28
РС	Српска демократска странка	248.579	39.7%	6 (1)
	Партија демократског прогреса	95.245	15.2%	2
	Коалиција СНСД–ДСП	66.684	10.6%	1
	Странка демократске акције	46.196	7.4%	1
	Социјалистичка партија РС	35.780	5.7%	1 (1)
	Странка за БиХ	34.078	5.4%	1 (1)
	Социјалдемократска партија БиХ	32.654	5.2%	1 (1)
	Српски народни савез РС	28.125	4.5%	1 (1)
	Укупно у ентитету	626.591	93.7% (100%)	14

Извор: Централна изборна комисија Босне и Херцеговине, <http://izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=265&Lang=5> (Приступљено 01. 09. 2017.)

Изборни систем ППГ произлази из англосаксонске политичке традиције коју карактеришу гласање за појединачне кандидате и чврсте везе између политичког представника и његове изборне јединице. Будући да изборни систем БиХ води поријекло из евроконтиненталне политичке традиције везане за постојање кохезивних странака и гласања за страначке

листе, потребно је замислити ону противчињеничну форму ППГ која би најбоље одговарала БиХ контексту. У погледу структуре гласачког листића, то је форма ППГ која се примјењује при избору за аустралијски горњи дом и која показује највеће сличности са отвореним листама у БиХ. Према аустралијском моделу, гласачи могу дати само један глас за странку (гласање изнад линије) или се могу одредијелити за кандидате при чему постоји обавеза преференцијалног рангирања свих понуђених кандидата на листићу (гласање испод линије)⁷. Када изузмемо обавезно рангирање свих кандидата, гласачи у БиХ су на изборима 2000. могли дати глас само једној странци чиме су прихватили распоред кандидата који формира страначко руководство, или су могли рангирати кандидате из различитих странака и тако постићи вишеструке циљеве – смањити моћ страначких лидера, повећати одговорност политичких представника и допринијети међуетничкој акомодацији, а то су, као што је познато, били циљеви OSCE-а и ПИК-а у БиХ.

Да бисмо процијенили психолошки ефекат ППГ у подстицању међуетничког гласања и удруживања гласова, послужимо се компаративним искуством избора у Сјеверној Ирској. Избори одржани под ППГ након завршетка мировног процеса и доношења споразума *Good Friday* 1998. показали су другачије исходе у односу на изборе одржане под истим системом прије доношења мировног споразума, тј. на изборима 1973. и 1982. На изборима одржаним прије мировног споразума утицај ППГ на центрипеталне стратегије политичких странака био је незадовољавајући. У условима међуетничког насиља између протестаната и католика прекоетничко гласање није се ни појавило, односно било је на занемарљивом проценту. Чак је и унутар етничких блокова изостала размјена гласова између умјеренијих и радикалнијих странака. Након постизања споразума и одржавања избора 1998, дошло је до побољшања у прекоетничком гласању, али не у толикој мјери колико у односу на размјену преференција унутар етничких блокова, или од етничких странака према умјереним неетничким странкама центра.

За успјех избора из 1998. важан је политички контекст унутар којег су протестантске и католичке странке (њих осам) постигле договор о мировном споразуму након чега се консензус рефлектовао и на изборе. На њима су преовлађавали умјерени сентименти међу странкама и гласачима јер су се радикалније странке помјериле према умјеренијим позицијама. Размјена преференција доминантно се вршила између проспозумских странака које су биле најзаступљеније у парламенту (Reilly, 2001: 129–148; Mitchell, 2014). У случају БиХ контекст је био другачији, Дејтонски споразум донијет је од стране међународне заједнице уз занемарљив утицај домаћих представника.

⁷ У погледу гласања аустралијски модел разликује се од начина гласања у Ирској, Сјеверној Ирској, и Малти, као најпознатијим примјерима. У њима се умјесто за странке гласа само за појединачне кандидате (који могу бити страначки или независни), чија су имена абecedно поредана на гласачком листићу.

Све три етничке политичке елите имају различита виђења споразума и начина његове имплементације због чега би на изборима изостали кохерентни проспоразумски или антиспоразумски блокови па би изостала и размјена преференција унутар тих блокова. Ефекат ППГ у БиХ био би сличан као у случајевима избора у Сј. Ирске 1973. и 1982. Међуетничко гласање изостало би или би било на нивоу статистичке грешке због посљератног неповјерења и искључивости између етничких група. Оваквом закључку иду у прилог резултати избора за предсједника РС 2000. гдје је у примјени био систем алтернативног гласа. Очекивало се да ће Бошњаци дати своје нижерангиране преференције умјереном српском кандидату (у том тренутку Милораду Додику) како би се ослабила доминантна позиција СДС-а и њеног кандидата Мирка Шаровића. Подстицање умјерености кроз алтернативни глас пропало је јер Бошњаци нису дистрибуирали нижерангиране преференције према Додику, већ су их додијелили својим етничким кандидатима, тако да је Мирко Шаровић освојио мандат предсједника на основу првих преференција српског сегмента. Закључци изведени из неуспјеха АГ указују на важност структуралних фактора: тамо гдје нема умјерених сентимената код бирача, АГ се показао неучинковитим, као што би се показао и ППГ јер етничке групе нису биле спремне да гласају преко линија етничких подјела. Размјена преференција изостала би и унутар етничких политичких блокова због подјела на умјереније и радикалније странке које су се у њима јавиле.

Са аспекта гласања за странку или рангирања кандадата гласачи би се у највећој могућој мјери определијелили за страначко гласање. Тиме би рангирање кандидата из различитих странака било занемарљиво. Једна од предности ППГ је управо могућност рангирања свих кандидата на гласачком листићу, међутим, у контексту БиХ то би изостало, ако се узме у обзир недовољна политичка писменост гласача која је потребна да би дистрибуција нижерангираних преференција имала повољан ефекат. Затим, ништа мање нису битне ни лојалности грађана оријентисане према странкама и њиховим лидерима као и навике произашле из претходних изборних циклуса када су ентитети представљали по једну изборну јединицу и када се гласало за затворене страначке листе, при чему је утицај појединачног кандидата био занемарљив.

Са друге стране, Републику Ирску, као један од највише проучаваних случајева гласања под ППГ, карактерише низак ниво страначких лојалности и страначког гласања. Гласачи примат дају локалним интересима, тј. интересима изборне јединице, идентификују се са својим „пријатељима и комшијама“ и најчешће рангирају кандидате из више од једне странке (Bowler & Farrell, 1991a, 1991b). Свакако треба узети у обзир и то да је Ирска етнички хомогена за разлику од БиХ која то није и у којој преовладава борба широких етнонационалних интереса, гдје се у првом плану налазе странке и њихови лидери као заштитници тих интереса. У Ирској се ППГ практикује од 1922, а у БиХ би се практиковао први пут од 2000. Све наведено иде у прилог констатацији да би гласачи у БиХ на изборима 2000. искључиво гласали за

странке, а уколико би се одлучивали за рангирање појединачних кандидата онда би преференције доминантно додјеливали у складу са страначким гласањем, тј. кандидатима који припадају страначкој листи. Рангирање кандидата било би могуће једино унутар етничких блокова и то између умјеренијих странака са једне, и радикалнијих странака са друге стране, али никако од умјерених према радикалним или обратно. Међутим, то ни у ком случају не би било довољно да битно утиче на исход избора па би под противчињеничном примјеном ППГ странке освојиле готово исти број гласова као и под ПР.

Механичке ефекте пропорционалности ППГ процијенићемо на основу фактора који највише на њу утичу а то су изборна формула и величина изборне јединице. Аренд Лајпхарт (*Arend Lijphart*) предлаже два начина процјене пропорционалности ППГ. Први начин процјене јесте на основу претпостављене ситуације у којој гласачи дају гласове само за кандидате једне странке, тако да нема међустраничких трансфера гласова, док други начин обухвата укупан број гласова након посљедње рунде бројања дистрибуираних преференција. Под било којом од ове двије методе ППГ са својом дроп квотом мање је пропорционалан од формуле највећег остатка (Харе квота), више пропорционалан од Д'Онтовог метода, док се са Сент-Лаговом методом у великој мјери подударара (*Lijphart, 1986*). Наша претпоставка по којој би гласачи показали страначко гласање са занемарљивим процентом међустраничких трансфера (као у случају избора на Малти) поклапа се са Лајпхартовом методом процјене пропорционалности и показала би приближно исте резултате избора као што је приказано у *Табели*. Остаје још да се дроп квота противчињенично примијени на стварне резултате избора и да се њена пропорционалност упореди са тада постојећом комбинацијом Сент-Лаге метода и компензационих мандата.

Противчињеничну примјену дроп квоте⁸ отежава постојање компензационих мандата који су уведени пред изборе 2000 и који се додјељују политичким субјектима да би се исправила диспропорција између резултата у изборним јединицама и свеукупног броја гласова у ентитету. Такође, компензациони мандати помажу да се смањи диспропорционалност између броја мандата у изборној јединици и броја регистрованих бирача у тој јединици (*malapportionment*) као што је случај у РС, у којој три изборне јединице носе једнак број мандата иако једна изборна јединица има много већи број бирача од осталих јединица. Због тога се као реална противчињеница може замислити ситуација у којој су креатори изборних правила подијелили ентитете у изборне јединице са пропорционалним односом броја бирача и броја мандата. С обзиром на то да се према Уставу БиХ 28 посланика бира из ФБиХ а 14 из РС, да ППГ карактеришу мање изборне јединице углавном са по пет мандата, и да је толико мандата најмање потребно да се осигура пропорционалност (*Taagepera & Shugart, 1989*),

⁸ Дроп квота израчунава се на сљедећи начин: Број гласова / (број мандата + 1) + 1.

креатори изборних правила би ФБиХ подијелили на три изборне јединице са по шест мандата и двије изборне јединице са по пет мандата, док би РС подијелили у двије изборне јединице са по пет и једну изборну јединицу са четири мандата. Број мандата био би пропорционалан броју регистрованих бирача у изборним јединицама.

Противчињеничном примјеном дроп квоте на измијењену композицију изборних јединица добију се сљедећи прагови који су потребни странци или кандидату да освоје мандате: у изборним јединицама са четири мандата потребан је праг од 20%, гдје има пет мандата потребно је 16.6% и гдје има шест мандата потребно је 14.2%. Када се узме укупан број важећих гласова у РС (626.591), под претпоставком једнаке изборне партиципације у све три изборне јединице, добије се да је у изборним јединицама са пет мандата потребно око 37.000 гласова, а у изборној јединици са четири мандата око 36.000 гласова како би странка или кандидат освојили мандат. У ФБиХ гдје је било 863.630 важећих гласова, у изборним јединицама са шест мандата било би потребно око 26.000, а са пет мандата око 25.000 гласова за добијање мандата. Када се потребни прагови дроп квоте упореде са резултатима странака из *Табеле* долази се до закључка како странке са једним освојеним мандатом, и то оним компензационим примјеном ППГ не би освојиле мандате. Њихови резултати на нивоу ентитета нису довољни да задовоље дроп квоту у барем једној изборној јединици, те би због тога њихови гласови били „бачени гласови“ и користили би већим странкама, поготово оним које је изборни инжињеринг требало да ослаби, а то су СДА, СДС и ХДЗ. Те странке би примјеном ППГ послије избора 2000. осигурале довољан број гласова да поново формирају власт на државном нивоу. Ако су према Лајпхарту Дропова квота и Сент-Лагеов метод скоро подударни у погледу пропорционалности, у случају избора 2000. за успјех умјеренијих странака били су пресудни компензациони мандати и непостојање изборног прага (који је уведен у Изборни закон), док би ППГ због високих прагова дјеловао ограничавајуће за мање странке.

5. Закључак

У раду смо демонстрирали какве би биле посљедице ППГ да је примијењен у БиХ. У складу са правилом минималног преправљања историје, на примјеру избора из 2000. закључујемо како у том конкретном случају ППГ не би подстакнуо политичко умјерењаштво кроз међуетничко гласање или размјену преференција од радикалнијих према умјеренијим странкама. Међуетничко гласање изостало би због посљератног друштвенополитичког контекста, док би унутар етничких сегмената размјена преференција била на незадовољавајућем нивоу. У одсуству наведених могућности које нуди ППГ, утицај изборног система свео би се само на механичке ефекте и у том смислу ППГ би показао скромнији успјех од система пропорционалне представљености. Мање странке из ФБиХ које су

чиниле Демократску алијансу за промјене, или из РС које су јој се придружиле на државном нивоу, под ППГ не би успјеле освојити мандате и на власт би поново дошла коалиција радикалних странака СДА, СДС, и ХДЗ. Са друге стране, систем ПР је уз постојање компензационих мандата и одсуство изборног прага фрагментирао страначки систем и подстакнуо мање странке да уђу у парламент и однесу превагу у корист умјерене владајуће коалиције.

Противчињенична анализа помогла нам је да процијенимо утицај изборног система на конкретном случају, међутим, она остаје мањкава у погледу дугорочнијих предвиђања и извођења генерализованих закључака. Они постају све непредвидљивији и замагљенији уколико су нам нивои каузалних објашњења временски и просторно дугачки. Противчињенична процјена изборних исхода под ППГ од општих избора 2000. до посљедњих одржаних 2014. представља дугачак временски низ који обухвата много фактора из ужег и ширег друштвенополитичког контекста који би између себе дјеловали на непредвидљив начин. Наш закључак о незадовољавајућем ефекту ППГ на изборима 2000. било би тешко провјерити на идућим изборним циклусима јер би било тешко процијенити шта би се све дешавало у политичком животу БиХ. Једини начин ширег предвиђања посљедица ППГ је везивање за постојеће теорије и претпоставке које би требало примјенити у неизмијењеним структуралним околностима. Дугорочно посматрано, ППГ би укрупнио страначки систем БиХ јер би многе мале странке нестале, или се утопиле/коалирале са већим странкама. Као што је познато, након кратког мандата Алијансе и њеног скромног доприноса реформи државе, на власт су у каснијим циклусима долазиле радикалније странке из ратног периода, или странке које су раније биле умјерене, али су се временом радикализовале и које нису имале капацитет за политичке, економске и друштвене промјене. Исходи ППГ вјероватно би се у одређеној временској тачки поклопили са стварним током друштвених и политичких догађаја у БиХ јер ППГ не би подстакнуо политичку акомодацију као што није ни ПР након кратког успјеха на изборима 2000. године. На власти би вјероватно биле исте странке, а кључне друштвене и политичке промјене би изостале.

6. Литература

- Belloni, Roberto. 2007. *State Building and International Intervention in Bosnia*. Routledge. London and New York.
- Bowler, Shaun., Farrell, David M. 1991a. Party Loyalties in Complex Settings: STV and Party Identification. *Political Studies*, (39), 2: 350–362.
- Bowler, Shaun., Farrell, David M. 1991b. Voter Behavior under STV-PR: Solving the Puzzle of the Irish Party System. *Political Behavior*, (13), 4: 303–320.
- Fearon, James D. 1991. Counterfactuals and Hypothesis Testing in Political Science. *World Politics*. (43), 2: 169–195.

- Horowitz, Donald L. 1991. *A Democratic South Africa? – Constitutional Engineering in a Divided Society*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, California.
- ICG (International Crisis Group). 1998. *Changing the logic of Bosnian Politics: ICG Discussion Paper in Electoral Reform*. Sarajevo.
- Lebow, Richard Ned. 2000. What's So Different about a Counterfactual?. *World Politics*, (52), 4: 550–585.
- Levy, Jack S. 2008. Counterfactuals and Case Studies. in: Steffensmeier, Janet M., Brady, Henry E., Collier, David (ed): *The Oxford Handbook of Political Methodology*. Oxford University Press. Oxford, 627–644.
- Lijphart, Arend. 1986. Degrees of Proportionality of Proportional Representation Formulas. in: Grofman, Bernard., Lijphart, Arend (ed): *Electoral Laws and Their Political Consequences*. Agathon Press. New York: 170–179.
- Lijphart, Arend. 2002. The Wave of Power-Sharing Democracy. in: Reynolds, Andrew (ed): *The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*. Oxford University Press. Oxford, 37–54.
- Manning, Carrie., Antić, Miljenko. 2003. The Limits of Electoral Engineering. *Journal of Democracy*, (14), 3: 45–59.
- Mitchell, Paul. 2014. The single transferable vote and ethnic conflict: The evidence from Northern Ireland. *Electoral Studies*, (33), 1. 246–257.
- OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe). 2001. *Report on the elections in Bosnia and Herzegovina (11 November 2000)*, Strasbourg. 12 January.
- Reilly, Benjamin. 2001. *Democracy in Divided Societies – Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Reilly, Benjamin. 2006. Political Engineering and Party Politics in Conflict-Prone Societies. *Democratization*, (13), 5, стр. 811–827.
- Reynolds, Andrew. 2005. Constitutional Medicine. *Journal of Democracy*, (16), 1, 54–68.
- Shoup, Paul. 1997. The Elections in Bosnia and Herzegovina: The End of an Illusion. *Problems of Post-Communism*, (44), 1: 3–15.
- Taagepera, Rein., Shugart, Matthew S. 1989. *Seat and Votes: the Effects and Determinants of Electoral Systems*. Yale University Press. New Haven.
- Tetlock, Philip E., Belkin, Aron. 1996. Counterfactual thought experiments in world politics: logical, methodological, and psychological perspectives. in: Tetlock, Philip E., Belkin, Aron (ed): *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*. Princeton University Press. Princeton: 1–38.
- Мујкић, Асим. 2008. Идеолошки проблеми консоцијацијске демократије у Босни и Херцеговини, *СТАТУС – Магазин за политичку културу и друштвена питања*, бр. 131, стр. 22–132.

- Пејановић, Мирко. 2013. *Огледи о државности и политичком развоју БиХ* (треће допуњено издање), ТКД Шахинпашић. Сарајево.
- Рајли, Бен. 1997. Вишенационални избори у Босни и Херцеговини – опције за реформе. у: Reynolds, Andrew., Reilly, Ben (ур): *International IDEA – Приручник за обликовање изборног система*, Међународни институт за демократију и изборну асистенцију. Штокхолм, стр. 138–148.
- Централна изборна комисија Босне и Херцеговине. <http://izbori.ba/>. Приступљено: 01. 09. 2017.

Stefan Vukojević

PhD candidate, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

E-mail: vukojevics@yahoo.com

ELECTORAL ENGINEERING IN DEEPLY DIVIDED SOCIETIES COUNTERFACTUAL ANALYSIS OF THE SINGLE TRANSFERABLE VOTE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: *Electoral engineering is one of the key elements of the overall institutional design of the divided post-conflict societies. The role of the electoral system is to induce political moderation, apart from the social representation. The proportional electoral system in Bosnia and Herzegovina has been theoretically and empirically contested because of the negative effects it has produced, the most significant one being the deepening of the ethnic division and discouragement of the political moderation. On the other hand, the comparatists do highly appreciate the electoral system of the single transferable vote which has been rarely used, but which is considered to have induced political moderation in deeply divided societies, unlike the proportional system. Considering that such electoral system has never been used in Bosnia and Herzegovina, the aim of the paper is to conceive its implementation in Bosnia and Herzegovina by utilising a counterfactual analysis as a thought experiment. The implementation of the counterfactual analysis requires methodological rigorousness of the minimal rewriting of history referring to: validity of situation which is counterfactual antecedent, consistency with the broader context, and credibility of the causal explanation which links counterfactuals with the hypothetical effect. By using the counterfactual analysis we shall evaluate the effects of a single transferable vote based on: 1) psychological effects referring to interethnic voting and the voters' choice of the party or the candidate; 2) mechanical effect of the proportionality of the electoral system. This paper tends to test the theoretical assumption of the success of the single transferable vote system. Considering the methodological rigorousness of the*

counterfactual analysis, the paper shall focus on the election for the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina in 2000, which might be seen as a limiting factor in view of foreseeing the outcome of the upcoming elections; but, because of the narrow research focus, it will be able to estimate its effects in the most precise manner, based on which the broader conclusions may be drawn. The author concludes that counterfactual implementation of the single transferable vote in year 2000 would not have brought to the expected political outcomes, and that the electoral system of the proportional representation has proved to be more efficient from the political moderation standpoint.

Keywords: *Counterfactual analysis, single transferable vote, proportional electoral system, electoral engineering, Bosnia and Herzegovina.*

СОЦИЈАЛНИ РАД

Прегледни научни рад
УДК 349.3:364.652.2(497.6РС)

Мира Ћук

Факултет политичких наука Унверзитета у Бањој Луци

Е-адреса: mira.cuk@fpn.unibl.org

РЕКОНСТРУКЦИЈА СИСТЕМА СОЦИЈАЛНЕ СИГУРНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Сажетак: *Економске и социјалне промјене у цијелом свијету у посљедњим деценијама снажно су се одразиле на остваривање социјалне сигурности и функционисање њених система. Расправе се воде међу истраживачима, аналитичарима, политичарима, економистима и садрже схватања да се ради о великом терету за економије сваке државе, те да је социјална сигурност насушна потреба савременог човјека и да мора опстати као механизам колективне солидарности са хуманим и социјалним циљевима, али и економском добробити. Све већи дефицити у фондовима социјалног осигурања и јавним буџетима у Републици Српској довели су до проблема у одржавању постојећих система социјалне сигурности. Спроведене реформе у складу су са реформама у другим земљама и засноване су на промјенама услова и поштовању критеријума за остваривање права у свим системима, подстицању личне одговорности за сопствену економску и социјалну сигурност, стварању претпоставки за веће дјеловање тржишних механизма и структуралну прилагодбу која има за циљ смањење јавних трошкова. Рад ће указати на кључне промјене у системима пензијског и инвалидског осигурања, здравственог осигурања и осигурања за случај незапослености и у социјалној заштити, односно социјалној помоћи у Републици Српској. Акцент рада је у презентовању проблема и исказаним дилемама у правцима реформи.*

Кључне ријечи: *Социјална сигурност, пензијско и инвалидско осигурање, здравствено осигурање, осигурање за случај незапослености, социјална заштита.*

Увод

У босанскохерцеговачком друштву у посљедње двије деценије догађају се крупне промјене у друштвеној стварности које нужно обухватају и обезбјеђење стања ризика и несигурности у задовољавању социјалних потреба. Реконструкција политичке, економске и друштвене структуре производ је дуготрајне транзиције и тражења новог концепта који ће уважити наслијеђене историјске, вриједносне и социјалне навике, али и неолибералне тенденције које повећавају одговорност појединца и пребацују терет са јавних трошкова на приватне изворе. У таквом контексту, социјална политика и њена подручја (социјална сигурност је једно од најважнијих) изложена су свеобухватним, дуготрајним и непрекидним процесима реформи са неизвјесним и дугорочно недефинисаним циљевима. Резултати остварени у реформским процесима тренутно рјешавају проблеме одрживости и отварају нове захтјеве за промјенама.

Системи социјалне сигурности у Босни и Херцеговини заснивају се на међународним стандардима утврђеним у документима које је ратификовала ова земља у области људских права и успостављени су и дефинисани на нивоу ентитета. Овај рад има за циљ да осветли кључне промјене које су се десиле у системима социјалне сигурности у Републици Српској, ако се имају у виду и реформе ове области у земљама Западне Европе. Промјене у социјалној сигурности под снажним су утицајем економских и социјалних фактора и отвориле су низ етичких, институционалних и организационих дилема које су анализиране у раду.

Расправе о реформама заузимају врло мало простора у јавности, али и у програмима и дјеловању политичких субјеката. Недостатак озбиљних и свеобухватних приступа умањује досадашње резултате и онемогућава конципирање одговарајућих модела. Без обзира на све до сада урађено, стиче се утисак да су системи социјалне сигурности у Републици Српској у почетној фази реформи и да снажно дјеловање економских и демографских фактора нужно условљава даље реформе.

Појмовна одређења система социјалне сигурности

Данашње схватање и организовање социјалне сигурности продукт је историјских, политичких, економских, друштвених, идеолошких и других услова у којима се развијала мисао и пракса овог најважнијег подручја социјалне политике. Најшира схватања заснована су на критеријумима и елементима садржаним у документима Уједињених нација и Међународне организације рада који на социјалну сигурност гледају као на основно људско право које припада сваком човјеку као припаднику људске заједнице, чије се достојанство и слободан развој личности остварују кроз социјална, економска и културна права.

Видановић је, ослањајући се на овај концепт, дао широку дефиницију социјалне сигурности одређујући је као „стварање једнаких могућности појединцима да себи и својој породици могу обезбиједити услове живота који ће им пружити шансу да задовоље своје основне и изведене потребе“ (Видановић, 2006: 367). Овај аутор у схватање социјалне сигурности укључује њену институционалност (као темељ организације социјалне државе и установе које је реализују), стабилан друштвени положај, одговарајуће материјалне и културне услове живота који омогућавају остваривање радних и друштвених улога, као и спречавање ризика и њихово негативно дјеловање које угрожава услове живота и рада појединаца, породица, друштвених група и организација. Због важности и ширине утицаја социјалне сигурности, „обавеза је сваког друштва да сваком појединцу обезбиједи и гарантује физички интегритет и одговарајуће образовање, стварање услова за запослење и становање, као и правну сигурност у случајевима губитка неке способности, а посебно способности за самостално привређивање“ (Видановић, 2006: 367).

Пуљиз је дао и уже схватање социјалне сигурности под којом се „подразумијева сустав одржавања дохотка и задовољавања основних егзистенцијалних потреба грађана“ (Пуљиз и др., 2005: 10) истичући да схвата и дефинише овај појам у зависности од стања појединих друштава и законског уређења система социјалне сигурности. Уз све различитости, постоји сагласност међу европским земљама о три основна елемента социјалне сигурности. То су: социјално осигурање, социјална помоћ и универзална давања. Путем социјалног осигурања осигураницима, по правилу запосленима, обезбјеђује се социјална сигурност у случају наступања дефинисаних социјалних ризика. Основне накнаде су пензије, накнаде плата и друге новчане накнаде. Социјална помоћ је давање које држава обезбјеђује грађанима који се налазе у економским тешкоћама, а властитим ресурсима (приходима, имовином) не могу (или им нису довољни) обезбиједити задовољавање егзистенцијалних потреба. Универзалне накнаде припадају свим грађанима на основу статуса држављанства или боравка у одређеној земљи или се ради о припадницима посебно ризичних група као што су лица са инвалидитетом, избјеглице, дјеца итд.

У Рјечнику социјалне сигурности (Европска комисија, 2006: 42) наводи се да се термин „social security“ може користити као еквивалент за „социјалну заштиту“, па тако „обухвата све мјере и програме који се односе на заштиту појединаца, друштвених група и категорија од главних животних ризика, или на ублажавање посљедица тих ризика. Термин се, такође, може користити као супротан термину „социјална помоћ“ и тада се односи на све доприносне системе и програме који штите појединце и ублажавају посљедице специфичних социјалних ризика, као што су незапосленост, старост, инвалидност итд. У другом значењу, овај термин се користи као еквивалент термину „социјално осигурање“.

Различитост схватања појма код појединих аутора, као и различитост система по појединим земљама не дира главни циљ социјалне сигурности који није споран међу теоричарима и политикама: заштита грађана од губитка прихода која се остварује путем новчаних трансфера за случај болести, незапослености, неспособности, старости, смрти итд., социјалним услугама и другим програмима јавне подршке (Gretschmann, 1994).

Реформе система социјалне сигурности у земљама Западне Европе

Социјална сигурност свој процват и оптималан развој доживјела је у двадесетом вијеку захваљујући општем расту социјалне државе и њених вриједности. Брзи економски раст и побољшање стандарда широких слојева људи утицали су на ширење социјалних програма и подизање нивоа социјалних права. Кроз праксу и теорију западноевропских развијених земаља у другој половини двадесетог вијека остварена је пуна социјална сигурност сваког грађанина захваљујући високој запослености, системима социјалног осигурања и социјалног обезбјеђења, разноврсним универзалним и другим накнадама и укупном социјалном и економском развоју.

Седамдесетих година двадесетог вијека за економском кризом и новим друштвеним промјенама долази до успоравања економског раста и до озбиљних критика социјалне државе. Критиковани су: велика потрошња и усмјеравање великог дијела националног дохотка на социјалне трошкове, међу којима су трошкови социјалне сигурности највећи, неефикасност јавних служби и ограничено дјеловање социјалних програма у смањењу неједнакости у друштву, претјерана бирократизованост и формализација која намеће социјалне програме свим социјалним групама и на тај начин гуши индивидуализам и слободе и због неостварених циљева (Пуљиз према Bonnici, Neelo, Habermas, 2005). Економисти су истицали да трошкови за социјалну сигурност подижу цијену рада и тако се сужавају инвестиције, као и да социјална сигурност негативно утиче на штедњу (Gretschmann, 1994). Упоредо са теоријским расправама, редефинише се и социјална политика западних земаља која у промјенама и реформским процесима у свим подручјима мора да оствари ограничавање или смањење социјалних трошкова.

Основна подручја социјалних реформи били су системи социјалне сигурности. Инсистирања на економској ефикасности, већој самоодговорности грађана, успостављању приватних профитних осигуравајућих твртки, више пореских олакшица за слабије грађане, били су кључни правци реформи.

У пензијским системима реформске мјере имале су за циљ редукацију јавних пензијских трошкова, без обзира на очекивани раст броја пензионера и изражено демографско старење. Многи системи прихватили су нове индексације и обрачуне пензија, пензијски систем са више ступова и тиме прелазак са шеме текуће расподјеле на шему капитализоване пензијске

штедње. Повећање ефективне старосне границе за одлазак у пензију урадиле су све земље, а у земљама Европске уније промовише се формирање резервних фондова како би се одговорило на одлазак у пензију бројних припадника посљератног „baby booma“. Кључни циљеви европске пензијске стратегије успостављени у Ликену (Leaken) 2001. године су сљедећи: превенција социјалне искључености старих, одржавање примјереног животног стандарда пензионера и квалитета живота, промоција и подржавање међугенерациске солидарности, подизање нивоа запослености, продужавање активне животне доби, одрживост пензијских система у контексту здравих јавних финансија, успостављање баланса између извора и трошкова, осигурање адекватности и солидности система приватних пензија, прилагодба пензијских система флексибилности рада и запослености, већа једнакост мушкарца и жена у пензијским системима и ефикасно управљање које ће обезбиједити оспособљеност система за остваривање циљева (Palier, 2003: 65).

У здравственом осигурању различити здравствени системи суочавају се са заједничким изазовима, али и са врло специфичним ситуацијама због своје различите природе. Кључна подручја у којима се одвијају реформе односе се на промијењену улогу државе и тржишта у обезбјеђењу здравствене заштите, јавном здравству и правима пацијената (Зриншчак, 2005). Приватизација и децентрализација нови су снажни процеси који обезбјеђују имплементацију тржишних елемената ефикасности и контроле трошкова и спуштање здравствених услуга на најниже нивое организовања друштва како би биле што ближе пацијентима. Држава и даље има најважнију позицију у организовању здравственог система, а фондови осигурања снижавају своје трошкове, како би јавни фондови били конкурентни приватним. Уводе се различити начини плаћања здравствених услуга са све већом партиципацијом осигураника и подстиче се такмичење између љекара. Контрола фармацеутских трошкова обухвата различите мјере као што су: позитивне листе лијекова, државно регулисање цијена, одређивање највишег износа цијена, буџетско финансирање и слично. Прва пацијената добијају на значају, чиме се жели побољшати приступ здравственој заштити, а превенција болести и промовисање здравих стилова живота постају начини отклањања здравствених ризика (Зриншчак, 2005).

Незапосленост у савременом свијету постаје велики социјални проблем за многе земље, нарочито у времену економске кризе када се појачава и захвата велики број људи. На њу, поред политичких, економских и друштвених фактора, посебно утичу технолошке промјене, терцијаризација и нова структура рада која доводи до флексибилизације. Одрас ових промјена у свим је системима социјалне сигурности, јер је „све мање плаћеног пуног рада, тешко је остварити континуирану радну биографију, погоршава се однос запослених и пензионера, расте пријевремено пензионисање, све је више захтјева за накнаде, а све мање реалних извора“ (Ђук, 2015: 131).

Политике према незапосленима у новим условима добијају друге циљеве. Такозване „пасивне мјере“ у којима су доминирале накнаде на основу осигурања за незапосленост критикују се са истицањем њиховог дестимулативног дејства на запошљавање, угрожавање економског раста и повећавања социјалних проблема. Промјене у домену ове политике иду ка смањењу накнада, поштравању услова за њихово остваривање, ограничавању времена уживања и преусмјеравању средстава ка мјерама које подстичу запошљавање. „Збива се извјесна трансформација у којој социјални трансфери (као елемент сигурности дохотка) губе досадашња обиљежја welfare-а и постају облици workfare-а. Крајњи резултат укупних промјена је мање издашна, а по неким и мање дјелотворна социјална држава“ (Шућур, 1997: 239)

Нова активна политика према незапосленима усмјерава се на укључивање незапослених у свијет рада при чему се мијења и улога државе која своје дјеловање прилагођава економским и друштвеним промјенама. У активне мјере спадају: посредовање које има за циљ што већу усаглашеност између тржишта рада и тражиоца запослења, образовање за тржиште рада са сврхом унапређења и веће оспособљености тражиоца запослења потребама рада и непосредно креирање радних мјеста која могу имати облик запошљавања у јавном сектору или суфинансирање запошљавања у приватном сектору (Calmfors, 1994).

Социјална помоћ, као елемент социјалне сигурности, обезбјеђује задовољавање социјалних потреба без обзира на њихове узроке. Социјална помоћ обухвата накнаде и услуге које осигуравају егзистенцијални минимум људима у стању социјалне угрожености уз провјеру прихода (Шућур, 1998 – према Duffy, 1998, Eardley, 1996). Социјална помоћ заснива се на принципу солидарности, финансира из јавних прихода и везана је за проблем сиромаштва. Као подручје социјалне сигурности, социјална помоћ дјелује у случајевима кад се социјална сигурност не може обезбиједити путем рада, осигурања, из имовине и других накнада и извора прихода.

Раст броја корисника и повећање издатака за социјалну помоћ у посљедњим деценијама изазвао је многобројне расправе о улози социјалне помоћи и потребним промјенама. Несигурност у осталим системима социјалне сигурности код људи изазива све већу социјалну овисност и упућеност ка социјалној помоћи. Истовремено, због кризе и потребне штедње расту захтјеви за „стежањем социјалне сигурносне мреже“ (Стандинг, 1998) и све већим редуковањем социјалних накнада (смањење висине, поштравање критеријума, ограничавање времена примања, повећавање разлике између најниже плате и нивоа социјалне помоћи и утврђивање горњег лимита за висину социјалне помоћи). Врло широка социјална права редукована су за неке категорије као што су стари и особе са инвалидитетом, неке земље међу корисницима искључују избјеглице и азиланте, провјера прихода постаје један од основних критеријумима за остваривање права, а социјална помоћ све се више условљава радним ангажовањем (Шућур, 1998). Све земље у

Европској унији (осим Грчке) у оквиру социјалне помоћи дефинишу минимум социјалне сигурности путем минималниг дохотка. „То је она висина дохотка коју држава законски јамчи сваком држављанину (или становнику) који себи и својој обитељи из објективних разлога не може прискрбити доходак у тој висини“ (Стропник, 2001). Минималним дохотком треба да се задовоље егзистенцијалне потребе у конкретним друштвеним и временским условима. Расправе о овом извору социјалне сигурности честе су и садрже радикална мишљења по којима треба укинути ове програме помоћи и ово питање рјешавати кроз порезне и друге системе, до мишљења која протежирају парцијалне реформе са циљем побољшања статуса корисника. Међу овим другим мишљењима стоје и она која заговарају „основни доходак“, односно накнаду која припада сваком појединцу без обзира на његове приходе или жељу за радом. Ова врста прихода била би толика да не може обезбиједити задовољавање основних животних потреба, али би био основни „у смислу да се додјељује сваком грађанину и да чини адекватан доходак који се може повећати кроз друге приходе“ (Шућуру према Walter, 1998: 255).

Без обзира на све критике и спроведене реформе, у западноевропским земљама задржао се тренд повећања броја корисника социјалне помоћи и повећања издатака за ову намјену, што се сматра посљедицом како фактора који се налазе у самом систему социјалне помоћи (високе накнаде, мале разлике у односу на минималне плате и слаба мотивација за рад), тако и спољних фактора као што су економска криза, раст незапослености, ширење сиромаштва, промјене у другим системима социјалне сигурности и слично.

Социјална сигурност у Републици Српској

Уставна и законска утемељеност социјалне сигурности у РС

Босна и Херцеговина у уставним одредбама (члан 2 Устава БиХ) које дефинишу каталог права гарантованих свим грађанима није уврстила социјалну сигурност, него је то питање уређено кроз примјену међународних стандарда у области људских права и надлежности нижих нивоа организације државе, тако да су сва подручја социјалне сигурности у надлежности ентитета. Сваки ентитет је према свом уставном уређењу установио системе који дефинишу различита подручја социјалне сигурности: социјално осигурање, социјалну заштиту, борачко-инвалидску заштиту и друге видове социјалне сигурности.

Устав Републике Српске у члану 43 обавезује ентитет да социјалну сигурност и социјално осигурање запослених и чланова њихових породица уреди законом и колективним уговором и у складу са законским рјешењима јамчи се право на материјално обезбјеђење за вријеме привремене незапослености, право на одговарајући посао и услови за запошљавање лица са умањеним способностима за рад, а обезбјеђује се и помоћ за социјалну

сигурност грађанима који су неспособни за рад и немају средства за издржавање. Такође, право на заштиту здравља дефинише се за све грађане, а право на здравствену заштиту јамчи се у складу са законом, са истицањем права на здравствену заштиту дјецe, трудница и старих лица из јавних прихода. Устав посебно не садржи одредбе које дефинишу право на социјалну сигурност у случају ризика старости и смрти, али се у најопштијем може примијенити начелна одредба о уређењу социјалне сигурности и социјалног осигурања путем закона. Очигледно је да Република Српска Уставом не гарантује социјалну сигурност грађанима, него „меко“ дефинише да се та питања уреде законима који немају обавезујуће и минималне стандарде засноване на Уставу. Уставно утемељење породичне солидарности као права и дужности кроз одредбе о праву и дужности родитеља да се старају о подизању и васпитању своје дјецe, као и дужности дјецe да се старају о својим родитељима којима је потребна помоћ, указује на то да Република Српска значајан дио одговорности за социјалну сигурност својих грађана усмјерава на сваког појединца и породицу. Социјална сигурност најугроженијих грађана (неспособни за рад и без средстава за издржавање) дефинише се као помоћ, што значи да Устав не јамчи минимум социјалне сигурности за најсиромашније, него се обавезује ентитет да законом установи социјалну помоћ за ову категорију, која по свом основном одређењу не мора да обезбиједи минимум за егзистенцију. И за способне за рад јамчи се право на материјално обезбјеђење, што указује на опредјељеност ентитета за заштиту свих грађана који су без средстава за живот.

Уставна рјешења била су основа и путоказ за законска рјешења у свим областима социјалне сигурности. Поред ових основа, треба имати у виду да је Босна и Херцеговина бивша социјалистичка република и да су њени ентитети наслиједили програме социјалне сигурности из времена социјализма, који су познати по широким социјалним правима.

Зачеци социјалних програма вуку коријене из времена владавине Аустроугарске крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека и примјене Бизмарковог модела социјалног осигурања, те из времена Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Социјалистички режим обезбиједио је сигурност радног мјеста, снизио доходне и социјалне разлике, увео бесплатну здравствену заштиту за све, стамбену политику претворио у социјалну категорију обезбјеђујући високосубвенционисане државне станове, родитељске привилегије кроз екстензивна породилска одсуства, боловање због његе дјетета, субвенционисано збрињавање дјецe и екстензивна права у пензијском и здравственом систему. Неразвијена социјална заштита била је компензована пуном запосленошћу и високом заједничком потрошњом (Зриншчак, 2003).

Искуства из социјализма, створене навике и очекивања, снажно утичу на законска конципирања појединих рјешења и још увијек значајно боје програме и дефинишу права.

У протеклој деценији мијењана су законска рјешења у свим подручјима социјалне сигурности како би се потребе и расположиви ресурси што више ускладили, односно како би се превазилазила практична, али и идеолошка криза у којој су се нашли сви системи социјалне сигурности (Gretschmann, 1994).

Етичка питања у промјенама

Уз наслијеђене навике и нова очекивања да ће промјене повећати социјална права и животни стандард, да ће се испунити обећања које су дијелили политички субјекти у борби за присталице и гласаче, кренуло се у социјалне реформе које су дио укупних промјена у транзицији босанскохерцеговачког друштва. У економској и политичкој сфери циљеви транзиције су јасни, док у друштвеној сфери нису јасно постављени и најчешће су израз или посљедица промјена у политици и економији. Тако и у социјалној политици циљеви транзиције нису јасно конципирани, јер ниједан званични документ не садржи ставове Републике Српске и водећих политичких субјеката у Републици Српској о пожељном моделу социјалне политике, односу према кључним вриједностима и начелима, о питањима приватизације у појединим подручјима социјалног осигурања и мјерилима успјешности промјена. Истовремено, промјене власничке структуре, начина управљања, промјене у области рада и производње, изискивале су и промјене у системима социјалне сигурности. Дискусије о реформама углавном су се кретале у уским политичким и стручним круговима, са штурим информацијама у јавности и под снажним утицајем међународних организација, у првом реду Свјетске банке и Међународног монетарног фонда.

Осјећај сигурности ношен из социјализма и заснован на пуној запослености, широкој заједничкој потрошњи и обавезном социјалном осигурању, у новом времену бива доведен у питање. Снажна економска криза и посљедице рата ослабили су економску моћ Републике Српске, производња је знатно опала, пала је куповна моћ становништва, снижавао се квалитет (и до тада низак) социјалних услуга, растао је фискални дефицит и снижавала се могућност интервенција државе, што је утицало да становништво сиромаша и да велики број грађана потпадне испод линије сиромаштва.

Носиоци реформских процеса у системима социјалне сигурности суочавали су се са различитим изазовима који су били етичке, социјалне, економске и политичке природе. Као императив, наметало се питање повећавања улоге појединца у обезбјеђењу социјалне сигурности. Да ли и даље задржати снажну и одлучујућу улогу владе и администрације у обезбјеђењу социјалне сигурности или јачати улогу појединца, његову индивидуалност и право да одлучује и да буде одговоран за свој живот? Овај императив у реформама захтијевао је промјену навика из социјализма о одговорности државе која је у обавези да се стара и да је одговорна за социјалну сигурност појединца. Независност и одговорност појединца

постају нови императив у реформама. Право људи да бирају носи и одговорност за избор и доношење посљедица за лоше одлуке (Kornai, 1997). Међутим, то ново стање у коме свако треба да брине о себи, захтијева промјену свијести и приступа како појединаца, тако и институција и свих одговорних субјеката. У недостатку организованог и системског приступа спонтано се развија код млађих грађана друга врста односа према социјалној сигурности. То је минимизирање и обезвређивање њеног значаја и одустајање од било којег облика осигурања кључних социјалних ризика, када то није уређено обавезним осигурањем. Често се може чути: „Мој отац је плаћао пензијско осигурање четрдесет година, и сада од пензије не може да живи и не видим зашто бих ја то понављао“.

Утицај неолиберализма у глобализацији и дјеловању Свјетске банке и других међународних организација ово питање је заострило и поставио га као начело у дефинисању нових законских рјешења у свим областима социјалне сигурности у Републици Српској, која се још 1994. године у првом Програму заштите социјално угроженог становништва определијелила у подручју социјалне заштите за пуну одговорност радно способног човјека за бригу о себи, својој егзистенцији и егзистенцији породице. По овом програму носилац социјалне заштите је јединица локалне самоуправе. Наведена програмска начела трасирала су пут реформских процеса и указала на то да се може очекивати развој модела социјалне политике који потенцира одговорност појединца за своју егзистенцију и егзистенцију своје породице и одсуство интервенције државе у социјалним питањима. Инсистирање на локалној заједници и њеним улогама у рјешавању питања социјалне заштите значило је одређење за децентрализацију система и преношење одговорности државе на нижи ниво организације власти. На овај начин најавила се подршка неолибералистичком концепту и децентрализацији као кључном принципу у организацији система социјалне заштите (Ћук, 2011).

Основни принцип на којем функционишу сви системи социјалне сигурности јесте принцип солидарности. У примјени овог принципа нужно се постављају питања: с ким солидарност и колико? Неколико је фактора који утичу на ова питања. Друштво Републике Српске послје деведесетих година двадесетог вијека снажно се враћа изворним хришћанским начелима у којима је солидарност изражена кроз милосрђе обавеза сваког вјерника. Као бивше социјалистичко друштво, има високо присуство политичких увјерења левеце у којима важно мјесто заузима међусобна помоћ. Не треба заборавити традиционалне облике солидарности унутар породице и заједнице, израђене на урођеном алтруистичком осјећају, који се вијековима преносе с генерације на генерацију и који посебно долазе до изражаја у стањима кризе. Расправе о солидарности не доводе у питање ове осјећаје и више се баве разматрањем критеријума који одређују кога држава треба да заштити и помаже, тј. ко су корисници солидарности. Имајући у виду претходни принцип који говори о одговорности појединца, јасно је да се сужава круг оних који по принципу солидарности могу обезбјеђивати своју социјалну сигурност. Зато се све

више говори о циљаној заштити, а све мање о универзалним накнадама које припадају свим грађанима. Стање социјалне потребе постаје одређујуће за социјалну помоћ и циљање социјалних накнада према најсиромашнијим основни је захтјев у реформи свих система социјалне заштите. Социјално обезбјеђење постаје све даље и оба ентитета у Босни и Херцеговини једини међу земљама бивше Југославије немају материјално обезбјеђење као основни вид социјалне сигурности лица која су ван система рада, а тиме и социјалног осигурања. Очекивања за будућност више се усмјеравају према приватном осигурању и штедњи, а државна интервенција на бази солидарности долази у обзир ако због неког ризика појединац није имао могућности да се сам припреми за будућност. Солидарност међу генерацијама као универзална вриједност, неопходно је да се одржи. „Садашња генерација мора показати солидарност са будућим генерацијама. Ни један морални закон не оправдава да се данас живи лакше тако што ће се будућим генерацијама оставити дугови, економски темпирана бомба која ће експлодирати у удаљеној будућности“ (Kornai, 1997: 301). Снажно се задужујући да обезбиједи свакодневно функционисање и испуњавање обавеза, Република Српска озбиљно угрожава ову вриједност и будућност корисника социјалне сигурности чини врло неизвјесном.

Институционалне и организационе дилеме

Социјална сигурност у Републици Српској у потпуности је у јавном сектору. Монопол државног власништва условљава фискалну зависност од ентитета који из јавних прихода обезбјеђује одрживост у свим системима. Одржавање монопола бива све теже и грађанин све више жели да бира и да добије најквалитетнију услугу. Присуство разних облика својине међу пружаоцима услуга и партиципација корисника обезбјеђују конкуренцију и такмичење међу различитим актерима, што ствара услове за већи обим и квалитет, већу могућност избора и већу сигурност у промјенама које се дешавају у актуелним политичким процесима, те већу контролу над радом свих. Наслијеђени осјећај из социјализма о држави као једином и сигурном гаранту треба да се мијења под утицајем позитивних искустава држава које су у реформама обезбиједиле учешће јавних, приватних и невладиних актера и понуду више програма. На примјер, у реформи пензијског система увеле су више ступова и тако омогућиле истовремено коришћење различитих пензијских програма, што смањује ризик од неуспјелих промјена, у реформи здравствене заштите обезбиједиле су приступ приватним здравственим услугама осигураницима из јавног здравственог осигурања, а у социјалној заштити могућност куповине социјалних услуга на тржишту јавним средствима добијеним кроз социјална давања.

Учешће приватних организација и непрофитних и невладиних организација у обезбјеђењу социјалне сигурности у свијету све више добија на значају. Засада код нас оне предњаче у здравственој заштити (приватне

лабораторије, клинике, болнице, амбуланте), дјечијој заштити (дјечији вртићи, играонице) и у социјалној заштити (домови за старе, центри за кућну његу, савјетовалишта...). Постоје примјери уласка приватних осигуравајућих друштава у здравствено и пензијско осигурање, али се још увијек не ради о системској пракси.

О улози државе у обезбјеђењу социјалне сигурности воде се велике полемике. Мишљења теоретичара неолибералног модела социјалне политике и неоконзервативаца с једне стране, и теоретичара социјалдемократског модела с друге стране, супротна су. Док први одбацују државну интервенцију готово у свим подручјима социјалне сигурности, сматрајући да она спутава слободу и довољност слободног тржишта, те да је преузела традиционалне улоге породице и заједнице, други истичу важност државне интервенције којима се унапређује социјална кохезија, интеграција и инклузија и свим грађанима гарантује одговарајући животни стандард (Dixon, Hyde, 2001).

У Републици Српској доминира мишљење како држава мора да устроји и регулише системе социјалне сигурности и обезбједи механизме за надзор и контролу у њиховом спровођењу. Одговорност је државе да устроји тијела за провођење надзора и да у та тијела укључи и представнике цивилног друштва, посебно удружења корисника. Такав је случај са Удружењем пензионера које се појављује у улози носиоца мониторинга у реализацији пензијског осигурања, али и улози партнера влади у креирању и спровођењу политике пензијског осигурања. Присутан је и јасан став о обавези државе да преузме и покрије све ризике функционисања социјалног осигурања, док је у одговорности за социјалну заштиту тај став много мекши. Због тога се има утисак да се даје већи значај и праве посебни односи према социјалном осигурању и борачко-инвалидској заштити као посебном подручју социјалне сигурности, која због историјских догађаја и њихових последица има много корисника, према којима се исказује посебна осјетљивост. Због оваквог односа у јавности се ствара утисак о селективном и недовољно одговорном приступу према појединим подручјима социјалне сигурности.

Република Српска као бивша социјалистичка земља још увијек је снажно задржала наслијеђено схватање о повезаности државе и грађанина у обезбјеђењу социјалне сигурности. Порез и доприноси које плаћају грађани искривљено се схватају као државни трошак из кога пристичу бесплатне социјалне накнаде и услуге, а не као лично давање које грађанину даје право да захтијева одговорност од државе за употребу тих средстава и полагање рачуна о њиховом трошењу.

Блиско је овом питању и питање одговорности носилаца политичких функција да грађанима изразе своје ставове према социјалној сигурности. Већ је речено да у Републици Српској ниједан политички субјект нема јасно и транспарентно мишљење о социјалној политици земље и мјерама које ће предузети кад освоји власт. Доминантна питања у политичком дискурсу још увијек су национална, а о социјалним се готово не воде никакве расправе.

Економски и социјални утицаји на социјалну сигурност

Наведеним етичким и институционалним дилемама и расправама треба додати и оне које говоре о економским и социјалним трансформацијама које производе последице у социјалној сигурности.

Економисти у својим расправама истичу да трошкови социјалне сигурности повећавају трошкове радне снаге и на тај начин директно угрожавају конкурентност предузећа која су присиљена да плаћају велике доприносе (Euzeby, 1997).

За разлику од њих, теоретичари који промовишу социјалну сигурност мишљења су да су у земљама у којима су социјални трошкови највећи, директне плате релативно ниске и трошкови радне снаге нису одвећ високи. Такође, трошкове радне снаге треба цјеловито посматрати не разлажући их на директне плате и социјалне трошкове. Трошкови радне снаге утичу на конкурентност предузећа, али ту је и низ других фактора као што су ниво квалификација запослених, начин управљања, социјална клима у предузећу, квалитет и репутација производа, рокови испоруке, производни амбијент на локалном нивоу итд. (Euzeby, 1997).

Поред тога што социјална сигурност производи трошкове, социјална давања обезбјеђују одређене користи које су од значаја за економију. То су: значај здравствене заштите за превенцију болести и заштиту здравља, заштиту од заразних болести, подржавање потрошње, а тиме и активности предузећа, посебно у кризним условима, одржавање социјалног мира, социјалне кохезије, стабилизација радне снаге, побољшање образовног система, итд. (Euzeby, 1997).

„Босна и Херцеговина за социјалну сигурност по основу социјалног осигурања троши 12,4% БДП (што је ниже од просјека већине земаља у окружењу) и има високе стопе доприноса који се наплаћује од запосленика, те компаративно низак ниво који се обрачунава послодавцима. У Републици Српској укупна стопа доприноса је 32,7% и у цијелости је плаћа запосленик“ (Ђук, 2015: 135). То је мање-више супротно ономе што налазимо у земљама ЕУ, гдје су доприноси послодавца пуно виши него доприноси запосленика (Bartlett, 2013). Постојећа средства нису довољна за редовно сервисирање обавеза ни у једном систему социјалне сигурности и већ годинама гомилају се дугови и подижу кредити за финансирање основних права корисника у свим системима. У оваквим условима нужно је да се размишља и о подизању стопа доприноса. За такву мјеру неопходно је да постоје економске и политичке претпоставке.

Бруто друштвени производ у Републици Српској не остварује раст који омогућава значајнији економски напредак. Од 2009. до 2013. године био је негативан, у 2014. стопа раста била је 1,2%, у 2015. и 2016. 3%, а у 2017. због суше очекује се да ће бити мања од 3%. Обавезе сервисирања дуга повећавају се у цијелој земљи. У 2011. години БиХ је за те обавезе плаћала око 340 милиона КМ, а у 2016. години 723 милиона КМ (Агенција за статистику БиХ

и Централна банка БиХ, 2017). Поред ових трендова, неки индикатори указују на благи раст. То су смањење броја незапослених и раст броја запослених, те спровођење политике континуиране фискалне консолидације чији је циљ смањење буџетског дефицита и средњорочно смањење нивоа јавног дуга (Централна банка, 2017).

Од друштвених фактора, највећи утицај на социјалну сигурност имају демографски процеси. Савремено доба у демографској трансформацији прати снижавање стопе фертилитета и опадање биолошке репродукције становништва, продужење очекиваног трајања живота, унутрашње и спољне миграције, повећање удјела старијег становништва у укупном становништву и промјене функција и структуре породице. Сви ови процеси одражавају се на сва подручја друштвене стварности, а највећи утицај на социјалну сигурност има демографско старење које се налази у узрочно-последичном односу са продужењем очекиваног трајања живота и смањењем стопе фертилитета.

Старење становништва резултат је хуманих постигнућа: развоја медицине, фармакологије, генетике, јавног здравља, промовисања здравих стилова живота и побољшања животног стандарда. Помаци у наведеним областима довели су до смањења морталитета старих људи и до дужег просјечног живота.

Свјетска скупштина о старењу становништва 1982. године донијела је показатеље за утврђивање демографског старења. То су: средња (просјечна) старост, проценат старијих од 60, односно 65 година у укупном становништву, који се одређују као стари, однос броја старијих од 60 година и дјеце млађе од 15 година и проценат становништва изнад одређеног броја година који одговара преосталом животном вијеку од 10, 15 или 20 година (UN, 1984. A/CONF, 113/4).

Фактори који доводе до старења становништва јесу опадање стопе фертилитета (што доводи до мањег учешћа младих у укупној популацији), продужење очекиваног трајања живота (а тиме и пораст броја издржаваних, односно старијих од 65 година, што је уобичајена граница губитка радне способности и пензионисања) и пораст удјела најстарије популације (преко 80 година), која има високе потребе за здравственом и социјалном његом. У развијеним земљама Европске уније учешће старијих од 65 година веће је од 16%, а демографска предвиђања указују на могућност да ће 2050. године преко 27% становника у овим земљама бити старије од 65. година (Пуљиз, 2005).

Становништво у Републици Српској захваћено је наведеним демографским процесима у високом степену. Општа стопа наталитета у сталном је паду од 2007. године, општа стопа морталитета има тенденцију сталног раста, тако да се биљежи негативни природни прираштај већ десет година. Старосна структура мијења се у корист све већег учешћа старачког становништва у укупној популацији.

Према попису становништва из 2013. године у БиХ живи 20,51% становника са 60 и више година, а 14,21% старијих од 65 година (Агенција за статистику БиХ, 2017).

У Републици Српској старење је још израженије, тако да је 24,57% становника са 60 и више година, а 17,12% са 65 и више година (Републички завод за статистику, 2017). Пројекције демографа засноване на стопама наталитета, морталитета, природном прираштају, очекиваном трајању живота, стопи фертилитета, миграцијама и трендовима ових процеса указују на даље повећање удјела старијих у укупној популацији и достизање стопа које имају најразвијеније земље у свијету. Томе иде у прилог и чињеница да се у старосној доби 55–65 година у Републици Српској налази 194.770 становика или 16,64% укупне популације, што ће већ у наредној деценији озбиљније утицати на параметре старења.

Повећање удјела старих врши снажан притисак на системе социјалне сигурности, посебно на пензијски систем, здравствени систем и социјалне услуге (дуготрајну социјалну његу), што доприноси продубљивању кризе у фондовима ових система и до неусклађености потреба које стално расту, као и реалних финансијских могућности ових система.

Реконструкција социјалног осигурања и социјалне помоћи у Републици Српској

Реформе у социјалном осигурању у Републици Српској биле су нужност у суочавању са насталим промјенама и проблемима. Сваки систем социјалног осигурања осмишљавао је моделе и постављао циљеве реформи у засебним процесима без координације и усаглашености са осталим системима, тако да су промјене у неким системима изазивале снажне утицаје на друге системе социјалне сигурности. На примјер, промјене у пензијском систему и укидање права на додатак за помоћ и његу осигураника повећале су број корисника у социјалној заштити овог права за више хиљада, што је угрозило буџете јединица локалних самоуправа намијењених социјалној заштити. Повећана је стопа доприноса за пензијско осигурање на рачун стопе доприноса за здравствено осигурање, чиме је смањен прилив средстава у овом осигурању, што је додатно угрозило његово функционисање. Ниједно владино тијело у Републици Српској није задужено за координацију активности у реформама. Такође, на нивоу ентитета није донесен никакав стратешки документ који би успоставио дугорочне циљеве и изразио усклађену политику земље у овој области. Сваки систем социјалног осигурања провео је низ активности које су резултирале измјенама законских рјешења која примјереније омогућавају функционисање система социјалног осигурања.

Пензијско и инвалидско осигурање у Републици Српској осигурава социјалну сигурност осигураника у случају ризика старости, смрти храниоца и инвалидности и функционише као јединствен систем заснован на

својерсном међугенерациском споразуму који обезбјеђује попуњавање прихода људи који због старости или инвалидности не могу више да зарађују. Поред тога, ово осигурање један је вид индивидуалне и колективне штедње којом се утиче на појединачно и друштвено благостање (Ћук, 2013) и одвија вертикална и хоризонтална дистрибуција дохотка што „доприноси остварењу социјалне правде, отклањању и ублажавању сиромаштва, те унапређењу социјалне кохезије унутар друштва“ (Пуљиз, 2005: 172).

Ово осигурање је обавезно и средства за њега обезбјеђују се из доприноса по стопи од 18,5% на све приходе на које се плаћа порез на доходак. Република Српска има око 293.000 осигураника и око 45.000 обвезника уплате доприноса. Стопа зависности, која представља однос броја осигураника и броја корисника је 1,14 (Фонд пензијског и инвалидског осигурања РС, 2017). То је једна од најнижих стопа у региону.

Број корисника права из пензијског и инвалидског осигурања у сталном је порасту због старења становништва, велике незапослености, пријевременог пензионисања, великог учешћа инвалидских пензија и пензија по посебном стажу (бивши борци). У табели 1 дат је приказ броја корисника права на пензију у посљедњих пет година.

Табела бр. 1: Преглед броја корисника права на пензије

Врста пензије	Број корисника					Раст броја корисника %
	2012	2013	2014	2015	2016	
Старосна пензија	120.567	126.375	131.328	135.443	141.427	17,3
Инвалидска пензија	41.440	41.315	40.781	40.030	39.378	-5,0
Породична пензија	76.194	76.641	76.835	76.436	76.514	0,04
Укупно	238.201	244.331	248.545	251.909	257.364	10,8

Извор: Статистички билтени Фонда ПИО РС

Видно је да перманентно расте број корисника старосних пензија којима припада 55% укупног броја пензија. Раст учешћа старосних пензија за посљедњих пет година је 17,3%. Просјечна старосна пензија у децембру 2016. године за четрдесет година стажа осигурања износила је 390,47 КМ или 47,74% просјечне плате која је у то вријеме износила 839,00 КМ. Опада број корисника права на инвалидску пензију, а породичне пензије одржавају се на постојећем нивоу.

Доприноси су основни извор средстава за пензије. На основу доприноса прикупља се 78–84% потребних средстава. Забрињавајуће је што ова средства немају тенденцију раста, а то је посљедица тешке ситуације у привреди, велике незапослености, финансијске недисциплине и великих дуговања

привредних субјеката која се најчешће репрограмирају. Недостајућа средства обезбјеђују се из других извора финансирања (буџета, добити од ПРЕФ-а, издавања у закуп и продаје имовине Фонда, камата на новчана средства, административних трошкова стручне службе, субвенција, донација и др.). Република Српска из буџета трансферише у пензионе трошкове око 8–9% средстава.

Неликвидност и немогућност сервисирања обавеза, определијелили су Владу Републике Српске да донесе одлуку да се исплата пензија од 2016. године обавља преко трезора и уз значајно учешће буџета Републике Српске у обезбјеђењу недостајућих средстава. Ово је омогућило додатну стабилизацију система пензијског и инвалидског осигурања која се огледа у редовној и благовременој исплати пензија у 2016. и 2017. години и повећању износа пензија од октобра мјесеца 2017. године за 3%.

Реформа у пензијском и инвалидском осигурању у Републици Српској одвија се континуирано од почетка двадесет првог вијека. Нова законска рјешења предуслов су за даље провођење параметарске реформе чији је општи циљ побољшање рација зависности, актуарски праведнија прерасподјела, уз одржавање елемената социјалног карактера, уважавање економских и демографских претпоставки тј. реалности, стимулисање дужег рада и обезбјеђење заштите појединих категорија и основних права у складу са европским стандардима (Шљивар, Томаш, 2013).

Кључне промјене које су учињене у овом систему протеклих година, поред повећавања стопе доприноса, обухватале су:

- Повећање ефективне старосне границе за одлазак у пензију, са садашњих 57,0 година за мушкарце и 55,3 године за жене, на 63 године и то постепено у периоду од 2012. до 2018. године. Даље промјене захтијеваће постепено повећање границе за остваривање старосне пензије са 65 (колико је данас) на 67 или 68 година;
- Издвајање из пензијског фонда свега што је било са посебним пензијским стажом, тако да су у систему остали само корисници радом стеченог права и изведене (породичне) пензије;
- Промјена начина индексације пензија према „швајцарском“ моделу (50% плате, 50% трошкови живота),
- Увођење бод-система код обрачуна пензије уз прихватање економски реалне стопе замјене од 70% (1,75% x 40 година) за пуни радни стаж од 40 година (Шљивар, Томаш, 2013).

Процес реформи наставиће се у правцу што дужег задржавања осигураника у процесу рада и дестимулисањем ранијег одласка у пензију, веће финансијске дисциплине и повећањем броја осигураника, побољшањем односа броја запослених и пензионера, усклађивањем пензија са трошковима живота, већом промоцијом друга два стуба осигурања, увођењем нових осигураника (пољопривредника) итд.

Путем здравственог осигурања обезбјеђује се здравствена заштита и социјална сигурност осигураника и осигураних лица у случају ризика болести. Обавезним здравственим осигурањем у Републици Српској обухваћено је око 78% укупног становништва. Више од једне петине укупног становништва нема здравствено осигурање. Број осигураника посљедњих година смањено се за око 3%.

Стопа доприноса за здравствено осигурање у Републици Српској износи 12% на лична примања која подлијежу плаћању пореза на доходак. За остале категорије носилаца осигурања дефинише се посебна основица, на примјер, основица за пензионере је износ пензије, а стопа доприноса је 1%, док је за незапослена лица основица 20% просјечне бруто плате у Републици Српској.

Трошкови здравственог осигурања расту много брже од прихода, што је посљедица развоја здравственог система и примјене нових технологија у дијагностици, лијечењу и рехабилитацији, али и нерационалне организације мреже здравствених установа и других субјективних фактора у систему здравствене заштите. У посљедњих пет година порасли су за око 20%, што доводи до акумулирања дугова и до великих проблема у финансирању обавеза. Због тога се стално праве планови штедње који најчешће захватају права осигураника и повећавају њихову партиципацију у трошковима здравствене заштите. Највећи дио трошкова одлази на финансирање секундарне и терцијарне здравствене заштите (око 47%).

Проблеми у здравственом систему имају снажан утицај на његове кориснике и на јавност у цјелини. У социјализму је покривеност здравственим осигурањем становништва била велика, а здравствена заштита највећим дијелом бесплатна. Навике стечене у том времену успостављају велика очекивања и захтјева да се одговори на потребе које стално расту. Додатни ризици који погоршавају здравствено стање становништва јесу сиромаштво јер је нужно праћено лошијом исхраном и слабијим условима живота. Ту су и посљедице рата и ратног страдања на физичко и психичко здравље. Постизање високог нивоа људског здравља циљ је сваке државе, а много је фактора који утичу на његово остваривање.

Здравствене реформе у свијету и код нас крећу се у оквиру два подручја: прво је реорганизација здравствених система са измијењеним улогама државе и тржишта и јасним дефинисањем улоге јавног здравства, а друго су промјене у правима пацијената (Зриншчак, 2005).

Реорганизација здравствених система одвија се у правцу приватизације и децентрализације. Увођење приватног осигурања и приватних здравствених услуга обезбјеђује услове за дјеловање тржишта, а држава остаје и даље као најважнији фактор у организацији здравственог система. Права грађана у приступу здравственим услугама, избор установе, избор љекара, учешће у плаћању трошкова здравствене заштите итд. питања су која добијају на значају.

У Републици Српској најважнији проблеми са којима се суочава здравствено осигурање су слjedeћи:

- Нестабилни извори финансирања, са високим процентом неусклађености прихода и расхода,
- Висок проценат неосигураног становништва,
- Висок проценат незадовољства осигураника обимом и садржајем права из обавезног здравственог осигурања, условима лијечења и доступношћу здравствене заштите,
- Изражено незадовољство здравствених установа због недостатка финансијских средстава за пружање здравствених услуга,
- Изражена појава да пацијенти купују лијекове, санитарски материјал и др. за вријеме болничког лијечења.

Најзначајније промјене у овом систему у односу на ранији период јесу увођење добровољног здравственог осигурања и развој приватног здравственог сектора. Добровољним осигурањем баве се приватне осигуравајуће куће осигуравајући различите ризике. Корисници обавезног здравственог осигурања могу користити здравствене услуге у 63 консултантско-специјалистичке приватне службе, дијагностичко-терапијске услуге у 27 служби и хируршке услуге у четири приватне болнице, јер су са њима уговорени аранжмани и коришћење услуга (Фонд здравственог осигурања РС, 2015). Такође, пакет права је редукован, а мјере уштеде постоје и у форми партиципације у трошковима здравствене заштите. Суштинске измјене у начину финансирања здравства до сада нису учињене, нити су развијене стратегије превазилажења нараслих и нагомиланих проблема. Према плану за 2017. годину мјере Фонда здравственог осигурања усмјерене су на стабилизацију финансијске ситуације, рационализацију трошкова у здравственим установама и ефикаснији рад, те на оптималну доступност здравствене заштите (Фонд здравственог осигурања РС, 2017).

Социјална сигурност по основу ризика болести врло је рањива и у постојећим условима доприноси негативним економским, али и политичким трендовима као и општој нестабилности развоја Републике Српске.

Осигурање за ризик незапослености омогућава надомјештај прихода и обезбјеђење социјалне сигурности у случају ризика останка без посла. За коришћење бенефиција из овог система потребно је да се испуне услови који се тичу узрока незапослености и дужине радног стажа, односно уплате доприноса. Висина и дужина исплате новчаних накнада регулисани су националним законодавством. Стопа доприноса за ово осигурање износи 1% на лична примања која подлијежу плаћању пореза на доходак.

Права на основу овог осигурања су новчане накнаде, здравствено осигурање и пензијско и инвалидско осигурање. Прво право директно је у функцији осигурања средстава за издржавање, а друга два права дио су укупног система социјалне сигурности људи који остану без посла. Минимални услови за остваривање права су непрекидан стаж осигурања од

осам мјесеци у последњих 12 мјесеци или са прекидима у последњих 18 мјесеци. Дужина уживања права у зависности је од дужине стажа осигурања и износи од мјесец дана до 12 мјесеци. Висина накнаде износи 35% или 40% од просјечне плате осигураника у последња три мјесеца, а према дужини стажа осигурања. Поред права за незапослене, средства из доприноса користе се за сервисирање свих активности у програмима за незапослене.

Новчану накнаду за незапослене остварује око 2.000 корисника и годишње се троши око 15.000.000,00 КМ. Посљедњих година број корисника новчаних накнада знатније се не мијења (Завод за запошљавање РС, 2017).

Промјене у самом систему осигурања ишле су у правцу поопштравања услова за остваривање права на накнаде, смањена је висина и ограничено вријеме исплате у складу са настојањима да незапослени активно траже нови посао. Промјена у политици према незапосленима подразумијева увођење активних мјера запошљавања (подстицајне мјере, помоћ приликом запошљавања, упошљавање, улагање у људски капитал), а пасивне мјере (накнаде, осигурања) губе на значају и служе политици активних мјера.

Поред јавне службе за запошљавање постоји могућност оснивања приватних агенција за запошљавање како би се постигла конкурентност и ефикасније запошљавање.

Накнаде социјалне помоћи основни су инструмент дјеловања социјалне заштите у задовољавању социјалних потреба и рјешавању социјалних проблема, а у новије вријеме и у спречавању маргинализације и социјалне искључености (Шућур, 2005). У Републици Српској функционише модел рудиментарне помоћи (Шућур на основу Gough и сар., 2005) који одлукује усмјереност на радно неспособне. Провјера свих ресурса (доходовног, имовинског и породичног стања) основни је предуслов за добијање помоћи. Новчане помоћи (законски термин за социјалну помоћ) припадају онима који су неспособни за рад и укупни ресурси су им нижи од зацртаног нивоа сиромаштва, под условом да социјалну сигурност не могу остварити ни у једном другом систему. Систем социјалне заштите не садржи захтјеве за провјеру радне мотивације, јер корисници социјалне помоћи морају бити радно неспособни. Овај услов определијелио је да у структури корисника доминирају старије особе, особе са инвалидитетом и родитељи самци који због њега дјетета нису способни за рад.

Реформе које су урађене у социјалној заштити Републике Српске искључиле су лица способна за рад и одбациле су материјално обезбјеђење као начин остваривања социјалне сигурности људи који својим радом и социјалним осигурањем не могу обезбиједити социјалну сигурност, тако да лица која су незапослена и после дуготрајног трагања за послом немају право на социјалну помоћ и њихова социјална сигурност у потпуности је ван јавног интереса и препуштена личном ангажовању и сналажењу. Најчешће је обезбјеђују у зони „сиве економије“ или уз подршку шире породице.

Свјетска банка је више пута критиковала социјалне трошкове у Босни и Херцеговини сматрајући да ова земља, односно њена оба ентитета,

неоправдано троше велика средства за новчане накнаде кроз различите програме социјалне заштите који нису базирани на доприносима. Око 4% БДП иде на јавну потрошњу за ове програме (Свјетска банка, 2009). При томе је циљање накнада према сиромашним врло ниско, јер се већина њих (накнаде у борачко-инвалидској заштити, дјечијој заштити, накнаде лицима са инвалидитетом) додјељује по статусу, а не по стању и потребама. Највеће је циљање код социјалне помоћи (око 52% одлази сиромашним), а најмање у борачко инвалидској заштити – само 18,5% корисника налази се међу најсиромашнијим (ИВНИ, 2013). У циљу побољшања усмјеравања готовинских трансфера урађен је нови модел циљања на бази примјене механизма посредног показатеља имовинског стања у домаћинству, тзв. индиректни имовински цензус који би повећао и усмјереност социјалне помоћи према најсиромашнијим. Оба ентитета још увијек нису ништа урадила на примјени овог модела.

Према подацима Министарства здравља и социјалне заштите Републике Српске (2017) новчану помоћ у Републици Српској у 2016. години остварио је 5.071 корисник, а једнократну новчану помоћ (за посебна стања социјалне потребе) 11. 301 корисник. И овај податак указује на ригидност критеријума за остваривање права, јер велики број сиромашних нема приступ овом праву¹ и остаје ван система друштвене бриге.

Закључак

Реконструкција система социјалне сигурности представља нужност и потребу у цијелом свијету и већ двије деценије све земље проводе различите програме и доносе мјере које имају за циљ да у условима друштвених, економских, политичких, технолошких и других промјена одржавају и унапређују социјалну сигурност људи. Различита теоријска и практична рјешења отварају многе расправе и међу истраживачима поларизују мишљења о будућим правцима развоја и одрживости ових система. Подијељена мишљења присутна су и у бившим социјалистичким земљама које у процесу транзиције мијењају цјелокупну структуру друштва. На неки начин развија се капитализам који истиче индивидуалну одговорност, профитну мотивацију, тржиште, конкуренцију, такмичење, приватно власништво, с једне стране, а с друге стране жели се задржати солидарност као основни принцип људског разумног функционисања на индивидуалном, али и колективном нивоу, као и одговорност државе која има значајну улогу у редистрибуцији у сврху солидарности.

Урађене промјене у Републици Српској у системима социјалне сигурности омогућавају функционисање свих система на постојећим нивоима и рјешавање актуелних проблема. Ни у једном систему нема дугорочних,

¹ Према Анкети о потрошњи становништва у РС има око 152.000 сиромашних појединаца, 53.000 домаћинстава, а стопа релативног сиромаштва износи 14,8%.

осмишљених, стратегијски планираних циљева, нити развијених стратегија за њихово остварење. Актуелни демографски процеси имају тенденцију даље раста, што обавезује цјелокупно друштво на будност и на предвиђање будућности. До сада се све завршава на упозорењима демографа и на расправама у уским стручним круговима. Изградња програма који иду у сусрет промјенама и у сусрет кризама нису реалност у постојећим системима. Истовремено, у свијету се све више заговара изградња социјалне сигурносне мреже за све као идеја Међународне организације рада и која може дати одговоре на многа питања. Сигурносна мрежа према МОР-у укључивала би четири компоненте: „1) универзалан приступ здравственим услугама, 2) доходовну сигурност за сву дјецу кроз дјечије и породичне накнаде, 3) циљану доходовну потпору за сиромашне особе радно активне доби у комбинацији са јемствима за запошљавање (активна политика тржишта рада), 4) доходовну сигурност за старије особе, особе са инвалидитетом и породице без хранитеља“ (Шућур према Bonnet, Ehmke, Nagemeyer, 2016: 34). Постоје ли снаге у Републици Српској које се могу суочити са изазовима и изборити се за будућност у којој ће социјална сигурност бити право сваког човјека? На ово питање још увијек не можемо дати одговоре, јер их постојећи догађаји, процеси и субјекти ни на који начин не наговјештавају.

Литература:

- (Kornai, J. (1997), Реформа социјалног сектора у постсоцијалистичким земљама: нормативни приступ. Ревизија за социјалну политику, год. 4, бр. 3: 295–315.
- Bartlett, W. (2013), *Анализа података у области политика социјалне заштите и инклузије у БиХ*, Сарајево: UNICEF, EU.
- Calmfors, L. (1994), *Active labour market policy and unemployment – a framework for the analysis (~fcrucial designfeatures*, Labour market and social policy, Occasional paper NI! 15, OECD, Paris, str. 41.
- Dixon, J. E. Hyde, M. (2001), *The Marketization of Social Security*, London: Quorum Books.
- European Commission (2006), *Ријечник социјалне сигурности*, „Social Institutions Support Programme“, оčitано 20. 10. 2017. на <https://www.coe.int/t/dg3/sscsr/Source/GlossSERBcyrillic.pdf>
- Euzeby, A. (1997), *Социјална сигурност: нужна солидарност*, Загреб: Ревизија за социјалну политику, свезак 4 бр. 4, стр. 401–411.
- Gretschmann, K. (1994), *Социјална сигурност у транзицији*, Загреб: Ревизија за социјалну политику, год. 1, број 2, стр. 179–188.
- IBNI, Maastrich University (2013), *Буџетске новчане накнаде за социјалну заштиту у БиХ, Шта функционише, а шта не (1)*, Сарајево.
- Palier, V. (2003), *La reforme des retraites*, Paris: PUF.

- UN (1984), *Документи Свјетске скупштине о старењу* објављени у зборнику „Изазови старости“, Београд: Институт за социјалну политику.
- Агенција за статистику БиХ (2017), *Демографија и социјалне статистике*, прочитано на http://www.bhas.ba/index.php?option=com_publicacija&view=publicacija_pregled&ids=1&id=5&n=Stanovni%C5%A1tvo дана 16. 10. 2017.
- Агенција за статистику БиХ (2017), *Економска статистика*, прочитано на http://www.bhas.ba/?option=com_publicacija&id=2&lang=ba дана 16. 10. 2017.
- Видановић, И. (2006), *Речник социјалног рада*, Београд; Ауторско издање.
- Завод за запошљавање РС (2017), *Извјештај о раду*, прочитано на http://www.zzzrs.net/dokumenti/izvjestaj_o_radu_2016.pdf, дана 12. 10. 2018.
- Зриншчак, С. (2003), Социјална политика у контексту корјените друштвене трансформације посткомунистичких земаља. Ревизија за социјалну политику, год. 10, бр. 2: 135–159.
- Зриншчак, С. (2005), *Здравствена политика, чланак објављен у књизи Пуљиза и др. Социјална политика*, Загреб: Свеучилиште у Загребу Правни факултет, стр. 199–238.
- Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске (2017), *Билтен за 2016*, Бања Лука, прочитано на <http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Documents/BILTEN%20SOCIJALNE%20PORODICNE%20I%20DJECIJE%20ZASTITE%202016.pdf> дана 17. 10. 2017.
- Пуљиз и др. (2005), *Социјална политика*, Загреб: Свеучилиште у Загребу Правни факултет.
- Републички завод за статистику (2017), *Попис 2013*. Очитано на <http://www.popis2013.ba/index.php/sr/> дана 10. 10. 2017.
- Свјетска банка (2009), *Социјална давања у Босни и Херцеговини Креирање одрживог система социјалне заштите заснованог на потребама*, Сарајево: Свјетска банка.
- Стропник, Н. (2001), Минимални доходак и новчана социјална помоћ у државама Европске уније. Ревизија за социјалну политику 1, стр. 35–51.
- Ђук, М. (2011), *Управљање системом социјалне заштите у Босни и Херцеговини у процесима реформе*, Бања Лука: Факултет политичких наука, докторска дисертација.
- Ђук, М. (2015), *Social Security as a Challenge and a Factor of Social Development in the Republic of Srpska*, Бања Лука: Сварог – тематски број радова са Међународне научне конференције Изазови развоја до 2020. године, стр. 128–143.
- Устав БиХ*, прочитано на [http://msb.gov.ba/PDF/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos\(2\).pdf](http://msb.gov.ba/PDF/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos(2).pdf) дана 08. 10. 2017.

- Устав Републике Српске, очитано на http://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/cir/ustav_republike_srpske.pdf дана 08. 10. 2017.
- Фонд пензијског и инвалидског осигурања РС (2017), *Саопштења за 2012–2016*, очитано на www.fondpriors.org/saopstenja дана 25. 08. 2017.
- Централна банка БиХ (2017), *Билтен бр. 4 – 2016. година*, очитано на <http://www.cbbh.ba/> дана 12. 10. 2017.
- Шљивар Б. – Томаш, Д. (2013), *Реформа пензијског система у РС*, очитано на [www.revicon.info/dokumenti/pdf doc/Vozana Sljivar.pdf](http://www.revicon.info/dokumenti/pdf/doc/Vozana_Sljivar.pdf) дана 06. 03. 2016.
- Шућур, З. (1997), *Тржишна трансформација, незапосленост и промјене у системима социјалне сигурности*, Загреб: Ревизија за социјалну политику бр. 3, стр. 237–251.
- Шућур, З. (1998), *Систави социјалне помоћи: повијест обиљежја и модели*, Ревизија за социјалну политику, свезак 5, бр. 4, стр. 243–260.
- Шућур, З. (2016), *Улога и задаци социјалне заштите у господарској кризи*, Ревизија за социјалну политику, год. 23 бр. 1, стр. 7–38.

Mira Ćuk

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mail: mira.cuk@fpn.unibl.org

RECONSTRUCTION OF THE SOCIAL SECURITY SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary: *Economic and social changes throughout the world that have occurred in the last decades have strongly influenced the implementation of social security and functioning of its systems. There are discussions among researchers, analysts, politicians, economists, ranging from the conception that it is an immense ballast for the economy of every state up to the conception that social security is an essential need of the contemporary mankind, and that it must subsist as a mechanism of collective solidarity with human and social goals, as well as with economic well-being. Increasing deficits in social security funds and public budgets in the Republic of Srpska have led to difficulties in maintaining the existing social security systems. Implemented reforms are in line with reforms in other countries and are based on changing conditions and tightening the criteria for exercising rights in all systems, fostering personal responsibility for one's own economic and social security, creating prerequisites for increased action of market mechanisms and structural adjustment aimed at reducing public costs. This paper points out key changes in pension and disability insurance systems, health insurance, unemployment insurance and social protection in the Republic of Srpska, and it is focused on presenting the problems and expressed dilemmas in the direction of reform.*

Keywords: *Social security, pension and disability insurance, health insurance, unemployment insurance, social protection.*

Originalni naučni rad
UDK 364.63:[343.851:343.62

Dragana Šćepović

Andrea Rakanović Radonjić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

E-adrese: dragana.scepovic@fpn.unibl.org

andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

NASILJE U PORODICI KROZ PRIZMU SOCIJALNOG RADA

Sažetak:

Postoji slaganje među autorima da nasilje u porodici obuhvata nasilje između sadašnjih ili bivših supružnika ili partnera i međugeneracijsko nasilje koje se najčešće javlja između roditelja i djece, ali i između drugih članova porodice. Pružanje zaštite, podrške i pomoći žrtvama nasilja i sprečavanje daljeg nasilja u porodici zahtijeva interdisciplinarn pristup, međusektorsku saradnju i koordinisan odgovor svih subjekata zaštite. U radu su prikazana postupanja centara za socijalni rad, koji u skladu s Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici imaju koordinirajuću ulogu u zaštiti žrtava nasilja i u obavezi su da formiraju stručni tim koji se sastoji od predstavnika svih subjekata zaštite (centra, organa i službi jedinice lokalne samouprave, policije, nevladinih organizacija i stručnjaka koji se bave pitanjima porodice i nasilja u porodici). Predmet ovog empirijskog istraživanja jeste analiza podataka prikupljenih od svih centara za socijalni rad / službi socijalne zaštite u Republici Srpskoj koji se odnose na evidentirane slučajeve nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici za period januar–decembar 2016. godine. U radu su analizirani podaci 62 centra za socijalni rad / službi socijalne zaštite koji se odnose na broj evidentiranih slučajeva nasilja u porodici prema polu i starosnoj dobi žrtve, te vrsti i trajanju nasilja u porodici, socioekonomske podatke o žrtvama, kao i vezu počinioca nasilja sa žrtvom. Takođe, analiza podataka obuhvata i broj i vrstu

intervencija službenih lica centra, izrečene hitne mjere zaštite, zaštitne mjere, kao i analizu mjere zbrinjavanja žrtava nasilja u sigurnu kuću. U istraživanju su primijenjene osnovne, opštenaučne i metode prikupljanja podataka (metoda analize sadržaja). Dobijeni rezultati pokazali su da je u Republici Srpskoj u 2016. godini, u svim centrima / službama socijalne zaštite, koji su dostavili izvještaje Ministarstvu porodice, omladine i sporta, evidentirano ukupno 1315 slučajeva nasilja u porodici. U navedenim slučajevima nasilja evidentirano je ukupno 1808 žrtava nasilja, i to: 29,42% maloljetnih i 70,58% punoljetnih žrtava nasilja. Starija lica su u 14,88% slučajeva bila žrtve nasilja. U kategoriji maloljetnih počinitelja nasilja njih čak 15,55% bila su lica koja su pod starateljstvom. Sociodemografski podaci o počiniocima nasilja ukazuju na to da je najveći broj počinitelja nasilja u porodici muškog pola (90.36%). Analiza podataka pokazala je da je u drugoj polovini 2016. godine došlo do smanjenja broja prijavljenih slučajeva nasilja za 4,70%, dok je broj žrtava povećan za 6,30%.

Ključne riječi: *Nasilje u porodici, socijalni rad, centri za socijalni rad*

1. Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici

Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici iz 2011. godine („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori“ br. 19/13), **u članu 3. određuje nasilje u porodici kao** sva djela fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja koja se događaju u porodici ili domaćinstvu ili između bivših ili sadašnjih bračnih drugova ili partnera, nezavisno od toga da li počinitelj dijeli ili je dijelio isto prebivalište sa žrtvom. Prema Ignjatović i sar. (2016), porodično nasilje uključuje uglavnom dvije vrste nasilja: nasilje intimnih partnera između sadašnjih ili bivših bračnih ili vanbračnih partnera, te međugeneracijsko nasilje, koje se obično pojavljuje između roditelja i djece. Porodično nasilje kao nasilje intimnih partnera obuhvata fizičko, seksualno, psihološko ili ekonomsko nasilje između sadašnjih ili bivših bračnih partnera, kao i sadašnjih ili bivših vanbračnih partnera. Međugeneracijsko porodično nasilje uključuje fizičko, seksualno, psihološko ili ekonomsko nasilje nad njenim sopstvenim djetetom ili roditeljem (zlostavljanje starijih osoba), ili takvo nasilje između bilo koja druga dva ili više članova porodice različitih generacija.

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije, zloupotreba ili zlostavljanje djeteta obuhvata sve oblike fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualno zlostavljanje, zanemarivanje ili nemarno postupanje, komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja

djeteta, njegovog opstanka, razvoja ili dostojanstva u kontekstu odnosa koji podrazumijeva odgovornost, povjerenje ili moć (WHO, 1999).

U skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 102/12, 108/13 i 82/15), nasilje u porodici predstavlja svaka radnja nasilja člana porodice ili porodične zajednice kojom se ugrožava spokojstvo, psihički, tjelesni, seksualni ili ekonomski integritet drugog člana porodice ili porodične zajednice (član 6. stav 1). Prema članu 7. navedenog zakona, članom porodice ili porodične zajednice smatraju se: supružnici ili bivši supružnici i njihova djeca i djeca svakog od njih; vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, njihova djeca ili djeca svakog od njih; srodnici po tabzini zaključno do drugog stepena bez obzira na činjenicu da je bračna zajednica prestala; roditelji sadašnjih i bivših bračnih i vanbračnih partnera; srodnici iz potpunog usvojenja u pravoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj liniji zaključno sa četvrtim stepenom, kao i srodnici iz nepotpunog usvojenja; lica koja vezuje odnos starateljstva; lica koja žive ili su živjela u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo; i lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto, iako nikada nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu.

2. Pravni okvir

Usklađivanjem sa međunarodnim standardima za sprečavanje i suzbijanje nasilja u porodici, kao i unapređenjem i poboljšanjem normativno-pravnog okvira koji reguliše oblast nasilja u Republici Srpskoj, stvoreni su preduslovi za ostvarivanje efikasnije zaštite žrtava nasilja u porodici.

Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, u skladu sa Krivičnim zakonom („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12. i 67/13), okarakterisano je kao krivično djelo (član 208). Krivični zakon pretrpio je nekoliko izmjena i dopuna kojima je napravljena razlika između nasilja u porodici kao krivičnog djela i nasilja u porodici kao prekršaja; izmijenjena je i prilagođena međunarodnim standardima definicija člana porodice ili porodične zajednice, uvedene su i nove mjere bezbjednosti koje omogućavaju efikasniju zaštitu žrtava nasilja, i znatno su pooštrene kazne za počinioca nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici. Krivičnim zakonikom Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 64/17), u članu 190. utvrđene su kazne za izvršioce nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici.

S ciljem obezbjeđivanja adekvatnije zaštite žrtava nasilja u porodici, ali i iz potrebe da se preciznije definišu odgovornosti društvenih subjekata zaštite u slučajevima nasilja u porodičnim odnosima, u Republici Srpskoj je 2005. godine donesen Zakon o zaštiti od nasilja u porodici. Zakon je izmijenjen 2008. godine („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 118/05. i 17/08), a 2012. godine donesen je novi Zakon o zaštiti od nasilja u porodici („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 102/12, 108/13. i 82/15). Zaštita od nasilja u porodici u Republici Srpskoj ostvaruje se primjenom navedenog, ali i drugih zakona kojima se uređuje upravni, prekršajni i krivični postupak, zaštita djece i maloljetnika u krivičnom postupku i

postupak izvršenja krivičnih sankcija, a to su: Porodični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 54/02, 41/08. i 63/14), Zakon o krivičnom postupku („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 53/12), Zakon o prekršajima („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 63/14. i 110/16), Zakon o izvršenju krivičnih sankcija („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 12/10, 117/11, 98/13. i 44/16), Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 13/10. i 61/13) i drugi zakoni, kao i podzakonski akti od kojih su posebno značajni: Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezni psihosocijalni tretman („Službeni glasnik Republike Srpske“ br.11/14) i Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezno liječenje od zavisnosti („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 5/15) (Šćepović i Rakanović Radonjić, 2017).

Zakon o zaštiti od nasilja u porodici u članu 6. kao radnje nasilja u porodici prepoznaje sve radnje nasilja koje ne sadrže obilježje krivičnog djela, a posebno sljedeće radnje: prijetnja nanošenjem tjelesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu; prijetnja oduzimanjem djece ili izbacivanjem iz stana člana porodice; iscrpljivanje radom, izgladnjivanjem, uskraćivanjem sna ili neophodnog odmora članu porodice; vaspitanje djece na način ponižavajućeg postupanja; uskraćivanje sredstava za egzistenciju članu porodice; uskraćivanje prava na ekonomsku nezavisnost zabranom rada ili držanjem člana porodice u odnosu zavisnosti ili podređenosti, prijetnjom ili nedavanjem sredstava za život ili drugim oblicima ekonomske dominacije; verbalni napad, psovanje, nazivanje pogrdnim imenom ili vrijeđanje člana porodice na drugi način; ograničavanje slobode komuniciranja člana porodice sa članovima porodice ili drugim licima; oštećenje, uništenje ili prometovanje zajedničke imovine ili imovine u posjedu, kao i oštećenje ili uništenje imovine u vlasništvu ili posjedu drugog člana porodice, odnosno pokušaj da se to učini; uhođenje člana porodice, i prouzrokovanje straha, poniženja, osjećaja manje vrijednosti, kao i druge radnje koje ne sadrže obilježja krivičnog djela nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici. Prema Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici za prekršaj nasilja u porodici pokreće se prekršajni postupak i izriču prekršajne sankcije, a postupak njihovog izricanja i izvršenja propisan je Zakonom o prekršajima. Prekršajne sankcije za djelo nasilja u porodici u skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici (član 23) jesu: kazne (novčana kazna i kazna zatvora), mjere upozorenja (ukor i uslovna osuda), vaspitne mjere (sudski ukor i mjere pojačanog nadzora) i zaštitne mjere. Zaštitne mjere, koje se mogu izreći samostalno i bez izricanja prekršajne kazne, odnosno druge prekršajne sankcije jesu: udaljenje učinioca nasilja iz stana, kuće ili nekog drugog stambenog prostora; zabrana približavanja žrtvi nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici; zabrana uznemiravanja ili uhođenja žrtve nasilja; obavezan psihosocijalni tretman i obavezno liječenje od zavisnosti. Nadležni sud može počiniocu nasilja izreći jednu ili više zaštitnih mjera. Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici (član 13) utvrđeno je da prekršajno odjeljenje nadležnog osnovnog suda može počiniocu nasilja u porodici izreći hitne mjere zaštite prije pokretanja postupka ili u toku postupka. Istim članom navedenog zakona utvrđeno je da je osnovna svrha izricanja hitnih

mjera (udaljenje učinioca nasilja iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora i zabrana približavanja i kontaktiranja učinioca nasilja sa žrtvom nasilja u porodici), otklanjanje neposredne opasnosti za fizički i psihički integritet, sprečavanje ponavljanja nasilja i garantovanje bezbjednosti žrtve.

Na osnovu člana 15. navedenog zakona, centar za socijalni rad može privremeno zbrinuti žrtvu nasilja u sigurnu kuću radi obezbjeđenja zaštite i ostvarivanja prava i interesa žrtve nasilja u porodici. Zbrinjavanje žrtve u sigurnu kuću vrši centar za socijalni rad, odnosno služba socijalne zaštite uz asistenciju policije i prethodni pristanak žrtve nasilja. U istom članu navodi se da žrtva nasilja u porodici, zbog pretrpljenog nasilja, straha i uznemirenosti, radi obezbjeđivanja fizičke zaštite i ostvarivanja svojih prava i interesa, kao i sprečavanja ponavljanja nasilja, ima pravo da podnese nadležnom centru za socijalni rad, odnosno službi socijalne zaštite zahtjev za korišćenje posebne mjere podrške – privremeno zbrinjavanje u sigurnu kuću (član 15. stav 2).

Porodičnim zakonom uređuju se porodičnopravni odnosi između bračnih supružnika, roditelja i djece, usvojlaca i usvojenika, odnosi između srodnika u bračnoj, vanbračnoj i usvojeničkoj porodici i postupci nadležnih organa u vezi sa porodičnim odnosima i starateljstvom.

Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici utvrđena je obaveza međusobne saradnje za sve subjekte zaštite (policija, tužilaštva, centri za socijalni rad, zdravstvene ustanove, obrazovne ustanove i nadležni sudovi). Procedura rada svih subjekata zaštite i pružanje koordinisane zaštite i aktivnosti na suzbijanju i sprečavanju ponavljanja nasilja određena je Opštim protokolom o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj („Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 104/13).

Opštim protokolom o postupanju u slučajevima nasilja u porodici u Republici Srpskoj obezbjeđena su usklađena postupanja subjekata zaštite, čiji je cilj koordinisan i efikasan rad usmjeren na pružanje trenutne pomoći, podrške i zaštite žrtava nasilja u porodici, suzbijanje i sprečavanje ponavljanja nasilja.

Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Zakon o zaštiti od nasilja u porodici i drugi zakoni i podzakonski akti koji se primjenjuju u slučajevima nasilja u porodici, predstavljaju pravni okvir za realizaciju Opšteg protokola. Potpisnici Protokola obavezuju se da će, u okviru svojih nadležnosti, rukovodeći se principom zaštite sigurnosti žrtve suzbijanjem nasilja, zaustavljanjem i sprečavanjem njegovog ponavljanja, međusobno saradivati i kreirati mehanizme za integrisan i koordinisan odgovor na nasilje u porodici (Strategija za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske, 2014–2019).

3. Međusektorska saradnja subjekata zaštite

Kao subjekte zaštite Zakon o zaštiti od nasilja u porodici prepoznaje policiju, tužilaštva, nadležne sudove, centre za socijalni rad, zdravstvene i obrazovne ustanove (član 9. stav 1).

Provođenje preventivnih aktivnosti i pružanje efikasne i sveobuhvatne zaštite žrtava nasilja u porodici, čiji je cilj zaustavljanje i sprečavanje daljeg nasilja, podrazumijeva interdisciplinarni pristup, međusektorsku saradnju i koordinisane aktivnosti svih subjekata zaštite.

Međusektorska saradnja doprinosi bržem pružanju odgovora na slučajeve nasilja, efikasnijoj razmjeni informacija između aktera, usaglašavanju njihovih postupaka i procjene, kao i povećanju odgovornosti svih učesnika. Za uspješnu međusektorsku saradnju neophodno je da se ona zasniva na principu jednakosti koji podrazumijeva eliminisanje diskriminacije prema službama, i principu uvažavanja koji podrazumijeva uzajamno poštovanje i povjerenje. Osim toga, važna je izgradnja zajedničkog referentnog okvira djelovanja, razmjena informacija između službi, zajedničko planiranje intervencija, praćenje postupanja i redovna procjena efikasnosti saradnje (Ignjatović i sar., 2016).

3.1. Postupanja subjekata zaštite

Svi subjekti zaštite dužni su da postupaju u skladu sa odredbama Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, i da pruže zaštitu, podršku i pomoć žrtvama nasilja u porodici bez obzira na to da li je protiv počinioca pokrenut prekršajni ili krivični postupak (član 9. stav 2). Takođe, subjekti zaštite dužni su da bez odlaganja obezbijede hitno rješavanje predmeta nasilja u porodici (član 11). Subjekti zaštite u obavezi su da međusobno sarađuju i razmjenjuju potrebne podatke i informacije.

Svi subjekti zaštite u skladu sa članom 12. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici u obavezi su da odmah nakon saznanja da je počinjeno nasilje u porodici to prijave policiji. Istim članom definisano je i to da je policija dužna nakon prijema prijave o učinjenom nasilju u porodici odmah o tome obavijestiti centar za socijalni rad, koji je u obavezi da odmah neposredno pruži socijalnu zaštitu i psihosocijalnu pomoć žrtvi, da preduzme mjere iz svoje nadležnosti i da o tome sačini službeni izvještaj. Nakon podnošenja prijave o nasilju u porodici, policijski službenici, koji najčešće prvi izlaze na lice mjesta, imaju obavezu da prikupe dokaze koji su značajni za kasniji cjelokupan tok procesa. Policija je u obavezi da o izvršenom nasilju odmah obavijesti i nadležnog tužioca, i da uz izvještaj dostavi i prikupljene dokaze i obavještenja, a tužilac, u skladu sa okolnostima konkretnog slučaja, naređuje sprovođenje istrage, podnosi zahtjev za pokretanje prekršajnog postupka i/ili podnosi prijedlog za izricanje hitne mjere zaštite.

Zdravstvena ustanova obavezna je da omogući žrtvi besplatan pregled radi utvrđivanja povreda fizičkog ili psihičkog integriteta.

Uspješna saradnja subjekata zaštite zahtijeva jasne procedure, pravilnike i protokole kojih će se pridržavati svi organi, jasne smjernice za rad svakog subjekta, kao i podizanje stručnih kompetencija zaposlenih.

Centri za socijalni rad su, na osnovu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, obavezni da formiraju stručni tim sastavljen od predstavnika svoje ustanove, organa i službi jedinica lokalne samouprave, policije, nevladinih organizacija i stručnjaka koji se bave pitanjima nasilja u porodici u cilju izrade plana pomoći

žrtvi i koordinacije aktivnosti u procesu pomoći, u skladu sa potrebama i izborom žrtve (član 21. stav 1). Plan pomoći žrtvi treba da sadrži mjere koje je potrebno preduzeti u skladu sa zakonom kojim se uređuju socijalna, zdravstvena i dječija zaštita, a ako je žrtva dijete, plan pomoći sadrži i mjere za zaštitu djeteta u skladu sa zakonom kojim se regulišu porodični odnosi i propisima kojima se uređuje zaštita prava djeteta (član 21. stav 2. i 3).

U koordinisanju zaštite žrtava nasilja u porodici centri za socijalni rad imaju veoma značajnu ulogu.

3.2. Postupanja centara za socijalni rad

U skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti (Sl. glasnik RS, br. 37/12. i 90/16), centri za socijalni rad su ustanove socijalne zaštite koje osnivaju jedinice lokalne samouprave. Osnovnu djelatnost centara za socijalni rad predstavljaju neposredni oblici socijalne, dječije i porodične zaštite. Korisnici socijalne zaštite mogu biti pojedinci, članovi porodice ili porodica u cjelini. Kao korisnike socijalne zaštite, Zakon o socijalnoj zaštiti prepoznaje maloljetne i punoljetne žrtve nasilja u porodici. Socijalna zaštita žrtava nasilja u porodici definisana je Zakonom o socijalnoj zaštiti.

U već pomenutom članu 11. Zakona o zaštiti od nasilja, utvrđeno je da su centri za socijalni rad, kao i ostali subjekti zaštite, u obavezi da bez odlaganja i na odgovarajući način hitno riješe predmet nasilja u porodici, pri čemu su obavezni da vode računa o interesu i dobrobiti žrtve koji imaju prioritet. U skladu sa navedenim zakonom, prioritet u postupanju imaju žrtve: djeca, starija lica, lica sa invaliditetom i lica koja su pod starateljstvom.

Takođe, stručni radnici centara za socijalni rad dužni su da odmah po saznanju da je počinjeno nasilje u porodici, ili da za to postoji sumnja, obavijeste policiju i da dostave relevantne podatke sa kojim raspolaže centar, a tu obavezu imaju i ostali subjekti zaštite. U slučaju prijave ili dojave o nasilju, stručni radnici koji rade na poslovima nasilja u porodici u centru za socijalni rad dužni su da postupe u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti i Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici. Centri za socijalni rad u obavezi su, na osnovu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, da žrtvi odmah pruže socijalnu zaštitu i psihosocijalnu pomoć, kao i druge mjere i usluge iz svoje nadležnosti (**član 12. stav 2**). U istom stavu navedenog člana utvrđeno je da je centar u obavezi da sačini službeni izvještaj o preduzetim mjerama. Centri za socijalni rad, a i ostali subjekti zaštite, dužni su da upoznaju žrtvu sa njenim zakonskim pravima, mjerama zaštite i postojećim sankcijama kojima se kažnjava nasilno ponašanje, odnosno da im daju informacije o opštim i specijalizovanim uslugama podrške i zakonskim mjerama. Stručni radnici centra za socijalni rad u obavezi su da obave razgovor sa žrtvom o preduzimanju adekvatnih mjera zaštite. U skladu sa Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici, centri za socijalni rad mogu žrtvu zbrinuti u sigurnu kuću, i to uz pomoć policije i pristanak žrtve. Žrtva može ostati u sigurnoj kući najviše šest mjeseci, s tim što se, u skladu sa članom 15, u opravdanim slučajevima boravak može

produžiti za još najviše šest mjeseci. Stručni radnik centra u obavezi je i da informiše žrtvu o mogućnostima korištenja besplatne pravne pomoći.

U članu 5. Konvencije Savjeta Evrope o **sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011)** definisan je princip dužne pažnje koji su u obavezi da sporovode i centri za socijalni rad.

Prema članu 29. Zakona o zaštiti od nasilja u porodici centar je u obavezi da na traženje nadležnog suda pruži pomoć u pribavljanju potrebnih dokaza i da dostavi svoje mišljenje o svrsishodnosti tražene zaštitne mjere. Rješenje o izrečenoj zaštitnoj mjeri nadležni sud je dužan da dostavi i centru za socijalni rad u roku od tri dana (**član 32**). Na osnovu člana 31, ukoliko neki od subjekata zaštite sazna da počinioc nasilja u porodici ne postupa u skladu sa izrečenom zaštitnom mjerom, dužan je da o tome obavijesti nadležni sud i centar za socijalni rad.

U skladu sa pozitivnim zakonskim propisima koji regulišu ovu oblast, centri za socijalni rad imaju značajnu ulogu u provođenju zaštitnih mjera koje su utvrđene u Zakonu o zaštiti od nasilja u porodici. Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezni psihosocijalni tretman (član 4) utvrđuje da zdravstveni radnici i zdravstveni saradnici psihosocijalni tretman obavljaju u centru za zaštitu mentalnog zdravlja nadležnog doma zdravlja u saradnji sa centrom za socijalni rad. U skladu sa članom 6. navedenog pravilnika, centar za socijalni rad učestvuje zajedno sa zdravstvenom ustanovom u izradi plana aktivnosti, a na osnovu člana 8. zdravstvene ustanove u obavezi su da postupaju u bliskoj saradnji sa nadležnim organima starateljstva i da ih izvještavaju o rezultatima sprovođenja tretmana, kao i u slučajevima neredovnog dolaska i neuspješnog sprovođenja tretmana (član 9). U skladu sa Pravilnikom o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezno liječenje od zavisnosti, ukoliko se počinioc nasilja nije javio na obavezno liječenje, ukoliko ne dolazi redovno ili ukoliko se ocijeni da mjera obaveznog liječenja neće dovesti do promjene u ponašanju počinioca, zdravstvena ustanova o tome obavještava nadležni centar za socijalni rad.

Na osnovu Pravilnika o načinu sprovođenja hitnih i zaštitnih mjera koje su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 73/14), pri izradi plana sprovođenja tih mjera konsultuje se nadležni centar za socijalni rad.

Centri za socijalni rad u obavezi su da vode evidenciju o nasilju u porodici, što je definisano Pravilnikom o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 71/13 i 93/14). U članu 8. navedenog pravilnika utvrđeno je da centri za socijalni rad treba da vode evidenciju o primljenim obavještenjima o nasilju u porodici, prijavama koje je centar uputio policiji, o broju i vrsti intervencija stručnih radnika centra koje su provodili u saradnji sa policijom, o broju evidentiranih slučajeva nasilja prema polu, starosti i socioekonomskim podacima žrtve, odnosu sa počiniocem, vrsti i dužini trajanja nasilja u porodici, slučajevima nasilja u porodici prema polu, starosti i socioekonomskim podacima počinioca, sudskim rješenjima o izrečenim mjerama, kao i evidenciju o zbrinjavanju žrtava u sigurnu kuću. Osim vođenja evidencije, centri za socijalni rad imaju obavezu da u određenim vremenskim intervalima

извјештавају јавност о евидентираним облицима насиља. Такође, центар за социјални рад има обавезу и да ради на подизању професионалних компетенција стручних радника ангажованих на заштити жртвара насиља у породици и раду са починиоцима насиља.

Postupanja centara za socijalni rad razlikuju se u zavisnosti od toga da li su žrtve zlostavljanja u porodici djeca ili odrasli. Ako je dijete žrtva nasilja u porodici, centar za socijalni rad dužan je da uskladi svoje postupanje sa odredbama Porođičnog zakona, Zakona o zaštiti od nasilja u porodici i Zakona o socijalnoj zaštiti, i da u zaštiti prava i interesa djeteta ostvari saradnju sa svim nadležnim institucijama. Odmah po saznanju ili prijemu prijave o nasilju nad djetetom, ukoliko ocijeni da postoje osnovi sumnje da je dijete žrtva nasilja, stručni radnik dužan je da obavijesti policiju.

Takođe, stručni radnici centra za socijalni rad dužni su da odmah po dojavi ili saznanju hitno izađu na teren, obave razgovor sa roditeljima ili starateljima radi dolaska do saznanja da li je dijete bilo podvrgnuto bilo kojem obliku nasilja i radi uvida u porodične odnose i druge prilike djeteta. Na osnovu procjene tima stručnjaka centra za socijalni rad potrebno je što hitnije preduzeti odgovarajuće mjere socijalne i porodične zaštite i pružiti usluge socijalnog rada.

Stručni radnici u obavezi su da upoznaju roditelje, odnosno lice koje je izvršilo nasilje nad djetetom sa nadležnostima centra za socijalni rad u okviru zaštite prava i interesa djeteta, kao i sa mjerama koje će biti preduzete.

Konvencija Savjeta Evrope *o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011)* nalaže da centri za socijalni rad pružaju podršku djeci izloženoj nasilju u porodici i djeci svjedocima nasilja (član 26).

4. Empirijski pristup problemu

4.1. Predmet istraživanja

Predmet ovog empirijskog istraživanja jeste analiza podataka prikupljenih od svih centara za socijalni rad / službi socijalne zaštite u Republici Srpskoj, koji se odnose na evidentirane slučajeve nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici za period januar–decembar 2016. godine.

Polazeći od odredbi Pravilnika o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici da su centri za socijalni rad u obavezi da izvještavanje vrše dva puta godišnje, analizirani su podaci koje su centri za socijalni rad dostavili Ministarstvu porodice, omladine i sporta za period januar–jun 2016. godine i period juli–decembar 2016. godine. U radu je izvršeno objedinjavanje analiziranih podataka koji su predstavljeni za cijelu 2016. godinu.

4.2. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja jeste sticanje uvida u stanje rasprostranjenosti nasilja u porodici, i uloga i obim angažovanja centara za socijalni rad, kao subjekata zaštite

u okviru multisektorskog pristupa u pružanju podrške, pomoći i zaštite žrtava nasilja u porodici u Republici Srpskoj.

4.3. Hipoteze

Generalna hipoteza:

Centri za socijalni rad imaju značajnu i specifičnu ulogu u sprečavanju i suzbijanju nasilja u porodici koje je široko rasprostranjeno u Republici Srpskoj, a obim angažovanja i postupanja centara u pružanju podrške, pomoći i zaštite žrtava nasilja u porodici uslovljeni su različitim karakteristikama žrtava.

Posebne hipoteze:

1. Postoji neusaglašenost između podataka centara za socijalni rad koji se odnose na broj evidentiranih slučajeva nasilja u porodici i podataka drugih subjekata zaštite.
2. Maloljetna lica u znatnom su broju bila zastupljena u populaciji žrtava nasilja u porodici.
3. Postoji nesrazmjer u broju prijavljenih slučajeva nasilja u odnosu na pol žrtve.
4. Starija lica nisu u velikom broju zastupljena u populaciji žrtava nasilja.
5. Žrtve nasilja ekonomski su zavisne od počinitelaca nasilja.
6. U evidentiranim slučajevima nasilja najzastupljenije je fizičko nasilje.
7. Nasilje u porodici u najvećem broju slučajeva traje duže od jedne godine.
8. Najveći broj počinitelaca nasilja u intimnim je partnerskim odnosima sa žrtvom nasilja.
9. Bez obzira na odnos sa žrtvom, muškarci su u najvećem broju počinioci nasilja.
10. Hitne mjere zaštite izriču se u vrlo malom broju slučajeva nasilja u porodici.
11. Zaštitne mjere (koje su u nadležnosti MUP-a i zdravstvenih ustanova) ne izriču se u znatnom broju počiniocima nasilja, bez obzira na to što obezbjeđuju sigurnost žrtve i sprečavaju recidivizam.
12. Zbrinjavanje u sigurnu kuću kao mjera zaštite žrtava nasilja primjenjuje se u malom broju slučajeva.

4.4. Metode istraživanja

U istraživanju su primijenjene osnovne, opštenaučne (statistička) i metode prikupljanja podataka (metoda analize sadržaja).

5. Rezultati prethodnih istraživanja

Postoji znatan broj istraživanja o nasilju u porodici koja su uglavnom sprovodile nevladine organizacije. Najveći doprinos istraživanju nasilja u porodici u Republici Srpskoj dale su upravo nevladine organizacije, dok su kasnija istraživanja sprovedena sistemski, od strane Vlade Republike Srpske, u prvom redu Gender centra kao najčešćeg nosioca aktivnosti. Istraživanja koja su sprovedena nisu u fokusu imala timove centara za socijalni rad koji su, kao subjekti zaštite, važni faktori u zaštiti i zbrinjavanju žrtava nasilja u porodici. Istraživanja su u fokusu imala nasilje u porodici, njegove pojavne oblike, rasprostranjenost svih oblika nasilja, faktore koji dovode do pojave nasilja u porodici, kao i pristup uslugama za zaštitu i podršku. Jedno od značajnih istraživanja jeste istraživanje pod nazivom: „Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini“, koje je sprovedeno 2013. godine u saradnji sa Agencijom za ravnopravnost polova BiH, Gender centrom Federacije BiH, Gender centrom Republike Srpske i statističkim institucijama u BiH (entitetski zavodi za statistiku i Agencija za statistiku BiH). Dobijeni rezultati korišteni su i u izradi Strategije za suzbijanje nasilja u porodici u Republici Srpskoj (2014–2019). Istraživanje je pokazalo da je u Republici Srpskoj 47,3% ispitanih žena doživjelo neki oblik nasilja u životnoj dobi od 15. godina i kasnije, da je najčešći oblik nasilja kome su izložene žene psihičko, kao i kombinovano psihičko i fizičko nasilje, dok je najšire rasprostranjeno nasilje koje prema ženama vrše partneri (sadašnji ili bivši). Mlade žene više su izložene nasilju nego starije, a žene u seoskoj sredini više nego žene u gradskoj sredini, posebno u Republici Srpskoj. Žene slabijeg zdravstvenog stanja, kao i žene sa invaliditetom, u znatnom u broju žrtve nasilja. Tačnije, stope prevalencije iste su kao i u poduzorku zdravih žena i žena bez invaliditeta. Prema podacima koji su prikupljeni od ministarstava u čijim su nadležnostima institucije koje su subjekti zaštite žrtava nasilja u porodici u Republici Srpskoj, u 2013. godini evidentirano je 650 djece, žrtava različitih oblika nasilja. Najveći broj djece žrtava nasilja uzrasta je od 15 do 18 godina (246 ili 37,8%). U uzrastu između 10 i 14 godina evidentirano je 207 ili 31,8% od ukupnog broja djece žrtava nasilja, dok je 131 dijete ili 20,2% ove djece uzrasta od pet do devet godina. U uzrastu do četiri godine u 2013. godini evidentirano je 66 djece žrtava nasilja ili 10,2%, (prema Šćepović i Rakanović Radonjić, 2017).

Iako su prikazani rezultati istraživanja relevantni za problem nasilja uopšte, nedostaju rezultati koji govore o ulozi centra za socijalni rad kao jednog od najznačajnijih subjekata zaštite žrtava nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici.

Rezultati istraživanja Šćepović i Rakanović Radonjić (2017) koje je u fokusu imalo zastupljenost mobilnog tima kao modela zaštite žrtava nasilja u porodici pokazali su da u Republici Srpskoj ovaj model rada nije dovoljno razvijen i da ne postoje značajna istraživanja koja govore o ulozi mobilnog tima u procesu zaštite žrtava nasilja u porodici. Rezultati navedenog istraživanja pokazali su da je mobilni tim koji funkcioniše u okviru Centra za socijalni rad u Banjoj Luci intervenisao u velikom broju slučajeva prijave nasilja u porodici. U posmatranom

periodu (2012–2015. godina) intervencije mobilnog tima u odnosu na broj prijavljenih slučajeva nasilja bile su zastupljene od 70,65% za 2012. godinu, do 97,35%, koliko je iznosio procenat intervencija mobilnog tima u odnosu na broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u 2015. godini.

6. Rezultati provedenog istraživanja

U Republici Srpskoj u 2016. godini od strane svih centara/službi socijalne zaštite koji su dostavili izvještaje Ministarstvu porodice, omladine i sporta, evidentirano je ukupno 1315 slučajeva nasilja u porodici. U navedenim slučajevima nasilja evidentirano je ukupno 1808 žrtava nasilja. Od ukupnog broja žrtava maloljetne osobe bile su žrtve nasilja u porodici u 29,42% slučajeva, dok je 70,58% punoljetnih žrtava. Analiza podataka za dva navedena perioda pokazala je da je u drugoj polovini 2016. godine došlo do smanjenja broja prijavljenih slučajeva nasilja za 4,70%, dok je broj žrtava bio veći za 6,30%.

Dobijeni podaci potvrđuju hipotezu po kojoj postoji neusaglašenost između podataka centara za socijalni rad koji se odnose na broj evidentiranih slučajeva nasilja u porodici i podataka drugih subjekata zaštite. Kao što je već navedeno, ukupan broj prijavljenih slučajeva nasilja u porodici u centrima za socijalni rad bio je 1315. U istom periodu policiji je prijavljeno 1096 slučajeva nasilja u porodici. Kao posebno značajan izdvaja se podatak da je centrima za socijalni rad od strane policije prijavljen 881 slučaj nasilja u porodici, što je za 215 slučajeva manje od ukupnog broja prijavljenih slučajeva policiji, ili 19,61%. Dakle, može se zaključiti da policija u nešto manje od 20% slučajeva nasilja u porodici nije uključila centar za socijalni rad. Analizom podataka utvrđeno je da je u 770 prijavljenih slučajeva nasilja u porodici pokrenut prekršajni postupak pred nadležnim osnovnim sudom.

Važno je napomenuti da analizirani podaci ukazuju na činjenicu da multisektorska saradnja nije na zadovoljavajućem nivou, što pokazuje da je od ukupnog broja prijavljenih slučajeva njih čak 90,33% prijavljeno od strane policije (66,9%) i same žrtve (23,34%). Posebno je značajan podatak da su vaspitnoobrazovne ustanove prijavile nasilje centru za socijalni rad u 2016. godini u svega 1,22% slučajeva.

U radu su vršene odvojene analize podataka koji se odnose na punoljetna i maloljetna lica.

6.1. Maloljetna lica – žrtve nasilja

U 2016. godini u odnosu na ukupan broj žrtava nasilja maloljetnici su u 29,42% slučajeva bili žrtve nasilja u porodici, čime je potvrđena hipoteza po kojoj su maloljetnici zastupljeni u znatnom broju u populaciji žrtava nasilja u porodici. Najveći broj njih (47,93%) bila su djeca osnovnoškolske dobi. Znatan procenat odnosio se i na predškolski uzrast 29,32%, dok je najmanji procenat maloljetnih žrtava nasilja u porodici u grupi maloljetnika srednjoškolske dobi. Važno je napomenuti da su u 1,87% slučajeva u kojima su žrtve nasilja u porodici djeca,

жртве била дјеца са развојним poteškoćама. У односу на пол постоје знатне разлике, на шта указују подаци који говоре да је дječака жртва насиља у породици било 45,68%, а дjeвојчица 54,32%. Највећи број жртва насиља у породици из категорије малолетних лица узрasta је између шест и 14 година (47,74%), док је најмањи проценат малолетника у узrastу од 15 до 18 година (22,18%). Сvakako треба истаћи велики број дjeце жртва насиља у породици која су млађа од шест година, а којих је овом периоду било 160 или 31,73% од ukupног броја малолетних жртва насиља у породици.

6.2. Punoljetna lica – жртве насиља

У ukupном броју жртва насиља у породици у 2016. години punoljetna lica participiraju са 70,58%. Подаци који показују да су мушкарци жртве насиља у 19,43%, а жене у 80,57% случајева потврђују hipoteзу по којој постоји несразмјер у броју пријављених случајева насиља у породици у односу на пол жртве.

Starosna група у доби од 31 до 50 година заступљена је у највећем проценту (43,73%), док је најнижи проценат (16,53%) жртва насиља у доби од 18 до 30 година. Подаци који се односе на пол и доб punoljetnih жртва насиља приказани су у табели 1.

Табела 1. Punoljetne жртве насиља у породици у односу на пол и доб

	Pol	Број	%
Од 18 до 30 година	М	38	8,15
	Ж	173	13,55
Од 13 до 50 година	М	75	5,87
	Ж	483	37,85
Од 51 до 64 године	М	66	5,17
	Ж	252	19,74
Старији од 65 година	М	70	5,48
	Ж	120	9,40

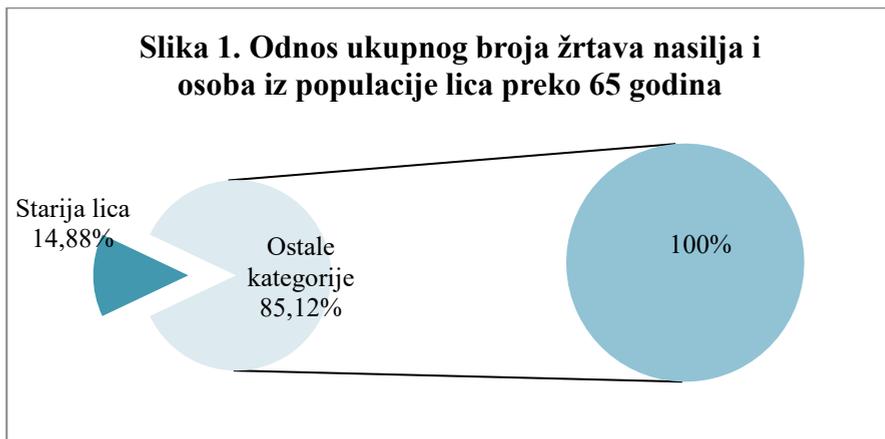
Socioekonomski подаци који се односе на punoljetne жртве насиља у породици upućују на то да је највећи број жртва насиља у породици nezaposlen (55,97%). У табели 2. дат је детаљан приказ socioekonomског статуса punoljetnih жртва насиља у породици у односу на радни статус, врсту прихода и образовну структуру. Анализа података који се односе на образовну структуру указује на то да највећи број жртва насиља има SSS – 46,14%, док 35,97% има завршену само основну школу. Dakле, 82,11% жртва насиља у породици има мање могућности за заснивање радног односа, што резултира економском зависношћу жртва од поћиналаца насиља, на основу чега би се могла потврдити претпоставка да су жртве у знатној мјери економски зависне од поћиналаца насиља. Међутим, према

analiziranim podacima za 2016. godinu koji se odnose na počiniocе nasilja, najveći procenat počinitelа nasilja (51,64%) je nezaposlen. Iako je jedan od čestih uzroka ostajanja žrtava nasilja u rizičnom okruženju, odnosno u disfunkcionalnim partnerskim odnosima upravo ekonomska zavisnost, ovaj podatak govori drugačije. Dakle, ekonomska zavisnost žrtve u preko 50% slučajeva nije u direktnoj vezi sa ostankom u zajednici u kojoj je prisutno nasilje. Daljom analizom podataka utvrđeno je da je 35,97% počinitelа nasilja zaposleno, dok 48,27% ostvaruje prihode od kojih izdržavaju sebe i članove porodice. Nadalje, podaci su pokazali da najveći broj počinitelа nasilja ima završenu srednju (59,71%) i osnovnu školu (26,88%). Podaci koji se odnose na radni status, vrstu prihoda i obrazovnu strukturu počinitelа nasilja prikazani su u tabeli 5. Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da je hipoteza po kojoj su žrtve u najvećem broju slučajeva ekonomski zavisne od počinitelа djelimično potvrđena.

Tabela 2. Broj, pol i dob žrtava nasilja u porodici

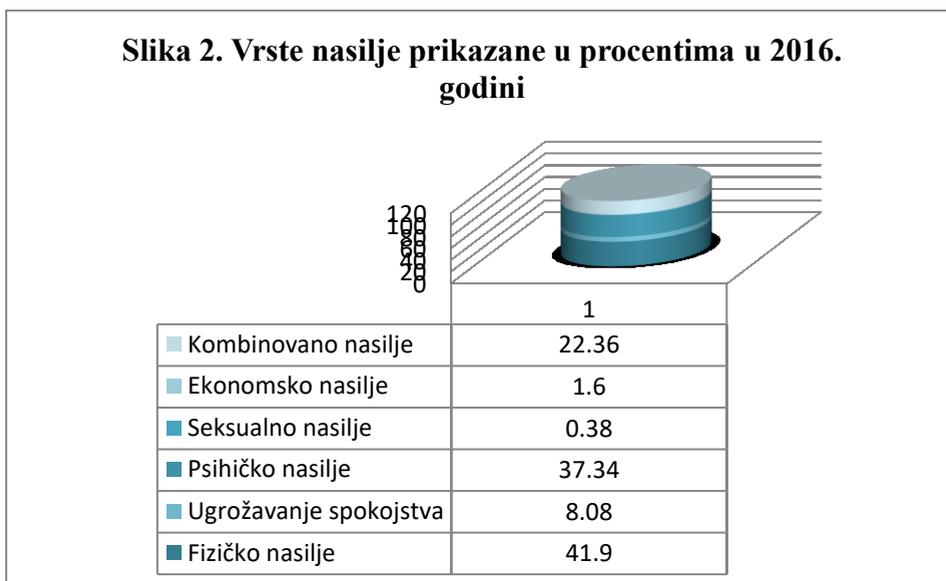
		Broj	%
Radni status	Zaposleni	350	27,43
	Nezaposleni	714	55,97
	Penzioneri	170	13,32
	Korisnici materijalnih prava iz socijalne zaštite	32	2,51
Vrsta prihoda koju ostvaruju	Žive od sopstvenog rada	540	42,32
	Drugi izvori prihoda	532	41,64
	Doktor nauka	21	1,55
Obrazovna struktura počinioca nasilja	Magistar nauka	0	0
	Master	0	0
	VSS	25	1,65
	VŠS	10	0,07
	SSS	589	46,16
	OŠ	459	35,97
	NSS	102	7,99
	Studenti	6	0,47

Svakako treba istaći sve prisutniji problem nasilja nad starijim licima koje nije u dovoljnoj mjeri prepoznato, kako od subjekata zaštite žrtava nasilja, tako ni od samih žrtava. Prema analiziranim podacima centara, u 2016. godini starija lica su u 14,88% slučajeva bile žrtve nasilja u porodici, što je prikazano na slici 1, čime nije u potpunosti potvrđena pretpostavka da starija lica nisu često žrtve nasilja u porodici.

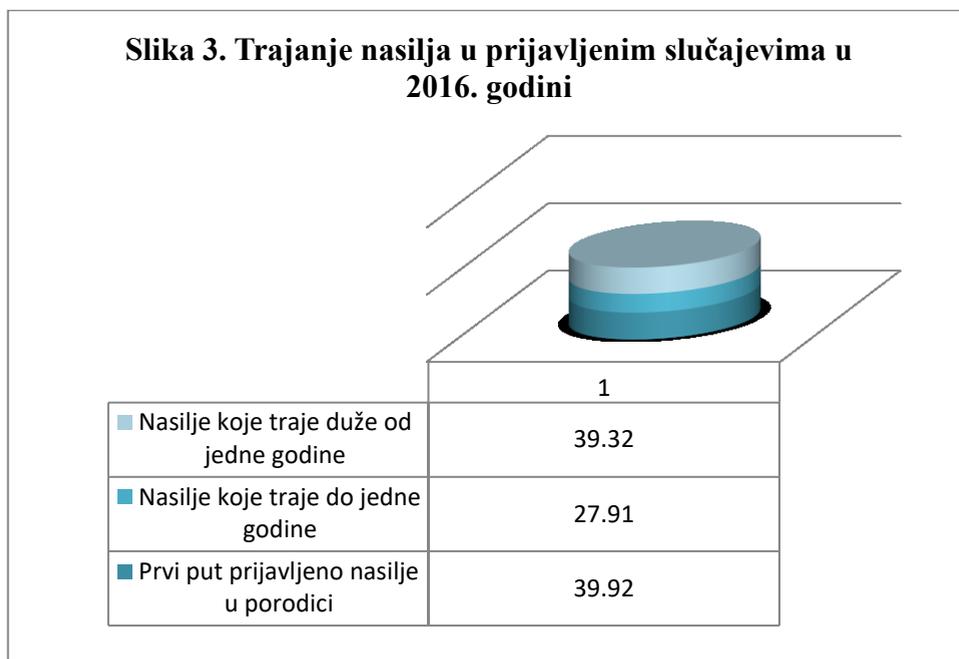
Posebno je značajan podatak koji pokazuje da su stručni radnici centra za socijalni rad u 2016. godini zajedno sa policijom intervenisali na terenu u 403 prijavljena slučaja nasilja u porodici (30,64%).

U odnosu na vrstu nasilja u porodici, u 2016. godini najveći broj slučajeva nasilja odnosio se na fizičko nasilje (41,90%), što je i bila jedna od pretpostavki istraživanja, koja je ovim i potvrđena, dok je kombinovano nasilje u ukupnom broju bilo zastupljeno u 22,36% slučajeva (slika 2. vrste nasilja u porodici).

Iako se znatno ne razlikuju podaci koji se odnose na trajanje nasilja (prema iskazu žrtve), treba istaći da su procenti nasilja koje traje duže od jedne godine (39,92%) i nasilja koje je prvi put prijavljeno (39,32%), gotovo identični, što

ukazuje na to da postavljena hipoteza, po kojoj nasilje u porodici u najvećem broju slučajeva traje duže od jedne godine nije, potvrđena. Podaci koji govore o trajanju nasilja u porodici prikazani su na slici 3.

Veoma su značajni podaci koji govore o odnosu počinioca nasilja u porodici sa žrtvom nasilja. Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011) u opštim principima ističe obavezu stručnjaka koji rade sa žrtvama nasilja da je prilikom sprovođenja intervencija neophodno voditi računa o odnosima koji postoje između žrtve i počinioca nasilja.

Odnosi počinitelja nasilja u porodici sa žrtvom, koji se evidentiraju od strane centra za socijalni rad, dati su u tabeli 3. (prvonađeni/na se odnosi na počinioca nasilja). Iz prikazanih podataka vidljivo je da je u najvećem procentu (32,40%) počinitelj nasilja suprug u bračnoj zajednici, da je vanbračni partner počinitelj nasilja u 5,06%, što potvrđuje hipotezu da je najveći broj počinitelja nasilja u intimnim partnerskim odnosima sa žrtvom nasilja. Takođe se ističe i procenat od 14,05% koji se odnosi na oca kao počinioca nasilja prema muškom djetetu u porodici.

Tabela 3. Odnos počinioca nasilja u porodici sa žrtvom

Odnos počinilac-žrtva	Broj	%
Suprug–supruga	586	32,40
Supruga–suprug	39	2,16
Vanbračni partner – vanbračna partnerka	125	5,06
Vanbračna partnerka – vanbračni partner	9	0,47
Bivši partner – bivša partnerka	77	4,62
Bivša partnerka – bivši partner	9	0,50
Otac–sin	254	14,05
Sin–otac	87	4,81
Sin mlađi od 18 godina – otac	10	0,06
Otac–ćerka	230	12,71
Ćerka–otac	9	0,50
Ćerka mlađa od 18 godina – otac	1	0,05
Majka–sin	24	0,13
Sin–majka	101	5,59
Sin mlađi od 18 godina – majka	11	0,61
Majka–ćerka	28	1,55
Ćerka–majka	15	0,83
Ćerka mlađa od 18 godina – majka	1	0,05
Neko drugi	189	11,58

Značajno je napomenuti da su u ukupnom broju počinalaca nasilja, bez obzira na odnos sa žrtvom, u 93,36% muškarci počinioci nasilja. Navedeni podaci nedvosmisleno ukazuju na to da je potvrđena hipoteza po kojoj su muškarci u najvećem broju slučajeva počinioci nasilja.

U podacima koji su analizirani nedostaju oni koji se odnose na femicid, odnosno rodno zasnovano ubistvo učinjeno nad ženama, djevojkama, pa i bebama ženskog pola. Da bi se neko ubistvo okarakterisalo kao femicid, počiniocu mora biti relevantan pol žrtve, odnosno upravo činjenica da je žrtva žena. Kao takav, femicid je zločin protiv žena, motivisan mržnjom prema ženama, prezirom i osjećajem nadmoći, u kom počinilac misli da ima pravo da oduzme život ženi (Konstantinović-Vilić, 2013). Novija definicija femicida (Geneva Declaration on Armed Violence & Development, 2006. i 2011), nema strogo feminističku komponentu jer polazi od stanovišta da je femicid svako ubistvo osobe ženskog pola. Femicidom su obuhvaćena sva mizogena i seksistička ubistva osoba ženskog pola bez obzira na godine života uključujući i torturu, spaljivanje zbog miraza (Indija), ubistva iz „časti“ (Pakistan), smrtne slučajeve zbog sakaćenja ženskih polnih organa, kao što su obrezivanje – klitorektomija i infabulacija – genitalno sakaćenje osoba ženskog pola, zatim silovanja, serijska ubistva, ubistva prilikom nasilja u porodici, trgovine ženama, mortalitet trudnica kao i ubistva novorođene ženske djece radi davanja prednosti muškoj djeci (Antović, 2016). U Republici Srpskoj, kao i u svijetu, ubistva žena u prosjeku su skoro četiri puta rjeđa u odnosu na ubistva muškaraca. U većini razvijenih zemalja, kao što su Španija, Francuska,

Italija, Grčka, Engleska i Japan, stope femicida kreću se od 0,4 do 0,5 na 100.000 stanovnika, što je 10 do 15 puta manje u odnosu na stope većine nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju. U periodu od 1990. do 2000. godine prosječna stopa femicida iznosila je 0,4/100.000 u Japanu i Engleskoj, 1/100.000 u Australiji, 2,7 u Kubi, 3,1 u Americi, 9 u Kolumbiji, 9,8 u Rusiji (Alhabib, Nur and Jones, 2010). Podaci koji se odnose na femicid isključivo se evidentiraju i prikupljaju od strane MUP-a, dok drugi subjekti zaštite u Republici Srpskoj ove podatke ne prikupljaju iako je najveći procenat ubistava žena potekao iz kriminaliteta nasilja u porodici. Zbog relativno niskog procenta femicida u Republici Srpskoj, te zbog činjenice da veliki broj ubistava žena koja treba okarakterisati kao femicid ostaje u sferi „tamnog broja“, ovoj pojavi ne pridaje se dužna pažnja.

6.3. Maloljetna lica – počinioci nasilja

U podacima koji su analizirani, posebna pažnja posvećena je analizi sociodemografske slike maloljetnih počinitelja nasilja. U 2016. godini nasilje je počinilo 45 maloljetnih osoba. Od ukupnog broja maloljetnika koji su počinioci nasilja, njih 44,44% srednjoškolske je dobi, dok 40,00% maloljetnika pohađa osnovnu školu. Podatak koji se odnosi na činjenicu da su 15,55 % maloljetnih počinitelja nasilja djeca pod starateljstvom ukazuje na potrebu aktivnijeg pristupa centara za socijalni rad u zaštiti i podršci maloljetnika pod starateljstvom.

6.4. Punoljetna lica – počinioci nasilja

Podatak koji pokazuje da je broj počinitelja nasilja veći od broja ukupno prijavljenih slučajeva ukazuje na činjenicu da u određenim slučajevima u jednoj porodici postoji više nasilnika.

Već je istaknuto da sociodemografski podaci o počiniocima nasilja ukazuju na to da je najveći broj počinitelja nasilja u porodici muškog pola (90,36%). U starosnoj dobi između 31 i 50 godina je 54,63% nasilnika, dok su ostale starosne kategorije zastupljene u nešto nižem procentu (Tabela 4).

Tabela 4. Broj, pol i dob počinitelja nasilja u porodici

	Pol	Broj	%
Od 18 do 30 godina	M	177	13,87
	Ž	19	1,49
Od 13 do 50 godina	M	689	49,21
	Ž	64	5,01
Od 51 do 64 godine	M	273	21,39
	Ž	24	1,88
Stariji od 65 godina	M	90	7,05
	Ž	9	0,70

U grafičkom prikazu koji slijedi (Tabela 5) prikazani su podaci o počiniocima nasilja u odnosu na radni status, vrstu prihoda i obrazovnu strukturu.

Tabela 5. Radni status, vrsta prihoda i obrazovna struktura počilaca nasilja

		Broj	%
Radni status	Zaposleni	459	35,97
	Nezaposleni	659	51,64
	Penzioneri	112	8,77
	Korisnici materijalnih prava iz socijalne zaštite	19	1,48
Vrsta prihoda koju ostvaruju	Žive od sopstvenog rada	616	48,27
	Drugi izvori prihoda	433	33,93
	Doktor nauka	11	0,86
Obrazovna struktura počinilaca nasilja	Magistar nauka	0	0
	Master	0	0
	VSS	45	3,52
	VŠS	29	2,27
	SSS	762	59,71
	OŠ	343	26,88
	NSS	73	5,72
	Studenti	2	0,15

Podaci koji se odnose na radni status, vrstu prihoda i obrazovnu strukturu počilaca nasilja prikazani su u dijelu u kom je analiziran socioekonomski status punoljetnih žrtava nasilja.

Prema dobijenim podacima za 2016. godinu u samo 2,35% prijavljenih slučajeva nasilja, koji su evidentirani u centrima za socijalni rad u Republici Srpskoj, izricana je neka od hitnih mjera zaštite (detaljno u tabeli 6), dok je u 10,41% slučajeva izricana neka od zaštitnih mjera. Od hitnih mjera najčešće je izricana mjera udaljenja počinioca nasilja iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora (64,51%), dok je najčešće izricana zaštitna mjera bila mjera obaveznog psihosocijalnog tretmana (30,61%).

Tabela 6. Izricane mjere zaštite u 2016. godini

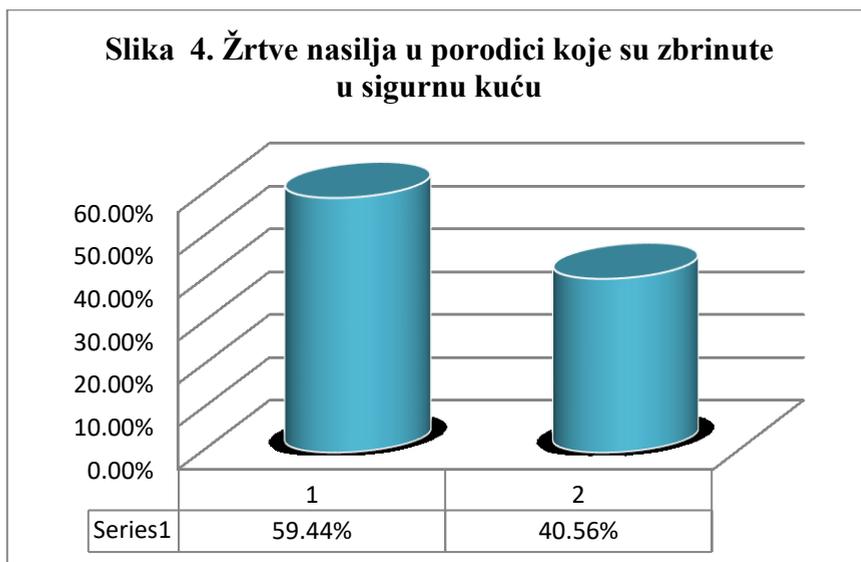
Hitne mjere zaštite	<i>2,35% prijavljenih slučajeva nasilja u porodici</i>	
	Udaljenje počinioca nasilja iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora	64,51%
	Zabrana približavanja i kontaktiranja počinioca nasilja sa žrtvom	32,25%
	Udaljenje počinioca nasilja iz stana, kuće ili drugog stambenog prostora i zabrana približavanja i kontaktiranja počinioca nasilja sa žrtvom	3,22%
Zaštitne mjere	<i>10,41% prijavljenih slučajeva nasilja u porodici</i>	
	Udaljenje iz stana, kuće ili nekog drugog stambenog prostora	8,84%
	Zabrana približavanja žrtvi	12,92%
	Zabrana uznemiravanja ili uhođenja žrtve	25,85%
	Obavezan psihosocijalni tretman	30,61%
	Obavezno liječenje od zavisnosti	16,32%

Dobijeni podaci pokazuju da je u 2016. godini ukupan broj izrečenih hitnih i zaštitnih mjera u slučajevima nasilja u porodici koji su prijavljeni centrima za socijalni rad na području cijele Republike Srpske bio 178.

Jedna od mjera koju je centar kao subjekt zaštite primjenjivao u zaštiti žrtava nasilja u porodici jeste zbrinjavanje žrtava u jednu od tri sigurne kuće na području Republike Srpske (Banjaluka, Bijeljina i Modriča). Na slici br. 4 dat je grafički prikaz broja privremeno zbrinutih žrtava nasilja u sigurne kuće na teritoriji Republike Srpske. Važno je napomenuti da je ova mjera zaštite žrtava nasilja u porodici korištena u svega 2,37% svih prijavljenih slučajeva nasilja centrima za socijalni rad, dok je procenat žrtava koje su privremeno zbrinute u sigurnu kuću 5,86% od ukupnog broja žrtava nasilja u porodici. Takođe, primjetno je da je u odnosu na ukupan broj djece – zbrinutih žrtava nasilja u porodici – njih 59,44% bilo zbrinuto u sigurnu kuću.

Dobijeni podaci ukazuju na to da su, iako u malom procentu, hitne mjere zaštite udaljenja počinioca iz kuće ili stana i mjera zabrane približavanja žrtvi nasilja bile više zastupljene od mjera smještaja žrtve u sigurnu kuću, što pokazuje da su u većem broju slučajeva nasilnici udaljavani iz stana nego same žrtve nasilja.

Predstavljeni podaci potvrđuju hipoteze po kojima se hitne mjere zaštite, zaštitne mjere, kao i mjere smještaja žrtve u sigurnu kuću primjenjuju u malom broju slučajeva.

Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da je nasilje u porodici u znatnoj mjeri zastupljeno u Republici Srpskoj, da centri za socijalni rad imaju značajnu ulogu u zaštiti žrtava nasilja i radu sa počionicima nasilja, čime se potvrđuje generalna hipoteza.

7. Zaključna razmatranja

Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti:

- Centri za socijalni rad imaju značajnu ulogu u sprečavanju i suzbijanju nasilja u porodici koja se ogleda u pružanju mjera i usluga iz socijalne, dječije i porodične zaštite, u ostvarivanju saradnje sa svim subjektima zaštite i u koordinisanju aktivnosti svih subjekata zaštite na nivou lokalne zajednice u pružanju zaštite žrtvama nasilja u porodici i radu sa počiniocima nasilja.
- Iako Zakon o zaštiti od nasilja u porodici utvrđuje obavezu formiranja stručnih multisektorskih timova čiji je cilj pružanje pomoći žrtvi nasilja u skladu sa potrebama i izborom žrtve mali je broj centara ispunio ovu zakonsku obavezu, što potvrđuju podaci koji pokazuju da je mali broj centara formirao stručne timove.
- Rješavanje problema nasilja u porodici zahtijeva veću posvećenost i dosljednost društvenih subjekata, povećanje broja stručnih radnika centra i permanentno podizanje njihovih stručnih kompetencija.
- Analizirani podaci ukazuju na činjenicu da multisektorska saradnja nije na zadovoljavajućem nivou, na šta ukazuje podatak da je od ukupnog broja prijavljenih slučajeva, njih čak 90,33% prijavljeno od strane policije (66,86%) i same žrtve (23,47%).

- Dobijeni podaci ukazuju na to da ne postoji usaglašenost ni u postupanju društvenih subjekata, što potvrđuje nesrazmjer u broju prijavljenih slučajeva nasilja koje su evidentirali policija i centri/sluzbe za socijalni rad.
- Femicidu, kao rodno zasnovanom ubistvu, ne pridaje se dužna pažnja od strane svih subjekata zaštite.
- Podaci po kojima je broj počinitelaca nasilja veći od broja ukupno prijavljenih slučajeva nasilja u porodici, ukazuju na to da u određenim slučajevima u jednoj porodici postoji više nasilnika.
- Značajan procenat žrtava nasilja su osobe treće životne dobi koje imaju pravo na posebnu zaštitu.
- Potreban je veći angažman centara za socijalni rad u radu sa maloljetnicima koji su pod starateljstvom, a koji su u visokom procentu zastupljeni kao počinioci nasilja.
- Aktivnosti centara treba da obuhvataju osmišljavanje i provođenje preventivnih aktivnosti čiji je cilj sprečavanje i suzbijanje nasilja u porodici.

8. Literatura:

- Alhabib S., Nur U. i Jones R. (2010). „Domestic violence against women: Systematic review of prevalence studies“, *Journal of family violence*, No. 25, 4: 369–382.
- Antović, A. (2016). *Predikcija i prevencija femicida u nasilničkim partnerskim odnosima – forenzička studija*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu: Medicinski fakultet.
- Conley, Amy (2010). „2 Social Development, Social Investment and Child Welfare“ in Midgley, James; Conley, Amy *Social Work and Social Development: Theories and Skills for Developmental Social Work*. Oxford University Press: 53–55.
- Geneva Declaration on Armed Violence & Development (2006), dostupno na <http://www.genevadeclaration.org/the-geneva-declaration/what-is-the-declaration.html>. Pristupljeno: 08. 11. 2017. godine
- Ignjatović, T. Joksimović, S. Radin, i Grbo, S. (2016). *Korak ka boljoj zaštiti – Priručnik za unapređenje koordiniranog odgovora nadležnih službi na nasilje prema ženama*. Kikinda: Udruženje građanki/građana „Centar za podršku ženama“.
- Konstantinović-Vilić, S. (2013). Femicid kao oblik rodno zasnovanog nasilja. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 64, 33–52.
- Konvencija Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (2011)** („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori“ broj 19/13).
- Krivični zakonik Republike Srpske („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 64/17).
- McCoy & Keen (2013). *Introduction – Child Abuse and Neglect* (2 ed.). New York: Psychology Press: 3–12.

- Podaci po subjektima zaštite za period januar–juni 2016. godine prema Pravilniku o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici (2016), Ministarstvo porodice, omladine i sporta Vlade Republike Srpske.
- Podaci po subjektima zaštite za period jul–decembar 2016. godine prema Pravilniku o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici (2016), Ministarstvo porodice, omladine i sporta Vlade Republike Srpske.
- Porodični zakon Republike Srpske („Sl. glasnik Republike Srpske“, br. 54/02, 41/08. i 63/14).
- Pravilnik o načinu sprovođenja hitnih i zaštitnih mjera koje su u nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 73/14).
- Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezan psihosocijalni tretman („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 11/14).
- Pravilnik o načinu sprovođenja zaštitne mjere – obavezno liječenje od zavisnosti („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 5/15).
- Pravilnik o sadržaju evidencije i izvještaja o nasilju u porodici („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 71/13. i 93/14).
- Strategija za suzbijanje nasilja u porodici Republike Srpske (2014–2019), Vlada Republike Srpske.
- Šćepović, D., i Rakanović Radonjić, A. (2017). Mobilni tim – model zaštite žrtava akutnog nasilja. Tuzla. *DHS–Društvene i humanističke studije, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 3, 379–398. ISSN 2490-3604 (Print). ISSN 2490-3647 (Online).
- World Health Organisation (1999). Report on Consultation on Child Abuse Prevention, 29–31 March 1999, Geneva.
- World Health Organization(2013). „Child abuse and neglect by parents and other caregivers“.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 12/10,117/11,98/13. i 44/16).
- Zakon o javnom redu i miru („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 11/15).
- Zakon o krivičnom postupku („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 53/12).
- Zakon o prekršajima („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 63/14. i 110/16).
- Zakon o socijalnoj zaštiti („Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 37/12 i 90/16).
- Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku („Sl. glasnik Republike Srpske“, br. 13/10. i61/13).
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici (Sl. glasnik Republike Srpske“ br. 201/12, 108/13. i 82/15).

Dragana Šćepović

Andrea Rakanović Radonjić

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mails: dragana.scepovic@fpm.unibl.org

andrea.rakanovic-radonjic@fpm.unibl.org

DOMESTIC VIOLENCE THROUGH THE PRISM OF SOCIAL WORK

Summary: *Among many authors, there is an agreement that domestic violence involves violence between current or former spouses or partners and the intergenerational violence that most commonly occurs between parents and children, but also among other family members. Providing protection, support and assistance to victims of violence and preventing further domestic violence requires an interdisciplinary approach, cross-sectoral cooperation and a coordinated response from all protection subjects. The paper presents the work of the Centers for Social Work, which, in accordance with the Law on Protection against Domestic Violence, have a coordinating role in the protection of victims of violence. Centers for Social Work are obliged to form an expert team consisting of representatives of all protection subjects (center, bodies and units of the unit local self-government, police, non-governmental organisations and experts dealing with family issues and domestic violence). The subject of this empirical research is data analysis collected from all centres for social work / services of social protection in Republic of Srpska, which refers to registered cases of domestic violence or family communities for the period January - December 2016. The paper analyses the data of 62 centres for social work / services of social protection, which refer to the number of registered cases of domestic violence according to the gender and age of the victim, the type and duration of domestic violence, socio-economic data regarding victims, and the relationship of the perpetrator of violence with the*

victim. The data analysis includes the number and type of interventions of the professionals from the Centers for Social Work, stipulated urgent protection measures, protective measures, as well as the analysis of the protection measure - treatment of victims of violence in a safe house. The methods applied in the research encompass basic, general and methods of data collection (method of content analysis). The obtained results show that in the Republic of Srpska in 2016, a total of 1315 cases of domestic violence was registered by all centers / services of social protection that submitted reports to the Ministry of Family, Youth, and Sports. In these cases of violence, a total of 1808 victims of violence was registered, namely: 29.42 % minors and 70.58% of adult victims of violence. The elderly made 14.88% victims of violence. In the category of juvenile perpetrators of violence, as much as 15.55% were persons under guardianship. Socio-demographic data on perpetrators of violence indicate that the highest number of perpetrators of family violence are male persons (90.36%). The data analysis shows that in the second half of 2016 the number of reported cases of violence decreased by 4.70%, while the number of victims increased by 6.30%.

Keywords: *Domestic violence, social work, centers for social work*

Anita Begić

Ilija Krišto

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Karolina Tadić-Lesko

Ustanova „Centar za socijalni rad grada Mostara“

E-adrese: socradmostar@gmail.com

ilijatg@gmail.com

KVALITATIVNA ANALIZA ISKUSTAVA STRUČNJAKA O PROGRAMIMA PREVENCIJE POREMEĆAJA U PONAŠANJU UČENIKA U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOJ ŽUPANJI

Sažetak: *U ovom radu ispitati će se iskustva stručnjaka usmjerena na provedbu preventivnih programa u Hercegovačko-neretvanskoj županiji FBiH, kako ona o načinu provođenja prevencije putovima međuinstitucionalne suradnje, tako i ona o dostupnosti stručnih edukacija. U radu su prikazani rezultati kvalitativne analize intervjua stručnjaka (socijalnih radnika, psihologa, pedagoga) (N=13) koji se odnose na međusobnu suradnju stručnjaka u provedbi preventivnih programa, kao i potrebu provedbe stručne edukacije u korist istih. Za potrebe istraživanja koristila se tehnika intervjuiranja (individualno), a postupak obrade kvalitativnih podataka proveden je u šest koraka: 1. uređenje empirijske građe, 2. određivanje jedinice kodiranja, 3. otvoreno kodiranje, 4. izbor i definiranje relevantnih pojmova i kategorija, 5. odnosno kodiranje i 6. oblikovanje «pokusne teorije». Rezultati istraživanja ukazuju na to da stručnjaci nemaju pozitivna iskustva o međusobnoj suradnji oko pitanja provedbe preventivnih programa, jer suradnja počiva na formalnoj razini. Istaknuta je potreba za edukacijama,*

jer nedostaje broj educiranih stručnjaka za provedbu preventivnih programa, što je uvjet za stvaranje pretpostavki njihovog kvalitetnog provođenja u lokalnoj zajednici.

Ključne riječi: *Preventivni programi, kvalitativna analiza, edukacija, suradnja, novi pristupi.*

UVOD

U Hercegovačko-neretvanskoj županiji, stručnjaci u školama (pedagozi, psiholozi, nastavnici i socijalni radnici) provode preventivne programe poremećaja u ponašanju u okviru godišnjeg školskog plana i programa i putem projekata organiziranih od strane nevladinih udruga. Preventivni programi koji su zastupljeni u ovoj županiji, pretežno su jednodnevni ili dvodnevni programi sprečavanja ovisnosti i vršnjačkoga nasilja, dok su preventivni programi usmjereni na druge poremećaje u ponašanju gotovo zanemareni. Poremećaji u ponašanju kod djece i mladih problemi su ne samo pojedinca, obitelji i škole nego i društva. Stoga je potrebno kontinuirano analizirati stanje i potrebe stručnjaka u osnovnim školama kako bi se na temelju dobivenih rezultata dale smjernice za izradu optimalnih, kvalitetnih i kontinuiranih preventivnih programa. Ovim kvalitativnim istraživanjem¹ dobio se uvid u stanje na području educiranosti za provedbu preventivnih programa u osnovnim školama na teritoriji Hercegovačko-neretvanske županije, zatim stanje i razumijevanje suradnje škola s drugim institucijama u lokalnoj zajednici koje rade s djecom i mladima, te se utvrdilo koje vještine i znanja stručnjaci smatraju potrebnim za razvijanje i provedbu kvalitetnih preventivnih programa u budućnosti.

Poremećaji u ponašanju i preventivni programi

Poremećaji u ponašanju mogu se odrediti kao „složeni skup funkcioniranja i ponašanja djece i mladih, koja u određenoj sredini i vremenu značajno odstupaju od normi te sredine, a predstavljaju nevoljni odgovor na činitelje rizika, kojima su djeca i mladi izloženi duže vrijeme, najprije kao obavijest okolini o prisutnosti i intenzitetu rizičnih uvjeta rasta i razvoja, a kasnije kao odgovor-izraz usklađivanja svog funkcioniranja s danim uvjetima življenja“ (Janković, 2012: 35). Prevencija se može promatrati kao sredstvo koje sprečava rizična ponašanja na različite načine. Pod prevencijom usmjerenom na zajednicu podrazumijeva se primarna i rana sekundarna prevencija koja treba biti proaktivna i usmjerena prema svim stanovnicima lokalne zajednice. Preventivne aktivnosti u zajednici jesu one aktivnosti koje u sebi sadržavaju elemente poput obrazovanja, organizacijskih

¹ Kvalitativno istraživanje provedeno je u sklopu projekta Udruženja socijalnih radnika HNŽ. „Trening za vođenje preventivnih programa i nenasilnog rješavanja sukoba u osnovnim školama s područja Mostara“, podržan od Federalnog Ministarstva obrazovanja.

promjena, poticanja razvoja socijalnih mreža i sl., a manje onih poput psihoterapije ili rehabilitacije. Prevencija usmjerena na zajednicu implicira aktivnosti poput organiziranja zajednice, razvoja zajednice, razvoja susjedstva i socijalnih mreža, učenje socijalnih vještina, učenje rješavanja problema, donošenja odluka itd. (Žganec, 2009).

Zasigurno, „kako djeca odrastaju, njihovo izlaganje višestrukim okruženjima postaje veće, a etiologija poremećaja u ponašanju postaje sve zamršenija. Iako obitelji zadržavaju ključnu ulogu u razvoju djece, škola postaje glavni socijalizacijski kontekst“ (Kranželić Tavra, 2002: 1). Upravo radi toga potrebno je više pozornosti usmjeriti ka prevenciji poremećaja kroz provedbu preventivnih programa, iskorištavanje resursa u lokalnoj zajednici kroz suradnju s drugim institucijama. Potrebno je šire korištenje već provjerenih i uspješnih modela prevencije poput Malih kreativnih socijalizacijskih skupina (MKSS), te inovativnih modela poput „Obiteljske grupne konferencije“ i „Školske medijacije“. Budući da „škola treba biti sigurno okruženje za učenika na koje učenik ima pravo, a kako se vizija moderne i sigurne škole temelji na pozitivnim humanim odnosima i ponašanju sukladno ciljevima ostvarivanja maksimalno mogućeg razvoja cjelokupne ličnosti učenika (...) pokazuje se važnim raditi na: prevenciji nasilja; edukaciji nastavnika i ostalog školskog osoblja o problemima nasilja; stvaranju pozitivne školske i razredne klime; obogaćivanju nastavnih i drugih odgojno-obrazovnih aktivnosti u školi; razvijanju partnerstva između škole i roditelja te škole i lokalne zajednice“ (Bilić, Zloković, 2004: 144). Suvremeno društvo nosi sa sobom svakodnevne promjene, tehničke i tehnološke, koje i te kako utječu na socijalni, emocionalni i psihički život društva i grupa, a „jedna od strateški važnih ciljnih grupa za preventivno djelovanje su djeca. Pokazalo se istraživanjima u obrazovnom kontekstu da se u grupi individualni i zajednički zadaci ispunjavaju znatno bolje korištenjem grupnih mehanizama u svrhu razmjene iskustava u malim podgrupama, što je donosilo ne samo nova iskustva nego i značajnu dobit u odnosu na individualni rad“ (Janković, Begić, Krišto, 2014).

Metodologija

Cilj istraživanja jeste dobivanje uvida i opisivanje iskustava stručnjaka u aktualnoj provedbi preventivnih programa u Hercegovačko-neretvanskoj županiji, a prikupljena empirijska građa obrađena je kvalitativnom analizom pa se radi o deskriptivnom kvalitativnom istraživanju. Istraživačka pitanja su:

1. Kakvo je iskustvo sudionika s edukacijom za preventivni rad s učenicima u prevenciji poremećaja u ponašanju kod učenika osnovnih škola?
2. Kakvo je poimanje međuinstitucionalne suradnje u preventivnom radu u osnovnim školama?
3. Koje vještine i znanja stručnjaci prepoznaju kao važne za provođenje preventivnih programa u školama?

Kako bi se dobio uvid u stvarno iskustvo i stavove stručnjaka vezane za provođenje preventivnih programa, prikupljeni su podaci polustrukturiranim intervjoom. Podaci su obrađeni postupkom kvalitativne analize: uređena empirijska građa, određena jedinica kodiranja, korištena je metoda otvorenog kodiranja, izabrani su i definirani relevantni pojmovi i kategorije, odnosno kodiranje, te oblikovana „pokusna teorija“ (Mesec, 1998). Kvalitativna analiza sadržaja definirana je kao „metoda istraživanja za subjektivnu interpretaciju pisanog/tekstualnog sadržaja kroz sustavan klasifikacijski proces kodiranja i identifikacije tema ili obrazaca“ (Hsiu-Fang, Shannon, 2005: 1277).

Metodom polustrukturiranog intervjua koji se sastojao od 9 pitanja (Kakva su vaša iskustva u edukaciji za preventivni rad s učenicima s poremećajima u ponašanju; Jeste li tijekom studija pohađali predavanja/kolegij na temu prevencije poremećaja u ponašanju; Na kojoj vrsti stručnog usavršavanja ste imali priliku sudjelovati i koliko često; Kako poimate međuinstitucionalnu suradnju u prevenciji poremećaja u ponašanju; Kako i koliko često surađujete s drugim institucijama u provedbi preventivnih programa; Kakva su vaša iskustva iz suradnje s drugim institucijama; Koje vještine i znanja smatrate važnim za provedbu programa prevencije poremećaja u ponašanju učenika; Što otežava provedbu preventivnih programa u školi; Kakva je vaša suradnja s roditeljima učenika) intervjuirani su stručnjaci (N=13) s područja Hercegovačko-neretvanske županije koji su uposleni u osnovnim školama. Odabir stručnjaka uključenih u istraživanje vršen je na temelju kriterija dobre suradnje s Centrom za socijalni rad, te pristanka na sudjelovanje u intervjuu. Od ukupno trinaest, intervjue je obuhvatio tri sudionika muškog spola. Raspon dobi ispitanika je od 30 do 50 godina. Sudjelovanje je bilo dobrovoljno, a sudionicima istraživanja pružena je mogućnost da u bilo kojem trenutku istraživanja od njega odustanu. Prosječno vrijeme trajanja intervjua bilo je 35 minuta. Stručnjacima je prije intervjua objašnjena svrha istraživanja, i zajamčena anonimnost i povjerljivost. Odgovori stručnjaka na otvorena pitanja o znanju, iskustvu i poimanju provedbe preventivnih programa snimani su i transkribirani. Kod procesa obrade podataka korišteno je otvoreno kodiranje, apstrahirani su pojmovi viših kategorija i dovedeni u odnos, te je formirana pokusna teorija (Mesec, 1998).

Pri provođenju istraživanja vodilo se kriterijima za izvještavanje o kvalitativnim istraživanjima u kojima se koriste intervjui i fokusne grupe (prilagođeno i nadopunjeno za potrebe *Ljetopisa socijalnog rada* Marine Ajduković 2014. prema Tong, Sainsbury i Craig, 2007).

REZULTATI I RASPRAVA

Kvalitativnom analizom odgovora stručnjaka došlo se do pet odabranih kategorija kojima stručnjaci opisuju i/ili objašnjavaju osobno iskustvo u provedbi preventivnih programa usmjerenih na poremećaje u ponašanju djece i mladih.

Analiza rezultata

a) Опćenito iskustvo stručnjaka sa edukacijama (preventivni programi)

Edukacija (lat.) znači odgoj, obrazovanje, školovanje (Anić, 2002, str. 295). Dakle, educirati znači podučavati koga o određenim preventivnim programima. „Moderni pristup djeci i mladima s poremećajima u ponašanju zagovara primjenu društvenih intervencija koje počivaju na stručnoj procjeni stanja i potreba korisnika te specifičnoj konceptualizaciji ciljeva, procesa i ishoda tretmana“ (Buillet, Žižak, 2008, str. 22 prema Kazdin, Kendall, 1998: 217). Stručnjaci, ispitanici u Hercegovačko-neretvanskoj županiji, oko pitanja svojih vlastitih iskustava iz edukacija za preventivni rad s učenicima s poremećajima u ponašanju razlikuju dvije faze u procesu ovih edukacija koje se tiču prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. Stoga je vidljiva razlika između njihovih a) iskustava s edukacijama tijekom formalnog obrazovanja („*Na faxu nije bilo vježbi i radionica*“ (1); „*Naš sistem obrazovanja nije nudio interaktivni model rada...*“ (3); „*Jedanput smo s profesorom išli na neko predavanje o prevenciji vršnjačkog nasilja*“ (5); „*Samo smo teorijski govorili o prevenciji...*“ (7); „*...nismo radili vježbe...*“ (12)) i b) i edukacija na kojima su sudjelovali kao zaposlene osobe („*Nemam dovoljno iskustva...*“ (1); „*Jednom sam bio na seminaru...*“ (3); „*Nedovoljno sam educiran...*“ (5); „*Učestvovao sam na dvjema edukacijama...*“ (7); „*Samostalno se educiram...*“ (10); „*...jednom u Doboju...*“ (12). Sukladno navedenom „sve ovo upućuje na to da je diploma samo ključ kojim se otvaraju vrata profesionalne karijere“ (Hadžić-Suljkić, 2014: 8). Budući da su dosadašnja iskustva stručnjaka ispitanika u formalnom i neformalnom obrazovanju nedostatna za provedbu preventivnih programa u školi, podrazumijevaju se potrebe usavršavanja, dakle, kontinuirano educiranje.

b) Poimanje suradnje s drugim institucijama u lokalnoj zajednici na području prevencije

Suradnja je odnos koji se gradi i zahtijeva obostrano zalaganje dvije ili više strana. Sudionici suradnje u međusobni odnos trebaju ulagati ljudske, materijalne resurse i vrijeme, te imati zajedničku viziju i definirane opće i specifične ciljeve suradnje. „Solidnu osnovu za promatranje (pozicija i uloge) svih relevantnih sudionika s kojima škole uspostavljaju određene suradničke odnose ponudio je Fullan (2007) u svojim utjecajnim komparativno-longitudinalnim studijama o smislu i uspješnosti obrazovnih promjena i reformi obrazovnih sustava. Autor propituje u kojoj su mjeri dosadašnje reforme bile zamišljene kao održive na razini cijelog (obrazovnog) sustava, prepoznajući kao ključnu dimenziju održivosti stupanj do kojeg su tijekom reforme bile povezane uloge ključnih dionika obrazovnih sustava na svima trima temeljnim razinama (pojedine škole, jedinice

lokalne samouprave i države)“ (Kovač, Buchberger, 2013, str. 525). Međutim kod stručnjaka vidljiva je razlika između a) suradnje unutar škole i između škola („ostvarujem suradnju samo sa ravnateljem škole“ (1); „...često sa drugim školama“ (2); „Suradnja s kolegama iz drugih škola“ „Najčešće na projektima sa kolegama iz škola...“ (3) „...sa direktorom i kolegama imam dobru suradnju“ (9); „samo unutar škole“ (11)) i b) suradnju sa drugim paralelnim i nadležnim institucijama, kao i nevladinom udrugama („...manje s centrom za socijalni rad“ (2); „povremeno sa pedagoškim zavodom...“ (3); „...s policijom, ali imam loše iskustvo...“ (6); „preko dopisa...“ (7); „...sa NVO i rjeđe s Pedagoškim zavodom i ministarstvom...“ (9). Kako bi stručnjaci škola ostvarili dobru međuinstitucionalnu suradnju, njihovi ravnatelji, to jest menadžeri, trebaju imati konstantnu suradnju sa drugim institucijama na provedbi preventivnih programa ali i na pedagoško-socijalnim intervencijama, čije je uporište u najboljim interesima učenika.

c) Prepoznate vještine i znanja (za provođenje preventivnih programa)

Pedagog/pedagog-psiholog zadatke ostvaruje u neposrednom ili posrednom radu sa nastavnicima, sa roditeljima učenika, sa učenicima i svim subjektima u školi i njenom okruženju, stavljajući naglasak na njihove aspiracije, očekivanja, ciljeve, planove i aktivnosti. Direktno je angažiran u praćenju i proučavanju pedagoških problema škole, iniciranju stalnog inoviranja nastavnog, obrazovnog i odgojnog rada u školi. Kako bi pratio promjene u odgoju i obrazovanju i uvijek bio u tijeku sa nastavnim događanjima i kvalitetno obavljao svoj posao, pedagog-psiholog treba se kontinuirano usavršavati i samoobrazovati (Hadžić-Suljkić, 2014: 8). Izjave stručnjaka ukazuju na to da im je potrebno sljedeće: „...više znanja, rad na sebi, komunikacijske vještine, učenje kroz igru, radionički pristup“ (1); „individualan pristup učeniku s poremećajem u ponašanju“ (2); „...radionice“ (3); „komunikacijske vještine...“ (5); „novi način rada s djecom“ (7); „...timski rad i rad na sebi“ (8); „...modeli rješavanja sukoba“ (9); „radionice s nastavnicima i roditeljima...“ (10); „Novi modeli koji su primjenjivi u praksi“ (12); „...drugačiji pristup učeniku nego dosada“ (13). Što se tiče „promjena i aktivnosti, pedagozi spominju povećanu primjenu novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, osuvremenjivanje nastave, promjene u radu s djecom s poteškoćama, nove obrazovne programe (poput zdravstvenog i građanskog odgoja) te različite preventivne programe i aktivnosti“ (Miočić, Turk, 2017: 107). Dakako, stručnjaci prepoznaju vještine i znanja koja su im potrebna, što je i osnovna pretpostavka za uspješnost u radu s učenicima.

d) Psihosocijalne značajke djece koje otežavaju nastavni proces

Na socijalni razvoj djece i maloljetnika školskog uzrasta utječe pet ključnih i međusobno povezanih faktora: obitelj, šire društveno okruženje (političko, ekonomsko, socijalno i kulturno), karakter obrazovnog i odgojnog procesa u školi, vršnjačke grupe, mediji i psihofizička obilježja djeteta (Gavrilović, Jugović, Lepir,

2013: 151). Navedeni faktori nerijetko ostavljaju trajno negativne posljedice u razvoju djeteta. Stručnjaci, ispitanici istraživanja, osvrću se na navedene faktore, prisutne probleme poremećaja u ponašanju, ovisnosti i nasilja kod djece i mladih, te ukazuju na probleme u ponašanju i učenju učenika koji otežavaju nastavni proces. Također, sudionici istraživanja prisutne probleme opisuju na slijedeći način: „*verbalno agresivan na satu...*“ (3); „*ostala djeca se plaše...*“ (5); „*Prepire se zbog sitnica i hoće se tući...*“ (6); „*Telefonira na satu i ometa druge u radu...*“ (7); „*Imam problem jer više na mene i učenike...*“ (9); „*...plače na satu*“ (11); „*radim s njim već dvije godine...*“ (13). Djeca svih kultura imaju snažnu potrebu da od roditelja budu prihvaćena i voljena. Ako to roditelji ne zadovolje, djeca postaju agresivna, pretjerano ovisna ili buntovnička, emocionalno hladna, niskog samopoštovanja, emocionalno nestabilna i sklona problematičnom ponašanju (Janković, Begić, Krišto, 2011). Proučavanje ranih roditeljskih poruka proizlazi iz zapažanja tijekom rada s korisnicima i njihovi rezultati ugrađeni su u teoriju „transakcijske analize“ Erica Bernea. Prema postavkama ove teorije svako ljudsko biće posjeduje potencijale za cjelovit razvoj i pun životni potencijal. Koje će sve mogućnosti neka osoba ostvariti, a koje ne, ovisi o vanjskim utjecajima, prvenstveno roditelja i uže okoline. Ovisno prvenstveno o ranim, a onda i kasnijim porukama koje dolaze od prvih autoriteta i ideala – roditelja, značajnih drugih osoba iz primarne obitelji i socijalne mreže, gradi se ličnost sa specifičnim definicijama organizacije osjećaja, mišljenja i socijalnog funkcioniranja (Janković, 2004). Procjene ponašanja djece uvelike ovise i o tome koliko dobro procjenjivači poznaju djecu, o općim znanjima o ponašanju djece i kriterijima za procjenjivanje određenog uzrasta, svrsi procjene, vrijednosnom sustavu procjenjivača, socijalnom okruženju, te o trenutnom psihološkom stanju procjenjivača. To potvrđuju istraživanja Jankovića i suradnika od 1990., 1991. i 1996. do 2009. godine u kojima je još jednom dovedeno u pitanje objektivno procjenjivanje djece od strane njihovih roditelja i potvrđena važna uloga pri procjeni razvoja i ponašanja djece koju imaju odgajatelji, odnosno učitelji (Janković, Krišto, Begić, 2011).

e) Odnos stručnjaka s roditeljima (učenika s poremećajima u ponašanju)

„Za razumijevanje odnosa roditelja i škole u obrazovanju i socijalizaciji djeteta ključna su dva modela. Epstein je 1987. razvila teorijski model koji objašnjava koncept partnerstva i podjelu odgovornosti škole i roditelja a koji je do sada provjeravan i potvrđen u velikom broju zemalja u svijetu. Drugi model su razvili Sheridan i Kratochwill 2007. koji razlikuje dvije relacijske orijentacije, tzv. tradicionalni nasuprot partnerskog odnosa roditelja i škole“ (Pahić, Miljević-Riđički, Vizek-Vidović, 2010: 330). Intervjuirani stručnjaci spoznaju o ulozi koju imaju u kontekstu održavanja (i unapređivanja odnosa) sa roditeljima učenika, iskazuju izjavama o odnosu s njima („*...popravim odnos s roditeljima*“ (3); „*trudim se da ih zainteresiram ali oni nisu...*“ (4); „*želim da više komuniciram s*

roditeljima ...“ (6); „... često nisu iskreni ...“ (8); „nemam prisan odnos...“ (9); „ne znam što očekuju od mene...“ (10); „često se razilazimo u mišljenjima ...“ (13)). Evidentno je da se suradnički odnos stručnjaka škole i roditelja gradi kroz razmjenu informacija, ali i davanjem savjeta i uputa roditeljima koje bi im mogle pomoći ne samo u obrazovanju nego i odgoju njihove djece. Zasigurno bi kao sastavna komponenta dijaloga stručnjaka iz škole i roditelja trebala biti više usmjerena na teme odgoja djece u modernom društvu u kojem uče i žive.

Pokusna teorija i model odnosa među kategorijama

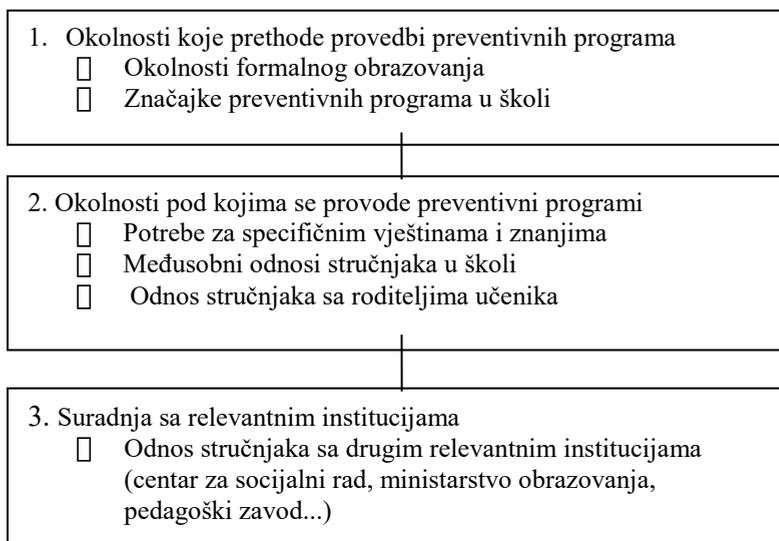
Općenito, stručnjaci, sudionici istraživanja, iskustva sa edukacijama opisuju kao nedovoljna („*Nemam dovoljno iskustva...*“ (1); „*Jednom sam bio na seminaru...*“ (3); „*Nedovoljno sam educiran...*“ (5); „*Samostalno se educiram...*“ (10)).

Posebne okolnosti kojima stručnjaci opisuju svoje specifično osobno iskustvo povezuju sa formalnim obrazovanjem, prije zaposlenja u školi („*Na faxu nije bilo vježbi i radionica*“ (1); „*Jedanput smo s profesorom išli na neko predavanje o prevenciji vršnjačkog nasilja*“ (5); „*Samo smo teorijski govorili o prevenciji...*“ (7); „...*nismo radili vježbe...*“ (12)) te sa specifičnim psihosocijalnim značajkama kod djece koje otežavaju nastavni proces („*verbalno agresivan na satu...*“ (3); „*Imam problem jer više na mene i učenike...*“ (9); „*radim s njim već dvije godine...*“ (13)).

Iskustvo stručnjaka s preventivnim programima povezano je s potrebama stjecanja specifičnih vještina i znanja za provedbu preventivnih programa („...*više znanja, rad na sebi, komunikacijske vještine, učenje kroz igru, radionički pristup*“ (1); „*individualan pristup učeniku s poremećajem u ponašanju*“ (2); „*novi način rada s djecom*“ (7); „*radionice s nastavnicima i roditeljima...*“ (10); „*Novi modeli koji su primjenjivi u praksi*“ (12); „...*drugačiji pristup učeniku nego dosada*“ (13)) te sa njihovim međusobnim odnosima u školi („*ostvarujem suradnju samo sa ravnateljem škole*“ (1) „...*sa direktorom i kolegama imam dobru suradnju*“ (9); „*samo unutar škole*“ (11)), kao i s roditeljima učenika koji imaju poremećaje u ponašanju („...*često nisu iskreni...*“ (8); „*nemam prisan odnos...*“ (9); „*ne znam što očekuju od mene...*“ (10); „*često se razilazimo u mišljenjima...*“ (13)). Također, posebnu analizu čini iskustvo stručnjaka sa međuinstitucionalnom suradnjom sa relevantnim institucijama („...*manje s centrom za socijalni rad*“ (2); „*povremeno sa pedagoškim zavodom...*“ (3); „...*s policijom, ali imam loše iskustvo...*“ (6); „*preko dopisa...*“ (7); „...*sa NVO i rjeđe s pedagoškim zavodom i ministarstvom...*“ (9)).

Analizom dobivenih kategorija izdvojene su tri ključne šire okolnosti kojima stručnjaci iz škola opisuju iskustvo u provedbi preventivnih programa, a koje čine kategorije dobivene istraživanjem: a) Okolnosti koje prethode provedbi preventivnih programa, b) Okolnosti pod kojima se provode preventivni programi i c) suradnja sa relevantnim institucijama (shema 1.)

Shema 1. Iskustva stručnjaka s preventivnim programima u školi

Rezultati kvalitativne analize intervjua predstavljaju uvid u opće iskustvo stručnjaka u provedbi preventivnih programa u Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Okolnosti koje stručnjaci posebno izdvajaju kako bi opisali iskustvo u provedbi preventivnih programa jesu one koje prethode provedbi preventivnih programa, dakle, pod kojima se provode preventivni programi i suradnja sa relevantnim institucijama. Zasiurno su prethodna iskustva stručnjaka ispitanika u formalnom obrazovanju, kao i educiranje tijekom aktualnog rada u školi, nedostatna za adekvatnu provedbu preventivnih programa pa stoga ne iznenađuje potreba za stjecanjem vještina i znanja. Potreba za educiranjem povezana je s prisutnim problemima poremećaja u ponašanju učenika koji trebaju stručnu pomoć. Suradnički odnos stručnjaka škole i roditelja nije adekvatno formiran, s obzirom na iskustva stručnjaka navedena u njihovim izjavama. Naime, konverzacija stručnjaka bi trebala biti bazirana na teme odgoja djece. Jednim dijelom kulturološka i tradicionalna orijentacija pretpostavlja odnos u kojem roditelji prepuštaju odgovornost za obrazovanje djece školi, a škola podržava takav stav, te ne očekuje od roditelja izravnu uključenost u život škole. Takav pristup, za razliku od partnerskog, pretpostavlja da ciljeve određuje škola, i tek ponekad o njima obavještava roditelja. Naglašena je uloga škole: odgojno-obrazovne planove rade učitelji, često se zanemaruju kulturalne razlike. Komunikacija s roditeljima relativno je rijetka i orijentirana na pojedinačne probleme, a pretežno je inicira škola“ (Pahić, Miljević-Ridički, Vizek-Vidović, 2010: 330). Kvalitetna suradnja je ona koja ima stalnost i mogućnost razmjene informacija, kao i zajedničko djelovanje u cilju rješavanja poteškoća i problema učenika. Međutim iskustva

stručnjaka govore o povremenoj i relativno slabo ostvarenoj suradnji institucija, dok je doživljaj njihove suradnje sa kolegama iz škole i drugih škola pozitivan.

ZAKLJUČAK

Razvijanje i provođenje preventivnih programa s djecom i mladima nezamislivo je bez prethodno dobro razvijene izobrazbe stručnjaka u odgojno-obrazovnim ustanovama. Stručnjaci u školama trebaju kontinuirano unapređivati vlastite kompetencije što su u ovom kvalitativnom istraživanjem potvrdili, odgovorili i istaknuli. Stručnjaci u osnovnim školama na području HNŽ ne posjeduju adekvatnu izobrazbu i kompetencije na području prevencije. To je ozbiljan obrazovni problem koji zahtijeva žurnu reakciju nadležnih institucija. Većina stručnjaka u školama istakla je i poteškoće u radu s roditeljima učenika. No, „osim izrazitog interesa i opredijeljenosti za rad s djecom i mladima, pedagog-psiholog treba zbog posrednog utjecaja za rad sa učenicima i djelovanja u okviru obrazovanja odraslih, razvijati kvalitete potrebne za rad i suradnju sa odraslima. Zbog kompleksnosti poslova koje obavlja, treba posjedovati i razvijati sposobnost uspješne komunikacije koja predstavlja osnovni alat u radu pedagoga-psihologa“ (Hadžić-Suljkić, 2014: 3).

Suradnja institucija ovisi od komunikacije ravnatelja s drugim institucijama, jer suradnike potiču na zajedničke aktivnosti pa se može zaključiti kako su „pretpostavke suradnje škole i centra za socijalni rad prvenstveno njihovo sudjelovanje u zajedničkim akcijama, a preduvjet – aktivan i konstantan suodnos“ (Tadić-Lesko, 2017: 55). Stručnjaci iz škola u suradnji sa centrom za socijalni rad, drugim ustanovama i nevladinim organizacijama trebaju sustavno i redovito obavljati poslove vezane za prevenciju poremećaja u ponašanju i provoditi druge preventivne programe za zaštitu od vršnjačkog nasilja i ovisnosti među učenicima. No, poteškoće u komunikaciji očituju se smanjenim protokom informacija među institucijama, što ih onemogućava da pruže raznovrsnije preventivne programe i akcije koje se od njih očekuju.

Preventivni modeli i metode rada dostupni su u Bosni i Hercegovini, ali se ne provode stratejski. Primjera radi „male kreativne socijalizacijske skupine (MKSS) predstavljaju autentični, cjeloviti, grupni pristup prvenstveno namijenjen prevenciji poremećaja u ponašanju i psihičkom funkcioniranju djece i mladih. Primjena ove metode u vrtićima i osnovnim školama više od trideset godina, dala je izvrsne rezultate u podizanju samopouzdanja kod djece, znanja, socijalnih vještina i kreativnosti. Izuzev toga, metoda je dala rezultate kod ranog otkrivanja obiteljskih problema kod učenika, te pravovremenog djelovanja i pomaganja djeci“ (Janković, Begić, Laklija, 2013: 51).

Kvalitativna analiza potvrdila je da nedostatak ulaganja za dodatno usavršavanje stručnjaka u odgojno-obrazovnim ustanovama dovodi do stagnacije u profesionalnom razvoju i do njihovog nezadovoljstva. Upravo bi stručnjaci trebali biti pokretači akcija u radu s djecom i njihovi animatori za uključivanje u

preventivne programe u lokalnoj zajednici, koji će im prenijeti životni optimizam i pozitivne poruke, a ne suprotno tomu –razočarenje i nezadovoljstvo.

Od posebne je značajnosti drugačiji pristup djeci u riziku od razvijanja poremećaja u ponašanju (nasilje, ovisnosti ...) koja u vlastitoj obitelji nemaju poticaje za zdrav rast i razvoj. Za ovu djecu, popravak slike o sebi preko svojih odgajatelja, učitelja kao drugih važnih osoba, druga je životna šansa koja sprečava njihovo razdvajanje od obitelji i odlazak u neku od ustanova socijalne skrbi.

Literatura

- Ajduković, M. (2014). Kako izvještavati o kvalitativnim istraživanjima? Smjernice za mentore i recenzente. *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (3): 345–366.
- Anić, V i dr. (2002). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Bilić, V., Zloković, J. (2004). *Fenomen maltretiranja djece – Prepoznavanje i oblici pomoći obitelji i školi*. Zagreb: Ljevak d.o.o.
- Buillet, D, Žižak, A. (2008). Standardi u radu s djecom i mladima s poremećajima u ponašanju. *Ljetopis socijalnog rada*. 15 (1): 21–48.
- Gavrilović, A, Jugović, A, Lepir, Lj. (2013). *Socijalni rad u školi, teorijsko-metodološke osnove*. Banja Luka: GrafoMark.
- Hadžić-Suljić, M. (2014). Kompetencije i osobine ličnosti školskog pedagoga-psihologa. Preuzeto 10. 10. 2017. sa <http://www.dpptk.net/>
- Hsiu-Fang, H., Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9): 1277–1288.
- Janković, J, Begić, A, Laklija, M. (2013). Male kreativne socijalizacijske skupine. U Zborniku *Modeli rada s osobama s invaliditetom*, (str. 49–67). Mostar: Caritas Biskupija Mostar – Duvno i Trebinje – Mrkan i Teološko-katehetski institut Mostar.
- Janković, J. (2004). *Savjetovanje u psihosocijalnom radu*, Zagreb: Etcetera.
- Janković, J. (2012). *Plodovi roditeljskih poruka*. Zagreb: Etcetera.
- Janković, J., Begić, A., Krišto, I. (2011). Značaj i uloga ranih roditeljskih poruka u razvoju djece. U Zborniku *Unapređenje kvalitete života djece i mladih*, (str. 45–63). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Janković, J., Begić, A., Krišto, I. (2014). Dinamika malih edukativnih skupina. *Josip Janković (ur.) Socijalne teme, Časopis za pitanja teorije i prakse socijalnog rada i srodnih znanosti, godina I, br. 1*, str. 39–57.
- Janković, J., Krišto, I. Begić, A. (2011). Poteškoće u korištenju procjena majki o stanju i ponašanju djece. U Zborniku *Unapređenje kvalitete života djece i mladih*, (str. 187–205). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli.

- Kovač, V., Buchberger, I. (2013). Suradnja škola i vanjskih dionika. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* br. 51 (3): 523–545.
- Kranželić Tavra, V. (2002). Rizični i zaštitni čimbenici u školskom okruženju kao temelji uspješnije prevencije poremećaja u ponašanju djece i mladih. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* vol 38, no 1: 1–12.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Miočić, I., Turk, M. (2017). Školski pedagozi nositelji (europskih) promjena u obrazovanju. U Zborniku *Suvremeni izazovi u radu (školskog) pedagoga u čast Stjepana Staničića (str. 94–114)*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Pahić, T., Miljević-Ridički, R., Vizek Vidović, V. (2010). Uključenost roditelja u život škole: Percepcija roditelja opće populacije i roditelja u školskim tijelima. *Odgojne znanosti, Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje* vol. 12, no 2: 329–346.
- Tadić-Lesko, K. (2017). Suradnja škole i centra za socijalni rad. *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu Godište XII br. 23*: 54–64.
- Žganec**, N. (2009). Lokalna zajednica u prevenciji poremećaja u ponašanju. U Zborniku *Prevencija poremećaja u ponašanju – stanje i perspektive (str. 53–61)*. Zagreb: Grad Zagreb i Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladih.

Anita Begić

Ilija Krišto

The Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar

Karolina Tadić-Lesko

The Social Work Center in Mostar

E-mails: socradmostar@gmail.com

ilijatg@gmail.com

QUALITATIVE ANALYSIS OF EXPERTS EXPERIENCES ABOUT PROGRAMMES IN PREVENTION OF DISORDER OF PUPILS BEHAVIOR IN THE HERZEGOVINA-NERETVA COUNTY

Summary: *In this paper, we will examine the experiences of experts focusing on the implementation of preventive programs in the Herzegovina-Neretva County, the Federation of Bosnia and Herzegovina, experiences on the mode implementing prevention, inter-institutional cooperation paths, as well as experiences regarding the availability of professional education. The paper presents the results of a qualitative analysis of the interview of experts (social workers, psychologists, educators) (N=13) related to the mutual cooperation of experts in the implementation of preventive programs, as well as the need for professional education in benefit for same. The interview technique was used for the purposes of research (individually) and the process of qualitative data processing was carried out in six steps: 1. organisation of empirical material, 2. definition of coding unit, 3. open coding, 4. choice and definition of relevant terms and categories, 5. relation coding and 6. design of 'experimental theory'. The research findings suggest that experts do not have a positive experience about mutual co-operation in the implementation of preventive*

programs because the cooperation rests on a formal level. There is a need for education, as there is a lack of educated experts in the implementation of preventive programs, which is a prerequisite for creating the premise for their high quality implementation in the local community.

Keywords: *Preventive programs, qualitative analysis, education, cooperation, new approaches.*

Небојша Мацановић

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

E-adresa: nebojsa.macanovic@fpn.unibl.org

PISA ISTRAŽIVANJE KAO MODEL VREDNOVANJA OBRAZOVNIH POSTIGNUĆA UČENIKA

Sažetak: *Jedan od prestižnih programa kojima se u svijetu vrši evaluacija kompetencija učenika uzrasta petnaest godina jeste i PISA program (Program za međunarodnu procjenu učenika). Rezultati PISA istraživanja imaju uticaj na obrazovnu politiku i utiču na promjene u obrazovnim sistemima. Mnogi autori navode da je u ovom trenutku PISA najveće međunarodno istraživanje u oblasti obrazovanja. Ovim istraživanjem utvrđuje se da li su učenici uzrasta od petnaest godina koji završavaju osnovnu školu usvojili neophodna znanja za dalje školovanje i profesionalni razvoj. Program za međunarodnu procjenu učenika (PISA) organizovan je 1997. godine od strane Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). Ovaj program, pored toga što nam daje uvid u procjenu znanja i vještina petnaestogodišnjaka širom svijeta, pokazuje i da se zemlje koje ostvaruju najbolje rezultate nalaze u različitim regionima i dijelovima svijeta, a nekada imaju i potpuno različite kulture. Podaci do kojih se dolazi ovim istraživanjem predstavljaju indikatore kojima se može utvrditi kvalitet i efikasnost obrazovnog sistema svake zemlje. Upravo iz tog razloga i cilj ovog rada usmjeren je na predstavljanje jednog od najzastupljenijih modela vrednovanja obrazovnih postignuća učenika u svijetu, tj. PISA programa, njegove strukture i primjene u obrazovnim sistemima širom svijeta.*

Ključne riječi: *Program za međunarodnu procjenu učenika (PISA), Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), obrazovna politika, postignuća učenika, modeli vrednovanja.*

Uvod

Razvoj informaciono-komunikacione tehnologije u XXI vijeku uticao je i na stvaranje nove generacije učenika kojima su računari i društvene mreže prirodno okruženje u odrastanju. Nelinearan pristup učenju, multitasking, brza obrada informacija neke su od karakteristika učenja kod nove generacije učenika.

U takvim okolnostima razvoja i obrazovanja djece i mladih, koje su praćene globalizacijom i brojnim reformama, javlja se potreba da se na neki način utvrdi neko mjerilo znanja koje bi se sprovodilo u svim zemljama sa ciljem utvrđivanja postignutog znanja i vrednovanja obrazovnih postignuća učenika, što bi mnogim zemljama poslužilo kao indikator kvaliteta njihovog obrazovnog sistema i kreiranja novih obrazovnih politika.

„Testiranja postignuća učenika koja posljednjih decenija sprovode međunarodne organizacije dovela su do brojnih promjena u obrazovnim sistemima i školskoj praksi širom svijeta. Učenici nekih od ekonomskih razvijenijih zemalja nisu ostvarili očekivana postignuća i to je bio početak dugih rasprava između različitih aktera i reformi školstva koje su uslijedile. Neke od tih promjena odnose se na usmjerenost na funkcionalna znanja koje učenici treba da razviju, dok su druge bliže oblasti obrazovne politike i odnose se na definisanje nacionalnih standarda postignuća, a postoje i tendencije usmjerene prevashodno na organizaciju života i rada u školama sa ciljem unapređenja postignuća učenika i u tom kontekstu se u nekim zapadnim zemljama zagovara uvođenje cjelodnevnih škola“ (Maksimović, 2017: 139).

Jedan od modela vrednovanja postignuća učenika koji se veoma efikasno sprovodi u svijetu jeste i PISA istraživanje. „Međunarodni program procjene učeničkih postignuća PISA (Programme for International Student Assessment) istraživanje realizuje se u organizaciji OECD-a od 1997. godine. Ovim istraživanjem utvrđuje se da li su učenici koji završavaju osnovnu školu, uzrasta od 15 godina, usvojili znanja i vještine neophodne za nastavak školovanja, profesionalni razvoj i odgovorno učešće u društvu. Postignuće se procjenjuje u oblasti čitalačke, matematičke i prirodno-naučne pismenosti“ (Maksimović, 2017: 101).

PISA je standardizovano mjerenje koje pokazuje nivo do kojeg učenici, po završetku obaveznog obrazovanja, mogu da primijene svoje znanje u stvarnim životnim situacijama i koliko su sposobni za puno uključivanje u društvo (Sahlberg, 2013).

Karakteristike i značaj PISA istraživanja

PISA je istraživanje koje se fokusira na nauku, na istraživanja jezika, matematike i timskog rješavanja problema, a takođe uključuje i istraživanje finansijske pismenosti. „Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), u saradnji sa zemljama članicama, organizovala je 2000. godine veliki projekt vanjske evaluacije uspješnosti školskih sistema u 32 zemlje na uzorku od 265 000

učenika. Ispitivanje je provedeno 2000. godine na uzorku petnaestogodišnjih učenika, a planirano je ponavljanje svake tri godine. Učenici su testove ispunjavali u svojim školama“ (Matijević, 2006: 544). PISA zapravo istražuje koliko su učenici sposobni da svoja stečena znanja i naučene vještine upotrijebe u raznim problemskim i životnim situacijama. Umjesto reprodukcije naučenog cilj PISA testiranja jeste da učenici nauče uspješno primjenjivati svoja znanja u raznim situacijama.

PISA je program koji daje uvid u politike i praksu edukacije i koji pomaže u praćenju trendova u obrazovanju u različitim državama i različitim demografskim podgrupama u pojedinim državama. Takođe, PISA predstavlja i mogućnosti obrazovnih sistema, tako što pokazuje šta učenici u najrazvijenijim i najbrže promjenljivim obrazovnim sistemima mogu da postignu. Ovi nalazi omogućavaju kreatorima politika širom svijeta da upoređuju vještine učenika u njihovim zemljama sa sposobnostima učenika u drugim zemljama, podešavaju ciljeve za obrazovanje nasuprot dostižnim ciljevima koji se postižu u drugim obrazovnim sistemima. PISA ne može da pokaže uzročno-posljedični odnos između upravljačkih politika i učeničkih rezultata, ali može da pokaže edukatorima, kreatorima politika i zainteresovanoj javnosti u čemu se pojedini obrazovni sistemi razlikuju, a u čemu su slični (<http://www.oecd.org>).

„PISA ne testira znanja matematike, jezika ili prirodnih nauka kao naučnih disciplina (akademska znanja), nego kako se ta znanja upotrebljavaju u rješavanju problema“ (Damjanović, 2010: 214). Radovan Antonijević (2007) ukazuje da TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) i PISA istraživanje ispituju zapravo odnos koji se javlja između postignuća učenika i uslova nastave i učenja.

Rezultati PISA istraživanja imaju značajan uticaj na kvalitet i efikasnost obrazovnog sistema, ali i samu obrazovnu politiku svake zemlje u kojima se takva istraživanja sprovode. „Najpoznatiji je primjer Njemačke, u kojoj su rezultati PISA testiranja 2000. godine inicirali reformu u obrazovanju. Uticaj PISA istraživanja na njemački obrazovni sistem je bio toliko veliki, da se dovodi u direktnu vezu sa definisanjem nacionalnih standarda postignuća učenika“ (Maksimović, 2017: 102).

Rezultati do kojih se došlo PISA testiranjem učenika u Njemačkoj bili su inicijalna kapisla i za ekonomiju same države jer su poslodavci tražili kvalitetnije obrazovanje, kao i kvalitetnije i efikasije obrazovne programe koji će biti namijenjeni talentovanoj djeci.

Takođe, rezultati PISA istraživanja izazvali su snažnu reakciju čitavog društva, a obrazovanje i ekonomija postali su centralna tema i ključni prioriteti čitavog društva. „Profesori Univerziteta u Kilu, Nojman, Fišer i Kauerc (Neumann, Fisher i Kauertz, 2010) naglašavaju da je nakon PISA 2000 došlo do velikog preokreta u očekivanju od obrazovanja u Njemačkoj. Upravo u tom kontekstu desio se i čuveni „PISA 2000 šok“: postignuća njemačkih učenika bila su u najboljem slučaju prosječna, a pri tome je izuzetno veliki procenat učenika bio na najnižem nivou čitalačke pismenosti. Nakon ovako neočekivanih niskih rezultata njemačka vlada preduzela je mjere unapređenja obrazovnog sistema. Kurikulum je

centralizovan, uspostavljena je veća kontrola obrazovanja učitelja i nastavnika i finansiranja škola. Najznačajnija promjena bila je uvođenje nacionalnih standarda postignuća učenika“ (Maksimović, 2017: 103).

Od 2000. godine, svake tri godine, petnaestogodišnji učenici iz slučajno izabranih škola širom svijeta rade test iz sljedećih ključnih oblasti: jezik, matematika i nauka, sa fokusom na jednu temu svake godine. Test traje 2 sata i predstavlja miks otvorenih i zatvorenih tipova pitanja, koja su organizovana u grupe i povezana sa situacijama u stvarnom svakodnevnom životu. Testovi predstavljaju miks odgovora sa više opcija i potpuno otvorenih pitanja. Pitanja su organizovana u grupe koje su suštinski povezane sa situacijama u stvarnom životu. Ukupno je kreirano oko 810 minuta ispitivanja za oblasti nauke, jezika, matematike i timskog rješavanja problema, a učenici rade različite kombinacije testova. Učenici takođe odgovaraju na pozadinske upitnike, čije popunjavanje traje oko 35 minuta. Pitanja se tiču samih učenika, njihovih domova, škole i načina učenja. Direktori škole popunjavaju upitnik koji pokriva školski sistem i obrazovno okruženje. Za dodatne informacije u nekim državama upitnik se distribuira i nastavnicima. Negdje se opciono PISA upitnik distribuira i roditeljima, koji pišu o svojoj percepciji učeničke aktivnosti u školi, svojoj podršci učenju kod kuće, dječijim očekivanjima od karijere, posebno u oblasti nauke. Države su mogle da izaberu još dva opciona upitnika za učenike: jedan koji ispituje upoznatost učenika sa informacionim i komunikacionim tehnologijama i drugi koji ispituje bilo kakve prekide ili probleme u školovanju i pripremama za buduću karijeru (<http://www.oecd.org>).

PISA je sve više usvajana kao globalno mjerilo uspješnosti učeničkih dostignuća po završetku obaveznog obrazovanja. Sve 34 OECD članice učestvuju u ovoj trogodišnjoj procjeni dostignuća u poznavanju jezika, matematike i nauke kod petnaestogodišnjaka. PISA se fokusira na testiranje učenika da svoje znanje koriste u svakodnevnom životnim situacijama, te da analiziraju, obrazlože i komuniciraju efikasno u skladu sa prepoznavanjem, interpretacijom i rješavanjem problema u različitim situacijama. Važno je napomenuti da se PISA istraživanje vrši na reprezentativnom uzorku, a ne na cijeloj populaciji petnaestogodišnjaka.

Najuspješnije zemlje u PISA istraživanju

Zanimljivo je da je 2015. godine bilo više od 70 država koje su se prijavile za PISA istraživanje. Važno je imati u vidu da je PISA istraživanje koje se zasniva na statističkoj metodologiji analize prikupljenih podataka metodološki slično TIMSS i PIRLS procjenama studenata, ali zapravo mjeri različite tipove učenja (Sahlberg, 2013).

Iako je socioekonomski faktor veoma važan u sferi obrazovanja, rezultati PISA istraživanja ukazuju na sasvim druge pokazatelje. Socioekonomski ugroženi učenici u svim OECD zemljama imaju gotovo tri puta veću vjerovatnoću da ne dostignu osnovni nivo rezultata u nauci. Ali oko 29% ugroženih učenika smatra se uspješnim jer nasuprot generalanoj statistici ostvaruju odlične rezultate. A u Makau

(Kina) i Vijetnamu učenici koji se suočavaju sa najvećim poteškoćama na međunarodnom nivou imaju bolje rezultate od najnaprednijih učenika u oko 20 zemalja PISA učesnica. U prosjeku, u OECD zemljama nakon uzimanja u obzir socioekonomskog statusa, učenici imigranti imaju više nego duplo lošije rezultate u nauci nego njihovi vršnjaci koji su rezidenti u pojedinim državama. Ipak, 24% učenika smatra se uspješno prilagođenim na novi edukativni sistem. U prosjeku svih zemalja sa relativno velikom populacijom učenika imigranata koji pohađaju škole sa visokom procentom studenata imigranata, nema povezanosti sa slabijim rezultatima učenika, nakon uzimanja u obzir socioekonomskog uticaja (<http://www.oecd.org>).

Prije prvog kruga PISA istraživanja 2000. godine, mnoge su zemlje smatrale da je njihov školski sistem vodeći u svijetu i da su njihovi učenici bolje naučeni nego u drugim zemljama. Indikatori školskog uspjeha kao što su prosječne ocjene, različita školska postignuća ili rezultati na međunarodnim takmičenjima i olimpijadama iz matematike, fizike i hemije, pružali su osnovu ovim državama da budu zadovoljne performansama svojih školskih sistema. Naravno, ove države identifikovale su efikasan sistem selekcije talenata, koji je omogućavao posebno nadarenim učenicima da ostvare izvanredne rezultate. Populaciono velike nacije, kao što su Kina, SAD i bivši Sovjetski Savez stekle su reputaciju visokouspješnih nacija u obrazovanju, zahvaljujući akademskim olimpijadama. Zanimljivo je da su zemlje centralne i istočne Evrope kao npr. Mađarska, Rumunija i Bugarska bile izuzetno visoko rangirane na olimpijadi, na takmičenju iz matematike. (Sahlberg, 2013).

Približno 540 000 učenika završilo je istraživanje u 2015. godini, kao uzorak koji predstavlja 29 miliona petnaestogodišnjaka iz 72 države (<http://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus>). Prema postignutim rezultatima učenika u narednoj tabeli prikazaćemo najuspješnije zemlje prema PISA istraživanju.

Tabela 1. Rezultati PISA istraživanja 2015. godine

	Science	Reading	Mathematics
Mean	Mean score in PISA 2015	Mean score in PISA 2015	Mean score in PISA 2015
OECD average	493	493	490
Singapore	556	535	564
Japan	538	516	532
Estonia	534	519	520
Chinese	532	497	542
Finland	531	529	511
Macao	529	509	544
Canada	528	527	516
Viatnam	525	487	495

Hong Kong (China)	523	527	548
B-S-J-G (China)	518	494	531
S. Korea	516	517	524
New Zeland	513	509	495
Slovenia	513	505	510
Australia	510	503	494
United Kingdom	509	498	492
Germany	509	509	506

Izvor: <http://www.oecd.org>.

U Tabeli 1. predstavljene su najuspješnije zemlje i njihova postignuća na PISA istraživanju 2015. godine. Zanimljivo je da su SAD rangirane na 25. mjestu, Francuska na 27, Španija na 30, Rusija na 32, Italija na 34. i Hrvatska na 37. mjestu. I ova činjenica ukazuje na to da najrazvijenije i najbogatije industrijske zemlje nemaju i naefikasniji obrazovni sistem. Iako su polne razlike u polju nauke realtivno male, u prosjeku u 33 države mnogo bolje rezultate postižu dječaci nego djevojčice. Finska je jedina država koja odstupa od ove statistike.

Kada je riječ o učeničkim rezultatima iz oblasti jezika i matematike zanimljivo je da oko 20% učenika u OECD zemljama, u prosjeku ne dostiže ni kompletan osnovni nivo u poznavanju jezika. Ovaj procenat ostao je nepromijenjen od 2009. U prosjeku u OECD zemljama razlika između polova u korist djevojčica smanjila se za 12 procenata od 2009. do 2015: performanse dječaka su se popravile, posebno među najboljim dječacima, dok su se performanse djevojčica smanjile, posebno među najlošijim djevojčicama. Kada su u pitanju rezultati iz polja nauke treba naglasiti da oko 8% učenika u OECD zemljama (i 24% učenika u Singapuru) ima vrhunske rezultate u polju nauke, što znači da su dostigli nivo 5 ili nivo 6. Učenici na ovim nivoima dovoljno su vješti i obrazovani u polju nauke da mogu kreativno i samostalno da primijene svoja znanja na široku paletu situacija, uključujući i potpuno nepoznate. U većini zemalja čiji su podaci međusobno uporedivi, učeničke performanse u polju nauke ostale su suštinski nepromijenjene od 2006. Međutim, značajan skok u rezultatima iz oblasti nauke od 2005. do 2015. pokazuju Kolumbija, Izrael, Kina, Portugal, Katar i Rumunija. U toku ovog perioda, navedene zemlje povećale su procenat učenika sa rezultatima iznad nivoa 5 i istovremeno smanjile procenat učenika čiji su rezultati ispod nivoa 2. (<http://www.oecd.org>).

Jedna od najbolje rangiranih evropskih zemalja o kojoj se sve više piše – kako o postignućima njenih učenika tako i o kreativnim i efikasnim programima koji se primjenjuju u njenim osnovnim i srednjim školama jeste Finska. „Finska ima najmanji utrošak ukupnog vremena za učenje, a od tog vremena najveći dio je vrijeme učenja u školi, jedan dio je vrijeme izrade domaćih zadataka, ali i dio koji se odnosi na pojačanu nastavu (dopunski časovi nastave kao oblici posebne podrške učenicima)“ (Damjanović, 2010: 215).

U Finskoj je škola centar zajednice. Škola nema samo obrazovnu, već i socijalnu funkciju. Finska kultura vrednuje unutrašnju motivaciju i traganje za

ličnim interesovanjima. U Finskoj je školski dan kratak, ali bogat vannastavnim aktivnostima, jer Finci smatraju da se veliki i važan dio učenja odvija van škole i učionice. Trećina predmeta u srednjoj školi je izborna i učenici takođe mogu birati koje maturaške ispite će polagati (Kansanen, 2004).

Jedan od razloga što učenici iz Finske imaju odlične rezultate na međunarodnim takmičenjima jeste i način na koji se biraju nastavnici u Finskoj. Iako se na učiteljski fakultet prijavljuju hiljade kandidata, samo 700 najboljih se bira da budu školovani za nastavnike (Sahlberg, 2012).

Četiri ključna faktora finskog PISA uspjeha jesu obrazovni sistem, učenici sa svojim okruženjem, nastavnici i obrazovanje, a sve to u određenoj atmosferi (Damjanović, 2010).

Zašto je Finska tako dobra u projektu PISA?

Mnogi finski stručnjaci u svojim materijalima koji su dostupni javnosti (<http://www.opf.fi/english>) objašnjavaju zbog čega je njihov obrazovni sistem tako uspješan. Najvažniji faktori koji utiču na uspješnost njihovog obrazovnog sistema jesu sljedeći:

- Besplatno i temeljno obrazovanje,
- Podjednake šanse za obrazovanje bez obzira na porijeklo, pol, socioekonomske prilike,
- Regionalni pristup obrazovanju,
- Obavezno i neselektivno temeljno obrazovanje,
- Interaktivan i saradnički put u ostvarenju na svim razinama,
- Individualna potpora za učenje i dobrobit djece,
- Visokokvalifikovani i autonomni učitelji,
- Sociokonstruktivistička koncepcija učenja.

Međutim, postoje debate o tome koji su međunarodni testovi istinski pokazatelji uspjeha i da li PISA može samostalno biti korištena za ocjenu školskog sistema. Ranije kritike i podrška predstavljeni su u literaturi (Adams, 2003; Bautier & Rayon, 2007; Bracey, 2005; Dohn, 2007; Goldstein, 2004; Prais, 2003; Schleicher, 2007). U skorije vrijeme, komentatori PISA testiranja od kojih su mnogi poznati naučnici insistirali su na tome da političari i javnost treba bolje da razumiju šta PISA može, a šta ne može izmjeriti. Među njima je David Spiegelhalter (2013) sa Cambridge univerziteta, koji za Guardian kaže: „Ako PISA nešto dobro mjeri, to je mogućnost da se rade PISA testovi po državama“.

Reakcije na PISA istraživanja brojne su i različite. Mnogi smatraju da je PISA „dobar sluga, ali loš gospodar“. Iako se čini kao trenutno najbolja metoda za međunarodnu procjenu i poređenje školskih sistema, to je ipak mjerenje prošlosti. Dalje od toga, mnogi ljudi smatraju da PISA, kao i drugi socijalni indikatori, potvrđuju Kembelov zakon. Kembelov zakon tvrdi da „što je više neki indikator koristi za društveno donošenje odluka, to će više taj indikator biti pod pritiskom korupcije, odnosno, to će iskriviti i korumpirati društvene procese koji treba da se

prate“ (Campbell, 1976: 49). OECD analiza pokazuje kako je PISA istraživanje postalo visokouticajan indikator u nacionalnim politikama i njihovoj implementaciji u nekoliko država (Breakspear, 2012).

Iako se u Bosni i Hercegovini PISA istraživanje još uvijek ne sprovodi postoji potreba da se ovakav vid evaluacije postignuća učenika sprovodi i kod nas. Nažalost, iako smo uveliko zakoračili u XXI vijek, obrazovni sistem Bosne i Hercegovine još uvijek se suočava sa materijalno-tehničkim problemima, nedostatkom prostora, rigidnim nastavnim programima, dominantnim frontalnim oblikom rada u nastavi i drugim problemima. Međutim, bez obzira na ove prateće probleme s kojim se suočava naš obrazovni sistem, PISA istraživanje ukazuje nam kako je neophodno da škola priprema djecu za život i da znanja koja usvajaju moraju znati upotrijebiti i u svakodnevnim životnim situacijama i problemima. Upravo iz tog razloga neophodno je u narednom periodu težiti tome da učenici iz Bosne i Hercegovine budu uključeni u PISA testiranje, jer će rezultati svakako doprinijeti i stvaranju efikasnije obrazovne politike, a samim tim uticati na stvaranje kvalitetnijeg obrazovnog sistema.

Zaključak

PISA istraživanje primjer je uticaja Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) na obrazovanje, prije svega na obrazovnu politiku zemalja-učesnica. Ovakvim pristupom teži se harmonizaciji i standardizaciji obrazovnih politika. Važno je naglasiti da PISA istraživanja ne utiču samo na standarde obrazovanja već i na cjelovit razvoj ličnosti učenika. PISA zapravo istražuje koliko su učenici sposobni da svoja stečena znanja i naučene vještine upotrijebe u raznim problemskim i životnim situacijama. Umjesto reprodukcije naučenog, cilj PISA testiranja jeste da učenici nauče uspješno primjenjivati svoja znanja u raznim situacijama. Takođe, u savremenom društvu neophodna su znanja koja će učenicima omogućiti što lakšu i kvalitetniju integraciju u društvenu zajednicu, a upravo ciljevi PISA istraživanja teže tome. Kratak pregled i upoznavanje sa osnovnim karakteristikama PISA istraživanja, kao jednog od najrasprostranjenijih i najefikasnijih modela vrednovanja postignuća učenika, ima za cilj da ukaže na savremene tenzije i kretanja u pedagoškom radu, kao i na pravce i indikatore koji mogu poslužiti u stvaranju što efikasnijeg i kvalitetnijeg obrazovnog sistema. Većina naučnih radnika nije adekvatno upoznata sa ovim modelom vrednovanja obrazovnih postignuća učenika, bez obzira na to kojoj profesiji pripadaju, što ukazuje na činjenicu da je neophodno unapređivati pedagoški rad, a posebno evaluirati i predstaviti postignuća učenika koja su zapravo i ogledalo našeg rada sa njima.

Literatura

- Adams, R. J. (2003). Response to „Cautions on OECD’s recent educational survey (PISA).“ *Oxford Review of Education*, 29 (3): 377–389.
- Antonijević, R. (2007). TIMSS 2007 u Srbiji: koncepcija istraživanja. *Pedagogija*, 62 (1): 12–22.
- Basic. Education Act 628/Finnish National Board of Education. Na sajtu: <http://www.oph.fi/english/frontpage.asp?path=447>. Očitano: 02. 08. 2017.
- Bautier, E., & Rayon, P. (2007). What PISA really evaluates: Literacy or students’ universes of reference? *Journal of Educational Change*, 8 (4): 359–364.
- Bracey, G. (2005). Research: Put out over PISA, *Phi Delta kappan*, 86 (10): 797.
- Breakspear, S. (2012). The policy impact of PISA: An exploration of the normative effects of international benchmarking in school system performance (OECD Education Working Papers, No. 71). OECD Publishing Retrived from [dx.doi.org/10.1787/5k9fdfqffr28-en](https://doi.org/10.1787/5k9fdfqffr28-en)
- Campbell, D. T. (1976). Assessing the impact of planned social change. Paper 8. Hanover, NH: Dartmouth College, The Public Affairs Center.
- Damjanović, R. (2010). Finski obrazovni sustav. *Metodički ogledi*, 17 (1–2): 210.
- Dohn, N. B. (2007). Knowledge and skills for PISA. Assessing the assessment. *Journal of Philosophy of Education*, 41: 1–16.
- Goldstein, H. (2004). International comparisons of student attainment: Some issues arising from the PISA study, *Assessment in Education: Principles, Policy and Practice*, 11 (3): 319–330.
- Kansanen, P. (2004). Finland. U: *Die Schulsysteme Europas. Baltmannsweiler*. Schneider Verlag Hohengehren: 142–154.
- Maksimović, A. (2017). *Tendencije u savremenoj pedagoškoj teleologiji i praksi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Matijević, M. (2006). „Ocjenjivanje u finskoj obaveznoj školi“, *Odgovne znanosti*, Zagreb, 8 (2): 516–556.
- PISA 2015. Results in Focus. Na sajtu: <http://www.oecd.org/pisa/pisa-2015-results-in-focus.pdf>. Očitano: 07. 08. 2017.
- Prais, S. J. (2003). Cautions on OECD’s recent educational survey (PISA), *Oxford Review of Education*, 29(2): 139–163.
- Sahlberg, P. (2012). A model lesson: Finland shows us what equal opportunity looks like. *American Educator*, 36 (1): 20–27.
- Sahlberg, P. (2013). *Finnish lessons: What can the world learn from educational change in Finland?* Second Edition. New York, NY: Teachers College Press.
- Schleicher, A. (2007). Can competencies assessed by PISA be considered the fundamental school knowledge 15-year-olds should possess? *Journal of Educational Change*, 8(4): 349–357.

Spieghalter, D. (2013). East Asian countries top global league tables for educational performane. Na sajtu: www.theguardian.com/world/2013/dec/03/east-asian-top-oecd-education-rankings. Očitano: 15. 6. 2017.

Nebojša Macanović

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mails: nebojsa.macanovic@fpn.unibl.org

PISA RESEARCH AS EVALUATION MODEL OF EDUCATIONAL PERFORMANCE OF STUDENTS

Summary: *One of the prestigious programs for assessing the competences of fifteen- year-old students around the world is the PISA program (International Student Assessment Program). The results of PISA research have an impact on educational policy and affect changes in educational systems. Many authors state that PISA is currently the largest international research in the field of education. This research determines whether the fifteen-year-old students, who finish primary school, have adopted the necessary knowledge for further education and professional development. The International Student Assessment Program (PISA) has been organised by the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) since 1997. This program, in addition to giving us an insight into the knowledge and skills of fifteen-year-olds around the world, shows us that countries that achieve the best results are situated in different regions and parts of the world and sometimes have completely different cultures. The data which come from this research are indicators that can be used to determine the quality and efficiency of the educational system of each country. Given all this, the aim of this paper is to present one of the most prominent models for evaluating the educational achievements of students in the world, the PISA program, its structure and its application in educational systems around the world.*

Keywords: *International Student Assessment Program (PISA), Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), education policy, student achievements, evaluation models.*

Драгољуб Рељић

Вијеће народа Републике Српске

Е-адреса: dr.dragoljub.reljic@gmail.com

ЕУТАНАЗИЈА – „ПРАВО НА ДОСТОЈАНСТВЕНУ СМРТ“ ИЛИ ПОСЕБНА ВРСТА НАСИЉА¹

Сажетак: Предмет рада јесте питање еутаназије или, како се у доступној литератури често наводи, „права на достојанствену смрт“. Ради се о комплексној и актуелној теми у којој долази до мијешања правних, социолошких и медицинских питања са питањима вјере и етике. Рад обрађује еутаназију кроз вријеме, те се посебно осврће на супротстављене ставове о овој теми. У тексту се посебна пажња посвећује регулисању питања еутаназије у модерним правним порецима са истицањем ставова везаних за актуелни преднацрт Грађанског законика Републике Србије. Аутор се критички односи према склоностима неких правника и једног дијела научне и стручне јавности да одређују критеријуме под којима нечији живот треба да престане, односно када треба извршити еутаназију, те истиче неприкосновеност права на живот. Истиче се да право на смрт, потпомогнуто од стране лица која би била овлаштена да убију, не може бити основно људско право, већ врста насиља. С обзиром на то да форсирање еутаназије постаје друштвени проблем, те о њој постоје разни приједлози, аутор се бави и питањем регулисања еутаназије путем посебног закона, што се као приједлог може видјети у радовима појединих истакнутих правника.

¹ Рад за Конференцију (Ре)конструкција друштвене стварности резултат је опширног истраживања у оквиру израде докторске дисертације *Насиље над старијим лицима у Босни и Херцеговини* одбрањене на Правном факултету Универзитета у Источном Сарајеву у септембру 2017. године.

Кључне ријечи: *Еутаназија или „право на достојанствену смрт“; еутаназија као друштвени проблем; право на живот; закон о еутаназији.*

Увод

Еутаназија је термин који потиче од грчке ријечи *eu* – добра и *thanatos* – смрт.² О значају еутаназије и потреби њеног увођења, односно правног регулисања у нашем правном поретку и правним порецима сусједних земаља воде се дискусије, те предлаже њено одобравање и доношење посебних закона или регулисање еутаназије у оквиру законика чије је доношење у току. Ипак свјedoци смо да ово веома контроверзно питање увијек изазове бурне расправе и подјеле мишљења како приликом излагања ставова, тако и приликом доношења закључака. Ради се о комплексној и актуелној теми у којој долази до мијешања правних, социолошких и медицинских питања са питањима вјере и етике. Овом питању мора се посветити посебна пажња, са научне стране треба се осветлити проблем и истражити аргументи „за“ и „против“ одобравања ове засада код нас још увијек противзаконите активности.

Различита схватања о појму еутаназије

О томе шта је еутаназија и како се она извршава, те о њеној оправданости постоје различити ставови.³ Према начину извршења, општеприхваћена је подјела еутаназије на активну и пасивну еутаназију. Активна еутаназија подразумијева да љекар на захтјев пацијента проузрокује смрт како би пацијенту окончао патњу и болове које трпи.⁴ Пасивна еутаназија значи одустајање од лијечења пацијента или престанак са медицинским мјерама којима се продужава пацијентово стање, те му се „допушта“ да умре од болести од које је оболио.⁵ У нашој теорији срећемо и схватања да постоји *de facto* и *de iure* еутаназија. *De facto* представља тајно извршавање еутаназије, док *de iure* представља легалну еутаназију.⁶ У

² Ивана Марковић, „Еутаназија у немачком и српском кривичном праву“, *Правни живот*, вол. 1, бр 9, стр. 236.

³ Активним учешћем на Правничким данима Копаоничке школе природног права – прва катедра „Право на живот“, секција „Здравље“ дошли смо до закључка да је и правничка јавност дубоко подијељена када је у питању еутаназија.

⁴ Весна Клајн-Гатић, *Лекарева помоћ неизлечиво болесном пацијенту – етички и правни проблем*, Институт друштвених наука, Београд 2002, стр. 4.

⁵ Ibid.

⁶ Раденко Јотановић, *Право на физички интегритет као основа других права личности*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука 2016, стр. 182.

последње вријеме истиче се мишљење да су сви облици еутаназије морално једнаки.⁷

Међу првим борцима за одобравање еутаназије био је Френсис Бекон (*Francis Bacon*). По њему она представља лаку, срећну смрт, а „дужност“ љекара јесте да ублажи патње болесника и пружи му мирну и спокојну смрт.⁸ Кроз историју сусрећемо разне присталице, али и противнике еутаназије. Тако је још Платон заговарао пасивне облике еутаназије јер је сматрао да грађанин нема право на болест и да га треба пустити да умре ако се разболи.⁹

Хришћанска црква одувјек је била против еутаназије као и против било ког вида убистава.¹⁰ То је и логичан став, јер једна од Божијих заповијести каже „Не убиј“.¹¹ Црква на овај начин указује и на светост живота те на његову заштиту.¹² Свети Августин у свом дјелу „*Civitas Dei*“¹³ истиче и наводи да нико нема право да се убија како би тиме избјегао пролазне патње, јер ће се осудити на вјечне муке.¹⁴ Бог је човјеку „на почетку удахнуо живот“, те је тако од Божијег Духа човјек постао „душа жива“ и Бог одлучује о крају човјековог живота.¹⁵

⁷ Весна Клајн-Татић, „Активна и пасивна еутаназија“ *Правни живот*, вол. 1, бр. 9/1998, стр. 24.

⁸ Милена Богданић, Јелена Ракић, „Еутаназија“ *Правне теме 2*, Интернационални универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар 2014, стр. 221.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ У Декларацији о правима и достојанству човјека, која је прихваћена на десетом Сверуском народном сабору одржаном у Москви од 4. до 6. априла 2006. године наводи се: „Ми смо за право на живот и против „права“ на смрт, за право на стварање и против „права“ на разарање. Ми признајемо права и слободе људи у оној мјери у којој та права и слободе помажу усхођењу личности ка добру, чувају је од унутрашњег и спољашњег зла, омогућавају јој да се позитивно реализује у друштву. У тој свјетлости уважавамо, не само грађанска и политичка права и слободе, него и социјална, економска и културна права“. Вид. Патријарх московски и све Русије Кирил, Слобода и одговорност: у потрази за хармонијом (људска права и достојанство личности), (превод са руског), Православни богословски факултет, Београд 2010, 136–137. по Д. Дракић, *Кривичноправна заштита права на живот који није вредан живљења*, Зборник радова теоријски и практични проблеми стварања и примене права, Нови Сад 2013, стр. 236.

¹¹ Види, „НЕ УБИЈ“ Шеста Божија заповијест, доступно на: <http://crkvaub.rs/crkva/novosti/item/3894-ne-ubij-sesta-bozija-zapovest/3894-ne-ubij-sesta-bozija-zapovest>, приступљено 05. фебруара 2017. године.

¹² Владета Јеротић, „Еутаназија и религија“ Српски архив за целокупно лекарство, вол. 136, бр. 6, 2008, стр. 333

¹³ Аурелије Аугустин, *О држави Божијој – DE CIVITATE DEI*, Кршћанска садашност, Загреб 1982.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Владета Јеротић, стр. 331.

У правној науци срећемо став да је еутаназија „намјерно скраћивање живота до којег долази на основу жеље добро обавијештеног пацијента, који је жељу исказао при пуној свјести, који болује од неизљечиве болести и који се противи вјештачком продужењу свог живота“.¹⁶ У медицини се, пак, истиче да је љекар тај који лијечи, а не убија и наводе ријечи Хипократове заклетве „Никоме нећу, чак и ако ме замоли, преписати смртоносан отров нити ћу му дати савјет који може проузроковати његову смрт“.¹⁷

О томе када неко лице треба „достојанствено убити“ и када неко лице има „право“ на еутаназију у литератури постоје различита и често супростављена мишљења. Меркел (*Merkel*) истиче да се лице може сматрати човјekom, „ако исти може актуелно, субјективно посједовати свјест о себи, сопственим интересима и саморасполагању“.¹⁸ Сматра да када један живот више „није вриједан живљења“, наступа умирање „милом или силом“.¹⁹ Херстер (*Hoerster*) наводи да „без свијести, наима, нема ни интереса, свеједно да ли су они везани за осјећања, жеље или искуства, за рационалност или аутономију, за комуникацију или контемплацију“.²⁰ С друге стране Дракић у својим радовима истиче обавезу „максималне уздржаности по питању установљавања мјерила која, непосредно или посредно, имају амбицију да „одмјере“ вриједност нечијег живота“.²¹

Еутаназија кроз вијекове

Лишавање живота под изговором милосрђа, достојанства или опште користи за заједницу није производ модерног друштва. Еутаназија као

¹⁶ Види, Дуња Шантрић, Јелена Шантрић, „Правна регулатива еутаназије и Преднацрт Грађанског законика Републике Србије“, *Правни живот*, вол. 1 бр. 9, стр. 356.

¹⁷ Види „ХИПОКРАТОВА ЗАКЛЕТВА“ доступно на: https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A5%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B0, приступљено 19. септембра 2017. године.

¹⁸ R. Merkel, *Teilnahme am Suizid, Tötung auf Verlangen, Euthanasie (Fragen an die Strafrechtsdogmatik)*, in: *Zur Debatte über Euthanasie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1991, str. 109.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ N. Hoerster, „Sterbehilfe im säkularen Staaten, in: *Ethik in der Medizin*“, 2. Auflage, *Philipp Reclam*, Stuttgart 2004, 347, по Д. Дракић, стр. 233.

²¹ „Колико год правници, због природе науке и струке којом се баве, тежили мјерилима која служе јединственом рјешавању случајева који се у пракси могу јавити по одређеном питању, од таквих мјерила, када је у питању вриједност људског живота као објекта кривичноправне заштите, треба одустати. Оцјена, да ли је један живот вриједан или није и колико је вриједан, у недостатку објективних критеријума, немогућа је и требало би овакве дискусије у теорији коначно напустити“, по Д. Дракић, 239.

намјерно убиство оних који, по мишљењу већине, нису били потребни у њиховом друштву постојала је још у старом вијеку. Стари Грци убијали су старија и болесна лица када су постајала немоћна и када су представљала терет за заједницу. У старом Риму често су старија лица бацали у Тибар и на тај се начин рјешавали „баласта за заједницу“. Аборицини су на племенским свечаностима убијали старце и то најчешће из вјерских разлога. Сам чин имао је форму ритуалног убиства и спроводио се на специјалним племенским свечаностима када су жртве ритуала на крају биле поједене.²² Амерички Индијанци своје старе и изнемогле родитеље остављали су да умру од глади или су их одводили у шуму да би их звјери растргнуле и појеле. Код Швеђана је постојао обичај да на свечан начин убијају тешке болеснике, као и старије и изнемогле особе.²³ У Јапану су старија лица изношена на планину Нанајаму и тамо остављана да умру.²⁴

И код Јужних Словена постојао је обичај убијања старијих, болесних и изнемоглих лица. Овај „обичај“ нарочито се дуго задржао у источној Србији и Црној Гори. Еутаназија у тим крајевима била је позната под именом „лапот“. Путем лапота који је био ритуални чин лишавања живота породица је давала одобрење за извршење „достојанствене смрти“. Обичај убијања старијих лица када напуне одређени број година постојао је и у Рисници код Пирота.²⁵ Посебна врста лапота постојала је и на подручјима која данас обухвата Црна Гора.²⁶

Очигледно је да су кроз вијекове лица која су сматрана теретом убијана на разне начине. У данашње вријеме, када се свакодневно истичу људска права и њихова заштита, поготово на микроплану као права на заштиту од насиља којим се угрожавају лична добра као што су тјелесни интегритет,

²² Вид. Душан Илић, *Еутаназија*, Sirius Lex, Правни факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица 2001. доступно на: http://www.sirius.rs/clanci/dragan_ilic/eutanazija.html, приступљено 29. децембра 2015. године.

²³ Ibid.

²⁴ С. Стјепановић, Дискусија поводом израде докторске дисертације Д. Рељић, *Насиље над старијим лицима у Босни и Херцеговини*, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево, 2017.

²⁵ Миленко Миленковић, „Еутаназија или убијање из милосрђа“, *Славија*, Скопље 1940, 22–26. по Мирјана Живковић „Право на живот и еутаназија“, *Право – теорија и пракса*, бр. 4-6/2015, Привредна академија у Новом Саду, Нови Сад 2015, стр. 56.

²⁶ „Тамо је викар ишао кроз село, позивао народ и обавјештавао га да ће се у одређеној породици догодити лапот. Старија лица су довођена на одређено мјесто и убијана. Прије него што би им окончали живот, полагали су, на такозвани „пустењак“, простирку направљену од вуне. У области Лике, Баније и Кордуна еутаназија је имала посебан облик. Обављана је ударцем сјекире или маља у главу, тек пошто се глава човјека који „више није за живот“ постави на посуду у коју се хљеб мијеша“. Ј. Козомарка, *Смртоносно милосрђе*, лист Интервју од 31. јануара 1986. по Д. Илић, фн. 14.

душевно здравље и спокојство, инсистирање на легализовању еутаназије рјешење је које нас поново враћа у прошлост.

Еутаназија у модерним правним порецима

Питање еутаназије у модерним правним порецима до сада је регулисано на три начина. Први начин јесте да се она сматра убиством са директним умишљајем. На овај начин свако лице које је извршило еутаназију било је кривично одговорно за убиство. У већини држава свијета, еутаназија је прописана као убиство. Разлози за овакав став леже у томе што је заштита права на живот потпуна, те се не може остављати на процјену који то живот није више вриједан живљења, те када треба одобрити да се неко лице „достојанствено“ убије. У БиХ еутаназија представља убиство лица над којим се врши ова радња. Кривични закони регулишу и питање навођења на самоубиство и помагања у самоубиству.²⁷

Други начин регулисања еутаназије јесте да се сматра привилегованим обликом убиства. Овакво рјешење постојало је у нашем праву у доба Краљевине Југославије. Оно је предвиђало убиство на изричит и озбиљан захтјев или молбу и имало је статус привилегованог убиства.²⁸ Сличне одредбе срећемо у законима Италије, Њемачке и Србије.²⁹ Сличан став однедавно срећемо у Кривичном законнику Републике Српске где се прописује само новчана казна или казна затвора до три године ако су постојале посебно олакшавајуће околности при помагању у самоубиству.³⁰ Поставља се питање да ли је законодавац у Српској доношењем новог Кривичног законика на овај начин легализовао пасивну еутаназију. За овај облик помагања у самоубиству раније је била прописана искључиво казна затвора.

Трећи начин регулисања јесте да се дозволи еутаназија, односно путем закона одобри њено извршавање у поступку и на начин који законодавац пропише. Један од највећих заговорника еутаназије био је нацистички лидер – Адолф Хитлер. Тако је 1939. године у Њемачкој донесен закон о еутаназији. У закону се прописује да сва лица која су „проглашена неизљечивим буду ослобођена од патње“. За вријеме примјене овог закона више од 275.000 људи је убијено – „ослобођено од патњи“.³¹ У данашњој Њемачкој управо да би се

²⁷ *Кривични законик Републике Српске*, Службени гласник Републике Српске бр. 64/17, чл. 129. *Кривични закон Федерације БиХ*, Службене новине ФБиХ бр. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14. чл. 170.

²⁸ *Кривични законик Краљевине Југославије*, параграф 168.

²⁹ *Кривични законик Републике Србије*, Службени гласник Републике Србије, бр. 85/05, 88/05- испр., 107/05-испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 и 108/14, чл. 117; *Кривични законик Њемачке Strafgesetzbuch* – параграф 216, *Кривични закон Италије* чл. 579.

³⁰ КЗ РС, чл. 129. ст. 5.

³¹ Душан Илић, стр. 4.

направио отклон од „нацистичких еутаназија“ користи се термин „помоћ у умирању“ (*Sterbehilfe*).³² Швајцарска не забрањује еутаназију странцима који желе да се на њеној територији над њима она изврши уз навођење свих разлога како је прописано швајцарским законом. Оваква појава у Швајцарској носи назив „самоубилачки туризам“.³³ САД су 1976. године донијеле први закон о „праву на достојанствену смрт“.³⁴ Холандија је легализовала еутаназију јер је утврђено постојање великог броја нелегалних еутаназија, као и „велика подршка јавног мњења декриминализацији еутаназије“.³⁵ У Белгији је од 2002. године еутаназија законом дозвољена. Закон користи термин „еутаназија“ који дефинише као умишљајно одузимање живота другом лицу, а на његов сопствени захтјев.³⁶ У овој држави чак се размишља о томе да се дозволи еутаназија и за дјецу.³⁷ Ђурковић у свом раду наводи да су „Белгија и Холандија границу за еутаназију спустиле на испод осамнаест година, тако да тинејџер који је нпр. незадовољан својим животом или депресиван има право да затражи еутаназију“.³⁸ Луксембург је трећа држава у Европи која је легализовала еутаназију³⁹ Законом о еутаназији и потпомогнутом самоубиству.⁴⁰

³² Ивана Марковић, стр. 236.

³³ С. Стјепановић, Дискусија поводом израде докторске дисертације Д. Рељић, *Насиље над старијим лицима у Босни и Херцеговини*, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево 2017.

³⁴ Под одређеним околностима у Орегону, Вашингтону и Монтани еутаназија је дозвољена и у закону забиљежена као „достојанствена смрт“ (*Death with Dignity*). Молитва за смрт, доступно на: <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/258/t25804.shtml>, приступљено 02. јуна 2015. године

³⁵ J. L. Pridgeon, „Euthanasia Legislation in the European Union: is a Universal Law Possible?“, *Hanse Law Review*, Vol. 2, no. 1, 2006, 51. по В. Турањанин, *Лишење живота из милосрђа и помагање у самоубиству – поглед на законодавна рјешења држава које су их декриминализовале*, Гласник права, година 3, број 2. Крагујевац 2012, 18.

³⁶ „По одобрењу еутаназије 203 особе окончале су живот уз помоћ љекара у току прве године од ступања закона на снагу“. Е. Корљан, *Европска конвенција о људским правима и право на живот*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2012, 186–187. по Мирјана Живковић, стр. 56.

³⁷ Види *Белгија: Еутаназија и за малолетника?*, доступно на: http://www.rtv.rs/sr_ci/evropa/belgija-eutanazija-i-za-maloletnike_433859.html, приступљено 10. маја 2016. године.

³⁸ Миша Ђурковић, *Нема више мушко и женско*, Политика, доступно на: <http://www.politika.rs/scc/clanak/370166/Pogledi/Nema-vise-musko-i-zensko> (приступљено 17. децембра 2016. године).

³⁹ Едо Корљан, 186–187.

⁴⁰ О легализацији еутаназије више видјети: Виолета Бешировић, *Богови су пали на теме: о уставу и биоетици*, Анали Правног факултета у Београду 2/20006, 205–229.

Основне дилеме и питања у процесу легализације „права на достојанствену смрт“

Као што се види, главно питање о коме се полемисхе јесте да ли изабрати право на живот или право на „достојанствену смрт“. Право на живот јесте право које се штити великим бројем међународних конвенција, те уставима свих демократских држава. Живот, као највећа вриједност, мора бити прво и основно право које свака држава мора поштовати. Заштита би требало да буде прописана и да се односи на период од зачећа па све до смрти човјека. Иако неке конвенције прописују такву заштиту⁴¹, у нашем праву заштита се пружа тек од момента рођења. Моменат рођења сматра се условом за остваривање свих других права прописаних разним домаћим и међународним правним актима. Устав Републике Српске прописује да је живот човјека неприкосновен.⁴² Европска конвенција о људским правима и основним слободама, као један од најважнијих међународних правних аката који се директно примјењује у БиХ, прописује да је „право на живот сваког лица заштићено законом“.⁴³ Уколико бисмо тумачили само ове одредбе, нема сумње да се право на живот мора поштовати и штитити.

Посебно питање које се среће код еутаназije јесте сљедеће: Чија се одлука о престанку права на живот мора уважити? Да ли је то одлука особе коју треба „достојанствено убити“, или ако се налази у фази дужег вегетативног стања – мишљење породице, као што смо имали код лапота, или пак мишљење здравствених институција које троше знатна финансијска средства за лијечење овог лица, а све уз поштовање „најбољег интереса пацијента“.⁴⁴

У Републици Србији у посљедње вријеме веома је актуелно питање еутаназije. Толико се истиче потреба за легализацијом „права на достојанствену смрт“ да се чак и у дуго очекиваном преднацрту Грађанског законика Републике Србије прописује сљедеће: „Право на достојанствену смрт (еутаназiju) као право физичког лица на сагласни, добровољни и достојанствени прекид живота, може се изузетно остварити, ако се испуне прописани хумани, психо-социјални и медицински услови. Услови и

⁴¹ Види *Конвенција о праву дјетета*, Службени лист СФРЈ, бр. 15/90, чл. 6.

⁴² Види *Устав Републике Српске*, чл. 11.

⁴³ „Нико не може бити намјерно лишен живота, сем приликом извршења пресуде суда којом је осуђен за злочин за који је ова казна предвиђена законом. Лишење живота се не сматра противним овом члану ако проистекне из употребе силе која је апсолутно нужна: ради одбране неког лица од незаконитог насиља, да би се извршило законито хапшење или спријечило бјекство лица законито лишеног слободе, приликом законитих мјера које се предузимају у циљу сузбијања нереда или побуне“. Види *Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода*, Службени лист СЦГ – Међународни уговори, бр. 9/2003.

⁴⁴ Раденко Јотановић, стр. 186.

поступак за остваривање права на еутаназију прописују се посебним законом. Злоупотреба права на еутаназију, ради прибављања неосноване материјалне или друге користи, представља основ за кривичну одговорност“.⁴⁵ Остављена је могућност да се овај члан брише.⁴⁶

И овдје су правници, у жељи да буду хумани и да у једном таквом монументалном пројекту какав је Грађански законик Републике Србије обухвате и ово питање, отишли корак напријед без ставова медицине као науке и као праксе, односно без ставова оних који би требало да буду извршиоци „достојанствене смрти“. С тим у вези Етички одбор Лекарске коморе Србије и Посебни одбор за медицинску етику Лекарске коморе Србије предложио је брисање одредбе из преднацрта (Пета књига – Општи део) Грађанског законика Републике Србије, са поднасловом „Право на еутаназију“.⁴⁷ Подржана су и начела која су садржана у Међународном кодексу етике и Декларацији о правима пацијената на његу на крају живота Свјетске медицинске асоцијације, као и у Декларацији Савјета Европе из 2012. године, а која су против идеје легализације.⁴⁸

И поред оваквог става, у литератури се наставља залагање за правно регулисање еутаназије. Тако Шантрићеве истичу да су „Право на живот и право

⁴⁵ Види *Грађански законик Републике Србије* – преднацрт, Влада Републике Србије, Комисија за израду Грађанског законика, чл. 92.

⁴⁶ У напомени се истиче да „због комплексности остваривања права на еутаназију, које има, поред правних и медицинске, психолошке и социјалне аспекте, Комисија ће се тек после одржане јавне расправе изјаснити о алтернативном предлогу на основу аргумената стручњака из различитих области и професионалних делатности. Евентуалним усвајањем основног предлога, извршила би се одговарајућа промена у Кривичном законнику“. Ibid.

⁴⁷ Као разлози за брисање наводе се одредбе Кодекса професионалне етике Лекарске коморе Србије које истичу „Код неизлечивог болесника један од основних задатака лекара је да ефикасно предузима све мере лечења које ће пацијенту ублажити болове и психичку патњу. Истовремено, лекар упознаје и болесникове ближње са његовим стањем и настоји да обезбеди њихово разумевање болесникових тегоба и пружање адекватне подршке. Код умирућег пацијента, тј. у терминалном стадијуму болести, лекар треба да обезбеди човеку достојне услове умирања, јер би настављање интензивног лечења болесника у овом стању искључило право умирућег на достојанствену смрт. Лекар одбацује и осуђује еутаназију и сматра је лажним хуманизмом. Намерно скраћивање живота у супротности је с медицинском етиком“. Види Закључке са заједничког састанка Етичког одбора Лекарске коморе Србије и посебног одбора за медицинску етику Лекарске коморе Србије, Институт за ортопедско-хируршке болести „Бањица“, Београд 2016. доступно на: <http://www.lks.org.rs/Storage/Global/Documents/Obavestenja/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D1%99%D1%83%D1%87%D0%B0%D0%BA%20%D0%9F%D0%9E%20%D0%9C%D0%95%20%D0%B8%20%D0%95%D0%9E.pdf>, приступљено 17. маја 2016. године.

⁴⁸ Подржана су и ставови прописани у Водичу за доношење одлуке о лијечењу у оваквим ситуацијама („*end of life situation*“), који је усвојио Савјет Европе 2014. године. Ibid.

на достојанствену смрт основна људска права, јер поред квалитета живота и умијећа живљења, за људска бића је једнако важна смрт на достојанствен начин и умијеће умирања. Према начелу „*Abusus non tollit usum*“⁴⁹ (Злоупотреба не укида употребу), потребно је регулисати еутаназију на етички и правно прихватљив начин и одвојити је од могућих злоупотреба“.⁵⁰ Ауторке предлажу доношење посебног закона који би садржао све битне елементе неопходне за одлучивање о томе да ли извршити еутаназију или не.⁵¹

У Републици Српској професор Јотановић посебно подвлачи да пацијент има право да одлучује о свему па и о праву на живот.⁵² Кад доказ својим тврдњама наводи чланове Закона о здравственој заштити који прописују слjedeће: „Пацијент има право да одбије предложени медицински третман, чак и у случају када се њиме спасава или одржава његов живот“.⁵³ Поставља се питање да ли се на овај начин легализовала пасивна еутаназија? Даље се истиче да се и са грађанскоправног аспекта, правни основ за еутаназију може наћи у Закону о облигационим односима⁵⁴ гдје се прописује да свако има право да тражи од суда или другог надлежног органа да нареди престанак радње којом се повређује интегритет људске личности и других права личности.⁵⁵

Професорка Иванчић-Клачер истиче да „вјештачко продужавање живота умирујућег пуног бола и патње, противно његовој вољи није допуштено. Према начелу: „*Nulla iniuria est, quae in volentem fiat*“ требало би сваком појединцу допустити да у конкретном случају поступи и против својих интереса“.⁵⁶

Поштујући све наведене ставове, морамо указати на неке нелогичности које се појављују у нашим правним порецима у последње

⁴⁹ Види Media Publishing, *Латински цитати*, Београд 2010, 10.

⁵⁰ Види Дуња Шантрић, Јелена Шантрић, „Правна регулатива еутаназије и Преднацрт Грађанског законика Републике Србије“, *Правни живот* вол. 1. бр. 9, стр. 365.

⁵¹ Даље се наводе битни елементи и то: „прецизирање подносиоца захтјева, прецизирање услова у погледу пословне способности, да ли ће се прихватити тзв. „пацијентов тестамент“; састав одлуке; испуњеност претходних медицинских услова за остварење права на достојанствену смрт; мјесто гдје може да се изведе еутаназија; начин на који може да се изведе еутаназија; могућност присуства члана породице“ Види Д. Шантрић, *Еутаназија*, мастер рад, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2016, 36.

⁵² Раденко Јотановић, стр. 190.

⁵³ *Закон о здравственој заштити*, Службени гласник Републике Српске, чл. 26/1.

⁵⁴ *Закон о облигационим односима* – ЗОО, Службени лист СФРЈ, бр. 29/78, 39/85, 45/89. и 57/89, и Службени гласник Републике Српске, бр. 17/93, 3/96, 39/03. и 74/04, чл. 157/1.

⁵⁵ Раденко Јотановић, стр. 194.

⁵⁶ Види Бланка Иванчић-Качер, „Правни аспект Еутаназије“, *Правни живот*, бр. 9, стр. 76.

вријеме. Данас, када све чешће интервјуишемо у односима између најближих сродника прописујући нове дефиниције насиља, одлазимо у правцу легализована убистава лица која су по нечијим критерију „лица која више нису вриједна живљења“. Могућност злоупотребе у овим случајевима је огромна.⁵⁷

Под утицајем наведених законодавстава, не поштујући став лекара и медицине⁵⁸ као науке, који наводе да су против лажног хуманизма, склони смо легализовању и прописивању рјешења, те одређивању критеријума под којим престаје право на живот. Истичући „право на достојанствену смрт“ ми занемарујемо чињеницу да свако лице има право на природну смрт. Живот се завршава или природном смрћу, или самоубиством, или на неки други недозвољен начин. Тај недозвољени противправни начин јесте убиство или вршење насиља над лицем које за посљедицу има смрт.

Ако анализирамо најновија законска рјешења како у нашој земљи, тако и у земљама окружења, као и ставове међународних организација и истакнутих мислилаца, видјећемо да се под насиљем подразумева и „проузроковање осјећаја несигурности“,⁵⁹ „узроковање неприлике или невоље“,⁶⁰ „непоштовање“,⁶¹ „опхођење које изазива непријатно осјећање

⁵⁷ „У култури која познаје праксу лапота и у којој правни систем не функционише како треба, а корупција је веома раширена, легализована еутаназија би отворила опасну могућност да се дјеца, потенцијални насљедници, рјешавају терета бриге о својим остарјелим и болесним родитељима, или да то подстичу стараоци који су нпр. склопили уговор о доживотном издржавању уз преузимање стана са неком старијом особом која нема дјецу. Ако је дакле познато да лекари прибјегавају таквим нелегалним праксама за које могу да не одговарају и ако се зна да се у Белгији и Холандији половина случајева еутаназије не пријављује надлежним органима, онда је лако замислити у шта би се то код нас извргло“. Миша Ђурковић, *Удар на породицу и људско достојанство – проблеми у нацрту Породичног дела Грађанског законика Србије*, Култура полиса, год XIII, бр. 30, Београд 2016, 335.

⁵⁸ Кодекс медицинске етике и деонтологије Републике Српске наводи да је „Намјерно скраћивање живота у супротности са медицинском етиком“. Доступно на <http://www.komoradoktorars.org/v3/2011-01-22-22-55-10/ostala-akta/kodeks-etike-deontologije.html>, приступљено 18. август 2017.

⁵⁹ Види *Кривичниот законик*, Службен весник на Република Македонија, број 37/96, бр. 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7 /08 , 139/08 , 114/09, 51/11, 135/11, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013.

⁶⁰ Види *World report on violence and health*, доступно на: http://whqlibdoc.who.int/publications/2002/9241545615_eng.pdf, приступљено 28. октобра 2013. године.

⁶¹ Mirjana Mejhenič, *Socialno varstvo starejših v domačem okolju na širšem mariborskem območju*, *Strokovni posvet o organizirani skrbi za starejše na širšem mariborskem območju*, Zbornik referatov, Maribor, 1999.

жртве насиља⁶², те многе друге активности које до сада нису сматране радњама насиља. Еутаназија није ништа друго него врста убиства, врста насиља која је забрањена кривичним законима, чак и у оним случајевима када је привилеговано кривично дјело. Исто тако, само помињање еутаназије, ако се узму у обзир све наведене а и многе друге дефиниције насиља, представља психичко насиље којим се нарушава психички интегритет како жртве насиља, тако и чланова њене породице. Очигледно је да су у нашем правном систему многа законска рјешења у супротности једна са другим, те се мора озбиљније приступити доношењу грађанског законика и усклађивању ових прописа.

Закључак

Сваки покушај законског регулисања еутаназије мора претходно да уважава ставове медицине и друштва лекара, као и мишљење о овом питању, како научне и стручне јавности, тако и јавности уопште. Прописивање новчане казне за помагање у самоубиству, те прописивање права да пацијент одбије предложени медицински третман, чак и у случају када се њиме спасава или одржава његов живот, одредбе су које постепено легализују пасивну еутаназију у Републици Српској. Не смије се занемарити чињеница да је право на живот основно и најважније право сваког лица, те да одузимање живота одређеном лицу, и то под изговором да му се „помогне“, отвара нова и значајна питања и дилеме. „Праву на достојанствену смрт“ супроставља се право на живот и у коначници право на природну смрт. Стога предлажемо *de lege ferenda* брисање одредаба које *de facto* прописују легализацију пасивне еутаназије у Републици Српској.

Литература

Библиографске референце

- Hoerster, Norbert, *Sterbehilfeimsäkuleren Staaten*, in: *Ethik in der Medizin*, Auflage, Philipp Reclam, Stuttgart 2004.
- Mejhенич, Mirjana, *Socialno varstvo starejših v domačem okolju na širšem mariborskem območju*, Strokovni posvet o organizirani skrbi za starejše na širšem mariborskem območju, *Zbornik referatov*, Maribor 1999.
- Merkel, Reinhard, Teilnahme am Suizid, Tötung auf Verlangen, Euthanasie (Fragen an die Strafrechtsdogmatik), *Zur Debatte über Euthanasie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1991.

⁶² Види Специјални извјештај о стању људских права старих особа, Институција Омбудсмана за људска права Босне и Херцеговине, Бања Лука 2010, 15.

- Pridgeon, L, Joseph, *Euthanasia Legislation in the European Union: is a Universal Law Possible?*, Hanse Law Review, vol. 2, no. 1, 2006.
- Аурелије, Аугустин, *О држави Божијој – DE CIVITATE DEI*, Кршћанска садашност, Загреб, 1982.
- Бешировић, Виолета, *Богови су пали на теме: о уставу и биоетици*, Анали Правног факултета у Београду 2/2006.
- Богданић, Милена, Ракић, Јелена, „Еутаназија“, *Правне теме 2*, Интернационални универзитет у Новом Пазару, Нови Пазар, 2014.
- Дракић, Драгиша, „Кривичноправна заштита права на живот који није вредан живљења“, *Теоријски и практични проблеми стварања и примјене права*, Нови Сад, 2013.
- Ђурковић, Миша, „Удар на породицу и људско достојанство – проблеми у нацрту Породичног дела Грађанског законика Србије“, *Култура полиса*, год XIII, бр. 30, Београд, 2016.
- Ђурковић, Миша, *Нема више мушко и женско*, Политика, <http://www.politika.rs/scc/clanak/370166/Pogledi/Nema-vise-musko-i-zensko>.
- Живковић, Мирјана, „Право на живот и еутаназија“, *Право – теорија и пракса*, бр. 4–6/2015, Привредна академија у Новом Саду, Нови Сад 2015.
- Иванчић-Качер, Бланка, „Правни аспект Еутаназије“, *Правни живот*, бр. 9/2015, Београд, 2015.
- Илић, Драган, „Еутаназија“, *Sirius Lex*, Правни факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица, 2001.
- Јеротић, Владета, *Еутаназија и религија*, Српски архив за целокупно лекарство, вол. 136, број 5–6, 2008, 333.
- Јотановић, Раденко, *Право на физички интегритет као основа других права личности*, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, 2016.
- Клајн-Татић, Весна, „Активна и пасивна еутаназија“, *Правни живот*, Том I, бр. 9.
- Клајн-Татић, Весна, *Лекарева помоћ неизлечиво болесном пацијенту-етички и правни проблем*, Институт друштвених наука, Београд 2002.
- Корљан, Едо, *Европска конвенција о људским правима и право на живот*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2012.
- Марковић, Ивана, „Еутаназија у немачком и српском кривичном праву“, *Правни живот* вол. 1, бр. 9.
- Миленковић, Миливоје, *Еутаназија или убијање из милосрђа*, Славија, Скопље 1940.
- Мор, Томас, *Утопија*, Пи прес, Пирот 2011, 101.

- Рељић, Драгољуб, *Насиље над старијим лицима у Босни и Херцеговини*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево 2017.
- Турањанин, Вељко, „Лишење живота из милосрђа и помагање у самоубиству – поглед на законодавна рјешења држава које су их декриминализовале“, *Гласник права*, година 3, број 2.
- Шантрић, Дуња, *Еутаназија*, мастер рад, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2016.
- Шантрић, Дуња, Шантрић, Јелена, „Правна регулатива еутаназије и Преднацрт Грађанског законика Републике Србије“, *Правни живот*, вол. 1, бр. 9.

Правни прописи

- Влада Републике Србије, Комисија за израду Грађанског законика, „*Грађански законик Републике Србије*“ – преднацрт.
- Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 9/2003.
- Закон о облигационим односима – ЗОО, *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89 и 57/89 и *Службени гласник Републике Српске*, бр. 17/93, 3/96, 39/03 и 74/04.
- Кодекс медицинске етике и деонтологије Републике Српске, доступно на <http://www.komoradoktorars.org/v3/2011-01-22-22-55-10/ostala-akta/kodeks-etike-deontologije.html> приступљено: 01.08.2017.
- Конвенција о праву дјетета, *Службени лист СФРЈ*, бр. 15/90.
- Кривични закон Италије чл. 579.
- Кривични закон Федерације БиХ, *Службене новине ФБиХ*, бр. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 и 76/14.
- Кривични законик Републике Српске, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 64/17.
- Кривични законик Краљевине Југославије, параграф 168.
- Кривични законик Њемачке Strafgesetzbuch – параграф 216.
- Кривични законик Републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13 и 108/14.
- Кривичниот законик, *Службен весник на Република Македонија*, број 37/96, бр. 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013.
- Устав Републике Српске, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 03/92.

Остали извори

Media Publishing, *Латински цитати*, Београд 2010, 10.

World report on violence and health,

http://whqlibdoc.who.int/publications/2002/9241545615_eng.pdf,

28.октобар 2013.

Белгија: Еутаназија и за малолетника?,

http://www.rtv.rs/sr_ci/evropa/belgija-eutanazija-i-za-maloletnike_433859.html

Институција Омбудсмана за људска права Босне и Херцеговине,

Специјални извјештај о стању људских права старих особа, Бања Лука 2010, 15.

Козомарка, Јован, *Смртоносно милосрђе*, лист Интервју од 31. јануара 1986.

Лекарска комора Србије, *Закључак са заједничког састанка Етичког одбора лекарске коморе Србије и посебног одбора за медицинску етику лекарске коморе Србије*, Институт за ортопедско-хируршке болести „Бањица“ Београд 2015.

Молитва за смрт, [https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-](https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/258/t25804.shtml)

[281/258/t25804.shtml](https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/258/t25804.shtml)

НЕ УБИЈ – Шеста Божија заповијест,

<http://crkvaub.rs/crkva/novosti/item/3894-ne-ubij-sesta-bozija-zapovest/3894-ne-ubij-sesta-bozija-zapovest>

Хипократова заклетва

https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%A5%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B0, 19. септембар 2017.

Dragoljub Reljić

Republic of Srpska, Council of Peoples

E-mails: dr.dragoljub.reljic@gmail.com

EUTHANASIA: THE „RIGHT TO DIE WITH DIGNITY“ OR SPECIAL TYPE OF VIOLENCE

Summary: *The paper deals with the issue of euthanasia or, as the available literature often refers to, the ‘right to die with dignity’. It is a complex and topical issue where there is a mix of legal, social and medical issues, altogether with ones of religion and ethics. The paper deals with euthanasia over the course of history and pays special attention to opposing views on this topic. The paper pays special attention to the regulation of the issue of euthanasia in modern legal systems, with emphasis paragraphs related to the current preliminary draft of the Civil Code of the Republic of Serbia. The author is critical of the tendency of some lawyers and one part of scientists and experts to define criteria when someone’s life should stop, or when you need to perform euthanasia, and emphasises the inviolability of the right to life. It is pointed out that the right to assisted death by persons who would be authorised to kill cannot be a basic human right but the kind of violence that victims experience. Since forcing euthanasia becomes a social problem, and given that there are various proposals regarding the issue, the author deals with the issue of regulation of euthanasia by means of a special law, which has already been proposed in the works of some prominent jurists.*

Keywords: *Euthanasia, or „right to die with dignity“; euthanasia as a social problem; the right to life; the law on euthanasia.*

СОЦИОЛОГИЈА

Божо Милошевић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Е-адреса: bozo_mil@yahoo.com

„КРЕАТИВНЕ ИНДУСТРИЈЕ“: ИДЕОЛОШКО- ПРАГМАТИЧКИ КОНСТРУКТ ЗА РАЗУМЕВАЊЕ СВРХЕ СТВАРАЛАШТВА

Сажетак: *Проблемска анализа саопштења односи се на заблуде неких савремених покушаја разумевања (културног) стваралаштва у идеолошко-прагматичком кључу „креативних индустрија“. Циљ те анализе јесте да се сазнајно-теоријски експлицира прагматичка ограниченост самог појмовног конструкта „креативне индустрије“ (као специфичног конструкта економистичко-маркетиншког приступа стваралаштву), као и покушај теоријског разумевања сврхе стваралаштва (у кључу новолибералне идеологије тржишног пословања). Социолошком критичком аргументацијом неких карактеристичних покушаја да се разумевање „креативних индустрија“ представи као ваљан сазнајни оквир за разумевање сврхе стваралаштва у глобализацијским друштвеним условима, аутор прилога указује на оскудне домете таквог покушаја. Резултати такве теоријске аргументације најкраће се могу исказати у следећем: Новологизам „креативне индустрије“ се, са англосаксонског говорног подручја, шири у сазнању у последње две деценије оном брзином којом се шири новолиберални концепт глобалне маркетинга пословних активности у различитим сферама друштвеног деловања. У појмовном смислу, конструкт „креативне индустрије“ разумева се као афирмативно прихватање сваког делатног покушаја на тржишту које није плод класичног индустријског рада (у фабрици), а који може да допринеси увећавању капитала; уз смањивање опорезивања и јавних (или државних) издатака за њих. Аутор прилога*

разумева (досадашња) проучавања „креативних индустрија“ као још једну сазнајну заблуду модернизације, која олако прелази преко сазнајно темељитијег филозофско-социолошког приступа стваралаштву као умећу (рада). Та заблуда састоји се у суженом позитивистичком приступу културном (материјалном и духовном) стваралаштву (као и „културном наслеђу“), који се искључиво усредсређује на изналажење могућности економске употребе стваралаштва. Отуда теоријски конструкт „креативне индустрије“ нема већи сазнајни, социолошко-културолошки, допринос разумевању модерних друштава и њиховог односа према стваралаштву човека. Оправданост критичког пропитивања „креативних индустрија“ тим је већа што се новопозитивистички „дух“ олако „увлачи“ у разумевање стваралаштва посредством „упада“ економистичко-маркетинских анализа у домен ауторства и у разумевање сврхе „културног наслеђа“.

Кључне ријечи: *Стваралаштво, „креативне индустрије“, новалиберална идеологија, маркетинг, социолошка критика, умеће рада.*

Појам/синтагма „креативне индустрије“ разумевамо као још једну у низу конципираних замисли које су потекле из ширег – новалибералног – идеолошког приступа. Та замисао у суштини се састоји у покушају да се сазнајно „конструише“ начин на који власници капитала настоје да „оправдају“ парцијалне стратешке потребе акумулације капитала у све ризичнијим друштвеним условима пословања. Отуда се идејни следбеници „креативних индустрија“, у ствари, не баве проблемом друштвених могућности за развој стваралаштва иако се залажу за „креативност“ у сфери рада и тржишног пословања. Домети њиховог приступа том проблему, као и сазнајни резултати који су до сада поникли из тог приступа, показују да њих „занима“ само она врста „креације“ која се може „капитализовати“.

Такав поглед на стваралаштво оправдава монополизацију над актуелним, али и историјски акумулисаним („културним наслеђем“) остварењима; која се третирају као економски „уносан ресурс“. Отуда се теоријски приступ са становишта „креативних индустрија“ показује као идеолошки (ограничен) „конструкт“, односно као израз потреба власника капитала да обезбеди нове „ресурсе“ за његову акумулацију; а не као критичко (сазнајно) разумевање ограничавајућих друштвених услова за већу стваралачку продукцију.

Потребе су један од елементарних чинилаца друштвености, који подстиче свако човеково друштвено дел(ов)ање (Митровић, 2005: 64). Иако су, у сазнајној сфери, чешће развијане (психолошке) расправе које се односе на индивидуални аспект покретача човека на одређене врсте деловања,

потребе се могу (социолошки) разумети и као израз делања разних врста „друштвених колективитета“ (група, заједница, организација, институција). Отуда се може говорити о стратешким (као и о спорадичним) потребама конкретних облика човековог груписања. У нашем наредном излагању управо ће бити речи о томе како група (класа власника капитала) којој новолиберална идеологија служи као „заштитничка функција“ (Habermas, 1986) настоји да оствари своје стратешке потребе посредством још једне идеолошке „креације“, која се именује као „креативне индустрије“. Потребе појединих друштвених групација увек су мање или више интересно спутане, јер су интереси у ствари парцијалне („осиромашене“) потребе (Heler, 1981: 136), које се намећу као нужни посредници између (универзалности) потреба човека и (ограничених) циљева конкретних друштвених актера.

Успон новолибералне идеологије од средине 80-их година 20. па до преткрај прве деценије 21. века увелико је оставио трага и у сазнајној сфери разумевања друштвених процеса. Око средине наведеног периода ући ће у сазнајну употребу појам/синтагма „креативне индустрије“, као израз примене („инплементације“) новолибералне идеологије на разумевање могућности акумулације капитала (и) у оним сферама друштвеног делања за које се донедавно сматрало да не припадају доминантном капитал-односу. Реч је о сфери стваралаштва, у најширем смислу речи. На тај начин сфера стваралачког рада (и резултати који је човек створио тим радом) „нападнута“ је од стране стратега акумулације капитала, којима новолиберална идеологија служи (као и свака идеологија) за мобилизацију што већег броја „поклоника“.

Сазнајни приступ „креативним индустријама“ и резултати досадашњих анализа, који су потекли из тих оквира, недвосмислено показују да се ту ради о следећем: прво, о покушају сазнајног сужавања погледа на стваралаштво (укључујући и појмовну конструкцију „креативне индустрије“) и, друго, о тежњи неких истраживача да се оправда уплитање „логике капитала“ изван класичних сфера индустријског пословања на тржишту роба и услуга.

„Креативне индустрије“ својеврсна су појмовна конструкција која се појавила на англосаксонском говорном подручју; прво у одговарајућим документима влада појединих земаља (Аустралије, Енглеске...), а потом и у теоријским расправама које „разрађују“ могућности стратешког деловања и остваривања циљева у пословним активностима. Порекло појма/синтагме „креативне индустрије“ везује се за њену прву употребу у јавности од стране аустралијске владе (1994. године), а потом и за њено прихватање од стране британске владе (1997. године, у време владавине Т. Блера) (Јовић и Микић, 2006: 20).¹ Иако се, у почетку употребе, синтагма „креативне индустрије“

¹ Суштинско порекло значења синтагме „креативне индустрије“ В. Кисић везује за појаву сродне синтагме – „културна индустрија“, којом је 80-их година 20. века

често преплиће („меша“) са значењем „културне индустрије“², касније се њено значење устаљује у смислу ширег обухвата производа сваке „креативности“ у сфери изванфабричког рада.

У ствари, приступ „креативним индустријама“ и није ништа више од економско-прагматичког погледа на могућности „освајања“ још једног подручја човековог деловања, које није било „увучено“ у „економску игру интереса“. Отуда се, из тог угла сазнајног посматрања, верује да се принципи индустријског (фабричког) начина рада и његовог организовања могу „пренети“ на (стваралачко) деловање човека изван рада и то без икакве упитности (Milošević, 2004: 184). У том смислу, наводимо једно изричито „упутство“ следбеника „креативних индустрија“ о томе како схватити тај појам/синтагму: „Термин „креативне индустрије“ не треба да нас асоцира на велика фабричка постројења и покретну траку у индустријској производњи, већ на бројне и разноврсне актере и делатности чији су циљеви слични“ (Jovićić i Mikić, 2006: 21).

Ипак, није ту само реч о „асоцијативном“ разумевању „креативних индустрија“, већ о покушају да се разумевање стваралаштва („креације“) сузи на вештину којом се наводно може управљати као што се управља индустријском производњом. Наравно, све с истоветним крајњим циљем – да се подстакну економске (предузетничке) активности; како то изричито наглашава (и) један од међународно утицајних заговорника „креативних индустрија“ – Џон Хартли (John Hartley). „Део фразе «креативне индустрије» који се односи на индустрију – каже он – повезује људске особине са организованим предузетништвом великих размера“ (Hartli, 2007: 11). Та претерана вера у моћ капитала да апсорбује стваралаштво („људске особине“) у организоване (индустријализоване) форме с предузетничким циљем, у ствари је сцијентизам, који не види стварне противречности капитал-односа у модерним друштвима, у којима „онаучавање“ кроз тај однос има своје границе (Milošević, 2013: 194). Гледано из хуманистичке перспективе, на смисао стваралачког деловања човека (који има потребу за самоостварењем)

британска влада (за време М. Тачер) одредила њено значење као „економску важност уметности“. Афирмативна употреба плурала, насупротив синтагми „културна индустрија“, коју су користили теоретичари критичке теорије друштва у својој критици друштвених услова нарастања „масовне културе“, из 60-их година 20. века (посебно Хоркхајмер и Адорно) (Kisić, 2011: 200), наговештава успон новолибералне (идеолошке) употребе појма „креативности“. О различитом прилагођавању синтагме „креативне индустрије“, вид. више у Јовичић и Микић (2006: 18–23).

² Употреба тих синтагми још увек се везује за два друштвена контекста – европски и амерички (САД). У (континенталној) Европи дуго се одржавала синтагма „културне индустрије“, док у англосаксонском говорном подручју (осим у САД, где се дуже одржавао термин *copyrights industries*) превладава (и све више утиче на целу Европу и остали свет) употреба синтагме „креативне индустрије“. Та разлика може се разумети као последица два утицаја: англоамеричког прагматизма и европског културног (и сазнајног) наслеђа (Jovićić i Mikić, 2006: 45).

у синтагми „креативне индустрије“ покушава се појмовно „слепити“ оно што се у друштву развија као стваралачко (оригинално, „креативно“) деловање човека с оним што настаје као (серијско, „индустријско“) произвођење истог.³

Отуда ће расправе о тржишној вредности „креативних индустрија“ непосредно утицати на ширење говора о „креативној економији“ (*The Creative Economy*), као „новој економији“ – у којој се тежиште радних активности помера од организацијских форми бирократског типа ка „умрежавању организација“ (Howkins, 2002; Flu, 2007: 501–520). Реч је о томе – како наглашава Рифкин (J. Rifkin) – да савремено глобално пословање намеће „пропаст независника“ (како појединих стваралаца, тако и малих и средњих предузећа) уколико не развију потребу да се „умрежавају“ с великим компанијама како би успели да „преживе“ све жешћу конкуренцију на тржишту (Rifkin, 2007: 521–560). Такав поглед на (стваралачки) рад настаје као апологетско прихватање наводне „нове реалности“ у сфери рада (коју намеће новолиберални стратешки правац пословања), не покушавајући да критички сагледа могуће неповољне последице за настанак и развој (разноврсног) стваралаштва у друштву (а не само оних облика „креације“ које је капитал монополисао).

Од расправа о „креативним индустријама“, преко говора о „новој/креативној економији“ стигло се и до образлагања њиховог утицаја на настанак нових друштвених структура у којима ће, према предвиђањима Ричарда Флориде (R. Florida), доминирати (нова) „креативна класа“ (уметници разноврсних стваралачких усмерења, научници и професори⁴) (Florida, 2002). Тај, у основи меритократски приступ разумевању класне диференцијације (разлика између оних који знају и „умеју“, с једне стране, и оних који су обучени за извршавање радних налога) види еволуцију „радног окружења“ – од физичких радника („плавих крагни“) и службеника („белих крагни“) ка настанку „бескласне радне средине“ (Hartli, 2007: 7). Хартли, као и Флорида, прећуткују важну (сазнајну) чињеницу да – како то образлаже Тома Пикети (T. Piketi) – „меритократски екстремизам такође може довести до утркивања између суперменаџера и рентијера, на штету оних што нису ни једно ни друго“ (Piketi, 2015: 448). Концепт и анализе „креативних индустрија“ управо се усмеравају на „утркивање“ доминантних актера на (глобалном) тржишту (суперменаџера и рентијера); не базирајући се много на оне што нису „ни једно ни друго“ – тј. на ствараоце („креаторе“) оних

³ Такви погледи на „антипode“, у сазнању понекад се означавају као „дрвено гвозђе“ (Milić, 1996: 257).

⁴ Професори, које потребују „креативне индустрије“, разумевају се као „едукатори“ с јасним циљем да сваког појединца „увуку“ у „образовну мрежу“ „која ће повезивати најразличитија места, од породичних кухиња до пословних састанака који се обављају уз доручак, спајајући учионицу, кафић и радну средину“ (Hartli, 2007: 11). Све је, дакле, у функцији профита, па и професори.

творевина које су предмет тржишне манипулације тих доминантних актера. То је, у суштини, још једна заблуда, ако не и изразито идеолошки „искривљен“ поглед на класно-слојну диференцијацију, који настаје под утицајем заинтересованости власника капитала да се капитал несметано увећава без „губљења времена“ (а за њих „време је новац“!) на расправе о стварним неједнаким могућностима актера да задовољавају своје потребе у – наводно – „бескласној“ радној средини.

Када се истраживања „креативних индустрија“ (и резултати до којих се дошло у сазнајној сфери) сагледају из ширег, критичког социолошког приступа, није тешко „открити“ да се ту првенствено ради о „концепту“, односно о економско-маркетиншкој „иновацији“ којом се указује на неке нове могућности задовољавања потреба власника капитала, а не о изнајлажењу друштвених могућности за развој стваралачких способности све већег броја људи. То се јасно види (и) у појмовном образложењу једног од најпознатијих следбеника „креативних индустрија“ – Дона Хартлија. „Концепт КРЕАТИВНИХ ИНДУСТРИЈА – каже Хартли – има за циљ да опише концептуално и практично спајање КРЕАТИВНИХ УМЕТНОСТИ (појединачни таленат) са културним индустријама (масовно), у контексту нових медијских технологија (ICT) у оквиру НОВЕ ЕКОНОМИЈЕ ЗНАЊА, које могу да користе новонастали ИНТЕРАКТИВНИ ГРАЂАНИ-ПОТРОШАЧИ“ (Hartli, 2007: 11, навод у оригиналу). У тој појмовној одредби све што је наведено у функцији је потреба капитала; чак и „појединачни таленат“ се посматра у тој функцији (јер он ту има смисла само уколико води ширењу предузетничког духа и увећању профита на тржишту добара и услуга).

Из наше прве (појмовне) аргументације о ограничениости синтагме „креативне индустрије“ у разумевању друштвених могућности за настанак и развој стваралаштва, следи и наш (други) аспект који досадашња истраживања и образложења „креативних индустрија“ види пре свега као економско-маркетиншки (идеолошки) „конструкт“ којим се оправдавају потребе власника капитала за развијање капитал-односа кроз „уплитање“ (и) у стваралачке напоре даровитих појединаца. Имајући у виду (економску) чињеницу да је капитал она вредност која ствара нову вредност (Marks, 1964: 204, 215), следбеници теоријског конструкта о „креативним индустријама“ имају један основни циљ – то је како изнаћи (нове) путеве и начине „исисавања“ капитала, не питајући се да ли ће то имати лоше последице на развој стваралаштва у друштву. На ту унутрашњу „логику“ капитала, у савремености подсећа Тома Пикети (Т. Piketi). „Капитал – каже Пикети – никад не мирује: он је увек рискантан и предузимачки, барем на почетку; истовремено, тежи да се трансформише у ренту чим се безгранично акумулира – то је његов позив, његово логичко одредиште“ (Piketi, 2015: 129).

Следбеници приступа капитал-односу из угла „креативних индустрија“ посебно указују на значај традиције (и, посебно, „културног

наслеђа“), која се према њиховом мишљењу може продати или маркетиншки „приблизити“ потрошачу. У том „приближавању“ стваралаштва (посебно уметности) индустријском пословању („великих размера“) помоћу све разноврснијих „индустрија посредовања“ (медија), Хартли види чак могућност превазилажења разлика између елите (стваралаца) и масе (подражавалаца и следбеника), као и „превазилажење“ разлика између уметности и забаве, али и између ученог и тривијалног (Hartli, 2007: 13). Отуда се на културно наслеђе гледа као на значајан извор капитала – ренте. Иако је културно наслеђе јавно (национално, општедруштвено) добро, оно се, према Хартлију (и следбеницима сличног става), може „капитализовати“, ако не директним власништвом, оно бар маркетиншким посредовањем. „Једна од особина креативних индустрија јесте – како изричито тврди Хартли – да оне покушавају да створе богатство из оног што представља универзалне људске особине“ (Hartli, 2007: 22). Такав концепт види „креативне индустрије“, суштински, као својеврсну културноисторијску ренту, која се може вишеструко оплодити вештом „креативношћу“ маркетиншких стручњака. Следбеници тог маркетиншког концепта само на нов начин подсећају да „капитал никад не мирује“, да је он „увек рискантан и предузимачки“ и да увек „тежи да се трансформише у ренту чим се безгранично акумулира“ (Piketi, 2015: 129). С обзиром на то да новолиберална идеологија служи као мобилизација предузимљивости у глобалним друштвеним оквирима, концепт „креативних индустрија“ може се разумети као још једна (једнострана сазнајна) „иновација“ у служби те идеологије.

Дакле, за „истраживаче“ „креативних индустрија“, креативно је само оно што представља „производни фактор чија се трансформација у производном процесу уобличава не само кроз технолошке иновације, већ и кроз нематеријалне елементе као што су стил, дизајн, естетске и симболичке вредности“ (Јовић и Микић, 2006: 38). Тај („производни фактор“) обухвата: „људске ресурсе“ (интелект, вештине и машту), права интелектуалне својине и оне „инспирације индивидуе“ које се наводно могу исказати као економска вредност (Исто, 20). Иако се у економистичким претеривањима често препознају епигони неког схватања о корисности овог или оног чиниоца за пословање, вера у то да ће се машта и инспирација моћи исказати на економски мерљив начин, заиста је више од претеривања. У тим сазнајним „конструкцијама“ спретно се скрива утопијска визија наводно свеprisутне праведне расподеле креативности у друштву, како би се оправдала „машинерија комерцијалне експлоатације ауторских права“ (Postnikov, 2016: <http://>). Оправдавајући ту намеру, која тежи искључиво задовољавању потреба капитала у новолибералном кључу, следбеници концепта „креативних индустрија“ заобилазе расправу о расподели друштвеног богатства; упуштајући се у расправу о друштвеним могућностима развоја стваралаштва („креативности“), иако за то најчешће немају одговарајуће (сазнајне) компетенције.

Економистички приступ „креативним индустријама“ упушта се у расправу о наводно „праведној расподели креативности“ уместо да преиспитује друштвену расподелу богатства, која (у стварним друштвеним односима) доводи до субјективног осећаја угрожености појединих актера, који их усмерава на међусобна сукобљавања. „Питање расподеле богатства – наглашава Пикети – увек ће имати ову веома субјективну психолошку димензију, која неизбежно доводи до политичког сукоба који ни једна наводно научна анализа не може ублажити“ (Piketi, 2015: 14). Зато је, према Пикетију, потребно да се – у (сазнајним) расправама о расподели богатства – „чувамо сваког економског детерминизма“ и да увек имамо у виду да „историја неједнакости зависи од начина на који економски, друштвени и политички актери виде шта је неправедно а шта није, као и од њихове релативне моћи и заједничких избора који проистиче“, јер је неједнакост „заједнички производ свих актера“ (Piketi, 2015: 34).

Следбеници и „истраживачи“ „креативних индустрија“, не само да се не чувају економског детерминизма него настоје да сазнајно оправдају (идеолошке) потребе власника капитала да „прошире“ поље својих пословних активности (и) на субјективно-стваралачке аспекте човековог рада. Управо се из концепта „креативних индустрија“ види да – како каже Пикети – „економија још није преболела своју детињаству страст“ да се, поред других сазнајних мањкавости, често служи и идеолошким спекулацијама (Piketi, 2015: 45). То се, наглашава Пикети, дешава увек када се запада у економизам, због избегавања „сарадње“ економских наука с социологијом и другим друштвеним наукама; ако се има увек у виду да су све друштвене појаве (па и капитал-однос) историјског карактера.⁵ Из суженог (идеолошки ограниченог) економистичког погледа на стваралачке вредности и културне творевине у друштву настао је и концепт „креативних индустрија“. У том концепту, као и њему сличним (као што је концепт „људских ресурса“), готово да се подразумева „да је капитал нестао, и да смо, као неком магијом, прешли из цивилизације засноване на капиталу, наследству и сродству, на цивилизацију засновану на људском капиталу и способности“, а прећуткује се чињеница да су „дебеле акционаре заменили способни менаџери само захваљујући технолошким променама“ (Piketi, 2015: 244).

Ако се има у виду да је свака креација субјективно обележена, сасвим је извесно да се у приступу и анализама „креативних индустрија“ избегава расправа о (економистичком) монополисању актуелне креативности људи и (историјског) културног наслеђа и притом се одвлачи (сазнајна) пажња у смеру који оправдава наводну „демократичност“ расподеле креативности у друштву. У таквој (утопијској) намери препознаје се идеолошка

⁵ Зато Пикети – као врстан економиста – упућује озбиљну (само)критику економској науци, када каже: „Истина је да економија никада није требало да настоји да се одвоји од других друштвених наука, јер она може напредовати једино у спони с њима. Друштвене науке премало знају да би губиле време на непромишљене расправе“ (Piketi, 2015: 46).

заинтересованост власника капитала за несметану акумулацију богатства, мирним путем. Иако су (сазнајно) експонирани „заступници“ њихових потреба (и интереса) оличени у виду „експерата“, можемо да се надамо – заједно са Томом Пикетијем – да „демократија никада неће бити замењена републиком експерата“ (Piketi, 2015: 14). Самим тим, илузорно је очекивати да ће се политички сукоби око неједнакости у друштву окончати било којом научном анализом, па, отуда, ни експертском (утопијском) визијом следбеника концепта „креативних индустрија“. Напротив, управо из те утопијске визије („скривалице“) шири се сазнајној етици страна пракса која указује на то да се у савременом тржишном пословању претерује у проглашавању многих пословних активности „пословном тајном“.

„Пословна тајна“ све више постаје, не смо раширена нормативно-правна заштита од конкуренције (на тржишту), него и идеолошко-политичка заштита за неометано посезање власника капитала у све суптилније сфере човековог делања (стваралаштво) и друштвеног битисања (приватност). „Откада је – како је то поодавно приметио Адорно – свеобухватни апарат поделе висококонцентроване индустрије одвојио сферу промета, ова је отпочела чудновату подегзистенцију“; у којој „подручје приватног (сада, и ауторског доприноса – прим. Б. М.) листом бива прогутано од стране загонетне радиности која носи све црте комерцијалног...“ (Adorno, 1987: 17). Отуда се, у модерном тржишном пословању, троше огромна средства на прикривање истине о њему самом (посебно уз коришћење манипулативног маркетинга) (Milošević, 2004: 361).

Зато се приступ са становишта „креативних индустрија“ може разумети као ограничен сазнајни „конструкт“ за „спајање“ маркетинга и (јавних) „културних политика“. Реч је о таквом сазнајном конструкту који пружа „упутство“ утилитарно-прагматичкој, маркетиншкој делатности како да се развију (нове) вештине у придобијању корисника/потрошача културних творевина. Није ту реч о расправама и анализама које подстичу на стваралачко деловање људи (које би могло изродити што већи број остварења), већ о маркетиншкој мотивацији за што бројније коришћење постојећих остварења. Самим тим, она остварења која имају мању „прођу“ на тржишту бивају скрајнута, а њихови ствараоци комерцијално неинтересантни.

На тај начин следбеници „креативних индустрија“ укључују се у свеопшту монополизацију оне врсте стваралаштва која доноси профите. Улагачи (власници капитала) у те маркетиншке пословне активности ту се појављују као добитници или, евентуално, као губитници својих пословних одлука, док се једна врста стваралаца подређује њиховим потребама, а друга искључује из друштвено вредних активности. У сваком случају, ствараоци су на губитку у односу на власнике капитала и маркетиншке посреднике; они се доводе у зависан положај од „хирова“ тржишта (и потреба власника капитала). Зависност је, у било ком виду, знак помањкања (или осујећења)

слободе, док без слободе (деловања) нема истинског стваралаштва. Зависност у свакој врсти рада, па и стваралачког рада (односно, умећа), води својеврсној „прекаризацији“, која од стваралаца обликује својеврсну подкласу; на чији „рачун“ се умножавају власници „нове, предузетничке културе“ (Postnikov, 2016: <http://>). У мери у којој ти (нови) „предузимачи“ задобијају моћ на тржишту сразмерно се увећавају идеолошке заблуде да „нема алтернативе“ њиховој културној политици.⁶

Из претходне анализе следи да свака сазнајна оријентација која се „уплиће“ у расправу о „креативности“ треба да има у виду потребе друштва за стваралаштвом и потребе разнородних стваралаца у њему, а не само потребе актера маркетиншког посредовања у „креирању“ економске добити власника капитала. Гледано краткорочно, економско-маркетиншки приступ стваралачкој продукцији може да подари неке материјално-финансијске ефекте; али дугорочно, води пустошењу стваралачке енергије даровитих људи. У том смислу и концепт „креативних индустрија“ – као својеврсни спој маркетиншких упутстава и „јавних политика“ (Jovičić i Mikić, 2006: 33) – представља новолибералну идеолошку конструкцију; која, због своје наводно економске „учености“, може да буде сазнајно заводљива (посебно за позитивистички етаблиране истраживаче тржишног пословања). Такви истраживачи лако се „залепе“ на неку појмовну „иновацију“, па настоје да је у истраживањима некритички следе, не базирајући се на критичаре, не само појмовног разумевања него и самог концепта истраживања. У критици појма/синтагме „креативне индустрије“ није само реч о антипатији према „механичкој репродукцији“ стандардизоване културе – како Тврди Хартли (Hartli, 2007: 25) – него и о критици једностраног разумевања стваралаштва („креације“), као човекове потребе да дела по „законима лепоте“, а не искључиво по закону вредности (односно, по „логици капитала“).

Литература

- Adorno, Theodor W. (1987). *Minima moralia*. Sarajevo: V. Masleša.
Florida, Ričard (2007). *Doživljajni život*. U: Hartli, D. *Kreativne industrije*. Beograd: Clio.
Florida, Richard (2004). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
Flu, Teri (2007). *Kreativna ekonomija*. U: Hartli, D. *Kreativne industrije*. Beograd: Clio.

⁶ У том смислу, с нешто оштријом публицистичком намером, Б. Постников пише следеће: „А када су правила игре постављена тако, нова парадигма наступа под старим геслом да „нема алтернативе“, па се, потом, „формирају први одреди корисних културтрегерских идиота који ће интересе капитала јавно инсценирати у жанру машинерија о властитој тржишној самодовољности“ (Postnikov, 2016: <http://>).

- Habermas, J. (1986). *Tehnika i znanost kao „ideologija“*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hartli, Džon (2007). *Kreativne industrije*. Beograd: Clio.
- Heler, Agneš (1981). *Vrednosti i potrebe*. Beograd: Nolit.
- Howkins, J. (2002). *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas*, Penguin Global.
- Jovičić, S. i Mikić H. (2006). *Kreativne industrije u Srbiji*. Beograd: British Council.
- Kisić, Višnja (2011). „Kulturne i kreativne industrije u Evropi“. u: *Kultura*. Beograd: Univerzitet umetnosti. br. 130 (199–225).
- Marks, Karl (1964). *Kapital*. III tom. Beograd: Kultura.
- Milić, Vojin (2014). *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milošević, Božo (1990). *Tehničko stvaralaštvo radnika*. Novi Sad: Narodna tehnika.
- Milošević, Božo (2004). *Umeće rada*. Novi Sad: Prometaj.
- Milošević, Božo (2013). *Organizacija rada u globalnoj tranziciji*. Beograd: Prosveta/Filip Višnjić Mitrović. M. (2005). *Социологија*. Београд: Правни факултет.
- Piketi, Тома/Piketty Thomas/ (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Postnikov, Boris (2016). Kreativne i kulturne industrije: prelijevanje iz šupljeg u prazno. U: *Bilten*. <http://www.bilten.org/?p=13413>, 6.05.2016. pristup. 25. 02. 2017.
- Rifkin, Džeremi (2007). Kada tržišta propuštaju mreže... Sve je usluga. U: Hartli, D. *Kreativne industrije*. Beograd: Clio.

Božo Milošević

The Faculty of Philosophy of the University of Novi Sad

E-mails: bozo_mil@yahoo.com

„CREATIVE INDUSTRIES“: IDEOLOGICAL- PRAGMATIC CONSTRUCT FOR COMPREHENSION OF THE PURPOSE OF CREATING

Summary: Problem analysis of communication refers to misconceptions of some contemporary attempts at understanding (cultural) creativity within the ideological-pragmatic key of ‘creative industries’.. The objective of this analysis is to cognitively and theoretically explicate the pragmatic limit of the conceptual construct of ‘creative industry’ (as a specific construct of an economic and marketing approach to creativity) and it represents an attempt at theoretical understanding of the purpose of creativity (within the key of neo-liberal market economy ideology). By sociological critical argumentation of some characteristic attempts to present the comprehension of ‘creative industries’ as a valid knowledgeable framework for understanding the purpose of creativity in globalised social conditions, the author of the paper points to the short reach of such an attempt. The results of such theoretical argumentation may, in the shortest way, be expressed in the following: The neologism of the ‘creative industry’ is spreading from the English-speaking domain as regards to knowledge - over the past two decades - at a speed at which the neo-liberal concept of global marketing of business activities in various spheres of social activity is expanding. In the conceptual sense, the construct of ‘creative industry’ is understood as an affirmative acceptance of any active attempt on the market that is not the result of classic industrial labour (in a factory), which may contribute to capital increase; with the reduction of taxation and public (or state) expenditures in relation to them. The author of the

contribution comprehends (so far) the study of ‘creative industries’ as another cognizant misconception of modernisation, which easily neglects the cognitive through philosophical and sociological approach to creativity as a (working) skill. This misconception consists of a narrowed positivist approach to cultural (material and spiritual) creativity (as well as ‘cultural heritage’), which exclusively focuses on finding possibilities for the economic use of creativity. Thereby, the theoretical construct of ‘creative industry’ does not have a larger cognitive, sociological-cultural contribution to the understanding of modern societies and their relation to the creativity of humans. The justification for the critical questioning of ‘creative industries’ is therefore even greater because the new-positivist ‘spirit’ is easily ‘inserted’ into one’s comprehension of creativity through the ‘incursion’ of economic and marketing analyses in the domain of authorship, and also into one’s understanding of the purpose of ‘cultural heritage’.

Keywords: Creativity, „creative industries“, neo-liberal ideology, marketing, sociological criticism, working skills.

Прегледни научни рад
УДК 339.97/.98:332.143(497.11))

Срђан Шљукић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Е-адреса: srdjan.sljukic@ff.uns.ac.rs

РУРАЛНО-УРБАНА РАВНОТЕЖА ИЗМЕЂУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ДЕГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: *Дискусије о глобализацији део су главног тока социологије већ око четврт века. Тематика глобализације посвећен је велики број књига, конференција и чланака у научним часописима. Међутим, средином прве деценије двадесет и првог века радovima филипинског социолога В. Белоа (W. Bello) у друштвеним наукама отворена је расправа о процесу супротног смера, названог деглобализација. Ова је расправа интензивирана са светском финансијском кризом (2008) и политичким догађајима из 2016. године. Имајући на уму противречне процесе глобализације и деглобализације, аутор настоји да испита актуелност идеје о неопходности рурално-урбане равнотеже коју је још тридесетих година прошлог века изнео П. Сорокин (P. Sorokin). При томе је посебна пажња посвећена стању и перспективама рурално-урбане равнотеже у српским земљама.*

Кључне ријечи: *Глобализација, деглобализација, рурално-урбана равнотежа, српске земље.*

Увод

Социолошке теорије своју присутност, па и популарност, не дугују искључиво својим способностима објашњења друштвених појава, него и идеолошкој клими која је друштвено доминантна. Отуда има и оних социолошких теорија које су (научно неоправдано) скрајнуте и потиснуте из социологије и њених истраживања и које се једино помињу онда када се

говори о историји ове науке. Међу ове теорије свакако спада и циклizam, односно схватање да сви друштвени процеси заправо имају цикличан карактер, тј. да се на друштвеној сцени појављују, затим нестају, да би се поново јавили. Ово важи како за појединачне процесе, тако и за укупан друштвени развој, укључујући и највеће (најшире) друштвене ентитете (цивилизације). Типичан представник циклизма у социологији јесте П. Сорокин (P. Sorokin), који истистира на појму *социокултурне флукуације*, под којим подразумева „(...) процесе који се непрестано понављају у друштвеном и културном животу и у људској историји“ (Sorokin, 2002: 60). Веома је лако, тврди он, пронаћи социокултурне процесе који се понављају, као таласи, како у простору, тако и у времену: у сфери економије то је кретање између просперитета и депресије, богатства и сиромаштва; животни процеси крећу се између рођења, брака, развода и смрти; религиозност и безверје, друштвена стабилност и побуна, јављају се и нестају да би се поново појавили; удружења, организације и институције непрестано настају, развијају се и нестају (Sorokin, 2002; Шљукић, 2010).

Априорно одбацивање циклизма као теорије доводи социологију у опасност да не може ништа одређено да каже о друштвеним процесима који су очигледно присутни, а доминатне социолошке теорије немоћне су да их објасне. Пример за ово јесу глобализација и деглобализација. Докле год иде говор о глобализацији, еволутивно схватање друштвених промена, које иначе спаја марксизам и функционализам, налази се „на свом терену“. Глобализација, која наизглед руши све пред њу постављене препреке, чини да еволутивни приступ тријумфује, одбацујући све остале као „ненаучне“. Међутим, када је реч о процесу са другачијим предзнаком, о деглобализацији, одговора са те стране нема, те се морају потражити други начини за објашњење.

Намера аутора овог рада није да пружи некакав „епохалан“ увид у спорове између еволутивног и цикличног приступа друштвеним променама, већ је она много скромнија. Наиме, желимо да испитамо актуелност једне друге (такође запостављене) Сорокинове идеје, оне о неопходности рурално-урбане равнотеже (Sorokin and Zimmerman, 1931) и то у условима очигледно противречних процеса глобализације и деглобализације. При томе ћемо посебну пажњу посветити овом проблему у српским земљама, под којима подразумевамо државно организована друштва са доминантном или значајном улогом српског националног корпуса. Ово последње јесте питање избора, тако да оно несумњиво има вредносни карактер. Ваљано разумевање структуре и промена унутар сопственог друштва, сопственог колективитета, представља предуслов не само бољитка тог истог колективитета, него и његовог пуког опстанка.

Од глобализације ка деглобализацији

Тешко да би се ико усудио оспоравати тврдњу да су проучавања глобализације део „главног тока“ (енг. *mainstream*) социологије већ око четврт века. Теми глобализације посвећен је велики број научних скупова, књига и чланака у научним часописима и зборницима. Уколико у интернет претраживач *Google* укуцате реч *globalization* (глобализација), он ће вам показати више од 54 милиона резултата.¹ Наравно, нису ту у питању искључиво научни радови, али је њих веома много. На српски језик преведене су многе књиге о глобализацији, а постоје и оне наших аутора. Један од наших социолога који се понајвише бавио проблемом глобализације јесте свакако Владимир Вулетић. В. Вулетић објавио је више наслова на ову тему, рачунајући ту и зборнике преведених социолошких текстова о глобализацији.² У последње четири године Српско социолошко друштво чак је два своја редовна годишња научна скупа посветило глобализацији, оба одржана на Филозофском факултету у Косовској Митровици: *Глобализација и десуверенизација* (2013) и *Глобализација vs. глокализација* (2017). Поглавље о глобализацији већ је одавно уврштено у средњошколске уџбенике из социологије и под њом се, најчешће, подразумева свеопште и свеобухватно „отварање“ друштава организованих као националне државе и њихово повезивање у сфери економије, политике и културе.

Говор о процесу деглобализације, међутим, ни изблиза нема такво друштвено и научно признање. Интернет претраживач *Google* ће вам у вези са овим појмом указати на 137.000 резултата,³ што је безмало четири стотине пута мање него у случају појма глобализације. Ипак, то не значи да се појам деглобализације може игнорисати и да је он неважан, напротив. О присутности процеса супротног глобализацији још од половине прошле деценије пишу признати и респектабилни аутори, о њему говоре социолози, економисти и други. С обзиром на то да на српском језику, барем колико је познато аутору ових редова, нема систематичнијих радова о деглобализацији, сматрамо за потребно да овде укажемо на нека најважнија гледишта и неке најважније увиде.

Све до светске финансијске кризе, која је избила 2008. године, као главни „промотер“ појма деглобализације словио је филипински социолог Волден Бело (Walden Bello). Бело је социолог који ради на Универзитету Филипини (Манила), али и политички активиста и новинар, са врло занимљивом и бурном биографијом. За њега можемо слободно рећи да је велику енергију и читав свој живот уложио у борбу против глобализације коју покрећу велике корпорације. Библиографија В. Белоа веома је обимна, а

¹ Приступљено 31. 10. 2017.

² Једна од првих и најинформативнијих књига В. Вулетића јесте збирка текстова *Глобализација. Мит или стварност* (2003), са уводном студијом, одабраном библиографијом и регистром појмова и имена.

³ Приступљено 31. 10. 2017.

на српски језик преведен је његов рад о такозваним „програмима структурног прилагођавања“ које намећу Светска банка (WB) и Међународни монетарни фонд (IMF) и од којих користи имају једино западне банке-повериоци држава-дужника (Бело, 2003).

Глобализацију Бело види пре свега као економски процес, тј. „ (...) процес који покреће логика корпоративне профитабилности и који представља убрзану глобалну интеграцију капитала, производње и тржишта“ (Bello према Solon, 2014: 1). Деглобализација је економског, али и политичког карактера и није потпуно супротна глобализацији: „Деглобализација није синоним за повлачење из светске економије. Она означава процес реструктурисања светског економског и политичког система и то тако да овај потоњи гради капацитете локалних и националних економија, уместо да их деградира. Деглобализација значи трансформацију глобалне економије из оне интегрисане услед потреба транснационалних корпорација у ону интегрисану око потреба народа, нација и заједница“ (Bello према Solon, 2014: 1).

Важно је уочити да Бело о деглобализацији не говори као о фактичком процесу, већ као о процесу који тек *треба да* уследи, зато што глобализација производи изузетно тешке друштвене последице. Отуда Белоова деглобализација има програмски карактер, који он форумулише у четрнаест тачака (Bello према Solon, 2014):

1. Производња за домаће тржиште, пре него производња за извоз, мора постати центар гравитирања економије;
2. Принцип субвенционисаности треба да буде укључен у економски живот путем охрабривања производње добара на нивоу заједница и на националном нивоу, уколико то може бити постигнуто уз разумне трошкове;
3. Трговинска политика (квоте, тарифе) треба да штити локалну економију од деструкције коју изазива субвенционисана корпоративна роба, која има вештачки створене ниске цене;
4. Индустијска политика (субвенције, тарифе, трговина) треба да ојача индустријски сектор;
5. Дуго одлагане мере једнаке редистрибуције прихода и редистрибуције земљишта ваља да буду спроведене, како би се створило тржиште које би било кадро да произведе локалне финансијске изворе инвестирања;
6. Уместо да нагласак буде на расту, треба форсирати побољшање квалитета живота и максимирање једнакости, што ће водити смањењу еколошке неравнотеже;
7. Системи енергије и транспорта морају бити трансформисани у децентрализоване системе, засноване на обновљивим ресурсима;
8. Мора бити одржан баланс између капацитета једне земље и величине њене популације;

9. И у пољопривреди и у индустрији ваља развити и проширити технологије које воде рачуна о животној средини;
10. У свим областима економског одлучивања треба водити рачуна о родној једнакости;
11. Стратешке економске одлуке треба да се доносе на демократски начин, а не да о свему одлучују тржиште и технократе;
12. Цивилно друштво треба стално да надзире приватни сектор и државу; тај процес треба да буде институционализован;
13. Ваља увести „мешовиту економију“, састављену од задруга, приватних предузећа и државних предузећа, а из ње искључити транснационалне корпорације;
14. Централизоване глобалне институције, као што су Светска банка (WB) и Међународни монетарни фонд (IMF), треба да буду замењене регионалним институцијама, које би биле засноване на принципу кооперације, а не слободне трговине и мобилности капитала.

Белоових „четрнаест тачка“ у време када су формулисане (2002) изгледале су само као „списак жеља“, чије је остварење пука фантазија њиховог аутора. Многе од њих то су заиста и до данас остале, али су неке, неколико година касније, почеле и да се остварују. Ово се нарочито односи на оне тачке које говоре о потреби јачања националне економије, а што претпоставља мере заштите од глобалног тржишта, односно одређену *деглобализацију*. Ово нас наводи на закључак да Белоова „деглобализација“ ипак јесте процес супротан глобализацији, упркос његовој изричитој тврдњи.

Премда се ствари нису одвијале онако како је то желео В. Бело, свега шест година након његовог дефинисања деглобализације дошло је до светске финансијске кризе. Та је криза покренула нови талас говора о деглобализацији, овај пут од стране економиста и потпуно у економском духу. За ауторе који су писали о деглобализацији није било никакве дилеме о томе да ли се ради о процесу који је супротан глобализацији: уместо економског отварања националних економија и њиховог интегрисања у једно јединствено светско тржиште, на делу је све више њихово затварање и заштита.

Како то каже словеначки економиста Јоже Менцингер, деглобализацију је изазвала управо – глобализација. Наиме, да није било глобализације, криза хипотекарног тржишта у САД (2008) остала би само још једна локална криза. Овако, са глобализацијом која уједињује свет у једно (финансијско) тржиште, криза се проширила на цео свет, изазивајући политичку и свеукупну друштвену кризу и компромитујући „тржишни фундаментализам“ (Mencinger, 2009). О економском затварању говоре и званични подаци Светске трговинске организације (WTO) и Организације за економску сарадњу и развој (OECD), према којима је ниво светске трговине значајно опао почевши од 2008. године до данас, док су истовремено

ограничења за трговину доживела велики раст (Growth vs. Deglobalization, 2016).

Деглобализација је погодила и свет финансија, а не само светску трговину. Стручњаци за финансијско пословање истичу да су „сви банкарски системи постали мање међународно активни“ и да је на делу „кумулятивна ренационализација“ и финансијски протекционизам. При томе користе и израз *flight home effect*, што би се могло превести на српски језик као „ефекат бекства кући“, при чему се мисли на финансијски капитал који се из међународних трансакција повлачи у домаће банке (Van Rijckeghem and Weder di Mauro, 2013).

У последње две године говор о деглобализацији није више ограничен само на економску сферу, већ се он шири и на сферу политике и друштва уопште, чиме се потврђује да није могуће одвојити економију од осталих сегмената друштва, нарочито од политике. За деглобализацију се најчешће „окривљује“ напуштање Европске уније од стране Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске, такозвани „Брегзит“ (Brexit), затим победа Доналда Трампа (D. Trump) на председничким изборима у САД и још неки политички догађаји (Growth vs. Deglobalization, 2016). За Харолда Џејмса (H. James), званичног историчара Међународног монетарног фонда, деглобализација се очитује у трговинском протекционизму, ограничавању кретања људи, регулацији токова капитала и ограничавању приступа информацијама. У политичкој сфери она је у Европи видљива кроз сукобе „суверениста“ и „глобалиста“. Предводници деглобализације исти су они који су предводили и глобализацију – САД и Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске, док се њима супротстављају Канада, Француска, Немачка и нарочито Кина, залажући се за наставак (економске) глобализације. Једина глобализација о којој данас можемо говорити, мисли Џејмс, јесте глобализација коју форсира Кина и која је заснована на великим инфраструктурним пројектима (James, 2017). Овоме треба додати и својеврсну деглобализацију у војној сфери. У ратовима глобализацијског доба победник се унапред знао: тријумф интереса Запада био је само питање времена и средстава. Од Руско-грузијског рата (2008), међутим, ситуација се променила, јер се први пут догодило да западни фаворит (Грузија) рат изгуби и то за веома кратко време. Након почетка интервенције Русије у Сирији (2015), постало је јасно да више неће бити лаких и брзих победа Запада. Не треба заборавити ни померања у медијској сфери (крај информативног монопола Запада), као ни она у идеолошкој (опадање утицаја (нео)либерализма). Укупно гледано, деглобализација јесте процес супротан глобализацији и означава извесно „затварање“ друштава организованих као националне државе, које, сасвим законито, прати разарање политичких, војних, медијских и идеолошких монопола које је изградила глобализација.

Деглобализација и рурално-урбана равнотежа

Било би исувише наивно и погрешно када бисмо из горенаведених знакова деглобализације закључили да је процес глобализације потпуно и дефинитивно преокренут. Истовремено, тврдити да се у последњих десет година у овом смислу ништа није променило значило би „гурати главу у песак“. Уколико бисмо овде искористили Сорокинову метафору таласа (види горе), могли бисмо рећи, што би било и најтачније, да се „талас“ глобализације лагано повлачи, док „талас“ деглобализације пристиже, најпре постепено заустављајући свог опозита, да би га затим почео и претицати. О овоме сведочи и КОФ индекс глобализације, према чијим најновијим подацима економска глобализација показује благе знаке опоравка у односу на оштар тренд пада након 2008, политичка глобализација такође благо напредује, док је друштвена у опадању, први пут након 1970. године (КОФ Index of Globalization, 2017). Чињеница да се изнете оцене односе на 2014. годину нипошто није без значаја, јер су се управо у последње три године (2015–2017) збили догађаји који се недвосмислено повезују са деглобализацијом (Руска интервенција у Сирији, Брегзит, победа Д. Трампа на изборима у САД, ограничења у трговини између Запада са једне и Русије са друге стране, пораст моћи суверенистичких политичких снага у ЕУ, мигрантска криза итд.).

Мишљења смо да је у светлу измењене друштвене ситуације могуће актуелизовати одређене социолошке идеје за које је изгледало да су одавно *ad acta*. Једна од њих, давно заборављена, ако је икада и била озбиљно схваћена, јесте идеја П. Сорокина о неопходности *рурално-урбане равнотеже* (Sorokin and Zimmerman, 1931). Концепт рурално-урбане равнотеже заправо представља (детално разрађену) тврдњу да једно друштво може бити одрживо (тако би се то данас рекло, Сорокин тај термин није користио) на дуже стазе једино ако у себи садржи и урбану и руралну компоненту. Град и село, урбано и рурално, међусобно су зависни. Граду је потребно село као извор „људског материјала“, а селу град као место где ће отићи вишак становништва; у граду бивају стварани начини побољшања и очувања људског здравља, док је село извор самог здравља и виталности; граду требају храна и сировине, а селу индустријска роба; град је место иновација и друштвене динамике, село даје друштву стабилност (Sorokin and Zimmerman, 1931).

Имајући у виду Енглеску и Белгију, које су већ у његово време биле изузетно високоурбанизоване земље, Сорокин се пита каква је будућност некаквог „суперурбанизованог“ друштва. Може ли оно бити напредно и дуговечно без руралног залеђа? Констатујући да ни Енглеска ни Белгија, у ствари, нису без руралног залеђа, јер се ослањају на своје колоније и доминионе, као и на интензивне трговачке и друге везе са претежно аграрним друштвима, он тврди да „чисто урбано друштво“ тешко да може бити одрживо. Као прво, оно не би могло да производи довољно хране за своје

(урбано) становништво, нити да обезбеди довољно сировина за своју индустрију. Затим, индустријски производи не би имали довољно велико тржиште, те би индустрија опадала. Коначно, али не и најмање важно, такво друштво не би било способно да репродукује своје становништво, јер се пад наталитета редовно повезује са урбанизацијом. Опадајуће становништво „чисто урбаног друштва“ највероватније би било постепено замењивано становништвом демографски продуктивнијих друштава, оних са израженом руралном компонентом.⁴ Овоме ваља додати и трендове које Сорокин повезује са урбанизацијом, а то су дезорганизација породице, пораст ирелигиозности и криминалитета, политичка нестабилност, немири и класни сукоби. Суштински исте опасности вребају и високоурбанизовано друштво са недовољним или већ урбанизованим руралним залеђем. Чак и високоурбанизовано друштво са довољним руралним залеђем има проблем са репродукцијом становништва, услед пада наталитета (Sorokin and Zimmerman, 1931). Произлази да је једино стално одржан баланс између урбане и руралне компоненте у друштву сигуран начин да једно друштво буде одрживо на дужи рок.

Горе укратко изложена Сорокинова идеја имала је још незавиднију судбину од његовог цикличног схватања друштвених промена. У самој социологији села она није била у довољној мери препозната и ретко је кориштена у истраживањима. Сам Сорокин, руски емигрант, припадао је академској социологији, а социологија села у САД од свог почетка развијала се некако самостално поред академске социологије. У Западној Европи социологије села није ни било до почетка друге половине прошлог века, када је „увезена“ из САД; у Источној, ова је социолошка дисциплина често била више повезана са другим наукама (географијом, етнологијом, итд), него са социолошким наслеђем (Шљукић и Јанковић, 2015).

Књига у којој је концепт изложен објављена је 1931. године, у периоду који су, према В. Белоу, карактерисала доминација националних капиталистичких економија, државна интервенција у економији и бројна ограничења за проток робе и капитала. За Белоа, глобализација је заправо имала две фазе: прва је почела у раном деветнаестом веку и завршила се 1914. избијањем Првог светског рата, а друга раних осамдесетих година прошлог века (Bello према Solon, 2014). Период између два „таласа“ глобализације у ствари је био период деглобализације (премда га Бело тако не назива), што је вероватно утицало на обликовање Сорокинове идеје о рурално-урбаној равнотежи. Заиста, у времену глобализације она би имала ограничен смисао, јер се свет у тим условима мора посматрати као целина, а не издељен на друштва организована као националне државе. С обзиром на

⁴ Занимљиво је да Сорокин као највећу претњу високоурбанизованим друштвима Запада види замену њиховог постојећег становништва становницима руралних (претежно словенских) друштава Европе, као и становницима далеко мање урбанизоване Азије. Једини начин да се ово спречи јесте повећање наталитета у урбаним друштвима (Sorokin and Zimmerman, 1931: 634).

тржишну интегрисаност на светском нивоу, обезбеђивање хране за становништво и сировина за индустрију не би био проблем за високоурбанизована друштва. Иста тржишна интегрисаност света одмах елиминише проблем обезбеђивања тржишта за индустријске производе које генеришу развијена урбана друштва. Слободно кретање људи чини излишном бригу за опадање наталитета услед урбанизације: уместо из руралног окружења, нови становници градова долазили би из удаљених крајева. Истину за вољу, у овом последњем остаје проблем друштвене интеграције новог становништва, нарочито у (врло вероватном) случају да се ради о људима другачије културе (вредности, религије, културних образаца итд.) у односу на земљу-домаћина. Такође преостају невоље које урбанизација сама са собом доноси (пораст криминалитета, политичка нестабилност, дезорганизација породице, итд.).

Заокрет ка деглобализацији, сасвим логично, даје пун смисао неопходности рурално-урбане равнотеже. Друштва организована као националне државе делимично се „затварају“ јер бивају приморана да се све више ослањају на сопствене снаге, зато што је могућност надокнађивања недостајућих ресурса из других друштава (ограничење протока робе, капитала и људи) битно смањена. Рурално залеђе, о чијем значају говори Сорокин, сада се више не протеже на цео свет, већ бива мање-више ограничено националним границама. Одмах је јасно да ту много боље пролазе она друштва која су способна да сама произведу довољно хране и сировина за потребе сопственог становништва и индустрије. Ово се односи и на индустријску производњу, која такође бива усмерена на домаће тржиште и не налази неограничено тржиште са оне стране границе. Са затварањем граница за слободно кретање људи расте опасност од опадања становништва, а та опасност не може се отклонити једноставним „увозом“ људи из других друштава (као што смо већ описали у претходном пасусу). Укратко, деглобализација ствара друштвену ситуацију у којој се равнотежа између урбане и руралне компоненте унутар једног друштва показује као неопходан услов његове одрживости.

Деглобализација и рурално-урбана равнотежа у српским земљама

Друштва која се у измењеним друштвеним условима наставе понашати на до сада уобичајени, глобализацијски начин, за који рурално-урбана равнотежа нема претерани значај, ризикују да свој еволутивни капацитет знатно умање и чак нестану. Отуда се прилагођавање новим, деглобализацијским околностима, поставља као императив, без којег нема преживљавања. Оно, пак, значи да сада свако друштво за себе, уколико не жели да буде расточено и апсорбовано од стране других друштава, ваља да води рачуна (између осталог) о потреби успостављања рурално-урбане равнотеже, која омогућава одрживост на дужи рок.

Не треба другачије да поступају ни *српске земље*. Под српским земљама овде подразумевамо (државно организована) друштва на подручју југоисточне Европе у којима српски национални корпус има доминантну или значајну улогу. Српске земље чине својеврстан *хартленд* (енг. heartland) овог дела Европе, тј. његово геополитичко средиште (Деспотовић, 2012; Деспотовић, 2015). За потребе овог рада, а које траже извесну прецизност зарад могућности коришћења одређених статистичких података, српске земље операционализујемо као Републику Србију, Републику Српску и Црну Гору. Како бисмо стекли сасвим грубу слику о стању и перспективама рурално-урбане равнотеже у српским земљама, изнећемо неколико основних података о три подручја која сматрамо битним: о степену руралности српских земаља, о њиховој пољопривредној производњи и о неким демографским показатељима.

Ако је судити према степену руралности, српске земље неће брзо имати критичну ситуацију са проблемима које доноси урбанизација и којих се прибојавао Сорокин (види горе). У Републици Србији од укупно 6.158 насеља само су 193 урбана, док су сва остала од стране званичне статистике управо тако и класификована, као „остала“ (Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, 2014). То значи да су та „остала“ насеља заправо рурална, али и више од тога. Наиме, статистика у Републици Србији урбаним насељима сматра сва општинска средишта, а пошто, социолошки гледано, у Републици Србији постоји и један број руралних општина, онда је број руралних насеља и већи. Док према званичној статистици у руралним насељима живи 44% становништва, ако применимо критеријуме руралности које користи Организација за економску сарадњу и развој (ОЕСД), која руралним сматра оне административне јединице које имају мање од 150 становника по километру квадратном, степен руралности је много већи (Будућност села у Србији, 2012). Република Српска још је руралнија од Републике Србије: уколико би се на њу применио кориговани критеријум ОЕСД (100 становника по квадратном километру као граница руралности), изашло би да је 95% територије Републике Српске руралног карактера, са 83% укупне популације. Општине чија је насељеност испод 80 становника по квадратном километру покривају 72,7% површине, са 41,7% становништва (Стратешки план руралног развоја Републике Српске за период 2009–2015. године, 2009). Опет према методу ОЕСД, цела територија Црне Горе требало би да се сматра руралном. Када се из руралних насеља изузму она општинска средишта која имају више од 10.000 становника, онда у руралним насељима у Црној Гори живи 36,8% становништва (Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020, 2015). Српске земље спадају међу најруралнија подручја Европе.

Пољопривредни потенцијали српских земаља нису мали. Република Србија има 5,06 милиона хектара пољопривредних површина, од којих су 3,3 милиона оранице, што је сврстава у ред европских земаља са повољним земљишним ресурсима. Регистрованих пољопривредних газдинстава је

631.522, са просечно 5,4 хектара коришћеног земљишта по газдинству. Република Србија је нето извозник пољопривредних производа што чини 23% њеног укупног извоза. Суфицит у трговини пољопривредним производима има тенденцију раста. Удео пољопривреде у укупној запослености веома је висок и износи преко 20% (Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, 2014). У Републици Српској укупно су 982.000 хектара пољопривредног земљишта, од чега су 71,53% оранице и баште. Регистровано је 65.458 пољопривредних газдинстава, што чини око 50% од укупног броја газдинстава; велика већина газдинстава производи искључиво за сопствене потребе и не учествује на тржишту. Када је реч о увозу и извозу, Република Српска има спољнотрговински дефицит у трговини пољопривредним производима (Стратешки план развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске 2016–2020, 2015). Учешће пољопривреде, шумарства и рибарства у бруто домаћем производу (БДП) Црне Горе износи 8%, а учешће у укупној запослености је 30%; пољопривредних газдинстава је 48.870. Као и Република Српска, Црна Гора је нето увозница хране, а покривеност увоза извозом износи свега 20,7%. Површина расположивог пољопривредног земљишта у Црној Гори износи 309.241 хектар; оранице и баште покривају мање од 8.000 хектара (Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020, 2015).

Демографска слика руралних подручја у српским земљама, међутим, није нимало ружичаста. Између два пописа (2002. и 2011) број становника у Републици Србији смањен је за више од 400.000, од чега 311.139 припада сеоском становништву. Природни прираштај је позитиван једино у великим градовима (централне београдске општине и Нови Сад) и у Новом Пазару, Сјеници и Тутину. Сиromашно је 13,6% руралних домаћинстава, наспрам 5,7% градских. Сваки пети становник села старији је од 65 година. Села напуштају квалификованији и образованији, највише они стари између 15 и 34 године, више жене него мушкарци (Будућност села у Србији, 2012; Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024, 2014). Почевши од 2001. године Република Српска има негативан природни прираштај, док се из њених планинских и карстних простора становништво стално сели у урбана насеља. Носиоци пољопривредних газдинстава у правилу су старије особе (Стратешки план развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске 2016–2020, 2015). Попис из 2011. године показао је да број становника Црне Горе стагнира. Уочљиве су миграције из села у градове и из Северног у Средишњи и Приморски регион. Природни прираштај је позитиван (иако у константном паду од 1981), па је просечна старост становништва мања него у Републици Србији и Републици Српској. Рурална насеља имају неповољнију старосну структуру од градских и у неким је просечна старост изнад 50 година. Око 38% носилаца пољопривредних газдинстава старије је од 55 година (Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020, 2015).

Шта да се ради?

Услови „осеке“ процеса глобализације и лаганог надолажења „плиме“ деглобализације намећу друштвима организованим као националне државе нове проблеме које морају решавати, ако желе да опстану. Као један од тих проблема истиче се питање рурално-урбане равнотеже, чије се постизање показује као неопходно уколико се жели ваљано функционисање друштва. Оно обухвата одређени степен руралности, чиме се предупређују невоље које са собом носи претерана урбанизација, затим потребан ниво производње хране и сировина, као и нужност обезбеђивања одређеног демографског потенцијала руралних области.

Српске земље имају висок степен руралности, међу највишима у Европи, те стога не треба превише да брину о претераном „размахивању“ негативних процеса које доноси прекомерна урбанизација. Управо је та висока руралност један од извора снажног и континуираног отпора које српске земље показују према дугогодишњим покушајима културне колонизације. Без обзира на поприличне тешкоће (мала продуктивност, мали просечан посед са много парцела, доста старе механизације, неразвијен задружни сектор, мале површине које се наводњавају итд.) када је реч о пољопривредној производњи у српским земљама, у целини гледано могли бисмо рећи да постоје доста повољни услови да се овај аспект рурално-урбане равнотеже успешно реши. Тачно је да су Република Српска и Црна Гора нето увознице хране, али је зато Република Србија нето извозник. Такође, постоје и значајни потенцијали који могу бити активирани одређеним мерама аграрне политике. Прави и најозбиљнији проблем који са рурално-урбаном равнотежом имају српске земље лежи у демографским показатељима. Наиме, руралне области, које би, према претпоставци, требало да новим становницима „снабдевају“ градове, изложене су процесу старења и депопулације. Миграције село–град веома су изражене, природни прираштај опада, села се постепено празне. Руралне области нису у стању ни саме себе да репродукују у демографском смислу, а камоли да обезбеде демографску репродукцију целог друштва. Становништво способно за репродукцију убрзано се слива у велике градове, те се у њима једино бележи позитиван природни прираштај. Када се овоме додају миграције из Републике Српске и Црне Горе према Републици Србији, као и оне из српских земаља ка високоурбанизованим друштвима Запада, која настоје да сопствену нарушену рурално-урбану равнотежу реше „филтрираним“ (у погледу квалификације, образовања, узраста и културе) „усисавањем“ радно и репродуктивно способног становништва из других друштава, тада видимо праве размере тешкоћа у којима се налазимо. Уколико се садашњи трендови наставе, депопулација српских земаља ићи ће све брже. Један од аспеката иначе врло сложеног одговора на овај изазов јесте свакако предузимање одговарајућих мера које би имале за циљ демографски опоравак руралних подручја у српским земљама. Те би мере морале ићи у правцу привредног развоја села,

његовог инфраструктурног опремања, али и у правцу који бисмо могли назвати културна ретрадиционализација.

Литература

- Growth vs. Deglobalization (2016). Cornell University Emerging Markets Institute and Franklin Templeton Investmensts. Приступљено: 30. 10. 2017. URL: <<https://www.johnson.cornell.edu/Portals/32/EMI%20Docu/Templeton/Monthly%20Perspective%20December%202016.pdf>>
- James, H. (2017). Deglobalization as a Global Challenge. Centre for International Governance Innovation. Приступљено 30. 10. 2017. URL: <https://www.cigionline.org/sites/default/files/documents/Paper%20no.135WEB_1.pdf>
- KOF Index of Globalization (2017). Netherlands Are the Most Globalized Country. Приступљено 30.10.2017. URL: <https://www.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/dual/kof-dam/documents/Medienmitteilungen/Globalisierungsindex/Press%20Release_KOF%20Index%20of%20Globalization%202017.pdf>
- Mencinger, J. (2009). Deglobalizacija? Приступљено 30. 10. 2017. URL: <http://www.pf.uni-lj.si/media/mencinger_degloalizacija.pdf>
- Solon, P. (2014). *Deglobalization. Notes for the Debate*. Systemic Alternatives. Приступљено 30. 10. 2017. URL: <<https://systemicalternatives.files.wordpress.com/2014/08/deglobalization-a4-small-file-size.pdf>>
- Sorokin, P. (2002). *Društvena i kulturna dinamika*, Beograd i Podgorica: Službeni list i CID.
- Sorokin, P. and Zimmerman, C. (1931). *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York: Henry Holt and Company.
- Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020 (2015). Podgorica: Vlada Crne Gore.
- Van Rijckeghem, C. and Weder di Mauro, B. (2013). Financial Deglobalization: Is The World Getting Smaller? Приступљено 30. 10. 2017. URL: <http://www.econ.boun.edu.tr/content/wp/EC2013_14.pdf>
- Vuletić, V. (prir.) (2003). *Globalizacija. Mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Бело, В. (2003). Програми структурног прилагођавања: коме они доносе „успех“? Зборник *Глобализација. Аргументи против*, уредили Џери Мандер и Едвард Голдсмит. Београд: Clío: 274–285.
- Будућост села у Србији (2012). Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, Кабинет потпредседнице Владе за европске интеграције. Приступљено 30. 10. 2017. URL: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/05/buducnost_sela_web.pdf>

- Деспотовић, Љ. (2012). *Српска геополитичка парадигма*. Сремски Карловци: Каирос.
- Деспотовић, Љ. (2015). *Геополитика деструкције*. Сремски Карловци: Каирос.
- Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024 (2014). Приступљено 30. 10. 2017. URL: <<http://uap.gov.rs/wp-content/uploads/2016/05/STRATEGIJA-2014-2020-.pdf>>
- Стратешки план развоја пољопривреде и руралних подручја Републике Српске 2016–2020 (2015). Бања Лука: Влада Републике Српске. Приступљено 30. 10. 2017. URL: <<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mps/%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/Documents/Strategija%202020.pdf>>
- Стратешки план руралног развоја Републике Српске за период 2009–2015. године (2009). Бања Лука: Влада Републике Српске.
- Шљукић С, Јанковић Д. (2015). *Село у социолошком огледалу*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Шљукић, С. (2010). Сукоб из угла друштвене и културне динамике. Зборник *Сусрет култура*, уредиле Љиљана Суботић и Ивана Живанчевић Секеруш. Нови Сад: Филозофски факултет: 355–361.

Srđan Šljukić

The Faculty of Philosophy of the University of Novi Sad

E-mails: srdjan.sljukic@ff.uns.ac.rs

RURAL-URBAN BALANCE BETWEEN GLOBALIZATION AND DEGLOBALIZATION

Summary: *Discussions on globalisation have infused the sociological mainstream for about a quarter of a century. Lots of books, conferences and articles in scientific journals have been dedicated to the topic of globalisation. However, with the works of a Filipino sociologist W. Bello, the middle of the first decade of the 21st century brought about the discussion on the opposite process, called deglobalization. The discussion on deglobalisation was intensified with the global financial crisis (2008) and with the political events that took place in 2016. Keeping in mind the contradictory processes of globalisation and deglobalisation, the author focuses on the idea of the necessity of rural-urban balance, which was introduced by P. Sorokin some eight decades ago. Special attention is dedicated to the state and the perspectives of the rural-urban balance in the Serbian-speaking areas.*

Keywords: *Deglobalization, globalization, rural-urban balance, Serbian countries.*

Наташа Вилић

Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Е-адреса: natasa.vilic@ff.unibl.org

УТИЦАЈ КУЛТУРЕ НА УМЕТНОСТ

Сажетак: *Култура је „огледало“ света и дешавања у њему; савремена уметност јесте „огледало“ савремене културе. Савремена култура је култура отуђености, осамљености, а уметност би требало да „попуњава“ ту празнину. Да ли савремена култура изискује нова „мерила“ (културних) вредности, која би постала и „нова“ мерила уметничке праксе? Култура све више узмиче пред филозофско-критичким мишљењем. Уметност још поседује снагу да призове човека и да му укаже како се његов дух све више повлачи из света (стварности). И поред свог слободног времена, данашњи човек себи не дозвољава „луксуз“ за промишљањем, пропитивањем. Такав „луксуз“ масовна култура му пружа обилато јер она настоји да буде „култура спектакла“ и забаве. Уметност се „буни“ против таквог стања у који човека поставља масовна култура. У помоћ уметности долазе филозофи, који водећи се Ничевим ставом да се човек недовољно бави проблемима културе, све више тежиште својих филозофских интересовања усмеравају на културне проблеме.*

Кључне ријечи: *Култура, уметност, филозофско-критичко мишљење, човек, криза.*

Време у коме живимо пред нас поставља нове изазове; изазове на које данашњи човек покушава да одговори напором свога духа. Човек је најслободнији у своме изражавању мишљења на тлу уметности. Шта је данашњи човек, какав је он заправо?! „Да сам путник из далеких галаксија и да сам се затекао пред врстом која је себи умела да постави такав узор, разоружала би ме и задивила толика теогонска енергија, и просудио бих да је та јадна и срамна врста, која је починила толике страхоте, избављена само

зато што је успела да жели и да верује како је све то истина.¹ Уметност и култура су места репрезента где човек сусреће (сурову) садашњост са својим властитим осећањима изгубљености и усамљености. Свет уметности сам по себи, и поред тога што се данас све више маргинализује, јесте свет у коме обитавају исконске културне, естетске, уметничке, етичке, моралне вредности итд.

Култура је „огледало“ света и дешавања у њему, док савремена уметност јесте „огледало“ савремене културе. „Уметност представља значајан део људског живота и културе. Она привлачи велику пажњу и ужива значајну подршку. Али шта је заправо уметност, и због чега треба да је ценимо? То су веома стара питања.“² Свакако да је оправдано запитати се: да ли савремена уметност уистину поседује снагу да разумева интересе и потребе данашњег човека – човека технике, технологије, симулација, симулакрума, виртуелног и виралног света. „Нови“ човек данас је усамљенији него икад. Култура у којој живи јесте култура отуђености и усамљености. Уметност би требало да „попуњава“ ту празнину. Егзистенција оваквог човека сведена је на прибављање материјалних средстава за (достојно) преживљавање, али и за задовољавање сувишних потреба које су му наметнуте. Он заборавља шта је циљ и сврха његовог постојања. Тај задатак јесте у његовом апотеистичном напору који води га ка уздизању изнад чулно-појавног света, тог света (јефтиног) привида о коме нам је још посведочавао Платон.

Свет данашњег човека изокренут је наопачке. Такав човек осећа страх, усамљеност, отуђеност пре свега од самога себе, али и од других. Управо такво стање производи свеопшту кризу која се огледа кроз кризу културних, естетских и уметничких вредности, а што, у суштини, и јесте израз (свеопште) кризе духа и духовности. Да ли такво стање порађа један нов однос кутуре и уметности?! Да ли треба говорити о новим културним мерилима која ће бити априорно и мерила у уметности? „Све сазнавање је мерење по неком мерилу. Без мерила, тј. без било каквог ограничавања, сазнавања не постоје. У подручју интелектуалних облика исто се догађа као када питам о вредности сазнавања: морам да заузмем ма какву позицију која је виша или је, барем, *утврђена* да би могла да послужи као мерило.“³ Мерило културних вредности све мање јесте дух човеков. Култура измиче пред философско-критичким мишљењем. То је још једна од погрешака савременог човека, јер „философско размишљање може дати важан допринос уметности у животној уметности, „зналачком животу“ и свесном живљењу. Филозофског карактера је трагање за разлозима и образлагањима, појашњење појмова, изналажење структура и темељних веза, промишљање услова и

¹ Уберто Еко, *Списи о моралу*. Paideia, Београд, 1998, стр. 92.

² Гордон Грејем, *Филозофија уметности. Увод у естетику*. Слио, Београд, 2000, стр. 9.

³ Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*. Службени гласник, Београд, 2007, стр. 49.

излагање могућности... Најважнија помоћ за живот се остварује у нивоу мишљења...Мишљење може да утиче на држање и понашање, и да нас ослободи из шкрипца.“⁴

Уметност поседује снагу да призове човека, да га још једном истински протресе, да му укаже на оно што је највећи проблем данашњег човека, а то је да у материјалном смислу има све, али да је дух устукнуо, да се дух повукао, да се човек разобличио, да губи онај свој истински хуманитет. „Без умјетности човјек не би могао осмислити своју егзистенцију. У његовој есенцији као битан моменат јесте сам феномен љепоте који се оваплоћује у самом дјелу умјетности. Из тог разлога никад неће код човјека нестати потребе за умјетношћу, јер умјетност је један од онтолошких и антрополошких темеља самог човјековог бивствовања.“⁵ Тешко да би се могло говорити и о култури са аспекта философије и естетике а да се не говори и о утицају уметности на културна дешавања и културне обрасце. „У модерној култури, научна заједница сматра да је неслагање око неких питања инструмент за развијање и ширење знања.“⁶

Култура и уметност постоје због и за човека. Слично Фридриху Ничеу који каже да треба „гледати на филозофију као на астрологију: наине, судбину света повезати са судбином човека, тј. врхунску еволуцију човека разматрати као врхунску еволуцију света“⁷, а тако треба гледати и на судбину савремене културе као судбину савремене уметности. Свет се не би могао замислити без уметности и културе, јер обе имају за циљ да осећање бола узвесе изнад осећаја страха (од смрти као извесне чињенице). „У начелу бол може да делује на двострук начин, *деструктивно* и *продуктивно*, а та два момента нипошто се не смеју раздвајати... Из дубоких разлога поједине теорије уметности и културе свде настанак, како појединачног уметничког дела, тако и културе уопште на искуство бола. Ако је то тако, тек онда се не може радити о укидању и уклањању бола, тим пре што подстрек, захваљујући коме постоји рад на уметничком делу и на култури свакако исто тако иде наруку уметничком делу живота и животној уметности.“⁸ Култура посведочава о стању човекове свести, а „преко умјетности човјек себе разоткрива, али дијелом и скрива.“⁹ До сада смо навикли да говоримо о култури која сама по себи подразумева да је носитељ (уметничких и естетских) вредности које имају за циљ да уздижу човека у духовном смислу. Али, време у коме живимо могло би нам посведочити да данас имамо један „ријалити“ свет који твори оно што Дејвид Чејни именује као „култура

⁴ Вилхелм Шмид, *Леп живот? Увод у животну уметност*. Службени гласник, Београд, 2001. стр. 8.

⁵ Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 165.

⁶ Уберто Еко, *Стиси о моралу*, Paideia, Београд, 1998, стр. 40.

⁷ Фридрих Ниче *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 51.

⁸ Вилхелм Шмид, *Леп живот? Увод у животну уметност*, Службени гласник, Београд, 2001, стр. 65.

⁹ Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 165.

спектакла“. „Сматрам да је у модерним друштвима, у поређењу с претходним периодима, прилика да се развију нови начини изражавања укуса и међу обичним људима увећала могућност личне самосталности.“¹⁰ Међутим, морамо се запитати да ли смо тиме направили искорак, одређени напредак у човековом поимању себе, сопства. Да ли су потоње културе и уметности које су настајале у тим културама или са њима, само један сведок тог „слабог“ и неопремљеног човека, као и да ли је стављање нагласка на „могућности личне самосталности“ дало нешто „више“ данашњем човеку да би се могао супериорније односити према ономе прошлости? Да ли ми данас живимо у једној заблуди да више скоро ништа није не(с)познато?! „Све је то детињасто. Оно што треба сада да прихватимо јесте да се почетак нове ере (наше) поклопио с ропцем старе, ере правих пагана или, у грчком смислу, варвара. Док је наша цивилизација показивала прве искре живота (рецимо, 1000 година пре Христа), велика и древна цивилизација Старог света је издисала: велике речне цивилизације, око Еуфрата, Нила и Инда, и мања прекоморска цивилизација на Егејском мору... Не претендујем да би било која од тих цивилизација била кадра за сложенија алгебарска рачунања. Они нису могли да измисле ни колица с точком. Данашње десетогодишње дете могло би да их туче у аритметици, геометрији, па чак и, можда, у астрономији. Па шта онда?... Због тога што су им недостајала наша савремена ментална и механичка знања, да ли су били мање „цивилизовани“ или „култивисани“, ти Египћани и Халдејци, Крићани, Персијанци и Индуси са Инда, него ми?“¹¹ Одиста, о овоме би се дало полемисати. Јер, они су били окренути ка себи, ка својојнутрини, а ми данашњи варвари окренути смо само ономе спољашњем, ономе што пружа тренутне ефекте. Они свет разумевају, послушкују, прате и посматрају, не поседују технологију која им „сервира“ чињенице, које се користе да се представи да Истина није једна, него да постоје Истине. „Захваљујући новим технологијама представљања појавио се нов начин трагања за визуелним разумевањем.“¹² Такво визуелно разумевање губи из вида математичко поимање света. „Питагорејци су мислили да је математика била неопходан корак ка љуштењу простих привида да би дошли до вредоносних ствари. У њеним симетријама и обрасцима, рачунске операције представљале су дубоке истине о стварности.“¹³ Данашњи човек не осећа потребу за математиком; он има све „сервирано“ на рачунарима и на тзв. „паметним“ телефонима. Уплашен количином времена која му престаје, губи осећај за смисао културе и уметности; и, покушава да тај бесмисао маскира естетизацијом свакидашњег живота. „На овај начин је суштина друштвене естетике постала јаснија – то јест, начини на основу којих процењујемо како друштвени субјекти користе материјале своје културе – у свакој, критички

¹⁰ Дејвид Чејни, *Животни стилови*, Слио, Београд, 2003, стр. 127.

¹¹ Д. Х. Лоренс, *Апокалипса*, Графос, Београд, 1989, стр. 47.

¹² Дејвид Чејни, *Животни стилови*, Београд, Слио, 2003, стр. 131.

¹³ Марк Вернон, *Платонови подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 21.

оријентисаној, студији о променљивим моделима друштвеног повезивања.¹⁴ Култура „обавезује“ на повезаност, док уметност захтева мир, индивидуалност, посвећеност, унутрашње посматрање, онако како нас је још учио Платон када је говорио о философској спознаји као јединој могућој истинској спознаји¹⁵. Уметник слично, али наравно, не исто као и философ тежи ка спознаји. Данашњи свет је свет убрзаног ритма живота, али је противречно да због брзине обављања рада, све више остаје простора за личну празнину. Шта нам то може донети? „Спријатељивање са празним временом нам омогућава да имамо стрпљења и да умемо чекати, пошто празнина више не представља језиву утвару... Не мора се радити о пасивном очекивању, празно време се може испунити припремањем будућих повољних констелација; у сваком случају, за сопство се ради о томе да се отвори пред оним што долази.“¹⁶

Човек себи не жели да остави (довољно) времена за промишљање, пропитивање. „Зар смисао нашег живота и стваралаштва није баш у постављању питања и трагања за могућим, али никад коначним одговорима. То је управо оно што чини умјетност, односно сам умјетник када проговара философију живота и философију читавог постојања свега постојећег кроз своје стваралаштво које се отјеловљује у дјелу умјетности.“¹⁷

Савремени уметници су пре свих у својим делима обелоданили Истину нашег доба – Истину да је човеков дух у стању кризе, да је такав човек погубљен и изгубљен. „Суочен с другим појединцима, у мери у којој жели да се одржи, појединац се у природном стању ствари интелектом највећма користи само за прерушавање.“¹⁸ Криза ликовних уметности показала се у следећем: „ликовни израз је ограничен на појединачне предмете“¹⁹; с друге стране, такође се осећају промене и у музичким

¹⁴ Дејвид Чејни, *Животни стилови*, Слио, Београд, 2003, стр. 185.

¹⁵ Платон каже да је „посматрање ноћи и дана, месеци и кружног протицања година (равнодневица и дугодневица) проузроковало проналазак броја, а донело нам је и разумевање времена, као и способност истраживања природе свемира. Са тих је пак извора, као дар богова, потекла филозофија од које веће добро нити је дошло нити ће икада доћи смртноме роду.“ У: Платон (1981). *Тимај*. Београд: Младост, стр. 86. Међутим, иако се наш велики философ Платон не би с тим сложио, уметност је још један од великих дарова од богова који су дати смртницима да би нам посведочавали о бесмртности.

¹⁶ Вилхелм Шмид, *Леп живот? Увод у животну уметност*, Службени гласник, Београд, 2001, стр. 87. и 88.

¹⁷ Наташа Вилић, *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 166.

¹⁸ Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 89.

¹⁹ Наташа Вилић, *(Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 166.

Ипак, овакав став захтева појашњење за све оне који немају непосредан додир са ликовним уметностима. „Губитком непосредног носиоца, ликовна умјетност одступа од ликовног односа према свијету и она постаје бесмислена и несхватљива или

уметностима јер „музика у свом настојању да изрази појединачни предмет губи сваку могућност израза.“²⁰ Чини се, пак, да естетичари попут Ивана Фохта сматрају да „књижевност једина може да умјетнички задовољи потребе савременог човјека.“²¹ Оправдано је поставити питање зашто је то могуће једино путем књижевности? Можда се могући одговор налази у следећим Ф. Ничеовим речима: „Уметност протреса, дакле, *привид као привид*, дакле управо *неће* да обмањује, *истинита је*.“²²

С аспекта естетичке мисли морамо се и овде осврнути на старе Грке и њихово стајалиште да су *kalos* и *agathon* нераскидиво повезани ако желимо говорити о истински лепоме, што значи да естетско и етичко и те како код њих имају додира. „Платон саму идеју Лепоте упоређује са Философијом, јер су обе, по њему, изнад чула, али се разликују по томе што се лепота опажа помоћу чула. Према томе, разлика између лепог и истинитог јесте у начинима њихове спознаје, а не у садржају, нити у бивству.“²³ Платон је је врло оштар када говори о уметности и уметницима и заступа став да уметност не може имати било какав утицај на културу и културни живот уопште. Уметници не претендују да говоре (једино) о Истини. Ф. Ниче би рекао да када „сви еудемонистички нагони буде веровање у истину ствари, света – тако је цела наука усмерена на постојање, не на бивствовање.“²⁴ Платонов став о улози уметника и уметности у културном животу могао би се свести на следеће: „У сваком случају, имитирање уметника у целини тежи ка фантастичном, а не истинском и зато уметници у својим искривљеним фантазијама забављају људе при чему их удаљавају од истине.“²⁵ Платон не губи из вида значај културе, али за њега култура јесте ствар елита, а уметници ту не припадају, него уметници служе да би забављали светину у времену њихове ретке

прелази, пак, у саму науку. Ликовна умјетност се све више одваја од своје суштине.“ У: Наташа Вилић., *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 167.

²⁰ Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 168. Зашто се ово дешава у савременој уметности? „Музика то не успијева, јер је тоновима немогуће, поред осјећаја, изразити и одређени предмет који је тај осјећај проузроковао. Данашња музика настоји да из властитих тонова ствара свој предмет, то јест да приказује саму себе. Таква музика ставља акценат на издвојено узети појединачни тон и тиме уситњава хоризонтални низ тонова, и нарушава њихов функционални однос (И. Фохт).“ У: Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 168.

²¹ Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 170.

²² Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 112.

²³ Наташа Вилић, *Увод у естетику. (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*, Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука, Бања Лука, 2016, стр. 94.

²⁴ Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2001, стр. 112.

²⁵ Наташа Вилић, *Увод у естетику (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*, Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука, Бања Лука, 2016, стр. 108.

доколице. С друге стране, Аристотел има много блажи став према уметности и он јој већ јасније признаје њену истинску сврху и смисао, па тако по њему „Природа и уметност јесу две главне покретачке силе у свету...уметност јесте стварање по слици божанског стварања.“²⁶ Према томе, по мишљењу Аристотела „подражавање неке радње јесте прича (градиво, сиже, фабула).“²⁷

Сви ови наведени ставови о уметности и њеном значају и те како нас уводе у философско критичко преиспитивање у каквом се стању налази данас не (само) уметност, не пре свега култура, него човек. Поглед данашњег човека није усмерен на целину, него на мноштво делова те целине. Не постоји више она детиња невиност и наивност у његовом односу према животу. На место те наивности и невиности његових осећања наступа интерес. Човек се више не предаје себи, заборавља на идеју бесмртности и стално живи у страху од смрти, тако да би се данашња култура могла назвати културом страха (страха од смрти, као једине и свеприсутне чињенице нашег постојања), а заборавља се у потпуности да „човек треба, колико год да је у његовој моћи, да себе учини бесмртним и да све чини да би живео у сагласности с оним што је најбоље у њему.“²⁸

Данашњи човек културна дешавања пасивно посматра, не питајући се о узроцима и последицама њиховим; такво стање се из културе преноси и на уметност, како је то већ приметио и Иван Фохт, који је рекао: „Данас су доживљаји постали толико снажни, тако унутарње издиференцирани, да се концизној и непосредној форми стиха не могу уопште изразити, осим као окрњени и упрошћени.“²⁹ Свест о емпатичности данас ишчезава, готово да је више и нема. Човек у први план (по)ставља себе и своје потребе,

²⁶ Наташа Вилић, *Увод у естетику (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*, Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука, Бања Лука, 2016, стр. 109.

Морамо се запитати одакле Аристотелу овакав став према уметности, ако се има у виду да је он био ученик Платонов. То би се могло видети у следећем: „Аристотел, иако ученик Платонов, по питању порекла уметности супротставља се своме учитељу и изричито тврди да порекло уметности није од Прометеја, него да уметност потиче од човека. На пример, чак, и саме уметности, он показује поштовање према Природи, коју сматра наклоњену човеку, јер Природа по себи јесте разумна, али и праведна. Човек је најплеменитије биће које је природа створила, подаривши му способност да вештином својих руку ствара нове (уметничке) облике. Природа је омогућила човеку да ствара уметничка дела. Аристотел наглашава да то произилази из чињенице да у самој Природи постоји ред и лепота. Као највеће и најплеменитије што је Природа створила – човек – ствара уметничка дела, преко којих довршава оно што је природа започела.“ У: Вилић, Наташа (2016). *Увод у естетику (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*. Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука, стр. 109.

²⁷ Аристотел (2008). *О песничкој уметности*. Београд: Дерета, стр. 66.

²⁸ Аристотел. *Никомахова етика*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци/Нови Сад, стр. 221.

²⁹ Иван Фохт, *Истина и будућност уметности*, Свјетлост, Сарајево, 1959, стр. 40.

занемарујући идеју човекољубља и човечности. Као стари Грк Аристотел на ово не би пристао јер он „сматра да музика и драма јесу у служби човечанства, јер се помоћу њих растерећује душа од нагомиланих осећања, а то доноси посебно олакшавајуће задовољство.“³⁰ Данашњи човек поседује осећање страха, али сажаљења не, па је упитно и какав је његов однос према култури, уметности и духовности уопште. „О с е ћ а њ е с т р а х а и с а ж а љ е њ а може се, дакле, изазвати утицајем извођења, али и самим с к л о п о м р а д њ е, а што боље и одаје бољег уметника. Јер, и без обзира на извођење, прича треба да је тако саздана да онај који смо слуша како се догађаји развијају осећа и зебњу и сажаљење због онога што се дешава, као што би то свако осетио слушајући причу о Едипу...“³¹ Тешко да би данашњи човек у свету какав је сам успоставио, осетио оваква осећања према Едипу, јер „хедонистички циљ живота је постићи стање безбрижног уживања“³². Као такав он тежи ка „безбрижним уживањима“ као једном од могућих бегова од стварности, од властитих осећања, јер осећа да је бесмислено „он бачен у реалност.“³³ Управо због осећања да је бесмислено бачен у реалност, и уметник проживљава агонију, јер све је окренуто ка оном банално чулном задовољству. „Савремено доба опседнуто оним што јесемо – на Западу је постало опште место изјава да први пут у историји нагомилавање средстава доводи до скраћења природног животног века *Homo sapiensa* због епидемије гојазности.“³⁴ С правом Марк Вернон наводи Сенекину критику који „је мислио како су „познати кувари“ – водећи кувари његовог времена, за којима је била велика потражња на отменим римским местима – били знак дегенеративне културе.“³⁵ Дегенеративна култура која уводи у разуданост

³⁰ Наташа Вилић, *Увод у естетику (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*, Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука, Бања Лука, 2016, стр. 113.

³¹ Аристотел, *О песничкој уметности*. Дерета, Београд, 2008, стр. 78.

³² Марк Вернон, *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 115.

М. Вернон нам даље објашњава шта је под овим заиста мислио Аристип из Кирене: „Ако је Аристип желео лагодан живот, желео је и лагодну филозофију. Тврдио је да она треба да стреми ка срећи, али за разлику од других, он је свој концеп среће редуковао тако да је садржала тек задовољство, осећање среће. Са оваквим распоредом, врлина нема много везе са правим увидом и постаје ништа више до способност препуштања чулном.“ У: Вернон. Марк (2016). *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*. Београд: ДЕРЕТА, стр. 115. и 116.

³³ Наташа Вилић, *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 174.

³⁴ Марк Вернон *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 180.

³⁵ Марк Вернон, *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 182.

М. Вернон даље наводи Сенекин став: „Приређивање гозби постало је симбол разуданости.“ У: Марк Вернон, *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 182.

онако како ју је Сенека описао постала је ознака и данашњег времена. Онда се морамо запитати – чему тако нешто узвишено и племенито као што је уметност?! „Свијет у коме живимо није плодно тло за поезију, јер поезија живи од романтичног осјећања, као и од величања смисла ствари. Данашњем човјеку поезија дјелује смијешно јер је он бачен у реалност. Он се подједнако срами али и боји својих осјећања.“³⁶ Овде је реч о нечему много дубљем и озбиљнијем што данашњи човек још увек није освестио?! „Сваки нови и значајни покрет изазива и велики суноврат у старије, полузаборављено стање свести... Никад раније људи нису хтели да знају крај стварања: задовољавали су се тиме да су ствари створене и да ће трајати тако до даљњег.“³⁷ Ово потврђује и став Н. Вилић која каже да „и поред чињенице да је такав човјек изгубио лирски доживљај, он никако није изгубио умјетнички доживљај (уопште)“³⁸, али исто тако није изгубио ни осећај „показати како живот, филозофија и уметност могу да ступе међусобно у дубљу родбинску везу, а да филозофија не постане површна а живот филозофа лажљив“³⁹, или да кажемо да човек још поседује моћ да „у спорном случају за сопство настаје потреба да прави опите са собом и својим могућностима.“⁴⁰ Иван Фоxt је мишљења да циљ савремене уметности није у томе да буде допадљива, нити да буде лепа, него њен истински циљ јесте у томе да открије Истину и да ту Истину представи чулима, и зато уметност постаје „израз снажног и грубог израза читавог духовног стања“⁴¹. Зашто је то тако? Можда из разлога што „субјект животне уметности напросто може водити *есејистичку егзистенцију*.“⁴²

Управо је Енди Ворхол указао на једну битну чињеницу, а то је како културне, економске и политичке чињенице могу да утичу на уметност, односно на уметничко стваралаштво. Он јасно каже да је уметник усамљен, на маргинама друштва; уметник је економски сиромашан и маргинализован. Овакав став Е. Ворхола био је израз стања културе тог времена, али и многих студија које су већ биле урађене о томе. Антоњина Колсовска каже: „Постоје многе студије о идеолошким садржајима у политички привидно неутралним

³⁶ Наташа Вилић *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 174. Шта се то дешава са данашњим човеком?! „Вјеру у ону праву, недостижну, узвишену љубав (данашњи) човјек је потпуно затомио а потом сасвим изгубио.“ У: Вилић Наташа (2009). *Филозофија (дјела) умјетности*. Бања Лука: Каспер, стр. 174.

³⁷ Д. Х. Лоренс, *Апокалипса*, Графос, Београд, 1989, стр. 34.

³⁸ Наташа Вилић, *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 174.

³⁹ Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 121.

⁴⁰ Вилхелм Шмид, *Леп живот? Увод у животну уметност*, Службени гласник, Београд, 2001, стр. 89.

⁴¹ Наташа Вилић *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 175.

⁴² Вилхелм Шмид, *Леп живот? Увод у животну уметност*, Службени гласник, Београд, 2001, стр. 89.

и једино забавним творевинама масовне културе као што су стрипови, криминалистички филмови или телевизијске серије.⁴³

Е. Ворхол је учио једно, а то је да је указао на снагу економске моћи која „кроји“ културне обрасце и културне потребе; ипак, он се својим уметничким делањем супротставио таквом стању. Е. Ворхол чак и својој уметности јавно говори и то са циљем да критикује поп културу управо њеним језиком. Зашто?! Макс Хоркхајмер и Теодор Адорно у своме делу *Дијалектика просветитељства* кажу да „културна индустрија поставља имитацију као апсолут.“⁴⁴

Уметници поп-арта и њихови потоњи следбеници схватају једну битну чињеницу свога времена, а то је да „чим се окупе два или три човека, посебно са циљем да нешто учине, рађа се моћ...“⁴⁵ Поп-артисти користе свесно утицај својих уметничких и естетских вредности реализованих у делима са циљем да утичу на поп културу. Они се воде оним што Д. Х. Лорен каже: „Постоји ток моћи. И у њему људи имају, сада и одувек, најбољи део свога колективног бића. Препознајте пламен моћи, или славу, и одговарајући пламен запалиће се у свакоме од нас. Одајте пошту и поданички се покорите јунаку, па ћете и сами бити јуначни. То је закон људи... Но, чините ли супротно, шта се дешава? Пореците моћ, и моћ слаби... Али, друштво изискује, сада и увек, да буде подвргнуто законима, да њиме буде управљано. Тиме је маса принуђена да прихвати *ауторитет* управо тамо где пориче моћ. Тада ауторитет заузима место моћи...Затим настаје огромна амбициозна и такмичарска јагма, када свако, дрхтећи пред моћи, газе свога суседа у маси.“⁴⁶ Поп-арт уметници управо су на овај начин и „описали“ стање човека, уметности и културе свога времена преко својих уметничких дела.

У сваком случају, однос савремене културе и уметности врло је комплексан и динамичан. Данашњи човек под утицајем онога што је именовано као масовна култура, уметност доживљава као робу и он постаје њен конзумент. Узроке настанка масовне културе чини се да је најбоље објаснио Теодор Адорно који за масовну културу каже да је лишена сваке духовности, а да човек оптерећен егзистенцијалним бригама и страховима своје уточиште налази управо у ономе што му обилато нуди масовна култура. „Популарна музика нуди пасивност; она се понавља унедоглед и као таква она репрезентује свијет какав реално јесте.“⁴⁷ Такав човек не тежи Истини као једном, него говори о Истинама. Слично се дешава и са лепотом и уметношћу. Зашто?! „Има много, више или мање, задовољавајућих „техничких“ дефиниција љепоте у естетици, но чини се да је само једна која чува искуствени садржај љепоте и она је зато најмање егзактна дефиниција –

⁴³ Антоњина Клосовска, *Социологија културе*, Чигоја, Београд, 2005, стр. 293.

⁴⁴ М. Хоркхајмер, Т Адорно, *Дијалектика просветитељства*, Веселин Маслеша, Сарајево, стр. 137.

⁴⁵ Д. Х. Лоренс, *Апокалипса*, Графос, Београд, 1989, стр. 18.

⁴⁶ Д. Х. Лоренс, *Апокалипса*, Графос, Београд, 1989, стр. 18.

⁴⁷ Наташа Вилић, *Философија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 183.

љепота као „promesse de Bonheur.“ Ово одређење указује на стање ствари и на однос између људи и ствари, који се збивају тренутно, ишчезавају тренутачно и јављају се у толико различитих форми колико има људи, а *ишчезавајући* манифестирају оно што може бити.⁴⁸ Х. Маркузе износи јасне узроке због којих индустрије културе стварају псеудопотребе од потрошача, а последица тога јесте да се тиме јачају елите, јер масе јесу немоћне, док индустрије културе постају свемоћне; задатак елита јесте да што више ускрате тзв. лепе уметности масама, јер истинска уметност потиче на критичко мишљење и може изазвати да потчињени човек почне постављати питања о своме положају.

Од конузмената масовне културе треба тражити да буду што пасивнији, да постану што подложнији манипулацијама и искоришћавању у сваком смислу. Истинска уметност то не дозвољава. И зато се уметници попут споменутог Е. Ворхола не мире са таквим стањем и у своме уметничком деловању настоје да протресу биће човеково, јер он је кроз целокупан свој уметнички рад управо на трагу онога што каже А. Клосковска: „Управо америчко историјско искуство јасно је показало разилажење економско-политичких елита са уметничко-интелектуалним“.⁴⁹ Популарна култура има велику моћ јер она „успоставља односе који више нису индивидуални“⁵⁰

На сцени данас имамо културу страха (од смрти); таква култура врши „притисак“ на савремену уметност да остави класичне каноне на којима је устројена и да свеопшта уметност постане визуелна уметност. Г. Грејам пита: „Може ли се оно што је невизуелно представити визуелним средствима?“⁵¹ Уметници су свесни да на пример „контемплација о смрти је ослобађајућа ствар.“⁵² Зато сликари стварају своја дела на један нов начин, али праисконска тема је иста, само ослобођена страха. „Неоспорно јесте импресивно то с колико успеха сликари визуелно представљају чулно

⁴⁸ Херберт Маркузе, *Човек једне димензије. Расправе о идеологији развијеног индустријског друштва*, Веселин Маслеша / Свјетлост, Сарајево, 1989, стр. 197.

⁴⁹ Клосковска Антоњина (2005): *Социологија културе*. Београд: Чигоја, стр. 292.

Овде морамо напоменути да А. Клосковска разликује термине популарна култура и популистичка култура. „Дакле, ако се прихвати да појам масовне културе обухвата све садржаје које емитују средства масовне комуникације најширег домета, термин популарна култура односио би се на онај – најчешће доминантан – део њених порука које су широко прихваћене, између осталог и због њихове једноставне перцепције. Међутим, онај део масовне културе који заиста постаје популаран, а порекло има у народној традицији и чији садржаји посебно одговарају вредностима и интересима народних слојева, предлажем да се назове популистичким.“ У: Антоњина Клосковска, *Социологија културе*, Чигоја, Београд, 2005, стр. 294.

⁵⁰ Наташа Вилић, *Философија (дјела) уметности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 186.

⁵¹ Гордон Грејем, *Филозофија уметности. Увод у естетику*, Слио, Београд, 2000, стр. 128.

⁵² Марк Вернон, *Платонове подкасти. Антички водич кроз савремени живот*, Дерета, Београд, 2016, стр. 209.

богатство различитих материјала, тако да можемо да говоримо о томе да су насликали како се те материје осећају чулом додира... Мисли нису визулене; можемо их чути и разумети, али не и видети...Имперсивна је чињеница да се с неколико једноставних линија може начинити портрет ојађеног лица...“⁵³ Овде се не ставља акценат на уметника, него на реципијента уметности (публику). Снага савремене културе јесте у томе што она савременој уметности намеће императив, а то су новац, профит и моћ. „Дјела уметности посједују естетске оквири, који су доступни самом реципијенту.“⁵⁴

Ипак, и поред свих неоспорних чињеница колико је моћан и пресудан утицај савремене културе на савремену уметност, која је из сфере духовног пребачена у сферу материјално-економског, остаје нам нада да се уметност још увек одупире, да се још нити подаје нити продаје своју суштину. Уметник се мора угледати на филозофа, јер „филозоф не тражи истину него метаморфозу света у човеку: он се бори за разумевање света са самосвешћу... као што астролог види свет у служби појединачних индивидуа, тако и филозоф види свет као човека.“⁵⁵ Слика савремене културе управо се огледа кроз призму савремене уметности. „Каква је истинска култура данас, у којој мјери профит одређује не само културне, него и естетске вриједности остаје да се подробније анализира и извуче из контекста који нам нуди савремена умјетност. Њих можемо разумјети тек из њиховог узрочно-последичног односа.“⁵⁶

Свет уметности показује нам да човек још у себи осећа искру слободе и жеље за стварањем и растварањем света, а тај напор човековог духа нуди нам увек једно ново искуство. „Ма како да су дефинисани „Човјек“, „природа“, „праведност“, „љепота“ или „слобода“, они синтетизирају садржаје искуства у идеје које трансцендирају своје појединачне реализације као нешто што треба надићи, превладати. Тако појам љепоте обухвата сву љепоту *још не реализирану*; појам слободе сву *још не постигнуту слободу*.“⁵⁷ То нерезализовано искуство јесте „попут сваке духовне активности, и оно мора бити слободно, и управо из тог разлога оно нам нуди нова искуства и продубљено поимање“⁵⁸, које увек за циљ има само једно – „тежњу ка истини“⁵⁹ јер је „суштина истине просуђивана према *дејствима*.“⁶⁰ Ф. Ниче упозорава на човеково недовољно бављење, како каже, проблемом културе,

⁵³ Гордон Грејем, *Филозофија уметности. Увод у естетику*, Слио Београд, 200, стр. 128. и 129.

⁵⁴ Наташа Вилић, *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 187.

⁵⁵ Фридрих Ниче, *Књига о филозофу*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 70.

⁵⁶ Наташа Вилић, *Филозофија (дјела) умјетности*, Каспер, Бања Лука, 2009, стр. 187.

⁵⁷ Маркузе Херберт (1989). *Човјек једне димензије. Расправе о идеологији развијеног индустријског друштва*. Сарајево: Веселин Маслеша – Свјетлост, стр. 200.

⁵⁸ Грејем, Гордон (2000). *Филозофија уметности. Увод у естетику*. Београд: Слио, стр. 192.

⁵⁹ Ниче, Фридрих (2011). *Књига о филозофу*. Београд: Службени гласник, стр. 36.

⁶⁰ Ибидем, стр. 36.

јер циљ клутуре „није највећа могућа *срећа* неког народа или неспутани развој свих његових дарова, већ она у тачној *сразмери* себи показује та развића. Њен циљ стреми преко земне среће: стварање великих дела је њен циљ... *Култура* једног народа очитује се у *обједињавајућем повезивању нагона тог народа*... Садржај уметности здружује се са садржајем старе филозофије, али као филозофију видимо коришћене *изоловане* састојке уметности да би се *овладало нагоном сазнања*.“⁶¹

Литература

- Аристотел (2008). *О песничкој уметности*. Београд: Дерета.
- Аристотел. *Никомахова етика*. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Вернон, Марк (2016). *Платонов подкасти. Антички водич кроз савремени живот*. Београд: Дерета.
- Вилић, Наташа (2009). *Филозофија (дјела) умјетности*. Бања Лука: Каспер.
- Вилић, Наташа (2016). *Увод у естетику (Са кратким прегледом историје естетике: Антика и Средњи век)*. Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао Бања Лука.
- Грејем, Гордон (2000). *Филозофија уметности. Увод у естетику*. Београд: Сlio.
- Еко, Уберто (1998). *Списи о моралу*. Београд: Paideia.
- Клосковска, Антоњина (2005): *Социологија културе*. Београд: Чигоја.
- Лоренс, Д. Х. (1989). *Апокалипса*. Београд: Графос.
- Маркузе, Херберт (1989). *Човјек једне димензије. Расправе о идеологији развијеног индустријског друштва*. Сарајево: Веселин Маслеша – Свјетлост.
- Ниче, Фридрих (2011). *Књига о филозофу*. Београд: Службени гласник.
- Платон (1981). *Тимај*. Београд: Младост.
- Фохт, Иван (1959). *Истина и будућност уметности*. Сарајево: Свјетлост.
- Хоркхајмер, М. Адорно, Т.: *Дијалектика просвјетитељства*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Чејни, Дејвид (2003). *Животни стилови*. Београд: Сlio.
- Шмид, Вилхелм (2001). *Леп живот? Увод у животну уметност*. Београд: Службени гласник.

⁶¹ Ниче, Фридрих (2011). *Књига о филозофу*. Београд: Службени гласник, стр. 20 и 21.

Nataša Vilić

The Faculty of Philosophy of the University of Banja Luka

E-mails: natasa.vilic@ff.unibl.org

THE INFLUENCE OF CULTURE ON ART

Summary: *Culture is 'a mirror' of the world and events in it; contemporary art is 'a mirror' of contemporary culture, in that the latter is the culture of alienation and loneliness, and the former is supposed to 'fill in' that void. Does contemporary culture require some new 'standards' of (cultural) values, which would turn into 'new' standards of artistic praxis as well? Culture is being more and more dwarfed by philosophical-critical thinking. Art still possesses the strength to recall human beings and to point to them that the human spirit is forever retreating from the world (reality). Even with all that free time, people today do not allow themselves the 'luxury' of thinking, reflecting upon events. That 'luxury' is provided to them in abundance by mass culture, since it strives to be 'the culture of spectacle' and entertainment. Art 'rebels' against such state, in which humans are forced by mass culture. In doing so, art is assisted by philosophers, who, led by Nietzsche's claim that humans are not overly interested in cultural, shift their focus from philosophical to cultural issues.*

Keywords: *Culture, art, philosophical-critical thinking, human being, crisis*

НОВИНАРСТВО И КОМУНИКОЛОГИЈА

Зоран Б. Јевтовић

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

Предраг Ђ. Бајић

Докторанд на Факултету политичких наука Универзитета у Београду

Е-адресе: zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs
predrag.bajic@sbb.rs

„АЛТЕРНАТИВНЕ ЧИЊЕНИЦЕ“ И НОВИНАРСКА ОБЈЕКТИВНОСТ

Сажетак: *Предмет овог рада је појава „алтернативних чињеница“ које истину савијају, преобличавају или потпуно другачије интерпретирају, измештајући је у поље интереса моћних центара капитала и силе. Новинарска професија је на раскршћу јер се под налетима дигиталних технологија и друштвених мрежа радикално трансформишу традиционални обрасци идентификовања, обликовања, преношења и конзумирања информација. Некадашња ограничења у смислу простора и времена више не постоје, као ни професионална хијерархија емitera вести. То значи да дискурзивна моћ више није привилегија само управљачких елита, јер свако ко поседује јефтин алат за комуникације може да постане и активан играч на тржишту привлачења медијске пажње. Глобални медији диктирају и нова језичка обележја, не скривајући како се њима циља и на политичко дисциплиновање оних који би да другачије перципирају стварност. У измењеном медијском пејзажу новинарска објективност је пред нестајањем јер су логика корпоративног капитала и јавног интереса у пракси неспојиве. Клијентелистичко служење политичким центрима, мејнстрим медијима одузима вековима стицан кредибилитет, али и информацијску разноликост и редакцијску аутономност. Кроз форме вести или извештаја пласира се*

наметнути садржај, а не информација, при чему се манипулативна интенција камуфлира ауторитетом извора. Когнитивно-аналитичко језгро поруке се брише, а на његово место убацује се емоционално-естетски слој нарације којом се публика заводи и усмерава према интересима налогодаваца. Аутори шансу за опстанак новинарске професије виде у промовисању јавне комуникације у којој аудиторијум није конзумент пропагандних кампања, већ критички образован учесник комуникацијског процеса са приступом супротстављеним интерпретацијама и ставовима о контроверзним темама.

Кључне ријечи: *Постистина, нови медији, новинарство, пажња, померена стварност.*

Медији су верни пратиоци развоја сваког друштва, али тек са могућношћу дигиталне конвергенције и институционалног развијања интерконтиненталних монопола постају снажне алатке „меке моћи“, којима се намећу корпоративни поредак, потрошачки егоизам, вредносни обрасци и идентитети. Отуда се јавно комуницирање трансформише, заједно са парадигмом новинарства, које професионални дискурс и стандарде прилагођава клијентелистичким потребама. То значи да и у дигиталном окружењу информације опстају као темељ друштвеног окупљања, али се суштински мења њихова понуда и потражња, док управљање перцепцијама представља све важнију полугу наметања маркетиншких наратива. Теоретичари медијатизације (Merten, 2004; Castells, 2009; Van Dijck, 2009; Agha, 2011; Богданић, 2016) померају своја интересовања са поља тумачења медија као посредника у комуницирању ка настајању медијске заједнице у којој се грађани прилагођавају медијским обрасцима, при чему им се у великој мери намећу вредности и обрасци понашања.¹ Владајући дискурси креирају модел друштвеног понашања, укључујући и однос ка новинарској објективности, која добија извитоперена и модификована значења. Тачност и кредибилитет информације све се више заснива на блискости између пошиљаоца и примаоца, а мање на чињеницама које одређују карактер дешавања.

Циљ овог рада јесте да установи да ли се под налетима дигиталних технологија мења хијерархија производње вести, али и колико се губе традиционалне вредности новинарских информација, посебно објективност и етичност. Питање истинитости медијских садржаја разматраће се у оквиру

¹ Богданић констатује како се тада „друштвени живот премешта у нову раван, у нови простор, односно медији прожимају и преузимају функције старог друштвеног простора“ (2016, стр. 115).

вредносних мапа заснованих на принципима неолибералне политичке идеологије и концентрације медијске моћи. Напори супротстављених друштвених група и лидера да наметну своје погледе на слободу медија засновани су на неписаном уговору који конзумента опредељује према схватању да се „вестима може веровати, да су истините, да се узимају здраво за готово и да су одмах разумљиве, без потребе да се ’чита између редова’“ (McQuail, 1996: 187).

Мноштво података, које сваког часа стиже са разних страна планете, медијски неприпремљеног човека збуњује, јер је посебан проблем како у мноштву вести пронаћи оне праве: тачне, јасне и практично употребљиве. Теоретичари тако истичу и како је „изазов данас наћи информацију у коју можете веровати, на коју се можете ослонити“, односно како је „изазов направити такав садржај који ће бити довољно квалитетан и веродостојан, који ће привући публику“, као и да, „уколико то не успете, а то је оно што публика тражи, потонућете у том мору“ (Royston Martin, 2009).

Информација има у изобиљу, никада више него данас, али су оне често тривијалне, не могу се јасно издвојити оне са правилним критичким потенцијалом, па остаје питање како ће да се одреди ко је у праву и шта је тачно када нема јасних правила и хијерархије. Ако се пође од тога да је прва и најважнија обавеза према истини, остаје проблем у одговору шта се под тим подразумева. Још средином прошлог века Хачинсонова комисија нагласила је како „више није довољно да се истинито извештава о ’чињеници’, него је неопходно да се извештава о ’истини о чињеници’“ (Willis & Willis, 2007: 36).

2

Као тенденција комуникационог благостања, уочава се да обим медијског садржаја свакодневно расте, али и да истовремено опада квалитет информација, при чему брзина добија предност у односу на тачност, а „новинарство тврђе“ у односу на „новинарство проверавања.“³ Идеолошки обојених представа све је више, производња парцијалних и пристрасних информација расте, али као опасна претња демократском потенцијалу појављују се „лажне вести“ (*fake news*), које у политички осетљивим или кризним ситуацијама лако постају окидачи оружаних сукобљавања. Са технолошким могућностима које је понудила дигитализација сваки појединац, политичка партија, црква или секта, терористичка организација

² Роберт Хачинс (*Robert Hutchins*), ректор Универзитета у Чикагу, био је на челу Комисије за слободу штампе која је још 1947. године закључила да је либерални модел превазиђен, а међу пет начела у погледу дифузије идеја и вести о догађајима исказала и потребу за „веродостојним, потпуним и интелигентним извештавањем о дневним новостима, смештеним у контекст који им даје смисао“ (Жорни, 1999, стр. 98).

³ Бил Ковач (*Bill Kovach*) и Том Розенстиел (*Tom Rosenstiel*), говорећи о изгубљеном значењу новинарске објективности, посебно упозоравају на слабење методологије провере истинитости података, јер су „чињенице постала роба која се лако купује, препакује и којима се мења сврха“ (2006, стр. 94).

или ватрогасно друштво, банка или безбедносна служба, месна заједница или држава, на пример, односно сваки агенс може да креира сопствене информације, чију је веродостојност тешко проверити у кратком року. Отуда су у дигиталном свету појмови „постистина“ (*post-truth*) и „алтернативне чињенице“ (*alternative facts*) постали уобичајени део медијског дискурса, нудећи аудиторијуму основу за ослањање на слику о стварности.⁴

Посматрајући друштвену историју медија, може да се констатује да су лажне вести (гласине, фаме, румори, дезинформације, полуистине...) и слични непроверени искази постојали још са првим формама комуницирања, али су им интернет и дигитализација дали убрзање и анонимност, подстичући обим и снагу манипулативног утицаја. Обрт се десио креирањем „виралне стварности“ јер је тог тренутка укинут монопол који су имали класични медији (штампа, радио, телевизија) на обликовање јавне сфере. Отвореност нових технолошких алатки разводнила је некада чврсте границе поља новинарства.

„Демократизацијом и повећањем броја комуникатора (онога ко саопштава), посредством умрежених личних рачунара, подривена је једна од кључних улога новинара у модерном добу – улога вратара (*gatekeeper*)“ (Радојковић и Стојковић, 2004: 173). „У теорији комуницирања ова улога у средишту поља новинарства одређена је као функција успостављања дневног реда јавне, друштвене дебате (*agenda setting* функција)“ (Радојковић и Стојковић, 2004: 174).

Новинарство пре и после интернета (*Web 2.0*) није исто, друштвени и технолошки контексти суштински су промењени, комуникативни кодови и когнитивни процеси такође, при чему је и унутар публике дошло до преображаја. Стари поредак комуницирања пред нашим се очима руши, тражећи нове теоријске и практичне одговоре и разјашњења: корисници информација сада истовремено могу бити и њихови произвођачи и дистрибутери, чиме се доводи у питање кредибилност самих информација; друштвене мреже и све бројније платформе спекулативним садржајима све више потискују класичне медије, терајући их на промену уређивачке политике и тривијализацију садржаја, укључујући и објављивање непроверених података; тржишно надметање и битка за тиражима и рејтинзима води даљем урушавању новинарских стандарда, при чему се

⁴ „Оксфордски речник“ (*Oxford Dictionary*) изабрао је за реч 2016. године на енглеском језику „*post-truth*“ – појам који се „односи на или објашњава околности у којима објективне чињенице мање утичу на креирање јавног мњења у односу на емоције које су изазване и лична уверења“. Преузето са: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>. Датум приступа: 15. 10. 2017. А, у 2017. за реч године „Колинсов речник“ (*Collins Dictionary*) изабрао је „*fake news*“. Преузето са: <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/fake-news-word-of-the-year-2017-collins-dictionary-donald-trump-kellyanne-conway-antifa-corbynmania-a8032751.html>. Датум приступа: 04. 11. 2017.

објективност и етичност као основна начела новинарских стандарда жртвују ради стицања профита или моћи. Аналитичари су прецизни: „Новинарски етос јавног сервиса и радиодифузних институција се све више повлачи пред комерцијалним и политичким притисцима. Не треба да зачуди што новинарство које функционише у условима таквих ограничења улази у кризу сопственог легитимитета, као и економског опстанка.“⁵

Комуникацијски процеси увек циљају на стварање одређених ефеката у јавном мњењу, са планом креирања делова слике о самој стварности. Намерно кажемо „делова“ јер комплетна слика није могућа због чињенице да се сама стварност непрекидно мења. Отуда медијске истине нуде супституцију за реалност, али тако што симболичким деловањем диференцирају податке испоручујући аудиторијуму сурогат стварности. Начини на које новинарство препознаје, обликује, распростире и нуди информације непрекидно се мењају, у складу са технолошким и друштвеним преображајима, али настанком сајберспејса (*cyberspace*) стара ограничења у смислу простора и времена нестају, као и одговорност за јавну реч. Уклоњени су „чувари капија“ и позиције надзора, што је отворило врата бројним девијацијама понуђених садржаја.⁶

Професионално новинарство подразумева служење јавности, објективност, аутономију, актуелност и етику, при чему се отварање капија свим актерима јавне комуникације, иако може да се учини и као могућност, пре граничи са несагледивим ризиком. Техноутописти закључују да се емитерски модел дистрибуирања вести код класичних медија („од неколицине ка мноштву“) прилагођава новом поретку социјалних мрежа („од мноштва ка мноштву“), при чему се губи хијерархија производње и надзора – „за разлику од модела од једног ка мноштву, где информације долазе одозго, вести на интернету бујају одоздо и налазе свој пут према горе“ (*Lapham*, 1995).

У фокусу нашег интересовања јесте појава „алтернативних чињеница“, које кореспондирају са стварношћу, али тако што истину ломе, преобликују, другачије интерпретирају, измештајући значење или поларизујући смисао. Човек делује у складу са разумевањем ситуације у којој се налази, што значи да преименовањем чињеница које се дешавају око њега

⁵ Контуре новинарске праксе у америчком журнализму обликоване су „режимом објективности“, под којим се подразумева скуп идеала, претпоставки, пракси и институција које се баве јавном филозофијом и претпостављеним обликом саморегулације којом се договара јавни дискурс и општи интерес (Hackett, & Zhao, 1998).

⁶ Памела Шумејкер (*Pamela J. Shoemaker*), Тимоти Вос (*Timothy Vos*) и Стефон Рис (*Stephen Reese*) овај процес објашњавају као „избор, писање, уређивање, позиционирање, распоређивање, понављање и на друге начине обликовање информација у поруке које се трансмитују до јавности као вести“, или посматрано у ширем контексту као процес којим „чувари капија“ обликују слику света која се презентује јавности (Shoemaker, Vos & Reese, 2009, p. 73).

мења и начин на који тумачи и интерпретира дату стварност. Посматрајући новинарске жанрове као мисаоне наративе који представљају специфичну трансмисију између одређеног збивања и симболичког приказивања, схвата се важност трагања за истином, јер људи своје ставове, судове и мишљења доносе на основу медијских слика које су им понуђене. За разлику од класичних медија, који су самим постојањем упозоравали публику на манипулативну моћ, интернет нуди привид отворености, па самим тим смањује човеков отпор готово до нивоа одобравања, што посебно важи за друштвене мреже као што су „Фејсбук“ (*Facebook*), „Твитер“ (*Twitter*) и „Инстаграм“ (*Instagram*), блогове и сличне платформе.

За разлику од периода класичних (аналогних) медија, када је аудиторијум делио исте садржаје градећи унифицирану јавност, данас конзумент може да захтева специфичне информације, што у пракси омогућава постојање разноликих микросфера, са алтернативним или субверзивним гледиштима. Са енормно увећаним бројем мултимедијалних сервиса и комуникационих апликација све је више медијских стручњака који указују на губитак новинарских стандарда, доводећи у питање и опстанак саме демократије.⁷ Одговорност допирања до жељених циљних група преузимају алгоритми, који су снажније средство од ранијих начина ширења, информација карактеристичних за традиционалне медије.

Теорија информација омогућила је да се информација дефинише, посматра и проучава без позивања на њеног носиоца. Она се данас може истргнути из једног медија и пренети у други, али и накнадно обрадити, филтрирати, изобличити, синтетизовати, сортирати, поредити, монтирати и груписати. Различити слојеви информација и техника за њихово преношење данас се удаљавају једни од других: осамдесетих година прошлог века људи су били сведоци раздвајања софтвера од хардвера, деведесетих година мрежних услуга од физичких мрежа, а данас се садржај (наратив) одваја од медија и факата. Персуазивност која настаје у онлајн медијима брзо се преноси у свет реалне стварности, што значи да се комбинацијом технолошке доминације и манипулативних механизма вест може фабриковати, у складу са интересима наручиоца. У друштву постистине чињенице су сведене на хибридна надметања арканских центара моћи, тако да плашт новинарске објективности све више служи као маска даљим манипулацијама.

⁷ Милвертон Волас (*Milverton Wallace*), Стиви Оутинга (*Stevea Outinga*), Роберт Катнер (*Robert Kuttner*), Мајкл Цимбалист (*Michael Zimbalist*), Џеј Розен (*Jay Rosen*), Вилијем Силкок (*William Silcock*) – то су имена неких од бројних аналитичара и професора новинарства који истражују мултимедијално новинарство и његове перспективе, посебно анализирајући нестајање професионалне објективности.

„Алтернативне чињенице“ као надоградња лажних вести

Проблем лажних вести постао је приоритетан када је новоизабрани амерички председник Доналд Трамп (*Donald Trump*) осудио мејнстрим извештаје по којима руска обавештајна служба поседује материјал којим би могла да га уцењује. Традиционални амерички медији, наклоњени његовој противници, популарисали су пропагандни садржај заснован на наводним досијеима анонимног британског агента⁸, а инсистирало се на постојању компромитујућих фотографија Трампа, у друштву проститутки (у Москви 2013)⁹.

У умреженом друштву политички стратеги схватају да могу опстајати само ако свакодневно утичу на садржаје вести, па је проактивним приступом и коришћењем нових комуникационих канала амерички председник скоро изгубљену ситуацију променио у своју корист. Комбинујући теорију о дневном реду (*agenda-setting*), теорију уоквиравања (*framing*) и поља семиолошке анализе медијских порука, Трамп је слагао снажан наратив којим је циљао на дискредитовање своје политичке супарнице Хилари Клинтон (*Hillary Clinton*) и формирао слику о себи као жртви система, против којег се скоро сам бори. Користио је друштвене мреже, емитовао поруке уживо преко њих, далеко од „злих“ мејнстрим медија. Трамп је форсирао негативан став према противничкој кандидаткињи (називајући је и 'поквареном', енг. *Crooked*), наглашавао аферу везану за електронску пошту, док је минимизирао оштре критике због свог односа према женама.¹⁰ У разговору за „Фокс њуз“ (*Fox News*) тако је рекао следеће: „Видите, ја уопште не волим да твитујем јер постоји толико ствари које бих могао да радим уместо тога. Али, суочен сам са веома нечасним медијима и извештавањем и то је једини начин на који могу да им узвратим“ (Ђукић, 2017: 25).

Ако су некада искусни новинари својим угледом креирали јавно мњење, на данас веома значајним друштвеним мрежама то чине „инфлуенсери“, односно утицајни корисници. Битан је постао хаштаг (*hashtag*, ознака #) који омогућава лакшу претрагу жељених појмова и доводи до појачане видљивости и популарности одређеног садржаја, што је Трамп користио у великој мери.¹¹ Нарочито је „хаштаг #BigLeagueTruth вешто користио како би наметнуо дискусију о кредибилности медија, док је скретао пажњу са негативних информација које су о њему објављене“, а у његовим

⁸ Детаљније на: <https://www.vanityfair.com/news/2017/03/how-the-explosive-russian-dossier-was-compiled-christopher-steele>. Датум приступа: 17. 10. 2017.

⁹ Детаљније на: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/sep/18/trump-in-moscow-what-happened-at-miss-universe-in-2013>. Датум приступа: 17. 10. 2017.

¹⁰ Детаљније на: <https://www.cenzolovka.rs/iz-prve-ruke/mediji-u-americkoj-izbornoj-kampanji-pazljiva-privreda-oktobarskih-iznenadenja>. Датум приступа: 25. 10. 2017.

¹¹ На Трамповој званичној страници на „Твитеру“ пет најчешће употребљаваних хаштагова у периоду од 7. октобра до 7. новембра 2016. године били су: #DrainTheSwamp; #BigLeagueTruth; #Debate; #MAGA и #CrookedHillary.

објавама налазе се синтагме попут 'dishonest media' (неискрени медији), 'media-rigged election' (избори намештени од стране медија), 'media has deceived the public' (медији су преварили публику), 'the media pushing false and unsubstantiated charges' (медији наводе лажне и неаргументоване оптужбе) и сличне“ (Ђукић, 2017: 50).

У негативним (прљавим) кампањама препоручљиво је први износити и проблематизовати проблеме из стварног живота, при чему иницијатива комбинована са образложењима, претпоставкама и наглашеним порукама распламсава бурне емоције аудиторијума (Трамп је користио речи као што су „будућност Америке“, „амерички животи“, „породица“, „терористи“ и слично). Функција медијских емоција јесте да покрену на неку акцију – деловање којим ће таргетирана група кроз пропагандни наратив добити сигнал како је нарушен склад између ње и стварности, па само поступањем у складу са интенцијом поруке може да промени ситуацију. У Трамповом штабу добро су знали како непријатна осећања сужавају перспективу особе тако што је фокусирају на негативну промену која је и разлог појаве осећања, па управљајући темама на друштвеним мрежама они координирају и садржајни оквир мејнстрим медија. Надограђујући учења Сергеја Кара-Мурзе (Sergey Georgyevich Kara-Murza, 2008) овде уочавамо пет карактеристичних поступака манипулативне семантике: 1) број промена смисла речи и појмова; 2) поједностављавање и стереотипизација; 3) тврдња и понављање; 4) поверење и хитност, и 5) спектакуларност и сензационализам.

Занимљиво је то да је од 91 Трампове изјаве коју је „Вашингтон пост“ (*The Washington Post's Fact Checker*) анализирао, као потпуна неистина идентификовано 63 посто, што је знатно више од Хилари Клинтон, која има 14,2 посто таквих изјава.¹² То довољно говори о размерама потенцирања нетачних информација. „Дисперзија тумачења у царству медијских слика толико је слободна да више није ни битно шта је стварно вест и шта актери имају да кажу – медији конструишу своју причу, чак, и када не баратају чињеницама“ (Милашиновић и Јевтовић, 2017, стр. 140). Лажне вести у изборним кампањама као фитиљи су за велике ватре, при чему свака значајнија политичка опција развија своје канале комуникације. Тако су се, током америчке председничке кампање прошле године, појавиле лажне информације о „већ подигнутој“ оптужници против Хилари Клинтон¹³, о поштару из Охаја који је уништио гласове послате поштом и намењене Трампу¹⁴ и друго. Велику пажњу привукле су и лажне вести да је папа

¹² Преузето са: https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/11/02/donald-trump-hasnt-told-the-truth-repeatedly-in-this-campaign-voters-still-think-he-is-more-honest-than-hillary-clinton/?utm_term=.0ca619c4153e. Датум приступа: 18. 10. 2017.

¹³ Детаљније на: <http://rs.n1info.com/a206369/Svet/Svet/FBI-posle-nove-istrage-i-dalje-protiv-optuznice-za-Hilari.html>. Датум приступа: 18. 10. 2017.

¹⁴ Детаљније на: <https://www.snopes.com/postal-worker-caught-destroying-absentee-trump-ballots-in-major-swing-state>. Датум приступа: 18. 10. 2017.

подржао Трамп, а да је Хилари продавала оружје Исламској држави¹⁵. Све то довело је до „усијања“ и ван интернета, у стварном свету, толико да је, на пример, током кампање мушкарац пуцао у једном ресторану у Вашингтону, а званичницима је рекао да је дошао да провери лажну вест у коју је уплетена и Хилари Клинтон.¹⁶

Колики је проблем олаког прихватања информација истакао је и индијски мудрац Нисаргадата Махарај (*Nisargadatta Maharaj*), који је живео до почетка осамдесетих година 20. века: „Мали број људи успева да нормално размишља. Постоји веома опасна тенденција да се прихвати све оно што се чује, све оно што се прочита – и то све без икаквог преиспитивања. Само они који су у стању да имају критички однос и самостално размишљају, само ће они доћи до истине! Да би се упознале струје у реци, онај ко хоће истину – мора да уђе у воду“ (Фоа, 2017: 9).

Данас је ситуација таква да имамо дигитални популизам, који за победника политичког надметања проглашава оног који најбрже и најлакше преноси своје емоцијама обојене ставове (одушевљење, фрустрације, бес, гнев, понос и друго) или уводи нови стил у стално променљиву игру наратива. Вешто се поигравајући садржајем порука на друштвеним мрежама, Трамп креира „демократију буке“. фабрикацијом чињеница искривљује стварност, док честим порукама које је немогуће избећи код корисника развија илузију независности и храбрости да се супротстави систему.

Одмах по проглашењу изборне победе представљен је и хијерархијски нов модел утицаја, али са елегантним оксимороном за нешто што је у англосаксонској политици постојало јако дуго: у јавну комуникацију уведен је појам „алтернативне чињенице“, а изрекла га је сарадница председника САД Келијан Конвеј (*Kellyanne Conway*), покушавајући да одбрани излагање на конференцији за штампу Шона Спајсера (*Sean Spicer*), тада новог портпарола Доналда Трампа. Он је новинарима саопштио „чињеницу“ како је Трампова инаугурација била „најпосећенија свих времена“, а на инсистирање новинара како то није истина, Келијан Конвеј је објаснила: „Ви кажете да је то лаж. Шон Спајсер, наш портпарол, изнео је ’алтернативне чињенице‘“.¹⁷

¹⁵ Детаљније на: <https://www.cnn.com/2016/12/30/read-all-about-it-the-biggest-fake-news-stories-of-2016.html>. Датум приступа: 22. 10. 2017.

¹⁶ Детаљније на: https://www.washingtonpost.com/local/pizzagate-from-rumor-to-hashtag-to-gunfire-in-dc/2016/12/06/4c7def50-bbd4-11e6-94ac-3d324840106c_story.html?utm_term=.651f2b2d14e8. Датум приступа: 22. 10. 2017.

¹⁷ Изненађени новинар *Ен-Би-Сија* (NBC) инсистирао је на томе како „алтернативне чињенице“ нису чињенице, већ једноставно лажи. Од тог тренутка синтагма „алтернативна чињеница“ преплавила је најутицајније медије, социјалне мреже и маргинализовала појам „лажне вести“, који је естаблишмент везивао за идеолошке противнике, страначке ривале и све који су на било који начин требало да буду дискредитовани. Преузето са: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/jan/22/donald-trump-kellyanne-conway-inauguration-alternative-facts>. Датум приступа: 22. 10. 2017.

Тако је нови термин легализован од нове америчке администрације, јер ако је спремна да одступи од истине када говори о очигледним догађајима, може да се замисли шта се дешава у свету тајни и дипломатије. Алтернатива истини увек је лаж, али у временима политичких криза и конфликта и језик медија прилагођава се у складу са интересима моћних. Нови појам служи за правдање бројних поступака који су многим државама и народима претходно променили ток историје, попут ратова у Сирији и у Ираку, фабриковања „доказа о хемијско-биолошком оружју“, разних „спонтаних револуција“, рушења режима, као и фабриковања догађаја на просторима Балкана током деведесетих година прошлог века. Јасно је да може да се препозна најмање једна „алтернативна чињеница“ која је послужила за изазивање оружаних сукоба, али и медијско спиновање глобалне јавности које је претходило. Новост на коју се скреће пажња јесте „простор који су заједнице добиле на мрежи“, јер се њиме „отвара велики број могућности, али и до крајњих граница компликују досадашња теоријска образложења међуљудске интеракције и удруживања – на који начин ће појединци искористити тај простор зависи од слика које из офлајн света уносе у онлајн“ (Вулић и Митровић, 2016: 570).

Теоријски оквир промена на које се указује у овом раду полази од Мејровицеве (*Joshua Meyrowitz*) „теорије метафора“ (Meyrowitz, 1993), која говори о томе да се медији посматрају као проводници (канални) којима струје информације (слика, звук, реч, шум), при чему сваки од њих развија сопствену структуру, језик и аудиторјум. Отуда нису интересантни једино интернет или неки мејнстрим медији (канални дистрибуције), већ се разматра дискурс и последице које производе „алтернативне чињенице“ (лажне вести) у разним сегментима. Зато је ту надоградња и у „медијум теорији“, која утицај медија на социјално понашање тумачи из угла технолошких промена, а мање из садржаја медијске продукције. Заступник овог приступа је амерички комуниколог Џошуа Мејровиц, који је, настављајући учења припадника тзв. Торонтске школе,¹⁸ препознао да медије не треба посматрати само као „неутрални систем за испоручивање порука“, већ и кроз институционалне канале који мењају друштвено окружење (Meyrowitz, 1985).

Детаљније и на: <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-38716191>. Датум приступа: 22. 10. 2017.

¹⁸ „Торонтску школу“ на истоименом Универзитету засновао је теоретичар политичке економије Харолд Инис (*Harold Adams Innis*), а касније је продубио теоретичар и филозоф медија Маршал Маклуан (*Herbert Marshall McLuhan*). Теоријски модел темељио се на два основна начела: нове комуникацијске технологије слабе старе основе економске моћи, при чему су време и простор темељне димензије власти. Њихово схватање о антрополошком технолошком детерминизму значи да се људи понашају под утицајем технологије, да их она мења и прилагођава тако што одређује њихову комуникацију, што значи да је много важнија од самог садржаја који комуникација доноси.

Историја комуникације јасно указује на то како се са сваком новом технолошком формом у нови простор уносе постојећи комуникациони обрасци и модели, али и да се протоком времена они мењају и усклађују са очекивањима аудиторјума, проширујући дотадашње симболичке границе. У пропагандним кампањама на друштвеним мрежама препознаје се и Шрамов (*Wilbur Schramm*) „модел уверавајуће комуникације“, заснован на теорији о социјалној интеракцији, концепту улога, процесима селективности и вођа мњења. Новост која са дигитализацијом стиже јесте та што се ефективност масовног комуницирања постиже брзим упућивањем идеја и информација у велике групе, шеровањем и ретвитовањем, да би пошиљалац накнадно поруку поново разложио позивајући на опште прихватање (притом, у случају америчких извора, Трамп је имао значајну предност у квантитету, односно броју пратилаца на друштвеним мрежама).

Лажне вести нису настале са друштвеним мрежама, јер су одувек присутне у окружењу у ком је и човек. Проблем није у Доналду Трампу, Владимиру Путину или неком другом политичару или тиму за односе с јавношћу, редакцији или служби за информисање. Лаж и манипулација сапутници су новинарства, али је интернет све то појачао данас до неслућених размера и са, до сада, несагледивим последицама. „Данас наш избор није између непреобликоване и манипулисане информације, већ само између легитимно манипулисане и нелегитимно манипулисане информације“ (Барбер, 2003: 42). Изузетно је значајно контролисати оне којима се влада тачно циљаним манипулисаним информацијама посредством нових технологија. Алгоритми су заменили „чуваре капија“ у некадашњим редакцијама, али свој систем избора заснивају на праћењу популарности вести, шта је све и ко прочитао и делио са другима. Медијски концепт са појавом лажних вести отвара питање: да ли ће „кликстрим“ (*clickstream*) преокренути уредничку пажњу са квалитетних прича које су у интересу публике на непоуздане информације и популистичке теме? Пракса и наведени примери показују да настаје култура веб метрике, која праћењем и анализом електронских трагова дигиталним клијентима нуди оно што желе да прочитају, чују, виде.

Закључна разматрања

У неолибералном поретку заснованом на профиту и природа вести се мења, подривајући тежњу професионалних новинара за објективношћу информација. Стандарди извештавања доживљавају револуционаран преображај јер се ради о стратешком декомпоновању вредности, што може да се објасни преласком из епохе масовног комуницирања у доба комуникационог клијентелизма. Отуд проистиче и потпуно нови концепт комуницирања у измењеном медијском и друштвеном окружењу.

„У другој деценији 21. века Мрежа јесте ’универзални издавачки медиј’, о којем је говорио Џејмс Глајк (*James Gleick*, 2003), десили су се

тектонски поремећаји у традиционалном циклусу споријих медија, али је штампа успела да пронађе свој колосек и да укрштањем путева са новим платформама ипак, бар још увек, сачува одређени утицај у свету масовних медија“ (Бајић, 2017: 75). Наравно, не само штампа, већ и други традиционални медији. Али, стигле су друштвене мреже и постале изузетно утицајне, поред информативних портала међу којима на просторима Србије предњаче управо они који су настали из раније искључиво штампаних медија. Могућности је никада више, па се ширењем све интерактивнијих и конвергентнијих дигиталних платформи увећава и потенцијал дистрибуирања лажних вести, што је посебно видљиво у сфери политике.

Све веће ослањање на нове медијске технологије реконфигурише пејзаж новинарства, прикривајући губљење професионалних критеријума, тако што логика тржишта диктира напуштање јавне политике и друштвених интереса. „Алтернативне чињенице“ и слични оксиморони начином обраћања и стилем презентације доводе у питање режим објективности, због чега се од јавног новинарства очекује већа ангажованост у демистификацији пропагандних наноса. У кризним ситуацијама оне у значајној мери утичу на обликовање тема у мејнстрим медијима, што је пример америчке изборне кампање добро илустровао. У пракси се запажају бројне последице, при чему могу да се групишу у три специфичне области (о чему говори и Петровић, 2014):

- 1) у редакцијама класичних медија уочава се смањење пажње новинара, који неопрезно преузимајући информације са друштвених мрежа и других платформи не врше проверу њихове тачности;
- 2) синтетизовани приступ и битка за брзим привлачењем пажње воде изостављању основних чињеница или мењању контекста, чиме се истина брише из информационог језгра;
- 3) алгоритми и кликови трансформишу професионалност новинара, који објективност и непристрасност жртвују пред сензационализмом, спектаклом и клијентелизмом.

Комерцијализован медијски систем фаворизује лажне вести и „алтернативне чињенице“, јер му њихово увећано присуство обезбеђује веће приходе. До појаве интернета новинарска професија своје извештавање темељила је на одговорима на пет питања (5W) – „ко“, „шта“, „где“, „када“ и „зашто“, којима су додати „како“ и препорука о најмање два различита извора података. Експанзијом лажних вести модел је редукован на само три одговора (на питања „ко“, „где“, „шта“), при чему истакнутију позицију добијају контекст (прилагођава се жељама центара моћи) и бекграунд (позадина која указује на избор „чињеница“). Друга питања, као и то „ко је извор“, изостају како би се прикрио мотив аутора информације, али и проширио пропагандни утицај.

„Лажне вести“ само су један од бројних наратива у модерном друштву, али је бука коју производе снажнија од лавине истинитих вести у

окурењу. Оне тако маргинализују прогресивне алтернативе, што у комуникацијској пракси значи да политички моћне државе намећу своје истине („алтернативне чињенице“), које служе као средство политичке легитимације. Отворене капије друштвених медија омогућавају несметан проток поједностављених, нетачних или конструисаних информација, при чему вешто дизајнирани и упаковани наративи, користећи замор традиционалних медија, брзо привлаче пажњу лаковерних корисника.

Човек је биће смисла, па лажне вести стратешки усмеравају његову пажњу ка одређеним „чињеницама“. Појава на коју се указује у овом раду раширила се последњих деценија прошлог века као посебна област односа с јавношћу (под називом „*issue management*“¹⁹) са намером наметања тема о којима ће неко друштво разговарати. Родоначелник нове доктрине Хауард Чејс (*W. Howard Chase*) овде је посебно истицао „способност да се разумеју, мобилишу, координирају и усмеравају све стратешке и планске функције и све пи-ар вештине према достизању једног циља: смисленог учествовања у креирању јавне политике која утиче на персоналну и институционалну судбину“ (Chase, 1982: 7). Зато друштвене мреже у комбинацији са старим медијима лако распростиру непоуздане вести, утичући на процесе одлучивања у економији и политици, али и на динамично мењање културног и етичког контекста у друштву.

Дигитална револуција новинарима је помогла да за краће време прикупе значајно више података, али с друге стране, смањујући број ангажованих људи у редакцијама, оставила им је премало времена за њихово проверавање. Алгоритме који креирају „њуз фидове“ (*news feed*)²⁰ не интересује поузданост, прецизност или објективност информације, већ једино метрика кликова, чиме сензационализам добија верификацију. Зато су лажне вести тако експлозивне, контрадикторне и чињенично оскудне. Дигитални медији форсирају садржаје који су тражени код конзументата, што значи да основни критеријум више није квалитет или веродостојност садржаја, већ број кликова, лајкова, коментара, дељења, реакција. То указује на својеврстан облик веб диктатуре у којој кликстримови обликују садржаје на друштвеним порталима, али све више и у класичним медијима, док уредник лако идентификује популарну или ударну причу која може да обезбеди велики број посетилаца, а тиме политички утицај и рекламе.

Зачаравање или варање маса увек је било циљ пропагандиста, па може да се закључи како ће лажних вести и даље бити, посебно у сајберспејсу, а да класични медији представљају последњу линију одбране истинске

¹⁹ У грубом преводу то би значило „управљање темама“, али у нашем случају то је покушај професионалних комуникатора да предвиде која ће непријатна тема за њихове клијенте бити отворена, а онда је предупредити сопственим интерпретацијама. Другим речима, идеја је да се инсценираним подацима стекне предност у односу на политичке противнике, по цену жртвовања истинитости.

²⁰ Места на којима корисници, на пример „Фејсбука“, добијају „своје“ информације, па подсећају на персонализоване новине.

демократије. Време експлицитне посвећености професионалним стандардима остало је за нама, али то не значи и потпуно напуштање бриге о квалитету семиотичког окружења. Најбољи лек за лажне вести је истина, што од новинарства и даље изискује потребу да се све релевантне информације прикупе из разноликих извора и обавезно провере пре публиковања.

Литература

- Agha, A. (2011). Large and small scale forms of personhood. *Language & communication*, vol. 31, issue 3, 171–180.
- Agha, A. (2011). Meet mediatization. *Language & communication*, vol. 31, issue 3, 163–170.
- Barber, B. R. (2003). Which technology and which democracy? In H. Jenkins & D. Thorburn (Eds.), *Democracy and new media* (33–47). Cambridge (Massachusetts, USA): MIT press.
- Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford (UK): Oxford university press.
- Chase, W. H. (1982). Issue management conference – a special report. *Corporate public issues and their management*, vol. 7, no. 23, 1–2.
- Cillizza, C. (2016). How the heck can voters think Donald Trump is more honest than Hillary Clinton?. *The Washington post*. Retrieved from: https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/11/02/donald-trump-hasnt-told-the-truth-repeatedly-in-this-campaign-voters-still-think-he-is-more-honest-than-hillary-clinton/?utm_term=.0ca619c4153e. Accessed on: 18. 10. 2017.
- Dijk, J. V. (2009). Users like you? Theorizing agency in user-generated content. *Media, culture & society*, vol. 31, issue 1, 41–58.
- Hackett, R. A., & Zhao, Y. (1998). *Sustaining democracy? Journalism and the politics of objectivity*. Toronto (Canada): Garamond press.
- Hunt, J. (2017). „Fake news“ named Collins dictionary's official word of the year for 2017. *Independent*. Retrieved from: <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/fake-news-word-of-the-year-2017-collins-dictionary-donald-trump-kellyanne-conway-antifa-corbynmania-a8032751.html>. Accessed on: 04. 11. 2017.
- Innis, H. A. (1972). *Empire and communications*. Toronto (Canada): Toronto university press.
- Lapham, C. (1995). The evolution of the newspaper of the future. *Computer-mediated communication magazine* (online). Retrieved from: <http://www.december.com/cmc/mag/1995/jul/lapham.html>. Accessed on: 22. 10. 2017.
- McQuail, D. (1996). *Media performance: Mass communication and the public interest*. London (UK): Sage.

- Merten, K. (2004). A constructivistic approach to public relations. In B. V. Ruler & D. Verčič (Eds.), *Public relations and communication management in Europe: A nation-by-nation introduction to public relations theory and practice* (45–54). Berlin (Germany): Mouton de gruyter.
- Meyrowitz, J. (1985). *No sense of place: The impact of electronic media on social behavior*. Oxford (UK): Oxford university press.
- Meyrowitz, J. (1993). Images of media: hidden ferment – and harmony – in the field. *Journal of communication*, vol. 43, issue 3, 55–66.
- Royston Martin – Koliko su 'novi' novi mediji? (2009). *Mediacentar Sarajevo - Mediacentar online*. Preuzeto sa: <http://www.media.ba/bs/novinarstvo-online/royston-martin-koliko-su-novi-novi-mediji>. Datum pristupa: 24. 10. 2017.
- Shoemaker, P. J., Vos, T. P., & Reese, S. (2009). Journalists as gatekeepers. In W. J. Karin & H. Thomas (Eds.), *Handbook of journalism studies* (73–87). New York (USA) and London (UK): Routledge.
- Swaine, J. (2017). Donald Trump's team defends „alternative facts“ after widespread protests. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/us-news/2017/jan/22/donald-trump-kellyanne-conway-inauguration-alternative-facts>. Accessed on: 22. 10. 2017.
- Willis, J., & Willis, W. J. (2007). *The media effect: How the news influences politics and government*. Westport (Connecticut, USA): Praeger.
- Word of the year (2016). *Oxford dictionaries*. Retrieved from: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>. Accessed on: 15. 10. 2017.
- Бајић, П. (2017). Онлајн штампа: односи између садржаја у штампаним и онлајн издањима дневних новина. *СМ: Communication and Media*, год. 12, бр. 39, 57–82.
- Богданић, А. (2016). *Разматрање новинарског дискурса и теорије медија: увод у теорију новинарности*. Бања Лука: Комуниколошки колеџ.
- Вулић, Т., и Митровић, М. (2016): Виртуелне заједнице: означавање значења у онлајн простору. *Култура полиса*, год. 13, бр. 31, 559–573.
- Ђукић, Т. (2017). *Персуазивност нових медија и утицај на промене геополитичке парадигме* (мастер рад). Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.
- Кара-Мурза, С. Г. (2008). *Манипулација свешћу*. Београд: Преводилачка радионица Русић и „Никола Пашић“.
- Ковач, Б., и Розенстал, Т. (2006). *Елементи новинарства*. Подгорица: ЦИД.
- Корни, Д. (1999). *Етика информисања*. Београд: Клио.
- Милашиновић, С., и Јевтовић З. (2017). *Лажне вести као фактори кризних ситуација*, саопштење на Међународној научној конференцији „Глобализација vs. глокализација“, која је одржана 3. и 4. јуна 2017. године у Косовској Митровици у организацији Српског социолошког друштва (Београд), Филозофског факултета Универзитета у

Приштини (Косовска Митровица), Института за упоредно право (Београд) и Института за политичке студије (Београд) – зборник апстраката, стр. 140–142.

Петровић, Р. (2014): *Нови журнализам*. Београд: Јасен.

Радојковић, М., и Стојковић, Б. (2004). *Информационо-комуникациони системи*. Београд: Клио.

Фоа, М. (2017). *Господари медија: спин доктори и манипулација јавношћу у служби власти*. Београд: Клио.

Zoran B. Jevtović

The Faculty of Philosophy of the University of Niš

Predrag Đ. Bajić

PhD student at the Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade

E-mails: zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

predrag.bajic@sbb.rs

"ALTERNATIVE FACTS" AND JOURNALIST OBJECTIVITY

Summary: *The subject of this paper is the appearance of "alternative facts" that transform or completely differently interpret the truth, displacing it in the field of interest of powerful centres of capital and politics. The journalism is at a crossroads, as traditional patterns of identification, design, transmission and consumption of information undergo radical transformation under the pressure of digital technologies and social networks. There are no longer earlier restrictions in terms of space and time, nor the professional hierarchy of news broadcasters. This means that discursive power is not the privilege of management elites, as it was earlier, since anyone who has a cheap communication tool can become an active player in the market of attracting media attention. Global media dictates new linguistic features, not hiding how they aim at the political disciplining of those who have a different perception of reality. In a profoundly changed media landscape, journalistic objectivity is vanishing because the logic of corporate capital and public interest is incompatible. Mainstream media loses credibility that has been earned for centuries, as well as information diversity and editorial autonomy, because they serve political centers. Through the forms of news or reports, content is imposed, whereby the manipulative intention is camouflaged with the authority of the source. The cognitive-analytical core of the message is erased, and*

in its place is inserted the emotional-aesthetic layer of narration, by which the audience is seduced and directed towards the interests of the orderers. The authors of the article maintain the thesis that a chance for the survival of journalism as a profession lies in promoting public communication in which the auditorium is not a consumer of propaganda campaigns, but a critically educated participant in the communication process with access to contradictory interpretations and views on controversial issues.

Keywords: *Post-truth, new media, journalism, attention, shifted reality.*

Драгана Трнинић

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Е-адресе: dragana.trninic@fpn.unibl.org

САДРЖАЈ У МЕДИЈИМА И КРИТИЧКА МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ

Сажетак: Медији својим садржајем не могу обухватити сва дешавања, већ одабиром вијести конструишу стварност. Овај рад управо проблематизује однос реалне стварности и оне коју представљају медији. Циљ рада јесте да укаже на могућности и методе помоћу којих можемо брже и једноставније да направимо разлику између медијске стварности и стварног живота, како бисмо стекли контролу над утицајем медија. Да бисмо утврдили који елементи медијске поруке и у којој мјери одступају од стварности, потребно је да анализирамо и критички приступимо медијском садржају. Медијска писменост нам омогућава да свјесно контролишемо утицај медијских информација, тако што ћемо избјећи све негативности које са собом носи аутоматско кориштење и прихватање медијског садржаја. У том процесу најважнију улогу има критичка медијска писменост посматрана у контексту критичког приступа, тумачења, анализе и вредновања медијског садржаја, који води ка примјени медијских вјештина у свакодневном дјеловању и комуницирању. У теоријском дијелу рада кориштен је аналитичко-синтетички метод, док је за прикупљање података који су представљени у емпиријском дијелу кориштена техника анкетирања, а као инструмент поступка – анкетни упитник. Резултати истраживања потврђују низак ниво критичког приступа медијском садржају и одсуство критичке анализе медијских порука оних који их користе, што имплицира теже распознавање елемената медијске поруке који одражавају стварност. Овакво истраживање није спроведено раније на нивоу Републике Српске и његови резултати потврђују оправданост

увођења медијског образовања као засебног предмета у образовни систем, као и неопходност медијског образовања одраслих.

Кључне ријечи: *Медијска стварност, критичка медијска писменост, медијско образовање, критички приступ медијском садржају, медији.*

Увод

С обзиром на различит садржај у медијима, његов квалитет и квантитет, на који као појединци не можемо много утицати, потребан је другачији, комплекснији приступ медијима у односу на период када је постојала једна врста медија и много мање информација. Потребна је, заправо, критичка медијска писменост. Прије свега, неопходно је дефинисати сам појам критичке медијске писмености, јер се он различито користи и дефинише у различитим контекстима. Овдје се критичка медијска писменост посматра у контексту критичког приступа, тумачења, анализе и вредновања медијског садржаја, који води ка примјени медијских вјештина у свакодневном дјеловању и комуницирању.

У зависности од теоријског оквира, критичка медијска писменост може се окарактерисати на различите начине. Она може значити способност да се промисли прије одабира садржаја у медијима популарне културе (радио, ТВ, филм, интернет, видео, CD, сајберпанк култура); способност прављења селекције када су у питању „иконе“ популарне културе; те способност производње сопствених мултимедијалних садржаја. Даље, критичка медијска писменост може се посматрати из перспективе студија културе које наглашавају структурисаност друштва и политике у односу на медије, односно, како идеологије, моћ, органи власти, стереотипи који се односе на пол, род, расу производе различите културне обрасце. Из постмодерне перспективе, критичка медијска писменост односи се на то како појединци користе и тумаче медијске текстове другачије, у зависности од њихових интересовања и позиционираниости у различитим друштвеним и историјским контекстима. Коначно, из феминистичке педагошке перспективе, критичка медијска писменост фокусира се на то како текстови популарне културе производе одређене односе моћи и родних идентитета које корисници могу да примјене или да им се одупру. У оквиру наведених гледишта и тумачења критичке медијске писмености, свјесно су изостављена она која медијску публику посматрају као пасивне реципијенте, јер су застарјела и превазиђена (Alvermann and Hagood, 2000).

У свијету у којем данас живимо, с обзиром на засићеност медијима, медијским информацијама и полуинформацијама, те на зависност од медија,

неопходна је промјена у формалном образовању, као и медијско образовање одраслих. На тај начин би дјеца, млади, а и старији били способни да читају медијске поруке, сами производе медијски садржај и активно учествују у демократским процесима друштва. Међутим, и поред свеприсутности медијске културе у савременом друштву и свакодневном животу и упркос критикама искривљених вриједности, идеала и представљања свијета у популарној култури, процес увођења медијског образовања у формални образовни систем у Босни и Херцеговини још није започео.

Са друге стране, захваљујући технолошкој револуцији, чини се да улога медија, попут телевизије, популарне музике, филма, оглашавања, никада није била већа, јер интернет брзо апсорбује овакве културне облике и ствара виртуелни простор насталих облика културе и педагогије који се брзо шире, али и усвајају. Веома је неодговорно, с обзиром на zasiћеност информацијама путем интернета и медијске културе, игнорисати ове облике социјализације и образовања. Управо ради тога критичка реконструкција образовања треба да обезбиједи педагогију која пружа медијску писменост и омогућава ученицима, наставницима и свим грађанима да разумију природу и ефекте медијске културе. То подразумијева критички приступ који нас чини свјесним тога како медији конструишу значења, утичу на публику и едукују је, намећу јој одређене поруке и вриједности. Критичка медијска писменост проширује појам писмености како би укључила различите облике масовне комуникације и популарне културе и како би се потенцијал образовања критички проширио на анализу односа између медија и публике, информација и моћи. То подразумијева култивисање вјештина у анализи медијских кодова и конвенција, способност критиковања стереотипа, доминантних вриједности и идеологија и компетенције за тумачење вишезначних порука генерисаних медијских текстова (Kellner & Share, 2007).

Овај текст управо заговара проширивање разумијевања појма писмености кроз курикулуме на свим нивоима образовања, од предшколског до универзитетског, како би се кроз реконструкцију и демократизацију образовања и друштва дошло до развијеног нивоа критичке медијске писмености код свих грађана.

Критичка медијска писменост

Критичка медијска писменост, поред основног аспекта медијске писмености који се односи на приступ, анализу, евалуацију и креирање медијског садржаја, посебно се фокусира на идеолошку критику и анализирање политика репрезентације кључних димензија пола, расе, класе и сексуалности; инкорпорира алтернативну медијску продукцију и критичку текстуалну анализу која укључује друштвени контекст, контролу и задовољство. Критичка медијска писменост омогућава разумијевање идеологије, моћи и доминације, док медијско образовање наставницима и ученицима, кроз различите програме и истраживања, указује на повезаност

између моћи, медија и информација. Овакав приступ подразумева активну публику у процесу стварања мишљења и ставова, што представља културну борбу између доминантног читања, опозиционог читања и преговарачког читања (Hall, 1980; Ang, 2002 у Kellner & Share, 2007). То, заправо, подразумева начин на који читамо и прихватamo медијске поруке. Дакле, да ли прихватamo доминантно идеолошко мишљење, без додатне анализе и тумачења или пак опозиционо мишљење, које је увијек супротно владајућој идеологији или „преговарамо“, односно, сагледавамо ситуацију из што више углова, читамо алтернативне изворе и на основу свих нама доступних чињеница и претходног знања износимо властити закључак и мишљење.

Стога, критичка медијска писменост представља критику водећих приступа писмености и политичког пројекта демократских друштвених промјена. То подразумева мултиперспективно критичко истраживање медијске културе и културних индустрија које се баве проблемима класе, расе, пола, сексуалности и моћи и промовисање алтернативних антихомогених медија. Нова медијска и информационо-комуникациона технологија може да буде простор за оснаживање оних који су најчешће маргинализовани или погрешно представљени у водећим медијима, јер нови медији нуде простор за њих да испричају своју причу и изразе евентуалну забринутост. За чланове доминантне друштвене групе, критичка медијска писменост нуди прилику да се укључе у друштвену стварност коју већина свијета доживљава (Kellner, 2004). Ефикасна писменост захтијева четири основна правила (не нужно секвенцијална и хијерархијска) која ученицима омогућавају да: „дешифрирају код“, „учествују у разумијевању и креирању“, „функционално користе текстове“ и „критички анализирају и трансформишу текстове знајући да текстови нису идеолошки неутрални“ (Luke & Freebody, 1999). Овај нормативни приступ нуди флексибилност за медијско образовање које укључује истраживање и критички приступ ученика и наставника који ће радити најбоље што могу у свакој јединственој ситуацији са различитим друштвеним и културним потребама својих ученика и локалне заједнице. Критичка медијска писменост подстиче ученике да истражују скривена значења и постављају питања која би развила сумњу за „очигледне“ претпоставке о значењу текста. Циљ је, заправо, да се медијска писменост схвати као друштвени процес који укључује вишеструке димензије и интеракције са више технологија које су повезане са трансформацијом образовања и демократизацијом друштва.

Мултиперспективни приступ критичкој медијској писмености најважнији је за прогресивно и трансформисано образовање које подразумева демократски приступ са критичком педагогијом која прати савремене и напредне идеје. Развијање критичке медијске писмености подразумева перцепцију медија у позитивном смислу, што значи свијест о томе да се, на примјер, филм и видео-записи могу позитивно искористити и да се помоћу њих може много научити о мултикултуралном разумијевању и образовању. Такође, критичка медијска писменост подстиче ученике да уче

од медија и кроз медије, да се одупру медијским манипулацијама и да користе медије на конструктиван начин. У развијању мултикултуралног окружења, медијска писменост важнија је него икад. Студије културе и медија научиле су нас да препознамо свеобухватност медијске културе у савременом друштву, растуће трендове ка мултикултуралном образовању и потребу за медијском писмености која се бави проблемом мултикултуралне и друштвене разлике. Представљање у медијима утиче на стварање наших представа и разумијевање стварности и то је додатни аргумент да образовање мора испунити изазове подучавања медијске писмености у мултикултуралном друштву и сензибилизovati ученике и јавност у цјелини на неједнакости и неправде друштва засноване на полу, раси, класи и дискриминацији (Kellner & Share, 2007). Дакле, критичку медијску писменост можемо схватити као виши ниво медијске писмености, односно, највиши ниво, када је у питању разумијевање медијског садржаја, тумачење идеологије коју медији промовишу, идентификовање садржаја који дискриминише одређене друштвене групе и, што је најважније, креирање и дистрибуисање садржаја који промовише позитивне примјере представљања мањина, слабих и незаштићених у медијима.

Медијска конструкција стварности

Без икакве сумње можемо тврдити да стварност коју посматрамо кроз медије и стварност коју доживљавамо у реалном животу нису исте. То су потврдиле и многе теорије о медијској конструкцији реалности, али и без њих можемо знати да објективно није могуће у медијима представити догађања у реалном облику. Медији, једноставно, тако не функционишу нити им је задатак да све догађаје пренесу у цијелости већ да их што вјерније и вјеродостојније прикажу, приближавајући се максимално истини и објективности. Наравно да то није увијек могуће, како због унутрашњих, тако и због спољашњих фактора који утичу на садржај у медијима и сваки појединац треба самостално да утврди степен одсуства реалности, односно, истине у неком медијски представљеном догађају. Стога су уобичајена питања између реализма и конструктивизма: Да ли медији одражавају стварност (тачно или искривљено) или је, прије свега, конструишу? Да ли приказују стварност или је конструишу? Насупрот реалистичкој генерализацији да је све опис, имамо конструктивистичку генерализацију да је све конструкција. Ипак, синтагма „медијска конструкција стварности“ може се допунити прилозима „више“, „више или мање“ и „мање“. То би била емпиријска варијација конструктивизма и представља вјеродостојнију медијску стварност. Међутим, примједба онтолошког конструктивизма је да овакво запажање није компатибилно са конструктивизмом и да упућује на реализам (Weber, 2002).

Одраз стварности у медијима, иако разматран од самог настанка масовних медија, актуелизује се са појавом платформи друштвених медија

које су постале доминантан извор података. Једна од најактуелнијих тема о „великим подацима“ је ера научника и истраживача који користе податке без критичке анализе. Чак и када софтверске имплементације алгоритама упозоравају на неправилне параметре или некомпатибилне скупове података, та упозорења често се губе у дугим програмским токовима тако да крајњи корисник успјешно добије резултат, без обзира на то да ли је заиста значајан и валидан, да ли је одраз реалности (Leetaru, 2016). Ипак, можда највећа пријетња, када се анализирају данашњи друштвени медији, јесте да се у свијету узбудљивих алгоритама који обрађују милијарде података и указују на стварање бројних визуализација, ријетко запитамо да ли су ти подаци заиста важни или да ли су нама важни. Такође, поставља се питање како социјална метрика кореспондира са стварношћу. Leetaru наводи примјер како је једном Твитер Цастина Бибера прогласио најугицајнијом особом на свијету која говори о Сирији на тој друштвеној мрежи. Док десетине милиона његових сљедбеника без сумње чита његове твитове, мало је вјероватно да ће његова размишљања о сиријском мировном процесу изненада зауставити зарађене фракције и донијети мир преко ноћи. Заправо, ово је уобичајено ограничење многих друштвених анализа: недостатак везе између друштвене стварности и физичке стварности. Особа која је веома утицајна у комуникацији на Твитеру о одређеној теми, може или не може утицати у стварном свијету на ту тему (Leetaru, 2016).

Наравно да се разлике у реалној и медијској стварности нису појавиле тек са појавом друштвених медија нити подложност „феноменима друштвених информација као што су сакупљање у стадо, ефекат леминга, ефекат пасивног посматрача, групно мишљење, колективно преувеличавање, грешке већине итд.“ (Хендрикс и Хансен, 2017: 24). Међутим, информационе технологије појачале су ефекте ових феномена „захваљујући којима начин кретања друштвених информација прети да изобличи истину, што нас доводи у опасност да грешимо више него икад пре, и то на много већој разини“ (Хендрикс и Хансен, 2017: 23–24). Изобиље информација које се преносе интернетом, а посебно друштвеним мрежама, скраћују претрагу и одабир информација, али истовремено заобилазе споре традиционалне чуваре и филтере истине и валидности информација. Ослањањем на друштвене медије приликом прикупљања информација, не само да можемо погријешити у процјени и вредновању садржаја него на тај начин постајемо медиј за ширење лажних вјеровања и њихових посљедица, свјесно или несвјесно. „Када се информације шире на овај начин, а не прати се истина, феномен који настаје, назива се ’бура информација’“ (Хендрикс и Хансен, 2017: 24).

За конструисану стварност представљену у медијима Марчело Фоа (Marcello Foa) сматра одговорним спин докторе за које тврди да су, заправо, господари медија. Захваљујући њима и њиховим стратегијама, водећи политичари контролишу дневни избор информација које медији објављују и на тај начин конструирају реалност какву они желе, а не каква је она заиста. То чине контролом протока свих информација и унапријед испланираним свим

врстама комуницирања. Свака медијска кућа, у сарадњи са новинским агенцијама и другим изворима, дневно прими између шест и десет хиљада порука (Фоа, 2017). Наравно, не може их све објавити и потребно је направити селекцију. „Прави је изазов, заправо, како издвојити из ове огромне масе информација најинтересантније теме за сопствену публику, при чему је неопходно да се истовремено обезбеди и потпуна информисаност јавности. А када се све ово једанпут обави, понуду треба обогатити и подробнијим приступом одређеним темама, интервјуима и коментарима (Фоа, 2017: 43). Међутим, поред толике разноврсности тема, избор вијести за које се већина медија одлучује, у 90 одсто случајева је сличан. Рзличит је само начин презентовања, контекст, тон, угао посматрања, али главне теме су исте. Оваква ситуација настаје, између осталог, зато што „поред најзначајнијих вести за јавност, објављују се и оне које побуђују највећу пажњу читаоца, које су у стању да га емотивно највише заокупе“ (Фоа, 2017: 44). Такође, медији се плаше конкуренције, да ће неко други објавити неку важну информацију коју они нису објавили па се онда сви труде да објаве информације које постоје у другим медијима и тако настаје медијска редунданца, понављање истих информација у сличном облику. Да би се објаснило представљање реалности у медијима, мора се узти у обзир и извор информација, њихово поријекло и природа. Да ли оне потичу из саме стварности, да ли су настале спонтано и непланирано или су резултат новинарских истраживања? Догађаји који потичу из стварности, нису тако чести и дешавају се повремено у односу на планиране и унапријед припремљене догађаје. Стварни догађаји, попут природних непогода, саобраћајних, жељезничких и авионских несрећа, дешавају се повремено и много их је мање у односу на остале информације које свакодневно пристижу у редакције и проналазе пут до публике. Остале вијести, које се односе на политику, економију, друштво, науку, потичу из различитих званичних и незваничних извора и уредници бирају за објављивање оне које су најважније. Поред објективног критеријума за процјену важности вијести, важном вијести често се сматра она којој већина медија придаје такав значај. Такође, вијест мора бити занимљива. Међутим, када су двије вијести подједнако важне и занимљиве, а само једна добије широк одјек у јавности, сматра се да су на различит начин презентоване, да је различита мјера истицања и наглашавања (Фоа, 2017). „Продорност једне вести зависи опет од спина. Када он изостане, нема ни ефекта који широм отвара капије информационе пирамиде“ (Фоа, 2017: 55). Ексклузивне вијести и анализе у водећим свјетским медијима најчешће потичу из анонимних, неименованих владиних извора којима је у интересу да кроз медије конструишу и наметну одређене идеје, да скрену пажњу са неког важног проблема, једноставно, да обликују стварност која одговара њиховим маневрима и одлукама.

Тај механизам функционише овако: ја, иначе високи функционер, сретнем новинара којег већ дуго познајем и у којег имам поверења, и

док разговарамо, као узгред му испричам и понешто о некој веома важној теми (...). По повратку у редакцију, новинар се потруди да провери поверљиву информацију коју је добио од функционера. Дупла провера информације пре него што буде објављена, једно је од златних правила новинарства, поготово у САД. Али, спин доктори су предвидели овај детаљ и, будући да раде екипно, они упозоре функционере истог нивоа које би новинар могао да позове ради провере. Налог је да индискреције буду потврђене и, ако је могуће, поткрепљене још неким детаљем. Тако новинар добија оно што је желео и дан касније чланак се појављује на првој страници (...). А, заправо, у стварности се десило то да новинар и његов лист нису ни опазили да су их спин доктори искористили. Жељена порука је тако упућена, али за њу не преузимају одговорност ни администрација ни председник, који тако могу у миру да посматрају реакције (Фoa, 2017: 58–59).

У таквим околностима, када ни новинари који два пута провјеравају извор информација, не могу бити потпуно сигурни у њихову истинитост, просјечан грађанини и корисник медија још мање може бити сигуран у вјеродостојност медијских информација и мјеру у којој одражавају стварност. Једини и најбољи начин да се предуприједи таква ситуација јесте медијска едукација публике. Једино публика која критички преиспитује медијски садржај и зна да се дистанцира од непотребних, сувишних и некорисних информација, захтијева квалитетан садржај, провјерене и тачне информације, једном ријечју, медијски писмена публика може да утиче на квалитет садржаја. Све док постоји публика која конзумира неквалитетан и штетан медијски садржај, такав садржај ће и постојати. То је врло једноставан однос и он се може промијенити искључиво медијским образовањем публике која ће знати да препозна лош садржај у медијима и, једноставно, неће га користити. Садржај који нема публику, не може постојати. Дакле, с обзиром на чињеницу да је медијска стварност врло често конструисана и то према мјерилима богатих и утицајних појединаца, политичара, оглашивача и финансијера медија, једини начин да публика то разумије и користи ту чињеницу као важан фактор у анализи садржаја у медијима, како би препознала једностран, неизбалансиран садржај, садржај који заступа само одређене вриједности, пропаганду и у коначници, лажне вијести, јесте медијска писменост публике.

Методолошки оквир

Резултати истраживања који су представљени у овом раду дио су истраживања које је спроведено у сврху израде докторске тезе *Медијска писменост у Републици Српској* (Рашевић, 2016) која је послужила као основа за књигу *Концептуални оквир медијске писмености* (Трнинић, 2017). Истраживање је спроведено од 01. јануара до 01. јула 2015. године на подручју Републике Српске и то у пет градова: Бања Лука, Источно Сарајево, Бијељина, Требиње и Добој. Истраживањем је обухваћена општа популација изабрана методом вишефазног групног случајног узорка и укупан број испитаника износио је 1000, од чега су приликом уношења резултата у систем прихваћена 894 упитника. Испитаници су подијељени на основу неколико категорија: пола, старосне доби, мјеста пребивалишта, нивоа образовања и запослења. Као инструмент анкетирања, кориштен је анкетни упитник од 30 питања (Рашевић, 2016; Трнинић, 2017).

Резултати истраживања

Резултати истраживања настали су укрштањем одређених варијабли резултата истраживања који су представљени у докторској тези *Медијска писменост у Републици Српској* (Рашевић, 2016), као и књизи *Концептуални оквир медијске писмености* (Трнинић, 2017). Ради мјерења нивоа критичке медијске писмености испитаника, узете су у обзир варијабле које се односе на старосну доб испитаника, повјерење у медије и разумијевање садржаја у медијима, односно, поимање стварности кроз медијску стварност. Пол испитаника, ниво образовања, мјесто пребивалишта и занимање, нису били предмет овог истраживања. Циљ укрштања варијабли био је да се утврди повјерење у медије, преиспитивање медијског садржаја и поимање стварности испитаника кроз медијску стварност у односу на старосну доб. Основна хипотеза јесте да испитаници имају некритички став према стварности која је представљена у медијима, али да млађи испитаници имају више повјерења у поједине медије и да своју стварност чешће поимају кроз медијску стварност у односу на старије испитанике. Управо, резултати представљени у табелама које слиједе, потврђују хипотезу и детаљније је објашњавају.

Табела 1: Повјерење у штампане медије с обзиром на старосну доб

варијабле		Повјерење у штампане медије					Укупно		
		Вјерујем	Углавном вјерујем	Неодлучан/-а сам	Углавном не вјерујем	Не вјерујем			
Старосна доб	15–25	f	34	184	145	95	38	496	
		%	6,9	37,1	29,2	19,2	7,7	100,0	
	26–35	f	7	59	35	27	19	147	
		%	4,8	40,1	23,8	18,4	12,9	100,0	
	36–45	f	6	51	23	13	7	100	
		%	6,0	51,0	23,0	13,0	7,0	100,0	
	46–55	f	5	20	12	8	5	50	
		%	10,0	40,0	24,0	16,0	10,0	100,0	
	56–65	f	3	19	11	4	5	42	
		%	7,1	45,2	26,2	9,5	11,9	100,0	
	Преко 65 година	f	1	16	11	3	0	31	
		%	3,2	51,6	35,5	9,7	0,0	100,0	
	Укупно		f	56	349	237	150	74	866
			%	6,5	40,3	27,4	17,3	8,5	100,0

$$\chi^2=22,69; df=20; sig. 0,304$$

У првој табели представљени су резултати који се односе на повјерење у штампане медије у односу на старосну доб испитаника. Оно што је одмах, на први поглед уочљиво јесте да већина испитаника углавном вјерује штампаним медијима. Наиме, 37,1% испитаника 15–25 година углавном вјерује штампаним медијима, као и 51,6% испитаника преко 65 година. Нешто је другачији омјер када је у питању неповјерење у штампане медије, јер 19,2% испитаника 15–25 година углавном нема повјерење у штампане медије, док 9,7% испитаника преко 65 година углавном не вјерује штампаним медијима. Испитаници средње животне доби углавном вјерују штампаним медијима или су неодлучни (24,0% испитаника 46–55 година је неодлучно, као и 26,2% испитаника 56–65 година).

Овакви резултати указују на висок степен повјерења у штампане медије које је скоро једнако присутно код испитаника различите животне доби. Скоро половина испитаника у свим старосним категоријама углавном вјерује штампаним медијима. Неколицина њих је неодлучна, врло мало испитаника углавном не вјерује штампаним медијима, али, исто тако, врло мало испитаника вјерује (у потпуности) штампаним медијима. Ови резултати показују да је повјерење испитаника у штампане медије високо, што указује на некритички став према садржају штампаних медија, јер уколико углавном вјерујемо свему што прочитамо у штампаним медијима, онда ријетко преиспитујемо тај садржај, ријетко тражимо алтернативне изворе, провјеравамо чињенице, тражимо аутентичан извор и упоређујемо са другим изворима. То значи да смо углавном пасивни корисник медија, што је у

потпуној супротности са схватањем медијски писмене публике дигиталног доба.

Табела 2: Повјерење у телевизију с обзиром на старосну доб

варијабле		Повјерење у телевизију					Укупно		
		Вјерујем	Углавном вјерујем	Неодлучан /-а сам	Углавном не вјерујем	Не вјерујем			
Старосна доб	15–25	f	35	185	157	84	36	497	
		%	7,0	37,2	31,6	16,9	7,2	100,0	
	26–35	f	5	51	44	33	14	147	
		%	3,4	34,7	29,9	22,4	9,5	100,0	
	36–45	f	5	46	31	15	5	102	
		%	4,9	45,1	30,4	14,7	4,9	100,0	
	46–55	f	9	17	15	6	2	49	
		%	18,4	34,7	30,6	12,2	4,1	100,0	
	56–65	f	4	20	11	8	2	45	
		%	8,9	44,4	24,4	17,8	4,4	100,0	
	Преко 65 година	f	3	15	13	2	0	33	
		%	9,1	45,5	39,4	6,1	0,0	100,0	
	Укупно		f	61	334	271	148	59	873
			%	7,0	38,3	31,0	17,0	6,8	100,0

$$\chi^2=28,650; df=20; sig. 0,09$$

Друга табела садржи резултате који се односе на повјерење испитаника у телевизију с обзиром на старосну доб. Према резултатима, 37,2% испитаника 15–25 година углавном вјерује телевизији, као и 45,1% испитаника старосне доби 36–45 година. Међутим, 39,4% испитаника преко 65 година неодлучно је, док 22,4% испитаника старосне доби 26–35 година углавном не вјерује телевизији.

Ови резултати наводе на закључак да већина испитаника вјерује у садржаје које види на телевизији, али је тај проценат за око пет одсто мањи у односу на повјерење у штампане медије. Такође, овдје је присутно опадање повјерења у телевизију код особа старије животне доби у односу на повјерење у штампу, док је само код младих 15–25 година оно отприлике на истом нивоу. Дакле, испитаници мање вјерују телевизији у односу на штампу. Телевији и штампи једнако вјерују млади 15–25 година, док међу другим старосним категоријама има знатан број испитаника који је неодлучан или углавном не вјерује телевизији, мада и даље већина испитаника углавном вјерује телевизији, као и штампи. И ови резултати указују на недовољно развијен критички став према медијима, али показују и да испитаници, без обзира на то што телевизију чешће користе као извор информација, више вјерују штампаним медијима. То је, вјероватно, посљедица традиционалне

перцепције штампе као масовног медија који се, због своје природе, детаљније посвећује темама и садржају који обрађује.

Табела 3: Повјерење у медије на мрежи с обзиром на старосну доб

варијабле		Повјерење у медије на мрежи					Укупно		
		Вјерујем	Углавном вјерујем	Неодлучан/-а сам	Углавном не вјерујем	Не вјерујем			
Старосна доб	15–25	f	24	110	198	118	47	497	
		%	4,8	22,1	39,8	23,7	9,5	100,0	
	26–35	f	4	35	58	29	16	142	
		%	2,8	24,6	40,8	20,4	11,3	100,0	
	36–45	f	6	34	26	17	12	95	
		%	6,3	35,8	27,4	17,9	12,6	100,0	
	46–55	f	4	10	13	8	11	46	
		%	8,7	21,7	28,3	17,4	23,9	100,0	
	56–65	f	3	8	9	2	9	31	
		%	9,7	25,8	29,0	6,5	29,0	100,0	
	Преко 65 година	f	0	1	10	5	8	24	
		%	0,0	4,2	41,7	20,8	33,3	100,0	
	Укупно		f	41	198	314	179	103	835
			%	4,9	23,7	37,6	21,4	12,3	100,0

$$\chi^2=51,03; df=20; sig. 0,00$$

Трећа табела садржи резултате који се односе на повјерење испитаника у медије на мрежи у односу на старосну доб. Према резултатима, већина испитаника неодлучна је у погледу повјерења у медије на мрежи. Наиме, 39,8% испитаника животне доби 15–25 година неодлучно је када је у питању повјерење у медије на мрежи, као и 29,0% испитаника 46–55 година. Такође, 33,3% испитаника преко 65 година не вјерује медијима на мрежи, као и 29,0% испитаника 56–65 година. Једино већина испитаника животне доби 36–45 година углавном вјерује медијима на мрежи – њих 35,8%, али је и 27,4% неодлучно.

Из ових резултата може се закључити да испитаници најмање вјерују медијима на мрежи као извору информација, а према општим резултатима истраживања (Трнинић, 2017), већина испитаника најчешће користи медије на мрежи као извор информација. То наводи на закључак да је испитаницима, поготово младима, важно да што брже и лакше дођу до информације, а да им поузданост и тачност те информације није толико важна. Они информације из медија на мрежи посматрају површно, користе их најчешће за информисање и забаву и ријетко их провјеравају. Такође, један од разлога неповјерења у медије на мрежи јесте и велика количина информација које је тешко пратити

и за које се често испостави да су нетачне, непотпуне или лажне. Старији испитаници ријетко користе медије на мрежи као извор информација због информатичке неписмености, а имају и предрасуду према интернету као медију, јер га, једноставно, не познају па најчешће користе телевизију и штампане медије како би се информисали. Ови резултати указују на једну битну ставку, а то је да ни млади ни испитаници млађе животне доби не вјерују у потпуности садржају медија на мрежи већ имају одређени критички став према том садржају. Позитивно је постојање критичке свијести код младих када је у питању интернет као извор информација, јер је потребан висок ниво медијске писмености да би се интернет и медији на мрежи сигурно и поуздано користили за информисање, едукацију и забаву.

Табела 4: Разумијевање садржаја у штампаним медијима с обзиром на старосну доб

варијабле		Садржај у штампаним медијима вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно		
		Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам			
Старосна доб	15–25	f	149	247	89	18	503	
		%	29,6	49,1	17,7	3,6	100,0	
	26–35	f	41	69	25	12	147	
		%	27,9	46,9	17,0	8,2	100,0	
	36–45	f	26	55	15	5	101	
		%	25,7	54,5	14,9	5,0	100,0	
	46–55	f	14	26	9	1	50	
		%	28,0	52,0	18,0	2,0	100,0	
	56–65	f	11	25	4	4	44	
		%	25,0	56,8	9,1	9,1	100,0	
	Преко 65 година	f	9	13	6	4	32	
		%	28,1	40,6	18,8	12,5	100,0	
	Укупно		f	250	435	148	44	877
			%	28,5	49,6	16,9	5,0	100,0

$$\chi^2=15,51; df=15; sig. 0,42$$

У четвртој табели представљени су резултати који се односе на поимање садржаја у штампаним медијима, када је у питању стварност и догађаји којима се баве у односу на старосну доб испитаника. Према резултатима, 49,1% испитаника 15–25 година на ово питање је као одговор изабрало „можда“, као и 54,5% испитаника 36–45 година. Такође, 28,1% испитаника преко 65 година не сматра да штампани медији вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве, а са тим се слаже 28,0% испитаника 46–55 година, као и 27,9% испитаника 26–35 година.

Као што резултати показују, већина испитаника није сигурна да ли штампани медији вјерно приказују стварност па је изабрала одговор „можда“.

Међутим, ипак је више испитаника који не сматрају да штампани медији вјерно представљају догађаје којима се баве него оних који то сматрају. Из ових резултата назире се низак ниво медијске писмености испитаника, јер развијена медијска писменост подразумијева знање о медијима и њиховом функционисању које нам омогућава да тумачимо медијски садржај, знајући да он никада не може представити догађај у потпуности идентичним стварности, јер реална стварност и стварност у медијима, никада не могу бити исте. Оно што је позитивно из ових резултата, јесте да ни млади, углавном, нису сигурни или не сматрају да штампани медији вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве. Код испитаника различите животне доби постоји једнака сумња у аутентичност садржаја штампаних медија.

Табела 5: Разумијевање садржаја на радију с обзиром на старосну доб

варијабле		Садржај на радију вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно		
		Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам			
Ста- росна доб	15–25	f	88	268	122	16	494	
		%	17,8	54,3	24,7	3,2	100,0	
	26–35	f	27	72	32	15	146	
		%	18,5	49,3	21,9	10,3	100,0	
	36–45	f	20	54	16	7	97	
		%	20,6	55,7	16,5	7,2	100,0	
	46–55	f	9	24	13	3	49	
		%	18,4	49,0	26,5	6,1	100,0	
	56–65	f	10	21	3	4	38	
		%	26,3	55,3	7,9	10,5	100,0	
	Преко 65 година	f	9	11	6	6	32	
		%	28,1	34,4	18,8	18,8	100,0	
	Укупно		f	163	450	192	51	856
			%	19,0	52,6	22,4	6,0	100,0

$$\chi^2=33,81; df=15; sig. 0,01$$

Пета табела приказује резултате који се односе на повјерење испитаника у вјерно представљање стварности и догађаја којима се бави радио као масовни медиј у односу на старосну доб испитаника. Према резултатима, 24,7% испитаника 15–25 година, 26,5% испитаника 46–55 година, као и 18,8% испитаника преко 65 година сматра да радио вјерно представља стварност. Међутим, већина се изјаснила са одговором „можда“ – 54,3% испитаника 15–25 година, 55,7% испитаника 36–45 година и 55,3% испитаника 56–65 година.

Резултати показују виши степен повјерења испитаника у радио него у штампане медије иако је и даље највише испитаника који нису сигурни да

медији, у овом случају радио, вјерно одсликавају стварност. Међутим, не може се занемарити број испитаника који сматрају да радио вјерно представља догађаје којима се бави. Дакле, испитанци, и старији и млађи, више вјерују радију у односу на штампу, када је у питању представљање стварности. То је, вјероватно, из разлога што сматрају да радио звучним записом може вјерније да одслика догађај којим се бави и да га више приближи публици у односу на штампу, поготово када је у питању пренос неког догађаја, када публика може да чује и атмосферу, а не само да прочита њен опис. Међутим, то опет не значи да је догађај вјерно представљен и да није било простора за манипулацију, тако да не можемо казати нити вјеровати да радио у потпуности вјерно одсликава стварност и догађаје које представља.

Табела 6: Разумијевање садржаја на филму с обзиром на старосну доб

варијабле			Садржај на филму вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно
			Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам	
Ста- росна доб	15–25	f	177	237	56	28	498
		%	35,5	47,6	11,2	5,6	100,0
	26–35	f	64	53	16	11	144
		%	44,4	36,8	11,1	7,6	100,0
	36–45	f	33	53	4	9	99
		%	33,3	53,5	4,0	9,1	100,0
	46–55	f	15	23	3	7	48
		%	31,3	47,9	6,3	14,6	100,0
	56–65	f	17	14	3	3	37
		%	44,7	36,8	7,9	7,9	100,0
	Преко 65 година	f	17	9	0	5	31
		%	54,8	29,0	0,0	16,1	100,0
	Укупно	f	323	389	82	63	857
		%	37,6	45,3	9,6	7,3	100,0

$$\chi^2=52,47; df=20; sig. 0,00$$

У шестој табели представљени су резултати који се односе на разумијевање садржаја на филму у односу на стварност и догађаје којима се бави с обзиром на старосну доб испитаника. Већина младих испитаника 15–25 година (47,6%) изјаснила се са „можда“ на питање о вјерном одсликавању стварности и догађаја којима се бави, као и 53,5% испитаника 36–45 година. Такође, 44,7% испитаника 56–65 година, као и 54,8% испитаника преко 65 година не сматра да филм вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави.

Резултати показују да испитаници старије животне доби приступају филму са више критике него испитаници млађе животне доби. Поражавајуће је висок проценат младих који нису сигурни да ли филм вјерно одсликава

стварност, што значи да они не разумију филм, његову улогу и намјену. Забрињавајућа је чињеница да, у просјеку, већина испитаника није сигурна на који начин филм представља стварност. Ниједан медиј не може вјерно одсликати догађај којим се бави, а поготово не филм. Филм представља стварност на умјетнички начин, чак и када је у питању документарни филм, не можемо казати да он у потпуности одсликава стварност, он само документује и чињенично описује неки догађај или појаву, али је никако не може представити у потпуности аутентично. Висок ниво медијске писмености подразумева разумијевање функционисања и сврхе свих медија па и филма. Медијски писмена особа способна је да разумије контекст и садржај било којег филма.

Табела 7: Разумијевање садржаја на телевизији с обзиром на старосну доб

варијабле			Садржај на телевизији вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно	
			Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам		
Ста- росна доб	15–25	f	101	231	144	24	500	
		%	20,2	46,2	28,8	4,8	100,0	
	26–35	f	41	63	35	9	148	
		%	27,7	42,6	23,6	6,1	100,0	
	36–45	f	22	54	22	4	102	
		%	21,6	52,9	21,6	3,9	100,0	
	46–55	f	11	18	16	3	48	
		%	22,9	37,5	33,3	6,3	100,0	
	56–65	f	10	24	6	3	43	
		%	23,3	55,8	14,0	7,0	100,0	
	Преко 65 година	f	10	14	6	2	32	
		%	31,3	43,8	18,8	6,3	100,0	
	Укупно		f	195	404	229	45	873
			%	22,3	46,3	26,2	5,2	100,0

$$\chi^2=14,92; df=15; sig. 0,46$$

Седма табела приказује резултате који се односе на разумијевање садржаја на телевизији у односу на стварност и догађаје којима се бави с обзиром на старосну доб испитаника. Већина младих, њих 46,2% (15–25 година) није сигурна да ли телевизија вјерно представља стварност, као и 52,9% испитаника 36–45 година. Међутим, 28,8% испитаника 15–25 година сматра да телевизија вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави, као и 33,3% испитаника 46–55 година. Ипак, 23,3% испитаника 56–65 година, као и 31,3% испитаника преко 65 година то не сматра.

Ови резултати показују прилично висок степен повјерења у реално представљање стварности на телевизији, поготово код младих. Млади, више него испитаници старије животне доби, вјерују да телевизија вјерно одсликава стварност, а укупни резултати показују да је највише испитаника

који нису сигурни да ли телевизија вјерно представља стварност, али је и висок проценат (26,2%) испитаника који сматрају да телевизија вјерно представља догађаје којима се бави. Дакле, већина испитаника, мада више млађи него старији, сматра да телевизија можда вјерно одсликава стварност и предност даје вјеровању у аутентичност представљања догађаја на телевизији. То је, поново, лош резултат и указује на низак ниво медијске писмености испитаника, недовољну критичност, промишљање и неразумијевање медија, конкретно, телевизије.

Табела 8: Разумијевање садржаја у медијима на мрежи с обзиром на старосну доб

варијабле		Садржај у медијима на мрежи вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно		
		Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам			
Ста- росна доб	15–25	f	126	260	78	32	496	
		%	25,4	52,4	15,7	6,5	100,0	
	26–35	f	45	75	18	8	146	
		%	30,8	51,4	12,3	5,5	100,0	
	36–45	f	27	45	15	11	98	
		%	27,6	45,9	15,3	11,2	100,0	
	46–55	f	15	21	4	10	50	
		%	30,0	42,0	8,0	20,0	100,0	
	56–65	f	11	19	2	4	36	
		%	30,6	52,8	5,6	11,1	100,0	
	Преко 65 година	f	13	3	0	9	25	
		%	52,0	12,0	0,0	36,0	100,0	
	Укупно		f	237	423	117	74	851
			%	27,8	49,7	13,7	8,7	100,0

$$\chi^2=58,41; df=15; sig. 0,00$$

Осма табела приказује резултате који се односе на разумијевање садржаја медија на мрежи у односу на представљање стварности с обзиром на старосну доб испитаника. Испитаници 15–25 година већином (52,54%) сматрају да медији на мрежи можда вјерно одсликавају стварност, као и 52,8% испитаника 56–65 година. Међутим, 52,0% испитаника преко 65 година не сматра да медији на мрежи вјерно одсликавају стварност.

Из наведених резултата видљив је висок проценат несигурности у начин представљања стварности у медијима на мрежи, али је ипак више испитаника који не сматрају да медији на мрежи вјерно одсликавају стварност него оних који то сматрају. Већина испитаника није сигурна у разумијевање стварности коју представљају медији на мрежи, једино више од половине испитаника преко 65 година (52,0%) не сматра да медији на мрежи вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве. Укупни резултати

бољи су у односу на резултате у претходној табели који се односе на садржај на телевизији, што значи да испитаници више вјерују телевизији него медијма на мрежи, јер сматрају да телевизија вјерније одсликава стварност него медији на мрежи. Ипак, за висок ниво медијске писмености потребан је виши степен критичког разумијевања медија на мрежи, више сигурности у чињеницу да медији на мрежи, као и остали медији, представљају стварност која је конструисана на основу медијских правила представљања догађаја, што не значи да није истинита, али свакако не одговара реалној стварности.

Табела 9: Разумијевање садржаја на друштвеним мрежама с обзиром на старосну доб

варијабле			Садржај на друштвеним мрежама вјерно одсликава стварност и догађаје којима се бави				Укупно		
			Не сматрам	Можда	Сматрам	Не знам			
Старосна доб	15–25	f	181	212	71	39	503		
		%	36,0	42,1	14,1	7,8	100,0		
	26–35	f	65	55	16	10	146		
		%	44,5	37,7	11,0	6,8	100,0		
	36–45	f	35	33	13	14	95		
		%	36,8	34,7	13,7	14,7	100,0		
	46–55	f	11	18	3	16	48		
		%	22,9	37,5	6,3	33,3	100,0		
	56–65	f	15	13	2	4	34		
		%	44,1	38,2	5,9	11,8	100,0		
	Преко 65 година	f	11	5	2	8	26		
		%	42,3	19,2	7,7	30,8	100,0		
	Укупно			f	318	336	107	91	852
				%	37,3	39,4	12,6	10,7	100,0

$$\chi^2=54,88; df=15; sig. 0,00$$

У деветој табели приказани су резултати који се односе на разумијевање садржаја на друштвеним мрежама у односу на стварност и догађаје које описују с обзиром на старосну доб испитаника. Према резултатима, 44,5% испитаника 26–35 година не сматра да друштвене мреже вјерно одсликавају стварност, као и 44,1% испитаника 56–65 година и 42,3% испитаника преко 65 година. Једино је више испитаника (42,1%) који сматрају да друштвене мреже можда вјерно одсликавају стварност у односу на оне који то не сматрају (36,0%) код испитаника 15–25 година. Испитаници других старосних категорија већином не сматрају да друштвене мреже вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве.

Из ових резултата видимо да испитаници млађе животне доби имају више повјерења у садржај на друштвеним мрежама, јер је виши проценат млађих испитаника који вјерују да друштвене мреже вјерно одсликавају

стварност у односу на испитанике старије животне доби. Међутим, укупни резултати показују више неповјерења у садржај на друштвеним мрежама у односу на све претходне, што значи да испитаници најмање вјерују друштвеним мрежама и њиховом реалном представљању стварности у односу на друге медије. Позитивно је што трећина испитаника не сматра да друштвене мреже вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве, али је и даље највише испитаника који нису сигурни у то. Дакле и разумијевање садржаја на друштвеним мрежама треба да буде на вишем нивоу, јер ови резултати показују и даље низак ниво медијске писмености испитаника и неразумијевање функционисања друштвених мрежа. Медијски писмена особа користиће друштвене мреже као извор информација, али ће знати да оне никако не могу бити одраз реалне стварности и знаће како да их провјери и ефикасно искористи.

Дискусија и закључци

Медијска писменост веома је важан сегмент образовања. Можемо слободно казати да је важна откако постоје медији, али да се њен значај увећао са развојем медија и информационо-комуникационих технологија. Међутим, више није довољно елементарно медијско образовање које подразумева приступ, анализу, тумачење, вредновање и креирање медијског садржаја. Сада је пред медијском публиком изазов критичке медијске писмености. Поред тога што медијски писмена особа зна да користи различите медије, да деконструише медијску поруку, идентификује извор поруке, уочава заступање или изостављање одређених ставова у поруци, препознаје разлоге из којих је порука доспјела у јавност, као и скривене иницијаторе поруке, критичка медијска писменост захтијева од публике и критичко разумијевање медија и медијског садржаја на вишем нивоу. То подразумева разумијевање и критику идеологије коју медији промовишу, преиспитивање ставова који дају предност одређеној идеји у односу на супротну, идентификовање дискриминације мањинских група кроз различите медијске садржаје и супротстављање таквим појавама. Супротстављање не подразумева само критиковање таквих појава него креирање и дистрибуисање садржаја који промовише различитости, вриједност представљања маргинализованих друштвених група и давање простора и времена слабим, занемареним и немоћним, јер сваки грађанин има једнака права и заслужује једнак третман као и сви остали.

Међутим, медијски конструисана стварност често фокус ставља на теме од којих корист има медијска индустрија, а не медијска публика. Одрас стварности у медијима може бити различит, али ма колико тај одраз био близу истине, медијска стварност и стварност коју доживљавамо у свакодневном животу, не могу бити једнаке. Медији нас информишу, али они углавном заступају личне интересе и интересе својих власника и финансијера, тако да је стварност коју приказују резултат уређивачке политике и идеологије коју

одређени медиј заступа. Важно је да сваки корисник медија има развијену свијест о могућој конструкцији медијске стварности и да анализом и критичким тумачењем деконструише медијску поруку, смјештајући је у много шири контекст од представљеног. За то су потребне медијске вјештине које се уче и развијају у оквиру образовања за медије, било да се ради о младима или публици старије животне доби. Међутим, оно што је најважније и што је основа сваке анализе и деконструкције медијске поруке, јесте: провјерити извор поруке, провјерити да ли су у тексту (садржају) избалансиране чињенице и различите (супротстављене) стране, да ли постоје најмање три извора која потврђују и описују да се нешто догодило и како се догодило, препознати вриједности и ставове који су заступљени или изостављени у поруци, утврдити како ће та порука дјеловати на различите људе, како би је други могли протумачити и шта би за њих могла значити, које су креативне технике кориштене за привлачење пажње, у којем формату је порука представљена и оно што је најважније, зашто је порука послата, који је њен крајњи циљ (Jolls, 2008). То су основни кораци за деконструкцију медијске поруке, али медијска писменост подразумијева много више од тога, поготово критичка медијска писменост, и због тога је важно рано и континуирано медијско образовање, од предшколског узраста па све до универзитетског образовања, али и континуирано медијско образовање одраслих.

Резултати истраживања представљени у овом раду односе се на повјерење испитаника у медије и стварност коју представљају. Резултати показују низак ниво медијске писмености испитаника и некритички приступ медијском садржају, јер испитаници често имају повјерење у медије и, поготово млади, у знатном проценту вјерују да медији вјерно одсликавају стварност и догађаје којима се баве. Највише повјерења имају у штампане медије, затим телевизију па медије на мрежи. Највише вјерују телевизији када је у питању вјерно представљање стварности, затим радију, штампи, филму, медијима на мрежи па друштвеним мрежама. Примјетно је да млади чешће поимају стварност кроз медијску конструкцију стварности и да имају мање развијен критички став према медијској стварности у односу на старије испитанике. Старији испитаници скептичнији су, али они рјеђе користе медије на мрежи и друштвене мреже (Трнинић, 2017), па вјероватно и због тога имају сумњу у пузданост информација које долазе путем интернета. Наравно да у данашње доба савремени човјек не може без медија и медије треба посматрати са позитивне стране, јер заиста нам пружају многе погодности, олакшавају нам свакодневно дјеловање, пружају различите могућности учења, забаве, комуницирања и учешћа у јавној сфери. Међутим, у мноштву тих могућности, поред информатичке, дигиталне, визуелне писмености, неопходна је критичка медијска писменост која ће нам помоћи да дјелујемо мудро, промишљено и да цијенимо знање. Код испитаника управо то недостаје. Недостаје критичка медијска писменост, јер су показали висок проценат несигурности када је у питању разумијевање медија и

медијског садржаја. Недостаје свијест о медијски конструисаној стварности и знање да се таква стварност тумачи.

Резултати истраживања, заправо, потврђују да испитаници имају велики потенцијал за развој медијских вјештина, али да им недостаје медијско образовање које би те вјештине развило и унаприједило. Дакле, неопходно је спровођење медијског образовања у Републици Српској, у оквиру формалног и неформалног образовања. Неопходно је да се јавни, приватни и цивилни сектор истовремено укључе у реализацију медијског образовања дјецe, младих и одраслих како би сви заједно допринијели остваривању права свих грађана, а то је право на медијско образовање.

ЛИТЕРАТУРА

- Alvermann, D. and Hagood, M. (2002). Critical Media Literacy: Research, Theory, and Practice in „New Times“, *The Journal of Educational Research*, Vol. 93, No. 3, New Discoveries in Literacy for the 21st Century, 193–205 Published by: Taylor and Francis, Ltd. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/27542264> Accessed: 09-09-2015 10:28 UTC.
- Ang, I. (2002). On the politics of empirical audience research. In M.G. Durham & D. M. Kellner (Eds.), *Media and cultural studies: key works* (pp. 177–197). Malden, MA: Blackwell.
- Foa, M. (2017). *Gospodari medija: spin doktori i manipulacija javnošću u službi vlašću*. Beograd: Clio.
- Hall, S. (1980). Encoding/Decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), *Culture, media, language* (pp. 128–138). London: Hutchinson.
- Jolls, T. (2008). *Literacy for 21st Century: An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*, Center for Media Literacy, URL: http://medialit.org/pdf/mlk/ola_mlkorientation_rev2.pdf (10. 01. 2014).
- Kellner, D. (2004). Technological transformation, multiple literacies, and the re-visioning of education, *E-Learning*, 1(1), 9–37.
- Kellner, D., & Share, J. (2007). Critical Media Literacy, Democracy, and the Reconstruction of Education. In D. Macedo & S.R. Steinberg (Eds.), *Media literacy: A reader* (pp. 3–23). New York: Peter Lang Publishing.
- Leetaru, K. (2016). *Does Social Media Actually Reflect Reality?* Објављено 16. 02. 2016. на URL: <https://www.forbes.com/sites/kalevleetaru/2016/02/16/does-social-media-actually-reflect-reality/#376d6d5d4e43> (19. 11. 2017).
- Luke, A., & Freebody, P. (1999). Further notes on the four resources model. *Reading Online*. Retrieved February 12, 2006, from <http://www.readingonline.org/research/lukefreebody.html>
- Weber, S. (2002). Was heißt „Medien konstruieren Wirklichkeit“? Von einem ontologischen zu einem empirischen Verständnis von Konstruktion. *Medienimpulse*, Heft Nr. 40.

- Рашевић, Д. (2016). *Медијска писменост у Републици Српској*, докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука у Београду 28. 09. 2016.
- Трнинић, Д. (2017). *Концептуални оквир медијске писмености*. Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао.
- Хендрикс, Ф., Хансон, П. Г. (2017). *Бура информација: зашто „лајкујемо“? Објашњење индивидуалног понашања на друштвеним мрежама*. Београд: Центар за промоцију науке.

Dragana Trninić

The Faculty of Political Sciences of the University of Banja Luka

E-mails: dragana.trninic@fpn.unibl.org

MEDIA CONTENTS AND CRITICAL MEDIA LITERACY

Summary: *Since media in its contents cannot comprise all events, it is by selecting pieces of news that it creates reality. In fact, this paper discusses the relationship between the realistic reality and the one presented in the media. The aim of this paper is to point to possibilities and methods by which we can make the difference between the media reality and real life in a faster and simpler way, so as to gain control over the media influence. In order to determine to what extent and which components of a media message vary from the reality, we need to analyse and critically approach the media contents. The media literacy enables us to consciously control the influence of media information, in the way of avoiding all negativities brought about by automatic use and acceptance of the media contents. In this process, the critical media literacy viewed in the context of a critical approach, interpretation, analysis and evaluation of the media contents, which leads towards application of media skills in daily actions and communications, plays the most important role. In a theoretical part of this paper, we use an analytical and synthetic method, whereas for collecting data presented in empirical part we use the survey technique, with questionnaire as an instrument of the procedure itself. The research results confirm a low level of critical approach to media contents, as well as an absence of critical analysis of media messages by those that are using them, implicating difficulties in recognition of those components of media messages which reflect the reality. Such a research has not been carried out earlier in the Republic of Srpska, and its results confirm the justification of introduction of media education as a*

separate subject into an educational system, together with necessity to conduct media education of adults.

Keywords: *Media reality, critical media literacy, media education, critical approach to media contents, media.*

УПУТСТВО АУТОРИМА И РЕЦЕНЗЕНТИМА

Упутство ауторима о начину припреме чланка за објављивање у зборнику радова урађено је на основу Правилника о публикавању научних часописа Министарства науке и технологије Владе Републике Српске (Службени Гласник Републике Српске бр. 77/2017). Примјена овог акта првенствено служи унапређењу квалитета домаћих научних публикација и њиховог потпунијег укључивања у међународни систем размјене научних информација. Засновано је на међународним стандардима ISO 4, ISO 8, ISO 18, ISO 215, ISO 214, ISO 18, ISO 690, ISO 690-2, ISO 999 и ISO 5122, односно одговарајућим домаћим стандардима.

1. Упутство ауторима

Зборник радова за референцирање (цитирање и навођење литературе) примјењује АПА – 6. издање (<http://www.apastyle.org>).

Када се цитира референца унутар текста, користити сљедећи модел: **(презиме аутора, година издања)**. Ако аутори из различитих референци имају исто презиме, користити и иницијале ауторовог имена у цитату, нпр. (Hamilton, C. L., 1994) односно C. L. Hamilton (1994). Ако се два или више аутора цитирају на истом мјесту, треба их навести абecedним редом у оквиру истог цитата, раздвојене тачком са зарезом, нпр. (Brown, 1991; Smith, 2003).

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу уз годину публикавања рада, нпр. Пијаже (Piaget, 1960) или Мишел Фуко (Michel Foucault) наводи... Када су два аутора рада, наводе се презимена оба, док се у случају већег броја аутора наводи презиме првог и скраћеница „и др.“ или „et al.“.

Цитате убацили на за то одговарајућа мјеста у тексту документа (види примјере). Сваки цитат, без обзира на дужину, треба да прати референца са бројем стране уз обавезне знакове навода на почетку и на крају цитата. Примјер: (Weber, 1989: 59); (Veber, 2011).

Прикупити пуне библиографске податке извора из ког су преузете информације, укључујући и бројеве релевантних страница. На крају текста треба приложити списак литературе која је навођена у тексту. Списак литературе организује се абecedним редом по презимену аутора.

Када дјело нема аутора, наводи се наслов дјела и сортира у листи или библиографији према првој ријечи у наслову, са увлачењем другог и

наредних редова референце (Word: Format/paragraf/indentation/special: hanging), на начин како је то приказано у примјерима, да би се нагласио абecedни ред. Када је у питању дјело више аутора, у случајевима са два до пет аутора дјела, наводе се презимена и иницијали свих, док се у случају шест и више аутора наводи презиме и иницијали првог, те скраћеница, „и др.“ или „et al.“. Када се исти аутор наводи више пута, поштује се редослијед година у којима су радови публиковани. Уколико се наводи већи број радова истог аутора публикованих у истој години, радови треба да буду означени словима уз годину издања нпр. 1999а, 1999б... Навођење необјављених радова није пожељно, а уколико је неопходно треба навести што потпуније податке о извору.

Ако је у питању књига, библиографски подаци треба да садрже:

**Презиме, иницијале имена аутора. (годину издања). Наслов дјела.
Мјесто издавања: Издавач.**

ПРИМЈЕРИ:

Bausch, P, Haughey M. & Hourihan M. (2004). We Blog: Publishing Online with Weblogs.
NY: L&A Associates.

Conway F. & Siegelman J. (2005). Dark Hero of the Information Age. New York: Perseus Group.

Guerin, W. L. et al. (2005). A Handbook of Critical Approaches to Literature. New York: Oxford University Press.

Luman, N. (2001a). Društveni sistemi: Osnovi opšte teorije. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Luhmann, N. (2001b). Znanost društva. Zagreb: Politička kultura.

Поглавље у зборнику наводи се на следећи начин:

Luhman, N. (1986). The autopoiesis of social systems. In F. Geyer & J. Van.d. Teuwen (eds.), Sociocybernetic paradoxes: Observation, control and evolution of self-steering systems (pp. 172–192). London: Sage.

Milojević, A., Ugrinić, A. (2011). Spremnost novinarske zajednice u Srbiji za tehnološke promjene. U R. Veljanovski (ur.), Verodostojnost medija, dojeti medijske tranzicije (str. 133–152). Beograd: Fakultet političkih nauka.

Ако је у питању чланак у часопису, неопходно је навести сљедеће податке (на латиници):

Презиме, иницијале аутора чланка. (годину издања). Наслов чланка. Наслов часописа, број издања/волумена: бројеви страна.

ПРИМЈЕР:

Luhmann, N. (1992). Autopoiesis: What is Communication? Communication Theory, 2(3): 251–259.

За све информације са електронских медија поред горенаведених података треба навести датум приступања информацијама, име базе података или тачну веб адресу (URL):

Презиме, иницијали имена аутора (година). Назив документа (курзивом). Датум када је сајт посјећен, интернет адреса сајта.

ПРИМЈЕРИ:

Degelman, D. (2000). APA Style Essentials. Posjećeno 18. 5. 2000. URL: <http://www.vanguard.edu/psychology/apa.pdf>.

Sopensky, E. (2002). Ice rink becomes hot business. Austin Business Journal. Posećeno 16. 10. 2002. URL: <http://www.bizjournals.com/austin/stories/2002/10/14/smallb1.html>.

Уз е-књиге којима се приступа преко специјализованих читача потребно је навести дигитални број (ДОИ) или сајт са кога је књига преузета:

Prezime, inicijali imena autora (godina). Naziv knjige. URL: <http://www.aaaa>.

Prezime, inicijali imena autora (godina). Naziv knjige. DOI:aaaa.

За све недоумице у вези са навођењем литературе консултовати www.apastyle.org.

2. Упутство рецензентима

Ради стручног образложења, сви чланци достављени на објаву се рецензирају. Рецензенти су еминентни домаћи и спољни стручњаци из области из којих су и теме радова који им се шаљу на рецензију. Потребно је да из тих области рецензенти имају објављене радове у последње три године. Рецензенти не смију бити из исте институције као аутор, нити то смију бити аутори који су у скорије вријеме објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора рукописа.

Прије слања на рецензију Редакција провјерава да ли је садржај рукописа плагијат, коришћењем сервиса iThenticate (CrossRef и CrossCheck).

Зборник примјењује „двоструки слијепи поступак рецензије“ чланака, који подразумијева да аутори не знају ко су им рецензенти, нити су рецензентима познати аутори. Редакција дозвољава и подстиче рецензије и након објављивања чланака ради накнадног вредновања аутора и радова.

Стручни рецензент помаже Уредништву у доношењу одлуке, а посредством контаката са ауторима, преко Редакције, може да помогне и ауторима на побољшавању текста рада. Током поступка рецензије приређивач може захтијевати од аутора да доставе додатне информације (укључујући и примарне податке), ако су оне потребне за доношење суда о научном доприносу рукописа. Приређивачи и рецензенти морају да чувају такве информације као повјерљиве и не смију их користити за стицање личне користи.

Уколико изабрани рецензент сматра да није довољно квалификован да изврши рецензију рукописа или је спријечен да заврши и достави рецензију у договореном року, треба благовремено да обавјести Уредништво.

Сваки рукопис прихваћен на рецензију мора се третирати као повјерљив документ. Не смије се показивати трећим лицима нити дискутовати са њима, осим када то одобри Редакција. Рецензија треба да буде објективна. Неприхватљива је лична критика аутора. Рецензенти треба јасно да образложе своје ставове и поткријепе их аргументима. Такође, треба да идентификују релевантне постојеће радове које аутор није цитирао. Свака претходно јавно саопштена тврдња или аргумент треба да буду пропраћени одговарајућим цитатом. Дужност рецензента јесте да скрене пажњу уреднику на значајна поклапања или сличност рукописа са већ објављеним радом, уколико о томе има лична сазнања.

Информације и идеје до којих се дошло стручном рецензијом повјерљивог су карактера и не смију се користити за сопствене потребе. Рецензенти не би требало да примају рукописе који их доводе у сукоб интереса на основу конкуренције, заједничког рада или других односа с било којим аутором, компанијом или институцијом.

Радови класификовани као научни морају имати бар двије позитивне рецензије. Током читавог процеса рецензенти дјелују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената. Ако одлуке рецензената нису исте (прихватити/одбити), уредник може да тражи мишљење других рецензената.

Уобичајено вријеме за израду рецензије је 15 дана.

Након извршене рецензије, рецензент доноси једну од сљедећих одлука:

- „Објавити без измјена“,
- „Објавити уз предложене измјене“,
- „Измјенити и вратити на рецензију“,
- „Одбити рукопис“.

Редакција затим обавјештава аутора о садржају рецензије и позива га да поступи у складу са рецензентовим одлукама.

Редакција је дужна да обезбиједи контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замјерке на рачун рецензије, редакција ће провјерити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Редакција часописа дужна је да ауторима пошаље копије рецензија или образложење за одбијање рада. Копије рецензија просљеђују се и надлежном министарству Републике Српске, на захтјев министарства упућен Уредништву.

3. Инструкција за категоризацију научних радова

Да бисмо сарадницима и рецензентима, али и читаоцима нашег зборника, олакшали опремање, вредновање/оцјењивање и разумијевање текстова који ће бити публиковани, дајемо сљедећу оквирну и сажету категоризацију научних радова:

а) **Оригиналан научни рад** је онај у коме се први пут публикују резултати сопственог истраживања оствареног примјеном одговарајућих научних метода. Текст треба да омогући и подстакне да се истраживање може обновити, а утврђене чињенице провјерити. Рад у правилу треба да буде организован по шеми IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussi-on).

б) **Прегледни научни рад** доноси нове синтезе настале на основу прегледа најновијих дјела о одређеном предметном подручју, изведене сажимањем, анализом, синтезом и евалуацијом са циљем да се прикаже закономјерност, правило, тренд или каузални однос у вези са истраживаним феноменима – рад који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у коме је аутор остварио одређени допринос.

в) **Кратко или претходно саопштење** јесте научни рад пуног формата али мањег обима или прелиминарног карактера, у коме неки елементи IMRAD-а могу бити испуштени – ради се о сажетом изношењу резултата завршеног изворног истраживачког дјела или дјела које је у току.

г) **Научна критика/полемика/осврт** јесте расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији, у којој аутор доказује исправност одређеног критеријума/мишљења, односно потврђује, побија или приказује налазе, ставове и интерпретације других аутора, објављене било у њиховим самосталним књигама, било у оригиналним научним радовима, прегледним чланцима или претходним саопштењима.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

32(082)
364.4(082)
316(082)
070(082)

НАУЧНА конференција са међународним учешћем
"(Ре)конструкција друштвене стварности" (2018 ; Бања Лука)
(Ре)конструкција друштвене стварности : Зборник радова
изложених на научној конференцији са међународним учешћем,
Бања Лука, 2018. / [приредили Александар Врањеш, Весна Шућур
Јањетовић, Жељко Будимир] ; [уређивачки одбор Здравко Злокапа
... [идр.]] ; [превод на енглески Бранко Црногорац]. - Бања Лука :
Универзитет у Бањој Луци, Факултет политичких наука, 2018 (Бања
Лука : Графид). - 366 стр. : граф. прикази, табеле ; 25 cm

Тир. и лат. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-99976-720-9-4

COBISS.RS-ID 7973912

The Proceedings of the Scientific Conference
with international participation

RE-CONSTRUCTION OF SOCIAL REALITY

The Faculty of Political Science of the University of Banja Luka
10th November 2017

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
www.fpn.unibl.org